

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı

**HATIRAT VE MEKTUPLAR ÜZERİNDEN AVRUPA
MEDENİYETİNİ ANLAMAK
(1830-1923)**

Kübra Fatma DURSUN ÖNEN

Doktora Tezi

Ankara, 2023

HATIRAT VE MEKTUPLAR ÜZERİNDEN AVRUPA MEDENİYETİNİ ANLAMAK
(1830-1923)

Kübra Fatma DURSUN ÖNEN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı
Yeni Türk Edebiyatı

Doktora

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Kübra Fatma DURSUN ÖNEN tarafından hazırlanan "Hatırat Ve Mektuplar Üzerinden Avrupa Medeniyetini Anlamak (1830-1923)" başlıklı bu çalışma, 19.01.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından doktora olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN (Başkan)

Prof. Dr. S. Dilek YALÇIN ÇELİK (Danışman)

Prof. Dr. Fatih SAKALLI (Üye)

Prof. Dr. Nermin YAZICI (Üye)

Dr. Öğretim Üyesi F. Özlem BAY GÜLVEREN (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

19/01/2023

Kübra Fatma DURSUN ÖNEN

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Prof. Dr. S. Dilek YALÇIN ÇELİK** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Arş. Gör. Kübra Fatma DURSUN ÖNEN

TEŞEKKÜR

Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne 2006 yılında başladım. Bu üniversiteden üçüncü kez mezun olacağım. Üniversiteye başladığım yıl doktora yapmayı ve akademisyen olmayı hayal ediyordum, ne mutlu ki başardım. Bu nedenle ilk teşekkürü kendime yapmak istiyorum. Kolay olmadı. Yıprandım, yoruldu fakat edebiyata duyduğum ilgi yola devam etmemde yardımcı oldu.

Prof. Dr. S. Dilek Yalçın Çelik'le de 2006'da tanıştım. Akademik yaşamının şekillenmesinde büyük katkısı oldu. Ne mutlu ki ondan dersler aldım, beraber bir tez sürecini yürüttük. Öğrencilerine olan yakınlığı, yol göstericiliği ve akademik donanımı ile her zaman gıptayla ve gururla izleyeceğim kendisini. Hayatla verilen en önemli savaşları gördüm onda, umarım ona layık bir savaşçı olabilmişimdir. En büyük teşekkürüm sayın hocama, daha uzun yıllar birlikte yapacağımız çok çalışma var diye umut ediyorum.

2017 yılı ise hayatımın kökten değiştiği bir yıldır. Şehir değiştirdim, üniversitede işe başladım. Ankara'dan sonra İstanbul yaşamı benim için çok zordu. Doktora derslerim devam ediyordu, her hafta Ankara'ya gidip geldim. Ancak bütün bu zorluğa degecek, akademik yaşamımda ve özel hayatımda da yeri doldurulamayacak biriyle tanıştım. Prof. Dr. Birol Emil, çölde bulduğum bir vaha gibiydi. Bilgisiyle, sevgisiyle ufkumu genişletti ve yolumu aydınlattı. Onunla yaptığımız sohbetlerde Ahmet Hamdi Tanpınar'dan Peyami Safa'ya, Mehmet Kaplan'dan Abdülhak Şinasi Hisar'a ve Fevziye Abdullah Tansel'e kadar birçok saygı değer şahsiyetin hayatıyla ve sanatıyla ilgili birçok bilgiye vakıf oldum. Tezimle ve benimle yakından ilgilendi. Sanırım yazarların kişisel hikayelerindeki ayrıntılar bu yüzden ilgimi çekti ve tez konum da bu oldu. Kendisine ne kadar teşekkür etsem az olur.

Prof. Dr. Abdullah Uçman ile bu yıl tanıştık, tez konum kendisinin de ilgisini çekti ve bana büyük bir tevazu ile Rıza Tevfik'in Avrupa'dan eşine yazdığı mektupları hediye etti. Kendisine çok teşekkür ederim. Dr. Öğretim Üyesi Meriç Kurtuluş ile beraber çalışma fırsatım oldu, kendisi tezime ilgili beni daima yüreklendirdi bu sebeple Meriç Hocama da teşekkür borç bilirim.

Tezimi okuyup değerli görüşlerini benimle paylaştıkları için Prof. Dr. Mehmet Özden'e, Prof. Dr. Fatih Sakallı'ya, Prof. Dr. Nermin Yazıcı'ya ve Dr. Öğretim Üyesi Özlem Bay Gülveren'e çok teşekkür ederim.

Akademik hayatta beraber çalışmaktan gurur duyduğum, çalışma koşullarımı kolaylaştıran Sayın Dekanımız Prof. Dr. Oya Oğuz'a ve Bölüm Başkanım Prof. Dr. A. Azmi Bilgin'e de ayrıca teşekkür ederim.

Hacettepe Üniversitesi'nin en önemli kazanımlarından bir tanesi de çok sevgili arkadaşlarım oldu. Burada adını sayamayacağım kadar kalabalıklar, varlıkları için

şükrediyorum. Ancak 17 yıllık dostum Dr. Seçil Alaca, tezimin şekillenmesinde bizzat yardımcı oldu. Onunla yaptığım hemen her konuşma ufkumu açtı varlığı için teşekkür ederim.

Mehmet Ekinci tezimi okuyup bana yeni fikirler verdi. Onunla her buluşmamızda beynimde şimşekler çaktı. Harika bir editör, geç tanıştığım ama ne mutlu ki yolumun kesiştiği bir bilim insanı. Sayesinde Dr. Alp Eren Topal'a ulaşabildim ve tezimin oturacağı temeli buldum. Emeği için ona ne kadar teşekkür etsem az olur. Sadece, Sultan Abdülaziz'in bestelerini dinle, tavsiyesi bile kocaman bir teşekkürü hak ediyordu. Umarım beraber yeni yollara da çıkarız.

Akademik hayatta farklı yollardan aynı amaca yürüdüğümüz Ayşegül Çakar'a da tezimin yapısal sorunlarına çözümler getirdiği için minnettarım. Tarih alanındaki yönlendirmeleri için de ayrıca teşekkür ederim.

Sevgili ailem, ne zaman umutsuzluğa düşsem beni oradan çıkardılar. Bütün kararlarımda beni desteklediler. Varlıkları, emekleri ve yardımları için minnettarım.

Ömrümün neredeyse yarısını geçirdiğim, dördüncü mezuniyetime şahit olacak sevgili eşim; sabrı ve unutulmaz desteği için ona minnettarım. Aynı zamanda en iyi arkadaşım olduğundan sürecin duygusal yükünü de beraber paylaştık. Beraber bir yolu daha tamamladık. Varlığı, desteği, sevgisi ve arkadaşlığı için Deniz Önen'e teşekkür ederim.

Hemen her gece bilgisayarımın arkasından onu sevmem için yalvaran gözlerle bakan Yakışıklı kedime de beni hiç yalnız bırakmadığı için teşekkür ediyorum. Ali Kemâl'in *Paris Musâhabeleri*'nde anlattığına göre kedi sevmek en büyük Doğulu özelliklerden biri olsa da, onu sevmeye ve Doğulu kalmaya devam edeceğim.

ÖZET

DURSUN ÖNEN, Kübra Fatma. *Hatırat ve Mektuplar Üzerinden Avrupa Medeniyetini Anlamak (1830-1923)*, Doktora, Ankara, 2023.

Bu çalışmada, Erken Cumhuriyet ve Geç Osmanlı döneminde yaşamış Osmanlı entelektüellerinin kendi yaşamlarından tanıklıklarla yaklaşık yüz yıl süren bu evrenin medeniyet haritası ortaya çıkarılmıştır. Tanzimat dönemi, Osmanlı entelektüellerinin büyük zihniyet değişikliği yaşadığı bir dönemdir. Bu zihniyet değişikliğinin kökeninde Avrupa ile farklılaşan ilişkilerin etkisi büyüktür. Bu nedenle çalışma, Tanzimat döneminde 1837 yılında Avrupa'ya gönderilen Sadık Rifat Paşa'nın Batı ile ilgili ilk gözlemleriyle başlamıştır. Osmanlı entelektüellerinin Avrupa'yı nasıl anladıkları genellikle göz ardı edilen ve ikincil bir önem atfedilen hatırat ve mektuplar üzerinden yani birinci elden bilgilerle meydana çıkarılmaya çalışılmıştır. Yazarların bu tanıklıkları tarihi gerçeklikleri ve kırılma noktalarını anlamak açısından önemlidir. Avrupa medeniyeti yazarların hatırat ve mektuplarında kronolojik sırayla, Tanzimat devrinde *sivilizasyon* ve *medeniyet*, II. Abdülhamid döneminde *terakki* ve II. Meşrutiyet döneminde ise *inkılap* sözcüğüyle karşılanmıştır. Sözcüklerin dildeki değişimi belli bir sistemi takip etmektedir. Bu sistem, devrin siyasi ve toplumsal olaylarıyla yakından ilintilidir. Çalışmada bu sözcüklerin arkasında yatan zihniyet değişmelerinin, önemli kırılma noktalarının, Türk edebiyatını besleyen Batılı fikir akımlarının üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler

Hatırat , Mektup , Avrupa medeniyeti , terakki , inkılap , oryantalizm-oksidentalizm, kimlik

ABSTRACT

DURSUN ÖNEN, Kübra Fatma. *Understanding European Civilization through Memoirs and Letters (1830-1923)* Phd Thesis, Ankara, 2023.

In this study, by the testimonies of the Ottoman intellectuals who lived in the Early Republic and Late Ottoman periods which lasted about a hundred years, the civilization map of this era was revealed. The Tanzimat period was a period in which Ottoman intellectuals experienced a great change of mentality. At the root of this change of mentality is the impact of differentiated relations with Europe. For this reason, the study started with the first observations about the West by Sadık Rifat Pasha, who was sent to Europe in 1837 during the Tanzimat period. How Ottoman intellectuals understood Europe was tried to be revealed through memoirs and letters, which were often ignored and attributed a secondary importance, that is, through first-hand information. These testimonies of the authors are important in terms of understanding historical realities and breaking points. In the memoirs and letters of the authors, European civilization was met with the words *sivilizasyon* and *medeniyet* in the Tanzimat period, *terakki* in the reign of Abdulhamid II and *inkılap* in the period of the Second Constitutional Period. The change of words in language follows a certain system. This system is closely related to the political and social events of the period. In this study, the mentality changes behind these words, important breaking points, and the currents of Western ideas that feed Turkish literature will be emphasized.

Keywords

Memoirs , Letter , European Civilisation , progress orientalism-oksidentalism , identi

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
ÖNSÖZ	x
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: TANZİMAT DÖNEMİ'NDEN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ'NE KADAR HATIRALARDAKİ AVRUPA İZLENİMLERİ	15
1.1.OSMANLI ENTELEKTÜEL ÇEVRELERİNDE 'MEDENİYET' KAVRAMININ İLK TEZAHÜRÜ VE TANZİMAT DÖNEMİ SİYASAL İKLİMİ	20
1.2.TANZİMAT DÖNEMİ ÜZERİNE AKADEMİK ÇALIŞMALARA GÖRE 'MEDENİYET' SÖYLEMLERİ	24
1.3.AVRUPA'YA SEYAHAT EDEN OSMANLI MÜNEVVERLERİNİN HATIRALARINA GENEL BAKIŞ	27
1.3.1. Osmanlı Münevverlerinin 19. Yüzyıl Avrupa Şehirleriyle İlk Karşılaşmaları	31
1.3.2. Avrupa Medeniyeti ve Eğitim	42
1.3.3. Sanat, Tercüme ve Kültürel Mirasa Dair İzlenimler.....	48
1.3.4. Osmanlı Münevverlerine Göre Avrupalı Mizacı	52
1.3.5. Avrupa'daki Dünya Fuarlarına Ziyaretler	57
1.3.6. Osmanlı Münevverlerine Göre "Medeni Devlet Nasıl Olmalı?"	60
1.3.7. Üretim, Ticaret ve Doğal Kaynak Kullanımı Üzerine Düşünceler.....	72
1.3.8. Gündelik Yaşam ve Medeniyet	80
1.4. SONUÇ NİYETİNE ÇIKARIMLAR	92
2. BÖLÜM: II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE OSMANLI MÜNEVVERLERİNİN HATIRALARINDA AVRUPA İZLENİMLERİ	95
2.1. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ HATIRAT YAZININDA HÜR DEVLET VE HÜR BİREY ANLATILARI	100
2.2. AYDINLANMANIN SÖYLEMSEL DIŞAVURUMU BATI'DA MEDENİYET, ŞARK'TA TERAKKİ MİYDİ?	103
2.3. ORYANTALİZM-OKSİDENTALİZM İKİLEMİNE DÜŞEN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ OSMANLI MÜNEVVERLERİ	107
2.4. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE YAZILMIŞ AVRUPA HATIRALARINA GENEL BAKIŞ	112
2.4.1. Tarih ve Köken Tartışmaları.....	135

2.4.2. Hürriyet ve Refah Eksenli Siyaset Tartışmaları	149
2.4.3. Kamuya Açık ve Erişilebilir Örgün Eğitim Tartışmaları.....	161
2.4.4. Sanat ve Edebiyatta Medeniyetler Arası Aktarım Tartışmaları	175
2.4.5. Mekân ve Mimaride Materyal Kültürün Kişiselleşmesi ve Topluma Yansımaları	192
2.4.6. Avrupa’da Gündelik Yaşam: Kamusal Alanı Kuran İktisadi, Estetik ve Toplumsal Âdetler	205
2.5. SONUÇ NİYETİNE ÇIKARIMLAR.....	224
3. BÖLÜM: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ AVRUPA HATIRALARINDA MEDENİYET	
ANLAYIŞI	227
3.1. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİYASAL İKLİMİ	229
3.2. MEDENİYET, TERAKKİ, İNKILAP	232
3.3. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ HATIRALARINA GENEL BAKIŞ.....	234
3.3.1. Sancılı Başkalaşım.....	240
3.3.2. Milli Kimlik Arayışı	250
3.3.3. Siyasi ve Kültürel Ayrışma.....	259
3.3.4. İşgal ve Esaret.....	281
3.3.5. Hayal kırıklığı ve Aldanmışlık	294
3.4. SONUÇ NİYETİNE ÇIKARIMLAR.....	310
SONUÇ.....	312
KAYNAKÇA	320
EKLER.....	332
Ek 1. Tezde Yer Alan Hatıraların Kronolojik Listesi.....	333
Ek 2. Orijinallik Raporu	335
Ek 3. Etik Komisyon Muafiyet Raporu	337

ÖNSÖZ

Hatırat ve Mektuplarla Avrupa Medeniyetini Anlamak (1830-1923) adlı bu çalışmada yazarların kendi hayatlarından tanıklıklarla medeniyet kavramı etrafında yaşanan değişim ve dönüşümün izi sürülmüştür. Çalışma için seçilen tarih aralığı modern Türk edebiyatının ve Türk tarihinin en hızlı dönüşümlerini yaşadığı kritik bir dönemdir. Bu dönemi mercek altına almak için yazarların kendi deneyimlerini paylaştıkları hatıra ve mektup türündeki eserleri çalışmanın ana materyalini oluşturmaktadır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Tanzimat döneminden II. Abdülhamid dönemine kadar Avrupa'ya giden Osmanlı entelektüellerinin yazdıkları sefaretname, layiha, risale, seyahat notu gibi tanıklıklarından faydalanılmıştır. İkinci bölümde II. Abdülhamid'in hükümdarlık döneminde yazarların Avrupa medeniyeti ile kurduğu bağ dikkate alınmıştır. Üçüncü bölümde II. Abdülhamid tahttan indirilmiş, İttihat ve Terakki'nin tahakkümü altında yeni bir devlet yapılanmasına geçilmiştir. Bu dönemde Avrupa'ya gönüllü giden yazarlar olduğu gibi sürgün edilen veya kaçmak zorunda kalan yazarlar da olmuştur. Bütün bu yazarların gerek günün koşullarından dolayı gerekse yetiştikleri çevrelerin etkisiyle Avrupa medeniyetinde gördükleri taraflar birbirinden farklıdır. Bu farkların ortaya koyulabilmesi için incelemeyi art zamanlı yürütmek ve onların gözünden tarihi yeniden dönemselleştirmek gereklilik halini almıştır.

Medeniyet kavramını tarihin öznesi konumundaki Osmanlı entelektüellerinin yaklaşımı etrafında, disiplinler arası bir anlayışla yeniden düşünmek bu çalışmanın esas meselesi olmuştur.

GİRİŞ

Hatırat ve Mektuplarla Avrupa Medeniyetini Anlamak (1830-1923) adlı bu çalışmada Osmanlı münevverlerinin ve Türk yazarların hatıraları ve mektupları aracılığıyla Avrupa medeniyeti imgesinin nasıl oluştuğu anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Tanzimat'tan 1923'e kadar geniş bir dönem incelendiğinden bir sınırlandırma yapmak zorunluluk halini almıştır. Bu nedenle yalnızca Avrupa'ya giden, orada bizzat yaşamış yazarların hatırat ve mektup türünde eserlerinden faydalanılmıştır.

Çalışmada toplamda yirmi beş yazarın otuz altı eserine yer verilmiştir. Bu eserlerle ilgili her bir bölümün başında kısa değerlendirmeler bulunmakla beraber Ek.1'de de tezde yer alan eserlerin listesi sunulmuştur. Çalışmanın odağı, medeniyet kavramının Türk yazınında nasıl ele alındığıdır. Bu nedenle kavramın Osmanlı münevverleri arasında ilk kez ne zaman ele alındığı önemli hale gelmiştir. Sadık Rifat Paşa'nın Avrupa seyahatini kaleme aldığı 1830 tarihi bu nedenle tezin başlangıç tarihidir. Elbette Sadık Rifat Paşa'dan önce de Avrupa'ya elçilik göreviyle gönderilenler olmuştur. Yirmisekiz Çelebi Mehmet, bunlar arasında en ünlüleridir. *Paris Sefaretnamesi* Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in "Fevkalade Elçi" sıfatıyla Fransa ile ilişkileri geliştirmek ve gözlem yapmak için Paris'e tayin edilmesinden sonra Paris yaşantısını ele aldığı eserdir (Uçman, 2017, s. 3). Ancak bu çalışmada medeniyet kelimesinin kullanılmaya başlanıldığı Tanzimat dönemi esas alındığından 1720 tarihli *Paris Sefaretnamesi* çalışmanın dışında bırakılmıştır.

Çalışmanın sınırlılıklarından bir diğeri ise hatırat ve mektup türüne dairdir. Bu çalışmanın esas konusu olmamakla beraber hatırat ve mektup türüne değinmek gerekmektedir.¹ Hatıranın TDK güncel sözlükteki karşılığı anı olarak verilmektedir.

¹ Hatırat ve mektup türünü araştıran tezler için ayrıca bakınız:

Aydemir, Uygur (2010) Cenap Şahabettin'in Seyahat Mektuplarında Oryantalist Etkiler. Ankara: Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Cesur, Hafize. (2008) Hatıratlar Işığında Türk Kamuoyunda Balkan Savaşları (1912-1913), Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Çakır, Ömer. (2005). Türk Edebiyatında Mektup, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Arapça h,t,r kökünden gelen sözcük “hatırda kalan şey” olarak da tarif edilebilir (Çetin, 2012, s. 63). Anlatıcının kendini merkeze aldığı bu türdeki yaşam tanıklığı öznel bir biçimde aktarılmaktadır. Ancak konu hakkında yapılan çalışmalarda anı ve hatıra arasında farklılık olduğu düşünülmektedir. Buna göre hatıradaki bilinçsiz geçmiş hatırlanmaktadır. Anı ise bir amaç doğrultusunda bilinçli hatırlamadır. Hatıra ve anı birbirinin yerine sıklıkla kullanılmaktadır. Ancak edebi bir tür kastedildiğinde hatıra sözcüğünün çatısında birleşmektedirler (Özen, 2016, s. 6). Bir haberleşme aracı olan mektup ise insanlar arasında istek ve dileklerin iletilmesi amacıyla kullanılmıştır. Mektup türü özel, edebi, iş, resmi ve açık mektup şeklinde tasnif edilebilir (Kaplan, 1999, s. 2). Bu çalışmada ele alınan mektuplar özel mektup, edebi mektup ve açık mektup şeklinde değerlendirilebilir. Mektup iletişim aracı olarak da kullanıldığı için türün tarihi gelişimi çok eskiye dayandırılmaktadır (Kaplan, 1999, s. 3). Ancak hatıratın tür olarak değerlendirilmesi Tanzimat dönemiyle başlamıştır (Özen, 2016, s. 5-6).

Hatıralar birçok farklı sebeple kaleme alınabilir. Fakat hatıra yazarının en büyük itici gücü tarihe tanıklık etmektir. İbrahim Olgun, hatıraların yazılma sebeplerini yedi maddede özetlemiştir:

Çiçek, Orhan (2022). Yusuf Akçura'nın “Suriye ve Filistin Mektupları” Adlı Eseri Üzerine Söylem Çözümlemesi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Demircioğlu, Semin Ceyda. (2011). XX. Yüzyıldan Bir Osmanlı Seyahatnamesi: Asmaî'nin Sicilya Hatırası (Metin-İnceleme). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Gül, Mehmet. (2019). 1860-1896 Dönemi Şair ve Yazarlarımızın Hatıra, Röportaj ve Mektuplarında Türk Dili ve Edebiyatının Meselelerine Dair Görüşleri. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Kaplan, Erdiç (1999). Bir Edebi Tür Olarak Mektup ve Türk Edebiyatındaki Yeri. Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Keskin, Fatih (2019). Osmanlı Saray Kadınlarının Mektupları Üzerine Bir Dil İncelemesi (Metin-İnceleme Dizin), Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Oğuz, Gülçin (2006) Namık Kemal'in Kızına Yazdığı Mektuplarda Eğitimle İlgili Unsurlar. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Uluğlar, E. Bilge (2006). 1918-1928 Yılları Arası Türk Edebiyatında Hatıra Türü. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- a) Unutulma korkusundan kurtulmak,
- b) Kişinin kaybolup gitmesine gönüllü razı olamayacağı bir gerçeği ortaya koymak,
- c) Yazma alışkanlığı içinde bulunmak,
- ç) Birlikte yaşadığı kişilerden kimilerine karşı duyduğu hayranlığı belirtmek,
- d) Tarih ve kamuoyu karşısında hesaplaşmak, pişmanlık duygularını anlatarak rahatlamak, bir çeşit günah çıkarmak,
- e) Gelecek kuşaklara bir ders vermek,
- f) Siyasal hasımlarını kötülemek ya da kendini savunmak (Olgun, 1972, s. 405).

Hatıra yazımı Osmanlı münevverleri arasında modernleşme için de bir ölçüt olarak kabul edilmiştir. Aydınlar, özellikle Avrupa gezilerindeki hatıralarıyla kolektif bir bilinç oluşturmak için çaba sarf etmiştir. Bellekle ilgili yapılan çalışmalarda biricik bir hafızadan bahsedilemeyeceği, bir anının her anlamda kamuya hizmet ettiği görüşü hakimdir. Michael Schudson, bireysel belleğin olamayacağının altını çizmiştir. Ona göre bellek toplumsaldır. Schudson bu görüşünü “Kolektif Bellekte Çarpıtma Dinamikleri” adlı makalesinde dört prensiple özetlemektedir:

Uzaklaştırma (Geçmişin Geri Çekilmesi): Bu fikre göre, üzerinden uzun zaman geçmiş anıların ayrıntıları zaman içinde kaybolur ve farklılaşır. Buradaki uzun zamandan kasıt kırk elli yıllık zaman dilimleridir, bu birkaç kuşak demektir, bu uzun zaman diliminde yaşanan olaylar yıldönümleriyle ve anma törenleriyle canlı tutulmaya çalışılır (Schudson, 2007, s. 183).

Araçsallaştırma (Geçmişin Kullanılması): Bu fikre göre ise anılar kişinin kendi çıkarları veya toplumsal çıkarlar için tahrif edilebilir (Schudson, 2007, s.184).

Öyküleme (Geçmişin İlginçleştirilmesi): Burada anılar için bir başlangıç noktası seçilir ve oradan hareketle belli bir düzenle anılar aktarılır. Bu anlatıda geçmişin “belli bir kültürel biçimle sarmalanması” gerekmektedir. Anının geçtiği anlatı içerisinde bazen belge ve tarihi tutanaklara atıflarla anının örüntüsü desteklenir (Schudson, 2007, s. 189).

Bilişselleştirme ve Uzlamlştırma (Geçmişin Bilinebilir Hale Getirilmesi): Schudson bu başlık altında ifade ettiği fikirlerini, Ernest Schactel’in “Bellek ve Çocukluk Amnezisi” adlı makalesinden yaptığı bazı alıntılarla ifade etmiştir. Schudson’un bahsi geçen makaleden aktardığına göre bu başlıkta değerlendirilebilecek anı aktarımı bir ankete benzemektedir. Anı aktarılırken kişiyi genel olarak tanımlayan bazı temel bilgilere yer

verilir, kişinin doğum tarihi, doğduğu yer, ikametgâh bilgisi, dini, mezun olduğu okullar ve iş bilgisi gibi bilgileri kapsamaktadır. Schudson'a göre bu bir yol haritasına benzemektedir. Kişinin hayat yolculuğunda geçtiği yolları işaretleyen küçük hatırlatıcılardır verdiği bu bilgiler, böylece kişinin belleği bir uzama yerleştirilmiş olur.

Bu çalışmada da hatıratın kolektif hafızaya hizmet eden bir yönü ele alınmıştır. Osmanlı münevverlerinin, aydınlarının, yazarlarının Avrupa anılarından yola çıkarak medeniyet kavramını nasıl inşa ettikleri üzerinde durulmuştur. Bu nedenle keskin bir tür ayrımı yapmadan bu insanın nasıl katmanlandığı odağa alınmıştır. Çalışmada hatırat ve mektup gibi öznel ve kurgu dışı anlatıların seçimi medeniyet kavramına Türk aydınının yaklaşımlarını anlamak açısından da önemlidir. Çünkü kurgu metinler her zaman yazarın kendi fikrini yansıtmazlar. Ancak hatıra ve mektuplar -içlerinde her ne kadar tahrif edilmiş bilgiler olsa da- gerçeğe daha yakın dururlar.

Çalışmada kronoloji ilerledikçe hatırat ve mektupların anlatısal özelliklerinin değiştiği dikkat çekmiştir. Tzetan Todorov'un, edebi türlerle ilgili yaptığı "her yeni örnek türü değiştirir" yorumunu destekler biçimde bir dönüşüm gözlenmiştir (Todorov, 2004, s. 14). İlk bölümde ele alınan risale ve seyahatnamelerde anlatıcı yönetici sınıfa seslenmektedir. Çünkü Avrupa medeniyet anlayışının Osmanlı'da yerleşmesi için yönetim anlayışında değişikliklere gidilmesi gerektiğini düşünmektedirler. İkinci bölümde ise yazarların Avrupa gözlemleri gazete yazılarına da yansımaya başlamıştır. Hatıralar kamuoyuyla paylaşılarak yeni bir kamusallık yaratmak amaçlanmıştır. Üçüncü bölümde, siyasi iklimin değişmesiyle hatıralardaki söylemlerin ve muhatapların da farklılaştığı görülecektir.

Her dönüşüm kendi bagajında belli etik özürleri, algısal belirsizlikleri ve ideolojik çelişkileri taşır. Kısacası, her dönüşüm, toplumsal birliği istikrarsızlaştıran ve bireysel varoluşu zorlaştıran bir sembolik fazla yük taşır. İşte, edebiyat bu gerilimi düşürmeye yardım eder. Edebiyatın problem çözücü bir vazifesi vardır: varoluşu daha anlaşılır ve kabul edilebilir hale getirmek (Moretti, 2005, s. 8).

Franco Moretti'nin de belirttiği gibi edebiyatın işlevsel taraflarından biri toplumu bir araya getirecek fikirler etrafında uzlaşmaya varılmasını sağlamaktır. Bu anlamda yazarların bireysel yaşantılarıyla alakalı gibi görünen hatırat ve mektuplar aslında toplumsal olanla da ilgilidir. Yazar, kendi deneyimini anlatarak bir nevi kendisine taraftar da aramaktadır. Medeniyet kavramının toplumsal inşasında da hatıralardan yola çıkılarak Osmanlı münevverlerinin büyük katkısının olduğu söylenebilir.

Reinhart Koselleck ise *Kavramlar Tarihi*'nde tarihte aslında ne olduğunun sonraki zamanlarda yazılanlardan ve konuşulanlardan anlaşıldığını ileri sürer. Ona göre zamanın algılanmasında da toplumsallık ön plandadır. Hatıralar da bir anlamda kişisel tarih yazımıdır ve aslında “total tarih”in ortaya çıkmasını engellemektedir:

Toplum ile toplumun değişimi ve değişimin dilsel açılımı ve işlenmesi arasındaki gerilimin kendisini hep yeniden üretmesi, tarihsel zamanın bir özelliğidir. Her tarih bu gerilimden beslenir. Toplumsal ilişkiler, çatışmalar, bu çatışmaların çözümleri ve değişen koşulları, sayelerinde toplumların eyleme geçtiği, kendilerini kavradığı, yorumladığı, değiştirdiği ve yeniden şekillendirdiği dilsel ifadelerle hiçbir zaman örtüşmezler. Bu tezin doğruluğunu iki bakımdan, yani yaşanmakta olan tarih ve yaşanmış, yani geride kalmış tarih bakımından sınamalıyız (Koselleck, 2009, s. 14).

Tüm bu nedenlerle Tanzimat'la başlayan değişimi anlamlandırmak ve Avrupa medeniyet anlayışının nasıl yerleştiğini anlamak için Türk aydınlarının kişisel tarihleri bu tezin ilgilendiği metinler olmuştur. Avrupa ve medeniyet anlayışıyla ilgili metinlerin seçiminde bu alanda yapılmış tezler incelenmiştir. Baki Asiltürk'ün *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa* adlı çalışması metin seçiminde yol gösterici olmuştur. Asiltürk, çalışmasını dört ana bölüme ayırmıştır. İlk bölümde yazarların hangi ülkelere gittikleri, Avrupa medeniyeti başlıklı ikinci bölümde Avrupa'nın şehircilik anlayışı ve sanayide kaydettikleri ilerlemeler, üçüncü bölümde müzeler, saraylar, tiyatrolar aracılığıyla Avrupa kültür ve sanatı son bölümde ise Avrupalıların gündelik yaşamına değinmiştir. Çalışma yazarların Avrupa'ya yaklaşımlarından çok Avrupa'nın o dönemki görüntüsünün nasıl olduğuyla ilgilenmiştir.

İbrahim Şirin *Osmanlı Seyahatnâmelerinde Avrupa (1839-1876)* adlı doktora tezini tarih alanında tamamlamıştır. Şirin, çalışmasını Tanzimat dönemini hazırlayan tarihi gelişmelerle başlatmıştır. 1876'da Ömer Faiz Efendi'nin *Ruzname* adlı eseriyle sonlandırmıştır. Çalışmamızın ilk bölümünde faydalandığımız metinler benzerlik göstermekle birlikte, yazar bu metinlere tarih bilinciyle yaklaşmıştır.

Ruhi Güler, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Medeniyet Anlayışının Evrimi* adlı doktora tezini 2006 yılında kamu yönetimi alanında tamamlamıştır. Güler, Osmanlı aydınının fikir yazıları üzerinden medeniyet kavramını tanımlamaya çalışmıştır.

Burak Narin, *Türk Edebiyatındaki Seyahat Yazılarında Doğu ve Batı Medeniyeti Gözlemleri (1886-1922)* adlı çalışmasında ise seçtiği tarih aralığında yazılmış yalnız seyahat türündeki eserleri tasniflemiştir.

Biz ise yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak seçilen metinleri seyahatname, sefaretname, layiha vb. gibi tür ayrımına tabi tutmadan yaşam tanıklığı olarak aldık. Yalnızca bu eserlerin Avrupa hatırası olmasına dikkat ettik. Türk tarihinin ciddi değişimler yaşadığı bu dönemi tanıkların eserleri aracılığıyla medeniyet teması üzerinden inceledik. 1923'ten sonra ise Türk aydınlarının Batı medeniyetinden çok Türk inkılabına yönelmesi çerçevenin belirlenmesinde yardımcı olmuş, çalışma orada sonlanmıştır. Hatırat ve mektuplara yönelik müstakil çalışmalar yapılmış olmakla birlikte bu malzeme bir kavram etrafında topluca değerlendirilmemiştir. Bu çalışmanın bir diğer önemli tarafı tarihin bir diğer öznesi olan kadınların göz ardı etmeden -onların ilgilendiğimiz dönem içinde az sayıda da olsa- eserlerine değinmiş olmaktır. Çünkü tarihi gerçeklik ancak bu tanıklıklarının tamamının okunmasıyla ortaya çıkacaktır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Her bölümün müstakil bir girişi ve sonucu bulunmaktadır. Yazarların hatıra ve mektupları tarih akışını onların tanıklıklarına göre bölmemizi gerektirdi. Bu sebeple ilk bölümde Tanzimat'tan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı döneme kadar Avrupa medeniyeti anlayışı değerlendirilmiştir. Bu evrede Osmanlı münevverleri ilk kez Avrupa ile temasa geçmiş ve karşılaştıkları farklı dünyayı medeniyet sözcüğüyle karşılamışlardır. İlk bölümde daha çok Osmanlı bürokratları Avrupa'ya dair izlenimlerini paylaştıklarından, işlerinin bir gereği olarak da, yalnız devlet mekanizmasının revize edilmesiyle Avrupa medeniyetine ulaşılacağını düşünmekteydiler. Onların bu yaklaşımı Tanzimat Fermanı'nın da kurucu söylemlerini oluşturmaktaydı.

İkinci bölümde ise II. Abdülhamid'in tahta geçmesiyle Osmanlı münevverleri Avrupa'da daha uzun süreler kalmış ve hürriyet, tarihi köken, Batılıların eşyayla ve insanla kurduğu bağa daha büyük bir dikkatle bakmıştır. Tanzimat'ın başında Avrupa'ya giden yazarlar kadar büyük bir şaşkınlık içerisinde olmamalarına rağmen yönetim anlayışının medeniyetin gereği olan hak, eşitlik, adalet, liyakat, eğitim ve güvenlik gibi meselelerde halen önemli olduğunu düşünmekteydiler. Bu bölümde yer alan Osmanlı entelektüelleri Batı medeniyetinin çok ileride olduğunu düşündüler. Onlar hatıra ve mektuplarında devlete değil halka seslenmeye başladılar. Doğu'ya seslenirken *terakki edelim* dediler. Bu, medeniyetin Batı'ya ait olduğuna dair bir ön kabuldü. Doğu ancak terakki yoluyla Batı'ya yaklaşabilirdi. Bu bakış açısı, ikinci bölümü oryantalizm-oksidentalizm çerçevesinde incelememizi gerektirdi.

Üçüncü bölümde ise II. Abdülhamid'in uzun süren iktidarı sona ermek üzeredir. İttihat ve Terakki hükümet üzerinde söz sahibi olmuş görece bir adalet anlayışı yerleşmeye başlamıştır. Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Türklerin kurtuluş mücadelesinin başladığı bu dönemde siyasi atmosfer Batı'ya bakışı değiştirmiştir. Yazarlar, Avrupa'ya yalnız seyahat etmek için değil kaçak olarak da gitmektedir. Dolayısıyla önceki iki bölümde olduğu gibi binalara, müzelere, tiyatrolara değil tam olarak Avrupa'nın kim olduğuna bakmışlardır. Balkan Savaşı'ndan sonra Avrupa'ya giden yazarlar kaybedilen toprakların hüznünü yaşamış ve bir taraftan benliklerinin farkına varmıştır. Çizilen yeni sınırlar “ben” dedikleri Balkanları bir anda öteki konumuna getirmiştir. Şiddetli savaşlar siyasi sınırları yeniden belirlerken, sosyal hayatın sınırlarına da dokunmuştur. Türk aydını benliğini fark edip Öteki olan Avrupa'yı artık yalnız medeniyet kutbu olarak göremeyecektir. Bu sebeplerle üçüncü bölümün kuramsal çerçevesini de Türk aydını milliyetçikle tanıştıran tarihi olaylara değindikten sonra, hars, kültür ve inkılap sözcükleri etrafında yaşanan zihniyet değişikliği oluşturacaktır.

Çalışmanın ana temasını oluşturan medeniyetle ilgili ise çok geniş bir literatür bulunmaktadır. Çünkü Türk aydını Tanzimat'tan beri Batılılaşma süreci üzerine düşünmektedir. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı çalışmasında Batılılaşma, modernleşme, sekülerleşme kavramlarını bir arada düşünerek Türk tarihindeki medeniyet değişikliklerini çağdaşlaşma sözcüğüyle karşılamayı uygun bulmuştur (Berkes, 2016, s. 18). Hristiyanlığın, Yunan ve Roma uygarlıklarıyla ilişkilendirdiği çağdaşlaşmayı Batı'daki anlamıyla Türk tarihine uygun düşmediğini düşünmektedir. Hatta Batı karşıtı olan Türk düşünürlerin elinde bu kavramın “asrılık” denerek bir tür züppelik, köksüzlük, yüzeysellik ve dinsizlikle bir tutulduğunu belirterek, Ziya Gökalp'in “muasırlaşmak” dediği Batılılığı talihsiz anlamlarından kurtarma çabası olarak görmüştür (Berkes, 2016, s. 18).

Şerif Mardin ise Türklerin Batılılaşma sürecini *Türk Modernleşmesi* adlı eserinin “Baticılık” başlığında Batılılaşmayı Tanzimat devrinden başlatmıştır. Mardin, Balkan Savaşları'nda yaşanan büyük hüznün devrinde bile Ahmet Cevdet Paşa gibi ünlü Türk tarihçilerinin Batı medeniyeti dışında başka bir medeniyete inanmadıklarını belirtmiştir (Mardin, 1991, s. 18). Şerif Mardin, Cumhuriyetin kuruluş evresinde Mustafa Kemal'in bireye olan bakış açısının Türk modernleşmesinde çok etkili olduğunu düşünmektedir. Çünkü Mardin'e göre, İslam medeniyetinde tek tek kişi onurunun ilahi güç karşısında

veya devlet/cemaat karşısında bir değeri yoktur, oysa Batı kişi haklarını her şeyden üstün tutmuştur. Batı zihniyeti ile Doğu'yu ayıran bu düşünce yapısını Mustafa Kemal'in erkenden fark etmesi, kişi egemenliğini slogan haline getirmesinde önemli bir rol oynamış ve insanı önceleyen bir yaklaşımla yeni bir toplum inşa etmesinde yardımcı olmuştur (Mardin, 1991, s. 20).

Cemil Meriç ise *Ümrandan Uygarlığa* adlı eserinin ikinci bölümünde *Medeniyetlerin Ölümü* makalesinde, Batılıların baskın medeniyet anlayışlarını dayatmasının ve Batı-dışı toplumların da bunu kabullenmesinin medeniyetlerinin sonunu getirdiğine dair fikirlerini paylaşmıştır. Renan'dan verdiği örnekle Yunan mucizesinin Batılıları çok köklü, çok demokratik ve çok insancıl bir geleneğe bağladığı yalanı üzerinde durur (Meriç, 2007, s. 10). Meriç, Batı'nın bu dayatmasını kabul eden Türk aydınını da eleştirir. Örneğin yüzyıllardır Akdeniz havzasında yaşayan Türkleri Yunan tarihiyle bağdaştırmaya çalışan Nev-Yunanilik akımının öncülerinin iddialarını kendini inkâr olarak okumaktadır. Meriç, her insan topluluğunun kendisine göre bir medeniyeti olduğunu bu medeniyeti de kendi tarihinin, kendi felsefesinin, kendi ilminin ve kendi sanatının yardımıyla geliştirebileceğini iddia etmiştir. Ona göre çok uzun zaman Türk aydını tarafından sanıldığı gibi taklit etmek medeniyetin gelişmesi için bir yol değildir (Meriç, 2007, s. 82).

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi* adlı eserinin içinde yer alan "Medeniyet Değiştirmesi ve İç İnsan" adlı makalesinde Türklerin medeniyet krizini bir devamlılık krizi olarak tanımlamıştır. Tarih boyunca büyük ve ani değişimlere sahne olmuş Türk tarihini ve özellikle Tanzimat dönemini sistemsizliği dolayısıyla eleştirmiştir (Tanpınar, 2020, s. 41). Batı'daki sosyal, siyasi ve teknik gelişmeler ona göre bir bütünlük içerisinde, üst üste bir piramit gibi gelişmekteydi. Oysa ona göre Türkler çok sık medeniyet değiştirdiği için bu piramit sistemli şekilde büyüyüp gelişemedi. Tanpınar, Türklerin Batı ile olan gerilimli tutumunun, yani ondan hem kaçmak istemesi hem de ona benzemek istemesini Oedipus kompleksine benzetir. Güçlü baba imgesi olan Batı'yı hem öldürmek hem de onunla bütünleşmek istemek bu gerilimin temel sebebidir (Tanpınar, 2020, s. 43).

Peyami Safa *Türk İnkilâbına Bakışlar*'da Batı medeniyetini olduğu gibi kabul eden Garpcı fikre karşı çıkmaktadır. Ona göre Türk inkılabının teşekkül etmesini sağlayan en önemli görüş Türkçülüktür:

Onların programı Türkçülerinki kadar mazbut ve ilmî olamazdı. Zira Garbcılık, bizde bir sistemden ziyade, dini taassuba karşı medenî ihtiyaçların sezilişinden doğma bir terakki iştiyakıdır. Nasyolanizm gibi Avrupa ideolojilerinden hiçbirine benzemez. Türkçüler, akîdelerinin bazı esaslarını garb nasyolanizminden aldıkları için yazılarındaki tarihçi görüşüne bir de içtimayatçı metodu katılıyordu. Bunun için Türkçülük populaire olduğu kadar da universitaire bir cereyan olarak yaşadı ve Garbcılık, sadece, dağınık bir güzideler âleminin sistemsiz özleyişi halinde kaldı (Safa, 2019, s. 54).

Çağdaş yazarların medeniyet panoramasını çizmek isteyince bir isimlendirme problemi ortaya çıkmaktadır. Farklı entelijansiyalardan gelen yazarların medeniyet yerine uygarlık, çağdaşlaşma, Batıcılık, Garpcılık, modernleşme gibi sözcükleri de kullandıkları görülecektir. Türkçülüğe ya da Kemalizme yakın fikirde olan yazarlar uygar kökünden gelen uygarlık kavramını medeniyet yerine daha sık kullanmışlardır. Batı medeniyetine öykünen yazarları ise Garpcı, Batıcı diye eleştirmişlerdir. Çünkü medeniyet dendiğinde uzunca bir süre yalnız Batı anlaşılmıştır.

Burada medeniyetin literatürde geçen anlamlarına değinmek de yerinde olacaktır. Medeniyetin neden Batılı bir kavram gibi algılandığına dair birçok yorum yapılmıştır. Literatüre göre medeniyetin Batılı bir kavram olarak algılanmasını bizzat Batı sağlamıştır. Çünkü kavramı ilk kez oluşturan ve sahiplenilenler Avrupalılardır. Medeniyet kelimesinin karşılığı olan “civilisation”ı ilk kez Marguis de Mirabeau 1757 yılında kullanmıştır. (Görgün, 2003, s. 298). Gündelik yaşamda da sık sık kullanılan medeni sözcüğü genişlemiş anlamı itibari ile de bugün; daha “elit, eğitilmiş ve şehirli” kimseleri ifade etmektedir. Özetle bugünkü anlamı ile de içerisinde üstünlük anlamı barındırmaktadır.

Bu terimin başlangıçtan itibaren içerdiği belirleyici unsur, Batı'nın kaydettiği başarıyı kemal noktası kabul ederek bunun dışındaki her şeyi Batı'nın gerisinde görme tavrıdır. Böyle tasavvur edilen medeniyet kavramı evrimci özellikleriyle kendi dışındaki bütün oluşumları kendisinin bir ön aşaması, diğer hayat tarzlarını da kendisine zorunlu olarak yönelecek geçici bir insanlık hali olarak kabul etmekte, bu kabulün bütün dünyada yaygınlaşması için gayret sarfetmeyi “medenî bir vazife” saymaktadır (Görgün, 2003, s. 298).

Medeni, aynı zamanda şehirli demektir. İlhan Kutluer, bu durumun yoğun tercüme faaliyetlerinden kaynaklı olduğunu düşünmektedir. Çünkü Latince kökenli civilisation sözcüğü de “şehirli”nin karşılığı olarak kullanılmıştır. Osmanlı Türkçesinde medeniyet

olarak kullanılmış olan kavram daha sonraları günümüz Türkçesinde uygarlık sözcüğü ile de karşılanmıştır (Kutluer, 2003, s. 296).

Medeniyet teriminin düşünce tarihi boyunca kazandığı anlamların ortak noktası şehir hayatının sosyal, siyasal, entelektüel, kurumsal, teknik ve ekonomik alanlarda mümkün kıldığı birikim, düzey ve fırsatları ifade ediyor olmasıdır. (Kutluer, 2003, s. 296).

Medeniyet sözcüğü özellikle Fransa ve İngiltere’de XVIII. yüzyıl sonlarına doğru kullanılmaya başlanmıştır. Ancak aynı yüzyılda Türkler bu sözcüğe karşılık ne kullanıyorlardı, ya da kavram olarak yerine ne kullanılıyordu buna dair pek fazla çalışma bulunmamaktadır (Baykara, 1992, s. 15). Osmanlı müneverlerinin medeniyetle ilk karşılaşması ve ilk intibaları o dönem Avrupa’ya gönderilen elçiler sayesinde sağlanmıştır.

Osmanlı tarihinde, özellikle XIX. yüzyılın oluşumlarında 1826 tarihinin büyük ehemmiyeti vardır. Bu tarih, Osmanlıların civilisation alanındaki en önemli adımlarından biridir. Bu tarihten sonra Avrupa’ya gidip orada gözlemlenilen Türkler çoğalmıştır. Dolayısıyla Türklerin, 1826 ve özellikle 1830 sonrasında Avrupa’ya dolayısıyla ‘civilisation’a bakışlarına dair daha bol bilgi buluyoruz (Baykara, 1992, s.16).

Osmanlı’da da ilk büyük medeniyet değişimi Tanzimat’ın ilan edilmesi ile başlamıştır. Bu durumda dönemin aydın kesiminden olan edebiyatçılar da medeniyet kavramı ile ilgili düşüncelerini makalelerinde ifade etmişlerdir. Türk edebiyatının zirve şahsiyetlerinden Namık Kemal’in medeniyet ile ilgili yazdığı yazılardan “Terakki”, Tanzimat aydını için öncü fikirlerden biri olmuştur. Terakki fikri, medeniyet kavramının algılanmasında daha sonraları en belirgin şekilde Ahmet Mithat’ta görülecektir. Namık Kemal, Terakki başlıklı yazısında, Avrupa şehirlerinden en çok beğendiği Londra’nın neden ve nasıl medeni bir başkent olduğuna değinerek, onu ilim ve fen olarak geride kaldığını düşündüğü Asya ile (özellikle Çin ve Osmanlı) karşılaştırır. Dünya üzerinde en medeni yer olarak gördüğü Londra’yı eğitim kurumlarından, parlamenter sistemine, adalet anlayışından, sanayiye kadar birçok başlıkta incelemiş ve sonuç olarak medeni toplumun üreten bir toplum olduğuna karar vermiştir.

Halkta bu fikirler mevcûd iken, hemen hiç kimsenin çekmecesinde havâ-yic-i zaruriyyesini idare edecek miktardan ziyade ve belki o kadar para bulunabilmek ve hemen hiç kimseye ceddinden -tamir ihtiyacından vâreste- bir kârgir hâne kalmak ihtimâli yoktur. Ey ihvân-ı vatan, nice bir bu zalâm-ı gaflet?.. Nice bir bu hâb-ı tenperestâne?.. İdrâkten mi kaldık? Biz de bir fen öğrenmeye çalışalım... Ellerimiz tutmaz mı oldu? Biz de yeni bir şey yapalım da meydana çıkaralım (Namık Kemal, 1993, 201).

Namık Kemal “Medeniyet” başlıklı bir başka makalesinde, kavramın genel kullanımındaki farklı anlamları üzerinde durmuştur. Makalede “fuşîyat” olarak

nitelediği, medeniyet ve ahlaksızlığı bir tutan Osmanlı aydınlarına karşı topyekûn bir itirazda bulunmamış, İslam ile medeniyetin kesişmediği noktalarda itirazlara hak vermiştir. Namık Kemal'e göre Avrupalıların medeniyet anlayışını olduğu gibi değiştirmeden almak zorunluluğu yoktur, İslam'la bağdaştırarak Osmanlı'ya has bir medeniyet anlayışı elde etmek mümkündür.

Şimdi biz tervîc-i medeniyeti arzu edersek, bu kabilden olan hakâyık-ı nâfi'ayı nereden bulursak iktibâs ederiz. Temeddün için Çinlilerden sülûk kebâbı ekl etmeyi almaya muhtac olmadığımız gibi, Avrupalıların dansına, usul-i münâkehâtına taklid etmeye de hiç mecbûr değiliz.

Kendi ahlâkımızın ilcââtı, kendi aklımızın tasvibâtı âsâr-ı medeniyetin fûrû'âtına maa-ziyâdetin kâfidir. (Kaplan vd., 1993, 201).

Burada terakki fikrinin ön plana çıktığı görülür. Medeniyetin Avrupalılara ait olduğu kabul edilmiştir ancak bunun şekli taraflarının bir kenara bırakılıp ilim ve fende ilerleyişin örnek alınması gerektiği vurgulanmıştır. Toplumdan beklenen, aza kanaat eden bir tüketim toplumu olmaktan çıkıp üreten bir toplum haline gelmesidir. Böylece toplum başkalarına bağımlı olmaktan kurtulup kendi ayakları üstünde durabilecektir, Namık Kemal hürriyet fikrini de bu şekilde desteklemiştir ve medeniyetsiz yaşamayı ecelsiz ölüme benzetmiştir (Kaplan vd., 1993, 233).

Namık Kemal'in çağdaşlarından olan Ahmet Mithat Efendide medeniyet algısı Batı'nın hayat tarzı olmaktan ziyade ilim ve fende ilerleyişlerine olan hayranlıktır. M. Orhan Okay'a göre Ahmet Mithat'ta çağdaşlarından farklı olarak, medeniyet, salt ilerleyiş demektir (Okay, 2017, 29). Bu ilerlemenin içerisinde hiçbir ideolojik fikre de yer vermemeye çalışmıştır. Ahmet Mithat Efendi için halkın menfaati diğer her şeyin önünde gelmiştir. Namık Kemal'de olduğu gibi devletin yönetim biçimi, adalet kavramı, hürriyet fikri gibi değerler onun medeniyet algısı içerisinde tartışılmamıştır. Ahmet Mithat Efendi mizacı gereği de bu soyut kavramlardan çok, hemen aksiyon alınabilecek somut değerler üzerinde daha çok durmuştur denilebilir.

Ahmed Midhat'ta, medeniyetle çok yakından ilgi kurduğu ve Batı'ya bakış tarzında, Batı'dan bize intikal eden hemen her meselede takındığı tavır için bu terakki ölçüsü önemli bir mesele teşkil etmektedir. Gerçekte de bu onu, Tanzimat devrinin diğer mütefekkir ve müelliflerinden ayıran bir faktördür. Edebiyatta umumiyetle Şinâsi'yle başlattığımız, Genç Osmanlılar ve Jön Türklerle Meşrutiyet'e kadar devam eden Tanzimat devrinin Batılılaşma hareketlerinin şahsiyetleri için bu mesele ekseriya rejim nokta-i nazarından düşünülmüştür. (Okay, 2017, s. 29).

Tanzimat'ın önemli yazar ve düşünürlerinden olan Şemseddin Sami ise medeniyet meselesine aynı dönemin diğer yazarlarına göre daha bütünsel bir bakış açısıyla

yaklaşmıştır. Şemseddin Sami'ye göre hiçbir medeniyet kendisinden önce gelen medeniyetlerden ya da aynı çağdakilerden ayrı tutulamaz. Ona göre medeniyetler birbirini takip eden birbiri üzerinde gelişen ve farklılaşan canlı bir organizma gibidir. (Özkul, 2011, s.168).

Şemseddin Sami, Avrupa medeniyetinin ilim ve teknolojideki gelişmeler sayesinde kolay kolay üzerine geçilemeyeceğinin ve etkisini kaybetmeyeceği kanaatindedir. Bununla birlikte haberleşmede kaydettikleri ilerleme sayesinde bütün dünyayı da etkiledikleri için yarattıkları medeniyetin, Tanzimat yazarlarının yanlış Batılılaşma dedikleri, yaşam tarzlarındaki şatafattan kaynaklanan aksaklıkların da Batı medeniyetine zarar vereceğini düşünmemektedir. (Özkul, 2011, s. 169).

Osmanlı devlet teşkilatında önemli konumlarda görev yapmış olan ve tarih, hukuk, eğitim gibi alanlarda sistematik biçimde eserler veren Ahmet Cevdet Paşa da medeniyetle ilgili düşünüp yazmış Tanzimat yazarlarından. Ahmet Cevdet Paşa için medeniyet ulaşılması gereken bir amaç değildir. İnsan olmanın bir gereğidir. İnsan doğuştan medeniyete yatkın bir varlıktır. (Halaçoğlu-Aydın, 1993, s. 445). Ahmet Cevdet Paşa, medeni bir toplum için eğitimin önemini vurgulayarak, medeniyetin eğitimin sonucu olarak ortaya çıktığına değinmiştir. (Ceylan, 2017, s. 75). Ahmet Cevdet Paşa medenileşmeyi Batılılaşma ile eş değer olarak görmemektedir. Ona göre medeniyet yalnız bir topluma atfedilemez. Medeniyet toplumdaki topluma ve coğrafyalara geçtikçe dönüşüp gelişmektedir. Ahmet Cevdet Paşa çağının değişim ve gelişim gerektirdiğini fark etmiştir onun için medenileşme devrimci bir radikal değişiklik olmamıştır, Ahmet Cevdet Paşa'nın değişim arzusu devletin faydasına olacak şekilde pragmatik bir reformdur. (Ceylan, 2017, s. 76).

Ziya Gökalp'te medeniyet kavramı Tanzimat'ın diğer yazarlarına göre daha farklı teşekkül etmiştir. Gökalp, 'medeniyet'i evrensel bir temele otururken, 'hars'ı milli değerlerden gelen bir birleşim olarak görmektedir. Ona göre medeniyet toplumdaki topluma değişebilen bir yapıyken hars sadece o millete ait biricik bir kavramdır. Bu sayede medeniyet değiştirmede halkın gözündeki olumsuz imaj silinip, bunun tabii bir durum olduğuna inandırmak daha kolay hale gelmiştir. Ziya Gökalp, "Türk toplumu ilk zamanlar Uzak Doğu'nun medeniyet dairesi içerisindeydi daha sonraları Arap-İran etkisi altına girmiştir ve şimdi de Garp etkisine girme yolundayız" demiştir. (Baykara,

1992, s. 75). Ona göre böyle bir değişim, negatif yönde bir değişim değildir. Zamanın şartlarının bir gereğidir. Gökalp için medeniyet sonradan olan yapay bir mefhumken, hars doğuştan gelendir. İlim ve fen birçok toplumun katkısıyla değişmiş ve gelişmiştir. Toplumdan topluma yayılarak de medeniyeti oluşturmuştur. Bir toplumu oluşturan dil gibi, sanat gibi, din gibi öğeler ise doğuştan gelmektedir ve değiştirilemezdir.

Medeniyeti daha çok teknoloji ve bilim alanına ait sayıp derunî ve mânevî olan ciheti bundan ayırmak, fakat her şeye rağmen bu ikisini de birlikte kullanmayı düşünmek fikrî bir başarı olarak değerlendirilebilir. Nitekim Ziya Gökalp, medeniyeti hars terimiyle ifade ettiği kültürden ayırırken aynı zamanda Türk kalarak Batı'nın bazı imkânlarını kullanmanın gerekliliğini vurgulamıştır. Bu yaklaşım, bir bakıma Fransızlar'ın ve İngilizler'in savunduğu "civilisation" ile Almanlar'ın benimsediği "Kultur"u telif etmeyi denemek anlamına gelmektedir. (Görgün, 2003, s. 300).

Ziya Gökalp'in hars kelimesini medeniyete tercih etmesi, o dönemde ilim ve fende ilerlemiş ve kendilerini diğer toplumlardan üstün gören İngiliz ve Fransızların aksine, kültür kelimesini kullanan Almanların içtimai unsurları ön plana çıkararak felsefesini benimsediğine işaret olarak kabul edilebilir. O dönemde Almanlar özellikle I. Dünya Savaşı'nda İngiliz ve Fransızlarla karşı cephelerde savaştığı için, onların üstünlüklerini meşru hale getirdiği 'medeniyet' kelimesi ile daima mesafeli olmuştur.

Ziya Gökalp, medeniyet ile medeni kavramlarının da birbirine karıştırıldığını düşünmektedir. O, her toplumun mutlaka kendine ait bir medeniyeti olduğunu düşünmektedir. Ancak medenilik, Avrupalılara göre sadece kendilerinde var olduğunu iddia ettikleri, Batı dışındaki toplumlarda bulunmayan, dolayısıyla Türklere de bulunmayan bir mefhumdur. Bu anlamda Gökalp'in ikisi arasındaki ayrıma varması ve Alman görüşüne yakın durması da dikkate değerlidir.

Ziya Gökalp'in medeniyet yerine sunduğu kavramlar çalışmamız açısından ayrıca önemlidir. Çünkü Gökalp, Batı'nın medeniyet anlayışına karşı tepki duyulan bir dönemin fikirlerine çok değer verilen önemli bir şahsiyettir. Bu anlamda Batılılaşmayı züppelik, yüzeysellik, giyim kuşamdaki titizlik ile bu fikre kökten karşı olan Avrupa medeniyetini dinsizlikle bir tutan anlayışı bir araya getirmesi gerekmektedir. Bu bakımdan *Türkleşmek, İslamlaşmak Muasırlaşmak*'ta ortaya koyduğu fikirler çok önemlidir. Dikkat edilirse medeniyet yerine muasır sözcüğünü kullanmayı tercih ettiği görülecektir. Muasır sözcüğü aynı çağda yaşayanlar anlamını taşımaktadır (Devellioğlu, 2006, s. 659). Bu sözcük sayesinde medeniyete karşı duran ve onu yozlaşmış şekilde yaşayan iki grubu bir araya getirmeyi başarmıştır. *Türkleşmek, İslamlaşmak,*

Muasırlaşmak adlı eserini 1918’de kaleme aldığı düşünüldüğünde, Balkan Savaşları yeni bitmiş I. Dünya Savaşı ise halen devam etmektedir. Bu kritik dönemde Osmanlı aydınının bir arada durması için yeni bir fikir olarak Türkçülük önemli bir hal almıştı. Batı’daki bilim ve teknolojinin gelişmişliği ise çok açıktı. Dolayısıyla o dönemin şartlarında farklı düşünen iki grubu bir araya getiren teklifi muasırlaşmak oldu. Ancak savaşlar sona erdikten sonra, yaşamının son döneminde *Türk Medeniyeti Tarihi* adlı çok kapsamlı eserini hazırladığı bilinmektedir (Okay, 1996, s. 134). Yazar, *Türk Medeniyeti Tarihi*’ni hazırlarken savaş dönemi bitmiş ve Cumhuriyet kurulmuştur. Türkçülük, devletin ilkelerinden biri haline gelmiştir. Bu sebeplerle yazarın artık Batı medeniyeti ile ilgili farklı düşünen grupları bir arada tutacak, kökeniyle Arapça olan ama anlamıyla çağdaşlığı imgeleyen muasır sözcüğü yerine medeniyet sözcüğünü seçmesi bir tesadüf değildir. Yazar *Türk Medeniyeti Tarihi*’nde Türklerin nereden geldiğini ve köken bilgisini üç döneme ayırarak ele almıştır. Bu yaklaşım tıpkı Batılıların, yaptığı gibi uygarlık tarihinde kendine bir yer bulma, bir köklenme arzusudur.

Burada anlattığımız medeniyet sözcüğünün çok kısa serüveninde bile anlam alanının tarihi ve toplumsal gerçekliklere göre nasıl değiştiğini göstermeye çalıştık. Çalışmanın en önemli gündemi kavramın farklı dönemlerde, farklı bilgi ve kültür seviyelerinden gelen yazarların söyleminde nasıl ve ne şekilde dönüştüğünü anlamlandırmaktır. Bu nedenle bir sonraki bölümde medeniyet sözcüğünün ilk kez ortaya çıktığı Tanzimat dönemindeki atmosfere ve yazarların Avrupa medeniyeti ile ilk karşılaşmalarına değinilecektir.

1. BÖLÜM: TANZİMAT DÖNEMİ'NDEN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ'NE KADAR HATİRALARDAKİ AVRUPA İZLENİMLERİ

Tanzimat gibi büyük bir zihniyet değişikliğinin yaşandığı dönemleri incelerken o döneme ait yazışma, evrak, tarihi belge ve gazete yazılarını yakın okumaya tabi tutmak resmi tarihi anlamak açısından önemlidir. Hatıra ve mektup türünde eserler aracılığıyla o dönemi bizzat yaşayanların deneyimleriyle yeniden okumak, kolektif bilincin nasıl oluştuğunu takip etmek açısından dikkate değer veriler sunmaktadır. Kurgu dışı bu metinler, kültürel kodların yeniden yazıldığı Tanzimat Dönemini anlamlandırabilmek için bütünleştirici bir rol üstlenirler (Şirin, 2009, s. 40-41). Çünkü bu metinler ortak bir bilinç ve bellek inşa etmek üzere yazılmıştır. Toplumun bir arada tutan değerler ancak ortak kurum ve hedeflerin oluşturulmasıyla mümkün olmaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde, Avrupa medeniyetini anlamak üzere Batı'ya gönderilen bürokratların yazdıkları risale, lâyiha, seyahatname vd. hatıra benzeri metinlerin analizine yer verilecektir. Avrupa medeniyeti kavramının Türk hatırat ve mektup yazınında nasıl yer bulduğunu anlamlandırmak için bu çalışmada seçilen dönemde (Tanzimat'tan 1923'e kadar) kaleme alınmış hatıra niteliğindeki eserlerin tümü gözden geçirilmeye çalışıldı. Tanzimat yıllarında Avrupa'yla ilk temaslar Osmanlı aydın ve bürokratları üzerinden yapılmıştır. Bu sebeplerle Tanzimat Dönemi'ni hazırlayan siyasi ve sosyal gelişmeleri kişisel deneyimlerle ve somut bir şekilde ortaya koyan bu metinlere çalışmanın ilk bölümünde yer verilmiştir. Seçilen bu metinler üzerinde ise bazı sınırlandırmalar yapılmıştır. Örneğin sadece Avrupa'da bizzat bulunmuş olan bürokratların hatırat türündeki eserleri dikkate alınmıştır. Aynı zamanda bu eserlerin içerisinde Avrupa kültür ve medeniyetine dair değerlendirmelerin yapılmış olması hususu çalışma açısından öncelikli olmuştur.

Çalışmanın birinci bölümü için seçilen ilk metin Sadık Rifat Paşa'nın *Avrupa Ahvaline Dair Risalesi*'dir. Sadık Rifat Paşa bu eseri 1837 yılında Viyana sefiri iken kaleme almıştır. Eserin basım yılı Şerif Mardin'e göre 1854 yılıdır (Mardin, 1991, s. 255). Niyazi Berkes ise kitabın yayım tarihini 1844 olarak göstermektedir (Berkes, 2020, s. 570). Sadık Rifat Paşa, Avrupa'ya gönderilen ilk bürokrat değildir. Ancak günümüze kadar ulaşan risale, yazarın Avrupa'ya dair tespitleri açısından oldukça önemli bir eserdir. Ruhi Güler, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e "Medeniyet" Anlayışının Evrimi* adlı

doktora çalışmasında medeniyet kelimesini bir kavram olarak ilk kez kullanan kişinin Sadık Rifat Paşa olduğunu belirtmiştir (Güler,2006, s.110). Bu nedenle çalışmanın ilk hareket noktası da Sadık Rifat Paşa'nın *Avrupa Ahvaline Dair Risale*'si olmuştur. Ahmet Hamdi Tanpınar *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde Sadık Rifat Paşa'nın risalesinin Tanzimat Fermanı'nı hazırlayan kurucu metinlerden birisi olduğundan bahsetmiştir (Tanpınar, 2006, s. 77). Tuncer Baykara *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar* adlı kitabında medeniyet kavramını ilk olarak Sadık Rifat Paşa'nın ürettiğini dile getirmiştir (Baykara,1992, s.29).

Mustafa Sami Efendi, Sadık Rifat Paşa'dan sonra Avrupa'ya giden bir diğer önemli bürokrattır. Mustafa Sami Efendi Avrupa seyahatini *Avrupa Risalesi* adı altında 1840 yılında yayımlamıştır. *Avrupa Risalesi*'nin basım yılı *Avrupa Ahvaline Dair Risale*'den daha erken olduğu için medeniyet kelimesiyle basılı bir eserde ilk kez karşılaşma *Avrupa Risalesi* ile olmuştur. Güler, bu tip kronolojik tespitlerin her zaman sürprize açık olduğunu ancak eldeki verilere göre Mustafa Sami Efendi'nin ve Sadık Rifat Paşa'nın medeniyet kelimesini ilk kez kavramlaştıran iki bürokrat olduğunu belirtmiştir (Güler, 2006, s. 111). Sadık Rifat Paşa 1837 yılında, Mustafa Sami Efendi ise 1838 yılında Avrupa'ya gittiği için çalışmamızda Sadık Rifat Paşa'nın eserine dair tespitlerimizi önceye çektik.

Mehmed Rauf ise 1851 yılında Londra Fuarı'na dair izlenimlerini aktarması için Avrupa'ya gönderilmiştir. Seyahatten döndükten sonra ise *Seyahatname-i Avrupa ve Lâyiha* adlı eserini 1852 yılında tamamlamıştır. Kaynaklarda Rifat Paşazâde Mehmed Rauf Bey olarak anılan yazar, Sadık Rifat Paşa'nın üç oğlundan en büyüğüdür (Turan, 2021a, s. 21). Eserin *Seyahatname-i Avrupa* kısmında yazar, Londra'ya gitmeden önce gezip gördüğü şehirlerin çeşitli özelliklerinden bahsetmiştir. Aynı eserin *Lâyiha* kısmında ise Avrupa medeniyetine dair fikirlerinden söz etmiştir.

Mehmed Rauf'la aynı yılda bir Osmanlı bürokrati daha Londra Fuarı'na gönderilmiştir. Ancak eserin yazarı belli değildir. *Seyahatname-i Londra* yazarın altı aylık Avrupa seyahatini anlattığı bir eserdir. Fikret Turan, yazarın ismini açıklamamasını iki nedene bağlamıştır. Bunlardan ilki eserde bir bürokrat için “uygunsuz” addedilebilecek davranışların rahatlıkla dile getirilmesidir. Diğer sebebi ise Ceride-i Havadis gazetesinin prensip olarak yazar isimlerini gizli tutmasıdır. Turan yazarın kimliğine dair yaptığı

araştırmada, o yıl yüzlerce memur ve öğrencinin Londra Fuarı'nı izlemek üzere İngiltere'ye gönderildiğini ve yazarı tespit etmenin neredeyse imkânsız hale geldiğini belirtmiştir (Turan, 2021b, s. 12-13). Yazarın kimliği belirsiz olduğu için *Seyahatname-i Londra*'nın aynı dönemde yazılmış diğer eserlerden farklı bir bakış açısı ve üslubu olduğu söylenebilir. Bu bakımdan çalışmamız için bütünleyici bir özellik göstermektedir.

Ömer Lütfi'nin *Ümit Burnu Seyahatnamesi* ise 1855 yılında kaleme alınmıştır. Ömer Lütfi Ümit Burnu'na oradaki Müslüman halkın durumunu gözlemek üzerine gönderilmiş heyetin bir üyesidir. Heyet, Ümit Burnu'na gitmeden önce Avrupa'da da kısa bir seyahat yapmıştır. Bu sebeple Ömer Lütfi'nin seyahatte edindiği Avrupa medeniyetine dair izlenimleri çalışmamıza ekledik. Ümit Burnu bahsi geçen dönemde halen İngilizlerin sömürgesi olduğu için bölgede Avrupa medeniyetinin etkisi devam etmektedir.

Hayrullah Efendi'nin *Yolculuk Kitabı* adı altında kaleme aldığı eseri ise 2002 yılında Belkıs Altuniş-Gürsoy tarafından *Avrupa Seyahatnamesi* olarak yeniden yayımlanmıştır. Hayrullah Efendi, 1863 yılında çıktığı seyahati dört bölüme ayırmıştır. Kitabı birinci yolculuk, ikinci yolculuk, üçüncü yolculuk ve dördüncü yolculuk şeklinde bölümlendirmiş ve bu bölümleri de alt başlıklara ayırmıştır (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. XI). Böylece eser, yolculara rehberlik etme amacına uygun hale getirilmiştir. Hayrullah Efendi Avrupa seyahatini bir bürokrat unvanı kapsamında değil bir vatandaş olarak yapmıştır. Bu yönüyle diğer yazarlardan ayrılır. Kendi imkânlarıyla çıktığı bu seyahati hiçbir lüksten kaçınmadan tamamlamıştır. Oğlu Abdülhak Hamit'in de bu seyahatin bir kısmında yanında olduğu anlaşılmaktadır. O sıralarda daha ilk öğretim aşamasında olan oğlunu bir Fransız okuluna yazdırmış ve kısa zamanda yabancı dil öğrenmesine hayret etmiştir (Altuniş-Gürsoy,2002, s.120). Hayrullah Efendi'nin Avrupa'da verilen eğitim konusu üzerine özellikle eğildiği görülecektir. Encümen-i Daniş üyesi olan Hayrullah Efendi'nin görüşleri diğer üyeler tarafından zaman zaman fazla Batıcı bulunduğundan eleştirilmiştir. Hayrullah Efendi bu eleştirilere Bâb-ı Ali'ye yazdığı mektupta sitemkâr bir cevap vermiştir. Hayrullah Efendi, Bâb-ı Ali'ye gönderdiği mektupta kendisini müdafaa ederek Encümen-i Daniş'teki görevinden azledilse de Avrupa'daki okulları inceleyerek Türk okullarının belli bir standarda kavuşması için gayret edeceğini beyan

etmiştir. Bu mektubun tamamı Hayrullah Efendi'nin seyahatnamesinde yer almaktadır (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 120-122).

Cemal Kutay'ın yayına hazırladığı *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati* adlı eseri ise hükümdarın 1867 yılında Avrupa'ya yaptığı seyahatin öncesindeki hazırlıkları ve seyahatten kısa notları barındırmaktadır. Sultan Abdülaziz 1867 Paris Milletler Arası Sergisi için davet edilmiştir. Cemal Kutay, bu Avrupa seyahatinin Osmanlı padişahları için bir ilk olduğunu iddia etmektedir (Kutay, 1991, s. 6). Avrupa medeniyeti ile doğrudan temas eden ilk ve tek padişah olarak Sultan Abdülaziz'in deneyimleri de dikkate değer olduğundan çalışmamızda yer verdik. Sultan Abdülaziz, seyahat boyunca olanları yazması için Ömer Faiz Efendi'yi görevlendirmiştir. İstanbul Şehremini görevinde olan Ömer Faiz Efendi renkli kişiliğiyle Sultan'ın Avrupa hatıralarını daha da ilgi çekici hale getirmiştir. Ömer Faiz Efendi kendi dönemi için oldukça cesaretli bir yazardır. Seyahat dönüşü Ali Paşa'nın yalısında toplanan Osmanlı heyetine fikirlerini açıkça söyleyebilmiştir. Ali Paşa özellikle, Avrupa'ya ilk kez gidenlerin görüşlerini merak etmektedir. Bu sebeple sözü ilk Kazasker Hasan Nâmi Efendi'ye vermiştir. Hasan Nâmi Efendi, Osmanlı Devleti'nin aslını bozmadan hemen hemen her şeyi Avrupa'dan alması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu konuşmayı diğerleri de benzer fikirlerle takip etmiştir. Son söz ise Ömer Faiz Efendi'ye bırakılmıştır. Ömer Faiz Efendi son sözün kendisine bırakılmasının iki sebebi olduğundan bahsetmiştir. Birincisi rütbe itibarıyla diğerlerinin ondan üstün olmasıdır. Diğerisi ise Ömer Faiz Efendi'nin kullandığı dil alışıldık değildir. Zorlukla ifade edilecek tespitleri bir anda ortaya koymaktadır. Nitekim toplantı sonunda söz sırası ona geldiğinde; *“Paşa hazretleri. Bu memleketlerden herşeyi alalım, hatta Müslümanlığı bile alalım,”* diye konuşmuştur (Kutay, 1991, s. 78). Bu sözleriyle, toplantıda bulunan herkes üzerinde şok etkisi yaratmıştır. 9 Ağustos 1867 yılında tamamladığı *Ruzname*'nin son sözlerini yazarken de eğer bu yazdıkları için bir yere sürülecekse buranın Avrupa'da bir kent olması isteğinde de bulunmayı ihmal etmemiştir.

-Evet, Paşa hazretleri, evet efendimiz, Müslümanlığı dahi bu memleketlerden alalım, çünkü onlar, ilim, irfan, medeniyet, çalışkanlık, adalet, müsavatlari ile Müslümanlığın asil emirlerini Hristiyan oldukları halde tatbik ediyorlar, yani bilmeden hidayete mazhar olmuşlar. Böylelikle diyar-ı küfür olarak onlardan en çok tehâşî ettiğimiz, çekindiğimiz ve sakındığımız sebep aslında mevcut değil... Bunu idrâk edersek gerisi kolay, çünkü biz Osmanlılar, medeniyet, refah ve umranın bizler için nasıl mânevi ve dinî vazife vazife-i asliye olduğunu idrâk edersek, evet efendimiz gerisi kolay, çünkü şahsî ve cem'î olarak

cümle vafımız onlardan üstün... Cehaleti bırakıp ilmi, iptidâiliği bırakıp medeniyeti, tenbelliği bırakıp çalışkanlığı, el emeği biçareliğini bırakıp makineyi, şehirlerde ve köylerde pislği bırakıp temizliğı, üfürüğü bırakıp ilâcı, deveyi bırakıp treni yelkeni bırakıp uskurlu gemiyi alır, kadınlı-erkeğimizle birlikte ve beraber bir tam millet olursak hem dinimizin, hem devletimizin bekasını ve izz-ü şan ile devamını temin ederiz. Evvela buna karar verelim, bunun aslî ve ulvî vazifemiz olduğunu idrak ve kabul edelim, gerisi kolay devletlû... (Kutay, 1991, s. 79).

Yazar yukarıdaki alıntıda kendi gözünden Avrupa medeniyetinin bir özetini yapmıştır. Ömer Faiz Efendi bütün bu cesaretli söylemlerinin yanı sıra medeniyete ulaşmada toplumun birlik olma duygusuna ihtiyacı olduğunu belirtmiş ve bunun da kadınları toplum dışı bırakarak elde edilemeyeceğinin altını çizmiştir.

1.1.OSMANLI ENTELEKTÜEL ÇEVRELERİNDE ‘MEDENİYET’ KAVRAMININ İLK TEZAHÜRÜ VE TANZİMAT DÖNEMİ SİYASAL İKLİMİ

XIX. yüzyıl Türk siyasi hayatı için oldukça önemli bir dönüm noktasıdır. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yükselme devri çoktan bitmiştir. Karlofça Antlaşması ile başlayan büyük toprak kayıpları Osmanlı Devleti'nin özellikle Batı üzerindeki siyasi ve askeri üstünlüğünü zayıflatmıştır. Bunun üzerine çareler aramaya başlayan yönetici sınıfı, Avrupa'daki devletlerin icraatları üzerinde durmaya başlamıştır.

Şerif Mardin, Osmanlı Devleti'nin Batı ile ilişkilerini hiç kesmediğini ifade etmiştir. İmparatorluktaki gerileme, ilk olarak Batı'nın askerî üstünlüğü ile açıklanmıştır. Bu sebeplerle III. Ahmet ve Sadrazam Nevşehirli İbrahim zamanında orduda kimi yenilikler yapılmak istenmiştir. III. Ahmet devrinde Avrupa'dan mülteci olarak gelen İbrahim Müteferrika Osmanlı Devleti'ni basınla tanıştırmış, Batı'da gelişen teknoloji ve askerî düzenle alakalı bilgilerden İmparatorluğu haberdar etmiştir. Avrupa'daki başkentlere açılan elçiliklere de büyük görevler düşmüştür. Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in hazırladığı sefaretnâme bunun ilk örneklerindedir. Padişaha sunulmak üzere hazırlanan bu eserde Avrupa'yı ileri taşıyan askeri, siyasi ve toplumsal meseleler üzerinde durulmuştur (Mardin, 1991, s.13).

Ahmet Hamdi Tanpınar *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde, Batılılaşma hareketi üzerindeki tarihi ve siyasi etkilerin özellikle XVIII. yüzyıl sonrasında yoğunlaştığını ifade etmiştir. XVIII. yüzyılda yapılan ıslahatlar daha çok orduyu ilgilendirmektedir. Avrupa'ya benzeme yolunda yapılan ıslahatlar XVIII. yüzyılda henüz cemiyet hayatında büyük değişikliklere sebebiyet vermemiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa medeniyetini kabul etme devletin kamuoyu önünde de ilan ettiği fermanla resmî boyuta taşınmıştır. Tanpınar, Tanzimat Fermanı'nın ve Batı ile yakınlaşmanın tarihini şöyle özetlemiştir:

XIX. asırda, fikrin tekâmülü, şüphesiz hadiselerin yardımı ile, daha çabuk olur ve yenilik, hayatın her safhasına şâmil geniş bir mânâ ve mahiyet alır. Artık bahis mevzuu olan şey ordunun bazı tekniklerini ve sınıflarını garptan gelen bilgi ve nizamla ıslah etmek değildir; belki bütün hayatın, cemiyetin bünyesi ve manevi insani vücuda getiren kıymetler manzumesinin, hepsinin birden değişmesidir. Bunda tabiatıyla aradan geçen bir asır zarfında eskinin kat'î surette çökmesinin büyük tesiri olmuştur. Evvelâ 1826'da Yeniçerilerin ilgası ve yeni ordunun kurulması ile ilk büyük zafer elde edilir. Bu suretle ıslah fikri yerine "ilga" ve "yenisinin kurulması prensibi" bir zaruret olur. 1839'da devlet kendisi için Avrupalılaşmayı resmî bir program olarak ilân eder. Nihayet 1876'da da

devlet müessesesinin dışındaki unsurları tazyiki altında idare şekli esasından değişir ve başında, askerî ıslahattan ibaret olan bir hareket, böylece bir rejim ve amme hukuku meselesinde son zaferini idrak eder (Tanpınar, 2006, s.70).

Tanpınar'ın yaptığı *ilga* vurgusu Tanzimat Dönemi'nde yaşanan Avrupalı değişikliklerin inşasının nasıl olduğuna dair önemli bir fikir vermektedir. İlga; ortadan kaldırma, hükümsüz bırakma anlamlarını taşımaktadır (Devellioğlu, 2006, s. 427). Tanzimat Dönemi'nde yapılan değişiklikler bu yüzden 'eski' ile çatışmaktadır. Yenilik hem cemiyette hem de devlet organizmalarında dirençle karşı karşıya kalmıştır. Eskinin tamamen ortadan kaldırılması önce orduda gerçekleşmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması ve yerine Avrupalı giyimli yeni bir ordunun kurulması geleneğe etki eden gözle görülür en büyük değişikliklerden birisidir. Bu süreçler her ne kadar sancılı geçse de III. Selim ve daha sonra da II. Mahmut ıslahatlar konusunda kararlılığını korumuştur. Yeni ordunun Batı tarzı bir eğitim alabilmesi için Harbiye Mektebi kurulmuştur. Mühendishane Mektebi ve Mekteb-i Tıbbiye ile beraber toplam üç okulda Batılı hocaların da etkisiyle eğitim anlayışı hızla Avrupalılaşmaya başlamıştır (Tanpınar, 2006, s. 73).

Tanzimat Dönemi'nde yapılan yenilikler askeriyeyle sınırlı kalmamıştır. Devlet geleneğinde de köklü değişikliklere gidilmiştir. Tanpınar'a göre Mehmed Emin Rauf Paşa'nın başvekâlete tayini sırasında hazırlanan ferman Osmanlı Devleti'nin Avrupalı anlamda kabine sistemine geçmesinin ilk adımı olmuştur. Ancak bunun ötesinde cemiyet hayatına etki eden değişimler asıl burada başlamıştır. Saraydaki eşyalar Avrupalı emsallerine benzetilmeye çalışılmıştır. Dükkanlar, caddeler Avrupa gibi tanzim edilmiş; Avrupalı tarzda lokantalar, kahvehaneler ve oteller açılmıştır. Tanpınar, Tanzimat Dönemi'nde yaşanan değişikliklerin cemiyet hayatında kıyafetlerin Batılı bir modaya evrilmesiyle başladığını vurgulamıştır:

Bu saydığımız şeyler arasında kıyafetin değişmesi ile devlet müesseselerinin Avrupalıca yeniden kurulması bilhassa mühimdi. Bunlar, cemiyetin manzarasını, yaşayış tarzını değiştiren, taklit tarzında olsa bile yeni bir zihniyetin ve yeni modaların hayata girmesi neticesini doğuran hareketlerdi. Böylece o zamana kadar çok dar sahada yapılması düşünülmüş düzenleme işi birdenbire cemiyetin hayatında geniş bir değişiklik haline girer (Tanpınar, 2006, s. 74).

Tanpınar, alaturka müzikten dahi hoşnut olmayan Osmanlı halkının Avrupa tarzı bandolara ve Batı müziğine maruz bırakıldığını söylemiştir. Avrupalı seyyahlar İstanbul'a dair hatıralarında kendi memleketlerine ait müziklerin geçit törenlerinde

çalındığını duyduklarında şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir (Tanpınar, 2006, s. 74). Eşyada, kıyafette ve yaşayış tarzında yapılan bu ani değişiklikler halk tarafından hemen benimsenememiştir. Tanpınar, halkın içten içe direnç gösterse de bunu açıktan yaşayamadıklarını vurgulamıştır. Çünkü Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması esnasında yaşanan kanlı olaylar halkın sinmesine sebep olmuştur (Tanpınar, 2006, s. 75). Bu durumun bir diğer sebebi ise halkın Batılılaşmayı Hristiyanlığa teslim olma gibi algılamasındandır. Hükümet buna tedbir olarak dinî meselelere dair sürekli yeni fermanlar ve fetvalar çıkarmaktadır. Tanpınar bu durumu şöyle özetlemiştir:

Kendisiyle beraber taazzuv etmiş bir müessesenin bu kadar kanlı bir şekilde ilgasından sonra, devlet kendisini birçok sahalarda, meselâ Albülhamid I ve Mustafa III devirlerinden daha az serbest hissediyor gibiydi. Bunun sebebi de bu tenkilden sonra umumî hayatta şiddetli bir dindarlık hissinin başlamasıydı. Bizzat hükûmet, halkın teveccühünü kazanmak için bu hissi şiddetle körüklüyordu (Tanpınar, 2006, s. 75).

Tanpınar, 1718 yılından sonra imparatorluk çağının yavaş yavaş kapandığını vurgulamıştır. Çok uluslu imparatorluklar bir arada kalmakta güçlük çekmeye başlamıştır. Fransız İhtilali'nden sonra ulus-devlet fikri yayılmaya başlamıştır. Sanayi Devrimi'yle ise iktisadi anlamda ilerleyen Avrupa, imparatorlukların sonunu getirmiştir. İmparatorluk, toprakları genişletip o bölgenin ekonomik ve coğrafi imkanlarını kullanmak üzerine kurulu bir düzendir. Osmanlı, farklı ulusları bir arada tutmak için sürekli yeni kaideler ortaya koysa da kaybedilen savaşlar, merkezden uzakta yaşanan ayaklanmalar devleti siyasi ve ekonomik anlamda zayıflatmaya başlamıştır. Aynı dönemde Rusya da Osmanlı ile benzer zorluklar yaşamaktadır. Rusya ve Osmanlı'nın Batı'yla yakınlaşması neredeyse zorunlu hale gelmiştir. Tanpınar, Tanzimat Dönemi ile anayasal olarak başlayan yenilik ihtiyacının imparatorluğu dağılmaktan korumaya yönelik olduğunu düşünmektedir:

Yenilik ihtiyacının baş gösterdiği 1718'den beri kaybedilen bir asırlık müddet içinde, imparatorluğun muhtelif unsurları arasındaki bağlar bir daha eski bütünlüğe dönmeyecek şekilde gevşemiş, iktisadi hayat alt üst olmuş, aslı unsurun nüfusu bazı mıntikalarda millî bir felâket teşkil edecek kadar azalmıştı. Diğer taraftan yine bu zaman zarfında, kendisini Avrupa teknik ve irfanıyla teçhiz etmiş olan Rusya kuvvetlenmişti. Ve ona güvenen gayri millî unsurlar imparatorluğun dağılmasına açıktan açığa çalışıyorlardı (Tanpınar, 2006, s. 76).

1830'lu yıllardan sonra Avrupa'ya daha fazla devlet adamı gönderilmeye başlanmış böylece Avrupa'daki gelişmeler yakından izlenmiştir. II. Mahmut, o yıllara kadar esaslı bir yenilik programı takip etmemiştir. Ancak Sadık Rifat Paşa, Mustafa Reşit Paşa gibi

devlet adamlarının Avrupa izlenimleri devlet yönetiminin yeniden ele alınmasını sağlamıştır. Tanpınar'a göre II. Mahmut'un en büyük başarısı yetenekli gençleri keşfetmesidir. Bu gençleri Batılılaşma sürecinde ön planda tutmuştur. Diğer yandan yeni yeni okullar açarak değişimin cemiyet hayatına yansımalarını sağlamıştır (Tanpınar, 2006, s.77).

Batı'da sürekli olarak elçiliklerin açılması III. Selim zamanına denk gelmektedir. Böylece Avrupa'ya dair sistematik bir bilgi akışı sağlanmıştır. Osmanlı elçilerinin yazdığı sefaretname, hatıra, risale ve layihalar Batı'daki gelişmeler hakkında önemli fikirler vermiştir. Batı'nın model olarak alınması ve ilk "düzeltme" teklifleri de bu eserler aracılığıyla olmuştur (Mardin, 1991, s. 13).

Şerif Mardin ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ortaklaştığı fikir, Osmanlı Devleti'nde Batılı modernleşme adımlarının kalemiye sınıfı yani bürokratlar aracılığıyla sağlandığıdır. Osmanlı Devleti Batı'daki gibi bir Reform ve Rönesans evresinden geçmediği için değişim talebinin halktan gelmesinin bir yolu yoktur. Uzun süreli imparatorluk deneyimi Fransız İhtilali ile millileşen halk kütlelerini yönetecek kabiliyette değildir. Sanayi Devrimi gibi orta sınıfı üreten bir değişim süreci de yaşanmadığından Avrupa'yı gözlemleyen hariciye memurlarının edindikleri bilgiler son derece önemli hale gelmiştir.

1.2.TANZİMAT DÖNEMİ ÜZERİNE AKADEMİK ÇALIŞMALARA GÖRE ‘MEDENİYET’ SÖYLEMLERİ

Bu bölümde ele aldığımız 1841’den 1867’e kadar olan dönemde hariciye memurlarının kaleme aldığı eserlerin tipik bir şekilde birbirlerine benzedikleri söylenebilir. Bunun birçok sebebi olmakla birlikte en önemlilerini sıralamak gerekirse; yazarlar bu eserleri çoğunlukla dönemin padişahına sunmak üzere kaleme almışlardır. Bu yüzden dönemin stilistik anlayışını sürdürme yolunu seçmişlerdir. Bir diğer sebep bu yazarların birçoğu aynı çevreden gelmektedir ve aynı eserlerden beslenmektedir. Bu da eserlerin üslubunu etkilemiştir. Bu anlayışın yüzyılın sonlarına doğru terkedildiği ve bireysel bir üsluba geçildiği görülecektir.

Bu bölümde ele aldığımız yazarların eserlerine başlamadan giriş bölümünde Allah’a, Peygamber’e ve Padişah’a dua ettikleri görülmüştür. Bu konuda ayrı tutulması gereken yazar Mehmed Rauf’tur. Mehmed Rauf, eseri yazma sebebini dile getirdikten sonra hemen seyahatlerini anlatmaya başlamıştır. Hayrullah Efendi’nin *Avrupa Seyahatnamesi*’ni yayıma hazırlayan Belkıs Altuniş-Gürsoy, eserin ilk üç sayfasının eksik olduğunu fakat mevcut sayfaların başında yazarın eseri kaleme alma sebebini açıkladığını belirtmiştir. Altuniş-Gürsoy, kayıp bu üç sayfada Allah’a hamd, peygambere salavat ve padişaha methiyeyi içeren bir giriş bölümü olabileceğini düşünmektedir (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. IX). Sadık Rifat Paşa’nın *Avrupa Ahvâline Dair Risale*’si ise cüzlerden oluştuğu için ve eseri oğlu Mehmed Rauf babasının ölümünden sonra toplayıp yayımladığından girişte dua bölümünün olup olmadığı muğlaktır. *Seyahatname-i Londra*’nın başında uzun bir dua bölümü bulunmaktadır (Turan, 2021b, s. 170-173). Böyle bir bölümün olması yazarın kimliğini sonradan saklamaya karar verdiğini çağrıştırmaktadır. Mustafa Sami Efendi de *Avrupa Risâlesi*’nin başında Allah’a, Peygamber’e ve Sultan Abdülmecid’e şükür ve dualarını sunmuştur (Demir, 1996, s. 13-15). Diğer yazarlardan farklı olarak da giriş bölümünde kısaca kendisini tanıtmıştır. *Ümit Burnu Seyahatnamesi*’nin mukaddime bölümünde dua kısmı bulunmaktadır. Mukaddimedede Sultan Abdülaziz’in adı bütün sıfatlarıyla birlikte anılmıştır (Kantaş, 2014, s.93-94).

Osmanlı bürokratlarının eserleri topluca incelendiğinde Avrupa’yı ve Batılı medeniyet anlayışını çok benzer cümlelerle ifade ettikleri görülecektir. Fikret Turan bu hâkim

yaklaşımın, bürokratların birbirlerinin eserlerinden esinlenerek yazmalarından kaynaklandığını düşünmektedir (Turan, 2020, s. 747). Bununla beraber genel olarak bürokratların seyahat ettikleri tarihlerle eserleri yazma tarihlerinin eş zamanlı olmadığı görülmüştür. Dönemin hâkim üslubunu yakalama gayesiyle diğer bürokratların eserleri incelendiği anlaşılmış ve benzer bir stilistik yaklaşımla yazılmışlardır. Bu durum da eserleri kaleme alırken esinlenme olabileceği görüşünü desteklemektedir.

Alp Eren Topal, *From Decline To Progress: Ottoman Concepts Of Reform 1600-1876 (İhtilalden Terakkiye: Osmanlı'da İslahat Kavramları 1600-1876)* başlıklı doktora tezinde XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar ıslahat kavramlarının değişim ve dönüşümüne Osmanlı bürokratlarının siyasi metinleri üzerinden yaptığı araştırmayla yeni bir yorum getirmiştir. Neredeyse üç yüz yılı kapsayan bu çalışmadan anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devleti aslında dışarıyla bağlantısını hiç kesmemiştir. Bu durum bürokratların metinlerinden açıkça gözlenebilmektedir. Yüzyıllar içinde katmanlanan bu siyasi metinlerin birbirleri üzerine inşa edildiği açıktır.

Topal, incelemeye aldığı siyasi metinlerde kendilerinden önce gelen önemli toplumsal figürlerin verdiği eserlerden mutlak suretle haberdar olduğunu dile getirmiştir. Örneğin XVI. yüzyılda Lütü Paşa'nın *Asafnâme*'si, Kınalızâde Ali'nin *Ahlâk-ı Alâ'î* adlı eserleri Koçi Bey'in risalesini ve Kâtip Çelebi'nin *Düsturu 'l-Amel li Islahi 'l-Hale'*ine etki etmiştir (Topal, 2017, s. 23). Bu tarihsel izleği daha da geriye götürmek mümkündür. Ancak çalışmanın sınırları gereği siyasi metinlerdeki medeniyet kelimesinin kavramlaşması üzerinde duracağız. Topal, Osmanlı bürokratlarının yazdığı metinleri iktidara yönelik bir tür nasihat verici anlatı türü olduğunu dile getirmiştir. Bu yaklaşımlarıyla da bürokratlar Aristoteles'in *Politika*'yı yazmasından beri süregelen ahlâk, erdem, iyi yurttaşlık gibi yöntemlerle sağlanacağı konusunda hemfikir gibi görünmektedirler (Topal, 2017, s. 20). Tam da bu nedenlerle bürokratların yazdığı metinlerde büyük benzerlikler bulunmaktadır. Çünkü kaynakları bellidir. Bürokratların eserleri Aristo, Farabi, Gazali, Plato, İbn-i Haldun gibi önemli filozofların birikimleri üzerinde şekillenmektedir (Topal, 2017, s. 26).

Topal, bürokratların siyasete dair birikimlerini belirli bir formülle ifade ettiklerini ileri sürmüştür: "Adalet çemberi" (*the circle of justice*) diye adlandırdığı bu formül onların eserlerinin yapı taşını oluşturmaktadır (Topal, 2017, s. 20). Topal'ın "çember" diye

isimlendirdiği döngüsellik neredeyse her tarihi dönemde görülecektir. İbn-i Haldun'un *Tavırlar Teorisi*'ne göre devletler ilk olarak zafer ve başarı döneminden geçer, daha sonra istibdat ve infirad dönemi başlar ve burada hükümdar devleti kendi mülkü gibi görmeye başlar. Sonra ferahlık dönemi gelir, bunun etkisiyle kanaat ve sulh dönemi hâkim olur. Kanaat ve sulh döneminde bazı düzenlemeler yapılmalıdır ki çağın gerekliliklerine uyum yakalanabilsin. Son olarak israf dönemi gelir, barışın sağlanmasıyla rahatlayan devlet mekanizmaları israfa başlar. Ekonomik düzen bozulup da devlet mekanizması gerektiği gibi işlemediğinde devletin dışındaki düşmanlar teyakkuza geçer ancak sulha alışan askeri sistem de artık bozulmuştur çözülme başlar ve devlet yıkılır (Güler, 2006, s. 249-251). Aşağı yukarı bu şekilde özetlenebilecek İbn-i Haldun'un teorisi uzun süre Osmanlı bürokratlarına da rehberlik etmiştir.

Aynı döngüsellik Osmanlı aydınlarının toplumların gelişme aşamalarını ayırdığı "Vahşiyet-Bedeviyet-Hadariyet-Medeniyet" dörtlemesinde de mevcuttur (Güler, 2006, s. 66-78). Çözülmenin geleceğini anlayan bürokratlar devlet mekanizmalarını uyararak için gerek kendi deneyimlerinden gerekse teorisyenlerin fikirlerinden faydalanmışlardır. Bürokratların -genel olarak- yönetici sınıfa seslenen bu tutumları onları aslında dönem muhalifi konumuna da itmektedir. Eserlerinde yönetime dair gizliden yapılan ve ahlâk ve adalet kavramlarıyla temellendirilmeye çalışılan eleştirilerin tümü devlet yönetimindeki aksaklıklara işaret etmektedir. Osmanlı aydın sınıfının devlet yapılanması üzerine düşüncüleri doğrusal ve tek yönlü değildir. Toplumsal hareketliliğin, siyasi ve sosyal gelişmelerin bir sonucudur. Dolayısıyla her değişim dönemi de kendi birikimini ve kendi sloganını oluşturmuştur. Bu slogan XVI. ve XVII. yüzyıllarda "ıslah", XVIII. yüzyılda "tecdîd", XVIII. yüzyıldan sonra ise "nizam", "tanzim", "terakki" ve "medeniyet" kavramlarıyla özdeşleşmiştir. Bu çalışmanın ilk bölümünde ilgilendiğimiz dönem olan XIX. yüzyıl için Avrupa'yı görmüş bürokratların metinlerinde medeniyet kavramının izini sürmeye çalışacağız.

1.3.AVRUPA'YA SEYAHAT EDEN OSMANLI MÜNEVVERLERİNİN HATIRALARINA GENEL BAKIŞ

Bürokratların yazma usullerindeki benzerlikler değindikleri konulara da sinmiştir. Eserlerinin başında, bu seyahate neden çıktıklarını ve Avrupa'ya dair bilgileri hangi amaçla paylaştıklarını mutlaka belirtmişlerdir. Hepsine topluca bakıldığında yazarların topluma faydalı olma amacını güttükleri söylenebilir. Kendilerinden sonra Avrupa'ya gidecekler tavsiyeler verirken, Osmanlı Devleti'nin de Batı medeniyetine yaklaşabilmesi için nasıl bir yol izleneceğine dair önerilerde bulunmuşlardır.

Bürokratların Avrupa hatıralarında doğrudan bir medeniyet tanımına rastlamak güçtür. Medeniyete dair yaklaşımlarına ancak Avrupa ile ilk karşılaşmalarındaki dikkatleri üzerine eğilerek cevaplar bulunabilir. Bürokrat çevresi her ne kadar devlet geleneğini bilen, kitaplar sayesinde az çok Avrupa'ya ilişkin bilgi sahibi olan kimselerden oluşsa da Avrupa hatıralarının özellikle başlarında “şaşkınlık” ve “hayranlık” duygularını saklayamazlar (Turan, 2021b, s.16). Teknolojinin gündelik hayata getirdiği konfor ve hız onların hayranlıklarının en büyük sebebidir. Bu yüzden Avrupa'daki -onların deyimiyle- “fenni” gelişmeleri ellerinden geldiğince ayrıntılarıyla vermeye çalışırlar. Ancak daha da önemlisi devletin tüm organlarındaki sistemle alakalı gözlemleridir. Bu gözlemleri işlevsel hale getirip Osmanlı Devleti'nde nasıl uygulanacağına dair görüşlerine de yer vermişlerdir. Nizam, düzen, sistem gibi sözcükleri sıklıkla kullanırlar. Bu sözcükler de zaten tanzim etmeyi çağrıştırmaktadır. Sonuç olarak Tanzimat Dönemi'ni hazırlayan bürokratların bu tavsiyeleridir.

Sadık Rifat Paşa'nın *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale*'si Avrupa medeniyetiyle ilgili çok farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Sadık Rifat, yalnız Viyana'nın doğal ve tarihî güzelliklerinden, ulaşımından, müzelerinden söz etmemiştir. Zeki bir devlet adamı olarak Avrupa'yı ileri taşıyan meseleler üzerine de gözlemlerde bulunmuştur. Risalede yazarın vurguladığı en önemli husus ise Avrupa'nın devlet mekanizmasının insanı önceleyen bir anlayışla oluşturulmasıdır. Tanpınar, bu konu üzerinde epeyce durmuştur:

Risâlenin bizce en ehemmiyetli tarafı, devlet idaresindeki ıslahatı bir zihniyet meselesi olarak almasında, örf ve göreneğin, yahut da kıymetini kaybetmiş birtakım *impératif*'in hâkim olduğu, çok defa keyfi kalan bir idare sistemine mukabil, esas olarak insanı onun tabiatını, hak ve ihtiyaçlarını alan ve akılcı bir devlet ve idare telâkkisini tereddüt etmeden ortaya atmasıdır (Tanpınar, 2006, s. 119).

Avrupalı bir devlet anlayışına geçmenin zorunlu olduğundan bahseden yazar, insanı önceleyen bir politika için en büyük ihtiyacın *emniyet* olduğunu belirtmiştir. Emniyetten kasıt barışçıl politikalar izlemektir. Meseleleri savaşa gerek olmadan halletmeye çalışmaktır. Bu, yazar tarafından yalnız dış politika için önerilmemiştir. Ayrıca iç politikada da uygulanması gerekmektedir. Yatırımlar ancak güven ortamı sağlandığında süreklilik kazanır, güçlü bir ekonomi için ilk olarak güvenlik ihtiyacı karşılanmalıdır. Güvenlik için bazı askerî ve hukukî düzenlemeler teklif eden Sadık Rifat bu düzenin sadece devlet eliyle sağlanamayacağından da söz etmiştir. İyi eğitilmiş memurlar yetiştirmek de aynı derecede önemlidir. Memurların işlerine ve devletlerine bağlılıklarının artırılması için hak ve hürriyetlerinin güvence altında olması gerektiğinin altını çizmiştir. Avrupa ile Osmanlı'yı karşılaştıran yazar, devletin donanımlı memurları kişisel sebeplerle yerinden etmesini ya da mallarına el koymasını eleştirmiştir.

Sadık Rifat Paşa, Avrupa medeniyetini oluşturan unsurları sıralarken *hürriyet* kelimesine ayrıca ehemmiyet vermiştir. Fransız İhtilâli'nin Avrupa'daki zihniyeti ne derece etkilediğinin farkındadır ve Avrupa'daki teşkilatlanmanın bütününün insan hakları üzerine kurgulandığını görmüştür. Bu sebeple risalesinde, devlet teşkilatında yapılacak yeniliklerin insan haklarını merkeze alarak konumlandırılması gerektiği kanaatindedir. “Filhakika Paşa, keyfi idarenin tamamıyla kaldırılmasını, adlî ve idari kanunların tanzimini, askerlik, vergi gibi belli başlı halk mükellefiyetlerinin muayyen esaslara bağlanmasını devlet mefhumunun tabii tamamlayıcısı olan gayeler addeder” (Tanpınar, 2006, s. 120). Özetle Sadık Rifat'ın Avrupa'da medeni bir hayat tarzı için dikkat çektiği meselelerin en önemlisi insan ve insana dair tüm haklardan oluşmaktadır. Hak, hürriyet ve adalet kavramlarının üzerinde durması yeni Avrupalı bireyi yaratmak açısından önemlidir.

Sadık Rifat Paşa'nın yazıları, kendi döneminin yazar olan bürokratlarının üslubu üzerinde de etkilidir. Anılarını ve izlenimlerini sade bir dille aktarmıştır. Dilde sadeleşme Tanzimat'ın yazı diline yansıyan en önemli unsurlarındadır. Tanzimat Dönemi fikir hayatının hızla değiştiği dönemlerden birisidir. Bu fikirlerin derhal anlaşılması ve tatbik edilebilmesi için anlaşılır olmayı olabildiğince önemsemişlerdir.

Yazarın Viyana sefirliğinde uzun süre kalması Avrupa'nın sosyal hayatına dair gözlemler yapmasını sağlamıştır. Avrupa'daki büyük balolar, müzikli eğlenceler, kır gezintileri vb. gibi etkinlikler Sadık Rifat Paşa'ya sosyal hayatın canlılığının refah bir halk için ne derece önemli olduğunu hatırlatmıştır. (Tanpınar, 2006, s. 121)

Tanpınar; Sadık Rifat Paşa, Reşid Paşa, Âli Paşa, Fuad Paşa ve Fethi Ahmed gibi sefirlerin Avrupalı hayat tarzını özümlediklerini, bilerek veya bilmeyerek bu tarzı geleneğin içine sızdırdıklarını ifade etmiştir. Hanedanlık dışında da yeni bir orta sınıf oluşur. Bu sınıf yalılarda ve köşklere yaşamaya başlar. Gerek sarayın Batıcı yeni politikası gerekse muharebeler yüzünden Avrupa ile ilişkilerin artmasıyla ticaret hız kazanır. Bu durum geçici bir bolluğa sebep olur. Avrupalıların İstanbul'a akın etmesi fiyatları arttırır. Tüccarlar ve hanedanlık dışındaki üst düzey memurlar İstanbul'un yeni sosyal çevresini oluşturur. Köşkler, Doğu ve Batı arasında kalmış -Tanpınar'a göre zevksiz- eşyalarla döşenerek arafta kalmışlığı en çok hissettiren mekânlardan olmuştur. Memurların resmî kıyafetleri değişmiş ve *İstanbulin* denilen yeni bir forma bürünmüştür. Tanpınar'ın dikkat çektiği bir diğer nokta ise Tanzimat devrine kadar kadınların cemiyet içinde çok fazla yer almaması geleneğinin yavaş yavaş terk edilmesidir. Özellikle saray kadınlarının haremağaları aracılığıyla büyük maliyetli alışverişler yaptığı görülmüştür (Tanpınar, 2006, s. 129-130).

Paris sefaretinde başkatip olarak görev alan Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*'nde sefaretteki hatıralarını kaleme almıştır. Yirmisekiz Mehmet Çelebi'yi de eserinde hatırlatarak, onunla aynı duyarlılıkta, eserini halka faydalı olmak amacıyla yazdığını dile getirmiştir. Tanpınar, Mustafa Sami Efendi'nin yabancı dile hâkim olmadığından gözlemlerinin bir turistten farklı olmadığını dile getirirse de Şinasi ve Namık Kemal'in Avrupa fikrinin mimarı olarak bu yazarı gösterir (Tanpınar, 2006, s. 124).

Mustafa Sami Efendi Avrupa'da Londra, Napoli, Roma, Floransa, Venedik ve Paris şehirlerini görmüştür. Bu şehirler arasında en uzun bölümlerden birini Roma'ya ayırmıştır. Roma'nın iyi muhafaza edilmiş tarihî dokusu yazarı büyülemiştir. Yazara göre mazinin iyi muhafaza edilmesinde müzelerin de önemli bir rolü vardır. Batı'da müzeciliğin gelişmesi ise toplumsal hafızanın oluşmasına son derece büyük katkılar sunmaktadır.

Londra’da özellikle deniz ticaretinin gelişmişliğinden bahsetmiştir: Napoli, Floransa gibi İtalyan şehirlerinde eğitimin kalitesinden söz etmiştir. Hatıratında en fazla yer kaplayan şehir ise Paris olmuştur. Paris şehrinin güzelliklerinden bahsettiği gibi insanların mizacına da değinmiştir. Daha sonra pek çok yazarın da belirttiği gibi Mustafa Sami Efendi’de Avrupalıların işlerinde son derece özenli ve çalışkan olduklarını ancak bireysel yaşantılarında da eğlenmeyi, sosyal aktiviteler yapmayı ihmal etmediklerini belirtmiştir. Bu iki durum arasındaki denge Avrupa insanının tipik özelliklerinden biridir.

Mustafa Sami Efendi’nin hatıratında en dikkat çekici başlıklardan birisi Avrupa’nın umumi durumuna dair tespitlerde bulunduğu başlıktır. Burada okur yazarlığın bir memleketin iktisadî durumunu iyileştirmede ne derece önemli olduğunu örneklerle açıklamıştır. Belediye ve hastane hizmetlerinin nizamilikinden de bahsetmiştir.

Bu kitabıyla Mustafa Sâmî Efendi’ye, bizde Avrupa’yı, üzerinde düşünmek şartıyla görenlerin ilk safında bir yer vermek zarurîdir. Vâkıa onun eserinde ne mütefekkir Avrupa’yı, ne de kendi âlemimizle Avrupa arasındaki esaslı ayrılış noktalarını bulabiliriz. Manevî bakımdan ortaya koyduğu hiçbir mesele yoktur. Gördüğü şeyler de, ecnebi dil bilmeyen gezdiği yerlerin kültür hareketlerine yabancı bir adamın görebileceği şeylerdir. Buna rağmen dikkatleri satıhta dolaşmaz; az çok derine iner. Çünkü garbı tanımasa bile bizi tanıy ve eksiklerimizi iyi bilir. Onun Londra için yazdığı şeyler ile, Nâmık Kemal’in aradan o kadar sene geçtikten sonra bu şehir için yazdıkları, üslûp meselesinin dışında bir bakışla karşılaştırılırsa, büyük muharririn bu isimsiz adama neler borçlu olduğu anlaşılır. Denebilir ki bazı noktalarda Nâmık Kemal, Sâmî Efendi’yi genişletmekle iktifa eder. Bu, hâtta cümlelerin yapı şeklinde bile görülür (Tanpınar, 2006, s. 124).

Tanpınar için Mustafa Sami Efendi’nin Avrupa medeniyetine dair gözlemleri Sadık Rifat’a göre biraz daha yüzeysel, derinleştirilmemiş fikirler gibi görünmektedir. Topal, Mustafa Sami Efendi’nin gözlemlerinin sönük kalmasında Avrupa ile ortak bir kök arama çabası olduğunu ileri sürmektedir. Sadık Rifat ise doğrudan Avrupa’daki ilerlemenin nedenleri üzerinde durmuş ve çözüm önerileri sunmuştur.

Avrupa’yı böyle kalkınmış kılan nedir? Cevap çok nettir, Sami Efendi’ye göre Avrupa’yı üstün kılan ne dinleri ne mezhepleri ne coğrafya ne de iklimdir; tek neden Avrupalıların bilime verdikleri kıymettir. Ki zaten Avrupalılar bu kadar kıymet verdikleri bilgiyi Araplardan tercüme yoluyla miras almışlardır; Osmanlı da bu kendi bağrından kopmuş bilgiyi geri aldığı anda aynı derecede kalkınacaktır, hatta bunu on yıl gibi kısa bir sürede yapmaya da muktedirdir. Böylece Sami Efendi, iki “gelenek”in arasına açık ve net sınırlar çizer ama bir yandan da bilgi ithalatını kurnaz bir şekilde meşrulaştırır (Topal, 2019, s. 39-40).

Avrupa medeniyetiyle ilgili Mustafa Sami Efendi’nin yaklaşımı dönemin hâkim yaklaşımlarından biridir. Eğitim, bilim ve teknolojiadaki gelişmeler, ulaşımdaki

kolaylıklar, mütevazı hayatlar, kibar ve görgülü insanlar Avrupa'ya dair ortak dikkatlerdir. Bu tavır iktidar eleştirisini dolaylı olarak yapmaktadır. Oysa Sadık Rifat çözümlenin devlet kademelerinden başladığını ve devletin bireye olan yaklaşımı değişmedikçe Avrupa'daki huzur ve refahın yakalanamayacağını ileri sürmüştür.

Bu bölümde kronolojik olarak ele aldığımız diğer yazarlar (Mehmet Rauf, *Seyahatname-i Londra*'nın yazarı, Ömer Lütfi, Hayrullah Efendi ve Ömer Faiz Efendi) ise doğrudan medeniyet kavramı üzerine değerlendirmede bulunmamıştır. Ancak Avrupa'ya has medeniyet anlayışının nasıl şekillendiğine dair satır aralarında önemli tespitler de sunmuşlardır. Bürokratların özellikle üzerine eğildikleri konularsa şöyle sıralanabilir: seyahatlerdeki kolaylık, ulaşım imkanlarının gelişmişliği, sanat faaliyetleri, yaygın eğitim ve öğretim olanakları, dünya fuarları, ticaret ve tarım faaliyetleri, gündelik yaşamın düzenlenmesi. Osmanlı münevverlerinin çoğunlukla görüş birliği içinde oldukları konulara, bu bölümün alt başlıklarında ayrıntılı şekilde yer verilecektir.

1.3.1. Osmanlı Münevverlerinin 19. Yüzyıl Avrupa Şehirleriyle İlk Karşılaşmaları

Dönemin seyahat koşulları göz önünde tutulduğunda ulaşım araçlarının kısıtlılığı bürokratların büyük oranda aynı güzergahı takip ederek Avrupa'ya ulaştıklarını göstermektedir. İstanbul'dan hareket eden vapur ilk olarak Malta'da mola verir. Veba salgınından dolayı özellikle Doğu'dan giden yolculara karantina uygulaması yapılmaktadır. Yolcuların yanlarında taşıdıkları eşyalar dikkatle incelenir. Karantina süresi kimi zaman on güne kadar uzayabilmektedir. Bürokratlar, görevlendirme ile ülke dışına çıktıklarından memurların kendilerine nazik davrandığından bahsetmektedirler. Yazarlar karantina sürelerinin uzunluğuna göre Malta ile ilgili bilgileri detaylandırmışlardır. Kimileri Malta'nın Osmanlı topraklarına dahil olduğu süreçten başlayarak tarihine de değinir. Ancak daha çok nüfusu, limanları, ticaret anlayışı, yüz ölçümü gibi genel geçer bilgilere değinildiği görülmüştür. Malta'dan sonra Messina kasabasına ulaşılır. Çoğu yazar bu kasaba hakkında da demografik bilgilere yer vermiştir. Daha sonraki rotalar bürokratın gideceği başkente göre değişmektedir. Paris'e gidenler İtalya'nın küçük kasabalarına uğrayıp Strazburg'dan geçerek Paris'e ulaşır.

Londra'ya gitmek isteyenler ise kimi zaman Brüksel'den kimi zaman da İsviçre'den geçme yolunu tercih etmektedirler. Bürokratların şehirler hakkındaki verdikleri bilgiler de birbiriyle benzerlik göstermektedir. Yazarların seyahatname anlayışına uygun olarak, adeta bir şehir rehberi edasında o şehrin mimarisi, nüfusu, ulaşım olanakları, müzeleri, tiyatroları, kütüphaneleri gibi özelliklerine yer verdikleri görülmüştür.

Mustafa Sâmi Efendi Avrupa Risalesi adlı eserinde, Paris'teki görev yerine varmadan önce geçtiği memleketleri adeta bir turistik seyahat rehberi gibi tanıtmıştır. Paris'e yolculuğunun ilk durağı Malta olmuştur. Malta'da 21 gün süren zorunlu karantina uygulamasından bahsedilmiştir. Mustafa Sami Efendi bu zorunlu karantina uygulamasını gayet tabii karşılamaktadır. O dönem Avrupa'da yayılan salgın hastalıklardan korunmak için uygulanan yöntemi yerinde bir adım olarak görmektedir. Bu tip uygulamaların Osmanlı'da da yapıldığından bahsetmekle birlikte yeri ve süresi ile ilgili bilgi verilmemiştir. Malta'yı Avrupa'ya açılan bir kapı olarak görmektedir ancak karantina süresi dışında Malta'da uzun kalmamıştır. Malta Avrupa'ya ulaşımında böyle bir görev üstlendiği için Sami Efendi'nin aktardığına göre karantinanın uygulandığı mekânlar özenle seçilmiştir. (Demir, 1996, s. 19). Odalar temiz ve düzenlidir. Şehrin tarihi dokusuna, oraya has taşlara uygun bir görünümde inşa edilmiştir. Malta sıcak bir memleket olduğu için Mustafa Sami Efendi'nin daha önce görmediği tropikal meyvelerin yetiştiğinden de bahsetmektedir. Sami Efendi geçtiği tüm memleketlerin enlem ve boylam bilgilerini ayrıca nüfus bilgilerini de eklemiştir (Demir, 1996, s. 20).

Osmanlı'dan İtalya'ya deniz yolculuğu on dört gün sürmüştür. Safer ayında başlayan yolculuk Rebî'ül-Evvel'de son bulduğundan bu yolculuğu toplamı için bir- bir buçuk ay sürüyor denilebilir (Demir, 1996, s. 20). Paris'e ulaşmak için Messina-Napoli-Roma hattı takip edilmiştir. Sami Efendi'den yıllar sonra Paris'e yolculuk yapan yazarlardan Halit Ziya'nın aktardığına göre aynı güzergahı o da takip etmiştir. Messina ve Napoli'de kısa süre kalan yazar enlem, boylam ve nüfus bilgilerini aktardıktan sonra Roma şehrine daha geniş yer ayırmıştır.

Roma'yı bir zamanlar Avrupa'nın en gelişmiş şehirlerinden biri olarak gören Mustafa Sami Efendi, şehirde şimdi yalnız resim sanatının ileri olduğuna ve metruk bir şehir olarak kaldığına değinmiştir. Bununla birlikte Roma'da da diğer Avrupa şehirlerinde

olduğu gibi mazilerine sahip çıkma güdüsü yüksektir. Katolik kilisesinin başı Papa'nın bulunduğu bu kent manevi açıdan da yüksek bir değere sahiptir. Sayısız kilise ve yapı bulunmaktadır. Yazarın İstanbul'a benzettiği şehrin her yerine dağılan dikili taşları, kimse onlara zarar vermesin diye parmaklıklarla çevrili olduğundan bahsetmiştir. Kilisenin etrafında bulunan müze ve kütüphane ise antika kitap ve eşyalarla dolu eşsiz eserlerdir (Demir, 1996, s. 23).

Mustafa Sami Efendi asıl görev yeri olan Paris'e ulaştığında mekânlardan kısaca bahsetmiştir. Halbuki yolculuğun başlarında geçtikleri şehirleri çok daha ayrıntılı şekilde anlatmaktadır. Bu durumu risalenin son kısmında şöyle açıklamıştır;

Bu değersiz risaleyi yazmayı tasarladığımda Dersaadet'ten Paris'e kadar yaptığım yolculuk sırasında hangi devletin ülkesine ve hangi şehir, kasaba ve köye girilir ise, cümlenin coğrafi konumunu ve herbir devletin kara ve deniz gücünü, oturanlarını ve politik açıdan gerekli olan diğer usul tedbirlerini bir bir anlatarak ve açıklayarak kaleme almak istemişsem de, Türk dilinde merhum Ktib elebi'den ve eski hariciye vekillerinden merhum Mahmud Efendi'den başka bu konuya dair kimse kitap yazmamış olduğundan (...) bugün bu alimlerin söz konusu araştırmalarının sonuçlarından çoğu başka bir biçime girmiş bulunduğundan ve hatta Avrupa'da bile bu maddelere ve meselelere dair olan kitaplar her sene düzeltilerek yeniden basıldığından, bu görevin hakkıyla yapılabilmesi için Türk lisanında müracaat edilebilecek bir kitap olmayıp, mutlaka Avrupa lisanlarından birinin öğrenilmesi gerekli olmuştur (Demir, 1996, s. 59).

Mustafa Sami Efendi Avrupalıların cadde ve sokak düzenlemelerinin de rastgele yapılmadığından bahsetmiştir. Buna göre sokaklara ve evlere numara verilerek adres bilgilerinin oluşturulmasının sağlandığını böylece de posta sisteminin kusursuz işlediğini söylemiştir. Bu durum da (Demir, 1996, s. 52). Evlerin ve sokakların arasındaki muntazam boşluklar olası bir savaş ya da felaket durumunda büyük araçların, askerlerin, hasta ve yaralı taşıyacak gruhlarm rahatça hareket edebileceği şekilde tasarlanmıştır. Böylece evler ve sokaklar hem görüntü olarak bir ferahlık sağlarken hem de işlevsel hale getirilmiştir.

Risalenin son kısmında Mustafa Sami Efendi lisan tahsiline devam edemediği için özür dilemiş ve Avrupa'ya dair izlenimlerini ayrıntılı şekilde açıklamaya gücünün yetmediğini belirtmiştir. Bu sebeple asıl karşılaştırmaları yapacağı Paris ve Londra kentlerinin mimarisi için risalenin sınırlarının yetersiz kalacağını ifade etmiştir (Demir, 1996, s. 59).

Sadık Rifat Paşa'nın oğlu Mehmet Rauf, 6 Nisan 1851 tarihinde İstanbul'dan çıkıp Avrupa yolculuğuna başlamıştır (Turan, 2021a, s. 25). O zamanın pek çok hatırat yazarı

gibi o da bu seyahate çıkış amacını eserinin başında dile getirmiştir. Londra'da yapılacak olan sergi için padişah tarafından gönderilen Mehmet Rauf, dönemin diğer yazarları gibi, kendisinden sonra Avrupa'da seyahat edecek yazarlara faydalı olmak amacıyla yazdığını dile getirmiştir.

... Avrupa'ya âzim olduğumdan dolaşdığım mahallere bundan sonra azîmet buyuracak zâtın dahi oralardaki âsâr-ı garîbeyi muâyenerine bir vesile olmak ve güzergâh-ı bendegânem olan mevâki ve memâlikin cihet-i intizâmiyye ve letaif-i mevkiyye ile yekdiğerinden ne rütbe farklı olduğuna dahi evvelce mâlûmatları bulunmak üzere esnâ-yı geşt ü güzâr-ı abidânemde müşâhede etdiğim bâzı şeyleri mücerred âcizâne bir yâdigâr bırakmak için zabt u beyâna cesâret eyledim (Turan, 2021a, s. 130).

Avrupa'ya seyahat eden diğer yolcular gibi ilk durak yeri Malta olmuştur. Malta'da bir günlük karantinanın ardından seyahate devam etmiştir. Mehmet Rauf, Malta'nın tarıma elverişli çok az toprağı bulunmasına rağmen ada halkının her karış toprağı değerlendirdiğine değinmiştir. Malta'nın bir diğer dikkat çekici tarafı ise oraya has taşlarla örölü sokakları olmuştur. Mehmet Rauf Malta'dan sonra Messina'ya geçmiştir. Oradan İtalya'nın, İsviçre'nin ve Almanya'nın turistik birkaç bölgesine gittikten sonra Londra'ya geçmiştir. Geçtiğı şehirlere dair dikkatleri dönemin diğer yazarlarıyla benzerlikler göstermektedir. Şehirlerin temiz ve düzenli yapısı Mehmet Rauf'un dikkatini çekmiştir. Bu şehirlerdeki müze, hastane, kütüphane, rasathane, okul sayılarına yer verdiği gibi askeri düzene de kısaca değinmiştir.

Malta'daki karantinadan sonra yazarın ulaştığı diğer şehir Messina'dır. Malta ve Messina arasında yirmi saatlik bir yolculuk yapıldığından bahsetmektedir. Messina Osmanlı'dan Avrupa'ya yolculuk edenlerin ikinci durağıdır, Mehmed Rauf, vapurun burada iki saat kadar mola vermesinden dolayı yalnız şehrin sokaklarını gezebilmiş ve Messina'nın oldukça geniş sokakları olduğundan bahsetmiştir. Bunun dışında yazar Messina'nın o zamanlar Napoli Krallığı'na bağlı olduğunu, halkın bağımsızlık istediğini ancak Napoli Kralı'nın buna şiddetle karşı çıktığını ve sonuç olarak çıkan çatışmalarda nüfusun çok azaldığını kaydetmiştir (Turan, 2021a, s.133).

Vapurla yirmi saatlik bir yolculuktan sonra ise Napoli'ye ulaşmıştır. Şehirde yazarın ilk dikkatini çeken şey yolların ve sokakların dümdüz olmasıdır. Binaların yeniliğı ve nizamiliğı de onu hayran bırakmıştır. Birçok mesire alanının bulunduğundan halkın buralarda toplandığından bahsetmiştir.

Yazar Londra'ya doğru giderken güzergahı üzerindeki ilgisini çeken diğer şehirlere de uğramıştır. Komo Gölü görmeyi arzuladığı bir yerdir, üzerinden geçerken yaptığı yolculuğa kısaca değinir. Daha sonra İsviçre'ye geçer. İsviçre'nin doğası İtalya kadar düz ve yolculuğa elverişli görünmese de teknolojinin imkânları sayesinde yapılan yollarla konforlu bir yolculuk yaptığından bahsetmiştir. İsviçre'de fazla vakit geçirmeyen yazar, yalnız oranın dağlarından ve manzarasından bahsetmiştir. Londra'ya ulaşmak için geçtiği Strazburg, Mainz ve Köln şehirlerinden ise çok kısa söz etmiş ve bu şehirlerin hangi ülke sınırlarına dahil olduğundan değinerek Londra'yı anlatmaya geçmiştir (Turan, 2021a, 150-151). Yazarın dönüş yolu güzergahında Paris'ten geçtiği anlaşılmaktadır. Yazar Paris'teki yapılar değil şehrin bütününe hayranlık duymuştur. Şehirdeki sarayların ve müzelerin özelliklerinden çok meydanların güzelliklerinden bahsetmiştir. Buradaki sarayları Napoli ile karşılaştıran yazar, İtalyan mimarisini daha fazla beğendiğini söylemiştir (Turan, 2021a, 162).

Londra yazarın hatıratında en uzun değindiği şehir olmuştur. Önce bitişik nizamda düzenlenen evlerden ve sokak düzeninden bahsetmiştir. Evlerin önlerindeki küçük bahçelerden, caddelerin birbirini aynı oluşundan söz eden yazar bütün şehrin bir kalıptan çıkmış gibi inşa edilmesine hayranlık duymuştur. Bu durumu insan kudretinin geldiği son nokta gibi görmüştür (Turan, 2021a, 152).

Yazar Thames Nehri ve Londra Limanı'ndan kısaca bahsetmiştir. Şehrin ortasından geçen nehir Londra'yı daha ihtişamlı hale getirmektedir. Limanda ise ticaretin çok canlı olduğunu fark etmiştir. Yazar Londra'nın dumanlı havasını boğucu bulmuştur

Yazarı belirsiz olan *Seyahatname-i Londra* adlı eser ise 8 Mayıs 1851 yılında yazarın İstanbul'dan vapura binmesiyle başlamaktadır. İstanbul'dan çıkan İngiliz vapuru beş gün sonra Malta'ya ulaşmıştır. İngiliz yönetimindeki Malta'yı biraz geri kalmış bulan yazar, yabancılardan fazla talep edilen ücretlerden bunalmıştır. Malta'ya has yumuşak bir taşla döşenen yollar yüzünden etraf çok tozlidir bu durum da yazarı rahatsız etmiştir. Dört gün sonra ise Lizbon'a ulaşmıştır, Lizbon için de aynı fikirde olan yazar sokakları yabancılar için güvenli bulmadığını söylemiştir (Turan, 2021b, s. 174-175). Lizbon'dan ayrıldıktan yaklaşık on altı gün sonra Southampton'a ulaşmıştır. Artık İngiltere sahilleri görünmüştür ancak bu şehirde de çantasını çaldırılmıştır. Derhal polise haber veren yazar, hırsızın yakalanmasını sağlamış ve çantasını teslim almıştır.

Basit davaların polisin nezaretinde hızlıca sonuçlanması durumuna ise hayran kalmıştır (Turan, 2021b, s. 178).

Avrupa seyahatine çıkan diğer yazarlarda olduğu gibi *Seyahatname-i Londra* yazarının da dikkatini çeken bir başka husus evlerin yapımında taş ve tuğlanın kullanımınıdır. İstanbul'daki yangınlarda verilen büyük kayıplardan dolayı bu meselenin bürokratların gündeminden düşmediği anlaşılmaktadır. Yazarın bir diğer önemli dikkati ise İngiltere'de sigorta sisteminin daha o yıllarda devreye sokulmasıdır. İngiltere'de evler ve içlerindeki eşyalar senelik yirmi beş kuruş karşılığında sigortalanmaktadır. Bu meblağın bir kısmı devlete diğer kısmı ise sigorta şirketine ödenmektedir. Evin durumuna göre bu miktar değişebilmektedir. İngiltere'de yollar itfaiye arabalarının geçebileceği büyüklükte tasarlanmıştır. Böylece yangın anında itfaiye görevlileri hızla söndürme işlemlerini yapabilmektedir. Yazar, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi yangınlara sivil kişilerin müdahale etmesine izin verilmediğinden de bahsetmiştir (Turan, 2021b, s. 215).

Güney Afrika ve Ümit Burnu XV. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletlerin sömürgesi olmuştur. XIX. yüzyıla gelindiğinde İngiliz sömürgesinde bulunan Ümit Burnu'nda yaşayan Müslümanlar dini konularda çeşitli anlaşmazlıklara düşmüşler ve bu anlaşmazlıkların çözümü için önce İngiliz hükümetinden daha sonra da onlar aracılığıyla halifeliği elinde bulunduran Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdir. Resmi yazışmaların tamamlanmasıyla alimliğine güvenilen Ebubekir Efendi Afrika'ya gönderilmiştir (Yıkılmaz, 2019, s. 241). Ebubekir Efendi'nin yanında kendisine eşlik eden Ömer Lütfi ise Avrupa'yı da kapsayan bu seyahatin notlarını alan kişidir. Eser, uzun bir mukaddime bölümü ile başlamaktadır.

Yazar, giriş bölümünde eserin kaleme alınma amacını açıklamıştır. Buna göre Ümit Burnu'nda bulunan üç milyon kadar Müslümanın dini hayatın gerekliliklerini açıklamak üzere yola çıktıklarını anlatmıştır. Ancak yazarın bir diğer amacı da yolda gördüğü *hayret-i bahş ukûl* olan durumlarla ilgili bilgi vermektir (Kantaş, 2014, s. 94).

Ömer Lütfi'nin aktardığına göre Güney Afrika'daki Müslümanların Ümit Burnu'nda toplanmasının sebebi Hollanda sömürgesi altındayken dini özgürce yaşayamamalarıdır. İngiliz sömürgesine geçtikten sonra ise din konusundaki baskılar azalmıştır. Ancak önceleri kıta üzerinde dağınık bulunan Müslümanların bir araya geldiklerinde dini

usuller konusunda mutabık kalamadıkları anlaşılmıştır. Bunun üzerine İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin 1855'teki iyi ilişkileri de göz önünde bulundurularak yardım talebinde bulunmuşlardır (Kantaş, 2014, s. 95). Sultan Abdülaziz'in İngiltere ziyareti de aynı yıla denk gelmektedir.

Ömer Faiz, Güney Afrika'ya gitmeden önce Avrupa'da da küçük bir seyahate çıktıklarından bahsetmiştir. Fransa vapuru ile İstanbul'dan ayrıldıklarından ve ilk olarak Korsika Adası'na uğradıklarından söz etmiştir. Korsika'da binaların çok nizami olduğu yazarın dikkatini çekmiştir. Adada herkesin Türkçe biliyor olması da yazarı memnun etmiştir. Korsika Adası'ndan ayrıldıktan iki gün sonra ise Messina'ya vardıklarını kaydetmiştir. Messina'nın dağ ve denizin bulunduğu bir noktada inşa edildiğini bu yüzden de göze çok güzel görüldüğünü ifade etmiştir (Kantaş, 2014, s. 98-99).

İstanbul'dan ayrıldıktan bir hafta sonra ise Marsilya'ya ulaşan ekip orada üç gün istirahat etmiştir. Ekibin yabancı dil bilmediği sürekli sefaretten birileriyle hareket ettiklerinden anlaşılmaktadır. Bu sebeple Ömer Lütfi, geçtikleri şehirlerin daha çok gözle görülür özelliklerinden bahsetmiştir. Binaların bir örnek ve taşla yapılmış olması en çok ilgisini çeken unsur olmuştur. İlk tren yolculuğunda da trenin dağın içine kazılmış tünellerden geçebiliyor olması onu ve yanındakileri hayrete düşürmüştür. Yolların genişliği ve yayalar için yapılan kaldırımların olması dikkatlerini çekmiştir. Işıkların sabaha kadar şehri aydınlatması, sokakların canlı kalmasını sağlamış ve gece gündüz alışveriş yapabilme imkânı sağlamıştır (Kantaş, 2014, s. 101-104).

Marsilya'dan yaklaşık on iki saatlik bir tren yolculuğu ile Paris'e vardıklarında yazarı en çok şaşırtan şey Seine Nehri üzerine kurulmuş köprülerdir. Köprü inşaatlarının suyun altından yapılmasına hayret etmiştir (Kantaş, 2014, s. 103).

Londra'dan Liverpool'a geçen ekip yine bir tercüman eşliğinde Ümit Burnu'na hareket etmek için bir vapore biner ve kırk dört gün süren deniz yolculuğu sonrası Ümit Burnu'na ulaşırlar. Ümit Burnu'nda karşılama merasiminde hem İngiliz bayrağı hem de Osmanlı bayrağı göndere çekilir. Üç adet top atışından sonra ziyaretçilere geçiş vizesi verilip gemiden indirilirler. Ümit Burnu'na gönderilen Osmanlı Devleti heyetinin Arapça bilgisi daha iyi olduğundan oradaki Müslümanlarla iletişim kurmakta zorlanmamışlardır (Kantaş, 2014, s. 119).

Ömer Lütfi Ümit Burnu'ndaki imkanların gelişmişliğinden de bahsetmiştir. Şehrin görüntüsünü Londra'ya benzeten yazar evlerin taştan yapıldığını, tıpkı Londra'da olduğu gibi sokakların büyük bir düzen içerisinde inşa edildiğini, yolları yayların ve arabaların rahatça geçebileceği şekilde yapıldığını ifade etmiştir. Aynı zamanda tıpkı Londra'daki gibi parkların ve hayvanat bahçelerinin olduğundan da söz etmiştir (Kantaş, 2014, s. 125). Ömer Lütfi'nin anlatımından İngilizlerin kendi geleneklerini Ümit Burnu'nda da devam ettirdiği görülmektedir. Tıpkı tüm Avrupa'da olduğu gibi Ümit Burnu'nda da pazarları tatil günüdür. Ömer Lütfi, yaklaşık dört yıl kaldığından bahsettiği Ümit Burnu'nda İngiltere'deki yeniliklerin yavaş yavaş getirildiğini fark etmiştir. Örneğin demiryolu çok kısa süre içerisinde inşa edilmiş ve ulaşım için kullanılmaya başlanmıştır. Özetle Ömer Lütfi, İngiliz sömürgesi altında olan Ümit Burnu halkının medeniyetin getirdiği teknolojik ve iktisadi faydalardan memnun olduklarını gözlemlemiştir.

Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*'nde, gidip gördüğü Avrupa şehirleri büyük bir titizlikle ve oldukça gerçekçi şekilde aktarmaya çalışmıştır. Seyahatnameyi yazmasının sebebini ise kendisinden sonra Avrupa'ya gidecek kişileri bilgilendirmek amacını taşıdığını belirtmiştir. Eserinde yalnız gördüğü şehirleri değil, oraya giderken yaptığı yolculuğu, yolculuk masraflarının ne kadar tutacağı, hangi otellerde kalınması gerektiği, karantina koşullarını, gümrüklerde nelere dikkat edilmesi gerektiği, şehirlerin coğrafi konumu, nüfus bilgisi ve askeri gücü ile ilgili ayrıntılı bilgiler de yer almaktadır.

Hayrullah Efendi'nin Avrupa'ya yaptığı seyahatte mekânlara dair ilk gözlemi Avrupa evlerinin “kârgir”den yapılmasıdır. Osmanlı mimarisinde ise o dönem evler ahşaptan yapılmaktadır. Özellikle İstanbul'da çıkan yangınlar can kayıplarının yanı sıra hem o evlerde kalan vatandaşların bir gecede bütün varlığını kaybederek fakirleşmesine hem de kültürel mirasın yok olmasına sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla Hayrullah Efendi'ye göre ahşap ev mantığından bir an evvel vazgeçilmelidir (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 29).

İptidahaneleri kârgir olduğundan, bizim evlerimiz misilli her vakit yanıp mahvolmak gece yarısı çıplak çıkmak korkuları olmadığından eşyâ-yı beytiyyeleri mükellef yatakları yerlidir. Yani bizim yataklarımız gibi akşam serilip sabah kaldırılmaz. Yatak odası başkadır. Yatakları yerde olmayıp (demirden yahut mavun ve pelesenk emsali nefis ağaçtan masnû) serîr üzerindedir (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 30).

Hayrullah Efendi özellikle Avrupa evlerinin iç mekânlarıyla ilgili yorumlarında eşya ve gündelik hayat arasında bazı bağlantılar da bulmuştur. Örneğin Osmanlı'da yatak odalarının olmayıp, insanların her gün yatak serip kaldırmakla uğraşmasını gereksiz bulmuştur. Bu durumun sebeplerinden biri ahşap evlerde sıkça rastlanan yangınlardır. Yangınlar vatandaşların eşya ile olan bağıını koparmaktadır. Bu durum ev dekorasyonunda Avrupalıların evlerindeki gibi şık ve zevkli bir anlayışın gelişmemesine sebep olmaktadır. Osmanlı'daki iç göç hareketliliği, savaşlar, yangınlar, kültürel mirasa sahip çıkma anlayışının henüz anlaşılmamış olması gibi durumlar Avrupalı için çok büyük önem arz eden “devamlılık” fikrinin Osmanlı'da oluşmasını engellemiştir.

Bununla birlikte Osmanlı'da, halkın kullandığı evlerin oda oda ayrılmaması mülkiyet, kişisel alan ve mahremiyet gibi kişilerin benlik duygularına hitap eden kavramların geç fark edilmesine sebep olmuştur. Avrupalı “birey” olurken Osmanlı “ümme” olmuştur.

Hayrullah Efendi, Avrupa'daki kahvehane kültürü üzerinde durmuştur. Viyana'da bin kadar restoran ve kahvehane olduğundan bahsetmektedir. İstanbul'dakilerle kıyasladığı bu mekânları düzen ve temizlik bakımından İstanbul'dakilerden üstün bulmuştur. Bununla birlikte Viyana'daki kahvehaneleri kültürlenme mekânı olarak da görmektedir. Kahvehanelerin hepsinde insanların oyalanacağı bilardo gibi oyunlar olmakla birlikte hepsinde gazete bulunmaktadır. Böylelikle halk günceli takip edebilmektedir (Altunış-Gürsoy, 2002, s. 30).

Daha önce Avrupa ziyaretinde bulunan yazarlarda olduğu gibi Hayrullah Paşa da Avrupalının iletişim ağını ve adres bulmayı kolaylaştırmak için yaptıkları sokaklara isim ve numara verme anlayışını takdir etmiştir. Hayrullah Paşa'nın dikkate değer bulduğu bir diğer durum ise tıpkı adres bulmayı kolaylaştıran sokaklara numara ve isim vermek gibi dükkanlara da isim verilmekte ve tabelaları bulunmaktadır. Dükkanların camekanları da özenlidir bunun yanı sıra içeride nelerin satıldığı açıkça anlaşılmalıdır. Buna karşın İstanbul'daki dükkanların camekanları dağınık ve kirli görünmektedir. Yazar, özellikle Paris'teki bulvarların insanların bu denli ilgilerini çekmesini bu düzenli ve albenili görüntüye bağlamaktadır. Bununla birlikte dükkân isimleri seçilirken İstanbul'dakiler isimlerini ya bir paşadan ya bir saraylıdan almakta bunlar yoksa ‘kuşlu dükkân’, ‘balıklı dükkân’ gibi muğlak isimlerle anılmaktadır oysa Hayrullah Paşa'nın

“Frengistan” diye tanımladığı Avrupa’da dükkanlara ‘akla hayale gelmedik, biricik’ isimler verilir ki bu akılda kalıcılığı kolaylaştırır (Altunış-Gürsoy, 2002, s. 97).

Ömer Faiz Efendi, İstanbul şehremini olarak Sultan Abdülaziz’in Avrupa seyahatine eşlik eden ekibin içerisinde bulunmuştur. Sultan Abdülaziz tarafından bu seyahatle ilgili notlar alması için görevlendirilmiştir. Sultan Abdülaziz Avrupa’da seyahat eden ilk ve tek padişah’tır. İkincisi yapılan Paris Umumi Sergisi’nin şeref misafiri olarak davet edilmiştir. Bu durum Ömer Faiz Efendi’nin *Ruzname* adlı eserini daha da önemli hale getirmiştir. Ömer Faiz Efendi Avrupa başkentlerinde gezinirken İstanbul’u bir Avrupa kentine dönüştürmek için nelerin gerekli olduğu üzerine düşüncelerini eserinde paylaşmıştır. Açık sözlü bir mizaca sahip olan Ömer Faiz Efendi *Ruzname*’de de aynı tavrı korumaya çalıştığını zikretmiştir. Düşüncelerini sesli olarak söylemekten çekinmese de yazı dilinde kendi sesini saklama ihtiyacı duyduğu zamanlar olmuştur. Fuat Paşa’nın onun sözlerine itimat ettiğini söylemesi üzerine şu cümleleri zikretmiştir: “Halbuki ben düşüncelerimi olduğu gibi ifade ettiğime kani değildim. Bu seyahat sonunda tahassüs ve müşahedelerimi olduğu gibi kâğıda dökmüş olsa idim, zannediyorumki asgarî olarak evimden çıkmamaya mahkûm edilirdim” (Kutay, 1991, s. 49).

Cemal Kutay’ın aktardığına göre yolculuğun tamamı kırk yedi gün sürmüştür (Kutay, 1991, s. 7). Ancak *Ruzname*, padişah ve ekibinin Paris’e vardıkları 1 Temmuz 1867 yılında başlar ve 9 Ağustos 1867’de İstanbul’a dönmeleriyle sona erer (Kutay, 1991, s. 37- 79). Yani yolculuğun Paris’e kadar olan kısmıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Ömer Faiz Efendi, Avrupa medeniyetine dair özellikleri siyasi açıdan ve görevi gereği de şehircilik anlayışlarından yola çıkarak yapmıştır. Kendi ifadesiyle *seyahatin en ibretli hikâyesi* olarak adlandırdığı şehremini görevinin ne anlama geldiğini açıklamakta güçlük çekmesidir. Sultan Abdülaziz, heyetiyle beraber Paris belediyesinin hazırladığı davete katılmıştır. Davette bugünkü dış işleri bakanlığı görevinde bulunan Fuat Paşa Ömer Faiz Efendi’yi Paris Belediye Reis’ine takdim eder. Şehremini görevinin Sultan tarafından tayin yoluyla yapıldığını öğrenen Paris belediyesindeki görevliler bu duruma şaşırırlar. İdari görevlerin ancak seçim yoluyla olacağını dile getirirler. Bu durumu anlatmakta güçlük çeken Ömer Faiz Efendi, Avrupa’nın yaklaşık iki yüz yıldan beri

idari yöneticileri seçim yoluyla belirlediklerini öğrenince bu geleneği takdir ederek çok eskiden Türk obalarında da bu yolla seçim yapıldığını hatırlatır (Kutay, 1991, s. 44).

Ömer Faiz Efendi'nin Paris'te belediyecilik üzerinden yaptığı bir diğer gözlemi de ayrıca önemlidir. Avrupalıların geleceği ince ince hesapladığını ve yalnız günü kurtarmak üzerine planlar yapmadığını fark etmiştir. Osmanlı heyeti içinde daha evvel Paris'i gören bazı paşalar Mösyö Hussman'ın yaptığı inşaat işlerini lüzumsuz bulmuşlardır. Çünkü onlara göre Paris o günkü haliyle de çok güzel bir şehirdir. Ömer Faiz Efendi ise farklı düşünmektedir. Bunu baba metaforuyla anlatmaya çalışmıştır. Avrupalı bir baba yalnız kendinden sonra gelecek çocuğunu değil torununun dahi refahını düşünerek hareket etmektedir. Medeni şehir inşası işte böyle yapılmıştır. Nitekim *Ruzname*'de Üçüncü Napolyon'un tahttan indirilme ve bozguna uğrama süreçlerine değinerek, geride yaptığı eserlerin kaldığını vurgulamıştır (Kutay, 1991, s. 116).

Paris belediyesinin verdiği davette Ömer Faiz Efendi'yi huzursuz eden bir başka sorun ise şehrin temizliği hususunda sorulan sorulardan kaynaklanmıştır. Paris'in Belediye Reisi İstanbul'un sokaklarını nasıl suluyorsunuz diye sorduğunda Ömer Faiz Efendi gerilir ancak sokakların ayrıca sulanmaya ve temizlenmeye ihtiyacın olmadığını bütün esnafın kendi dükkanının önünü temizlediğini böylece sokakların kendiliğinden temiz kaldığını ifade eder (Kutay, 1991, s. 45). Fuat Paşa bu cevabı çok beğenir, politik bir cevap olduğunu söyler fakat Ömer Faiz Efendi Avrupa'nın belediyecilik anlayışı karşısında mahcup hissettiğini belirtir (Kutay, 1991, s. 46).

Ömer Faiz Efendi, Paris'ten ayrılmadan önce bugünkü vali konumuna denk gelen görevdeki Mösyö Husman'ı ziyaret etmiştir. Mösyö Husman, Paris'in o günkü görünümünü yedi yıl önce başladıkları imar çalışmaları sayesinde sağladıklarını ve imkân olsa İstanbul'u da yeni baştan tasarlamayı ve dünyaca ünlü bu başkente de hak ettiği değeri göstermeyi çok istediğini söylemiştir. Aynı sohbette şehrin bütçesini öğrenen Mösyö Husman o bütçeyle hiçbir düzenlemenin yapılamayacağını üzülen ifade etmiştir (Kutay, 1991, s. 46). Fransa'dan ayrılıp İngiltere'ye doğru yolculuk ederken Veliht Murat, Mösyö Husman ve Ömer Faiz Efendi arasında geçen konuşmayı merak ederek kendisini huzuruna davet eder. Ömer Faiz Efendi İstanbul'un imarı hakkında yaptıkları sohbeti Veliht Murat'a anlatır. Veliht Murat'ın verdiği cevap

çarpıcıdır: “İmkânım olsa ben bu zatı İstanbul’a davet eder, şehrin imârını ve ihyâsını kendisine tevdi ederdim. Çünkü şuna kanaat getirdimki, hayat-ı medeniye, ancak böyle yaşayışa imkân veren beldelerin kurulmasından sonra mümkün olabilir” (Kutay, 1991, s. 47). Padişahla beraber Avrupa ziyaretini gerçekleştiren bütün heyetin ortak kanısı Avrupa’yı çekici kılan ve ilk etapta göze çarpan şehirlerin güzelliğidir. Bu şehirler, her zaman doğal güzellikleri sayesinde öne çıkmazlar. İnsan eliyle ve insan aklıyla güzelleştirilmişlerdir. Ömer Faiz Efendi de *Ruzname*’de buraya vurgu yaparak insan eliyle yapılan bu değişiklikleri pekâlâ Osmanlı Devleti’nde de yapılabileceğini dile getirmiştir.

1.3.2. Avrupa Medeniyeti ve Eğitim

Sadık Rifat Paşa’nın gözlemlerine dayandırarak yazdığı eseri *Avrupa’nın Ahvaline Dair Risale*’sinde eğitim konusuna kısaca değindiği görülmektedir. Avrupa’da özellikle askerlerin eğitimine özen gösterildiğinden bahsetmiştir.

...âsakir-i muntazamanın zâbitleri âdî sûretde neferâtdan nasb olunmayub eshâb-ı ma’lûmâtdan olan ofiçiyallardan ta’yîn olunub iş bu ofiçiyallar dahî ibtidâ mekteplerde tahsil-i elsine-i ecnebiyye ve hesap ve resim ve coğrafya ve târih ve hendese ve hey’et ve sâ’ir bu misüllü ulûm-ı lâzime ve talim ve taallüme ve manevraya dâ’ir fûnûn-ı mukteziyyeyi lâyıkıyla tahsil idüb badehu zâbit nasb olunurlar ve âsakir-i nizâmiyye zâbitleri her yerde mu’teber olarak hattâ bir yüzbaşının imparator sofrasında taam itmekliğe kadar kadr ü istihkak ve meziyyeti olabilür (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 121).

Sadık Rifat’ın aktardığına göre Avrupa’da kız ve erkek çocukları eğitimlerine altı yaşında anaokulunda başlarlar. Temel eğitimleri on iki yaşına kadar sürer. Eğitim ana dilde yapılmaktadır. Ancak ilköğretim çağında yabancı dil öğretimine de ihtimam gösterilmektedir. On iki yaşından sonra ise çocuklar ilgi ve becerilerine göre sanat, ilim ya da sanayi mekteplerine gönderilirler. On sekiz yaşına geldiklerinde ise yüksek öğretime devam etmek isteyenler bugünkü anlamda üniversite denilebilecek okullarda eğitim hayatlarını sürdürürler (Seyitdanlıoğlu, 1996, s.121). Sadık Rifat, fazla ayrıntıya girmemekle beraber Avrupa’daki eğitimle ilgili hayretle karşıladığı birkaç unsuru da dile getirmiştir. İlköğretim aşamasında dahi öğrencilerle beraber bilimsel deneyler yapılması, uygulamalı eğitime ayrıca önem verilmesi, hayvan kadavraları ve bizzat öğrencilerin kendi yetiştirdikleri bitkiler üzerinde çalışabilmeleri için öğrencilere imkânlar sunulması yazarın dikkat çektiği noktalardır.

Mustafa Sami Efendi *Avrupa Risalesi*'nin *Avrupa'nın Umumi Ahvâli Hakkında* başlıklı yazısında ve risalenin son kısmındaki "Ek" bölümünde eğitim konusu üzerinde durmuş ve önemli tespitlerde bulunmuştur. Mustafa Sami Efendi Avrupalının zenginleşmesinin temelini ilme bağlamıştır. Bu sebeple eğitim meselesi üzerine fikirlerini sıklıkla vurgulamıştır. Eğitimin içeriği ve okullar hakkında bilgi verilmemiştir. Bunun sebeplerinden birisi görev yeri olan Paris'e varana kadar kaldığı şehirlerde fazla uzun bir vakit geçirmemesidir diğer sebebi ise Mustafa Sami Efendi'nin dil bilmemesidir (Demir, 1996, s. 59).

Sadık Rifat Paşa'nın da rahatsızlık duyduğu bir konu olan engelli vatandaşların sahipsiz ve işsiz kalarak dilencilik yapmaları Mustafa Sami Efendi'nin dikkati çektiği konuların başında gelir.

Kısacası, hüner ve marifet hususunda Avrupalıların çabaları öyle bir sınıra ulaşmış ve öğretme ve öğrenme işleri öyle bir kolaylık kazanmıştır ki çoğu yerlerde kör ve dilsiz kız ve erkek çocukların dahi müstakil mektepleri ve üstadları vardır; bunlar, kendilerine mahsus, yeni icat olunmuş kitaplar ve işaretler ile sekiz on sene hüner ve marifet tahsili yaparlar ve ilim ve hünerlerinin semeresiyle kimseye muhtaç kalmadan, uzuvları tam olan diğer insan tabakaları gibi büyük bir refahla yaşarlar (Demir, 1996, s.43).

Yazarların bu konuya özellikle dikkat çekmesi Osmanlı'daki bu anlayışın bir an evvel bitmesini istemelerindedir. Çünkü hem bu dilenen insanlar görüntü olarak vicdan yaralayıcıdır, hem de o insanların toplum hayatına katılmaları engellenmektedir. Oysa uygun eğitimle bunun sağlanacağını Avrupa'da vakit geçiren hemen her yazar vurgulama ihtiyacı hissetmiştir. Aynı şekilde tıp eğitiminde kaydettikleri ilerleme ile akıl sağlığı bozulmuş kişiler de tedavi edilerek topluma kazandırılmaya çalışılmaktadır (Demir, 1996, s. 46). Devletin tek bir vatandaşından bile vazgeçmemesi o dönemki yazarların dikkatini çeken bir unsur olmuştur. Bunlara ek olarak yazar, zengin ve fakir her vatandaşın eşit şekilde sağlık hizmeti aldığını da vurgulama ihtiyacı hissetmiştir (Demir, 1996, s. 46).

Yine birçok yazarın değindiği bir diğer konu; Avrupalıların "saat gibi işleyen düzenleri"dir. Bu düzenin sağlanmasında da eğitimin rolü büyüktür. Eğitim, ilimde ilerlemeyi sağlamakta, ilim ise hayatı kolaylaştırarak refahın yükselmesini sağlamaktadır. Gündelik hayatın kolaylaşması ve refah seviyesinin yükselmesiyle bireyler kendilerine daha fazla vakit ayırmaktadırlar. Avrupalıların kendilerine kalan vakitlerini nasıl değerlendirdikleri münevverlerin dikkatini çekmiştir. Mustafa Sami

Efendi, Avrupalıların boş vakitlerinde sanatla iç içe olduklarını belirtmiştir. Ona göre, Avrupalıların kaydettiği ilerlemede okuryazarlığın, bilim ve sanatın etkisi göz ardı edilmeyecek kadar büyüktür. Mustafa Sami Efendi, yalnızca okur-yazarlığın bile ülke ekonomisine ne derece katkı sunabileceğini şöyle ifade etmiştir:

Şimdi herbir insan hayatında oldukça gerekli olan geçim kaynakları hususunda ilmin etkilerine ve yararlarına gelelim; çünkü okuyup yazmak vasıtasıyla herkes gelirlerini ve giderlerini önceden hesaplayabilir ve daha sonra gelir-gider dengesine göre hareket ederek medyun ve müflis olmaktan bütün alış ve verişlerinde senet ve belge düzenleyerek günün birinde dolandırılmaktan ve inkâra uğramaktan kurtulur (Demir, 1996, s. 48).

Mustafa Sami Efendi, Avrupalının medeniyetteki ilerlemesinin ve İslam devletleri ile arasındaki mesafenin bu denli açılmasının sebebini her şeyden çok eğitilmiş olmalarına bağlamıştır. Bir kere eğitim, kız ve erkek çocukları için cinsiyet fark etmeksizin, -yazarın ifadesiyle- devletin bayağı bir çobanından hamalına ve en üst makamındaki askerine kadar sınıf ayrımı yapılmaksızın en az on yıl süreyle, herkese eşit şekilde verilmektedir. Ona göre Avrupalının en büyük korkusu ise cehalettir:

Gelelim bunların ilimlere bu kadar âşinâ olmalarının nedenine: çünkü Avrupalılar, Dünya'da en çok utanılacak şeyin cehâlet olduğuna hüküm ve imza eylemiş olduklarından, artık bu alanda devlet ve milletçe uğraşmış ve çalışmışlar ve yukarda geçtiği gibi, kör ve dilsizlere varıncaya kadar müstakil mektepler ve bütün fenler için sayısız dershâneler kurmuşlar ve erkek ve kız bütün çocuklarını en azından on sene boyunca terbiyeye dikkat etmişlerdir (Demir, 1996, s. 53-54).

Mustafa Sami, ilimlerin gelişmesinin birbirleriyle bağlantılı olduğunu da vurgulamıştır. Örneğin geometrideki bir gelişme matematiğin de ilerlemesini sağlamış ve vapurun icadını kolaylaştırmıştır. Ya da kimya ilmindeki gelişmeler matbaanın yaygınlaşmasını sağlamış ve kitapların herkesin ulaşabileceği bir bilgi kaynağı olmasıyla ilim ve arkasından da medeniyet hızla ilerlemiştir (Demir, 1996, 54).

Mehmed Rauf'un, eğitim kurumlarına dair gözlemlerinde onu en çok etkileyen özellik bu kurumların çeşitliliği ve yaygınlığıdır. Engelli kişiler için de okulların yaygın olması yazarın dikkatini çekmiştir. İsteyen herkesin kendine uygun bir sistemle eğitim alması onda hayranlık uyandırmıştır. Yazarın eğitim kurumlarından kastı yalnız okullar değildir. Ona göre rasathane, müze, hayvanat bahçeleri ve ekolojik bahçeler de eğitim kurumlarının bir parçasıdır. Öğrenciler ancak bu şekilde bilgileri teferruatıyla öğrenebilmektedir. Yazarın takdir ettiği bir diğer özellikleri ise bilginin asla kaybolmamasıdır. Bunun için herkes öğrendiği bilgiyi kayıt altına alıp, bastırarak bilginin kalıcılığını sağlar. Eğitimin yaygın olması okur-yazarlık oranını da arttırmıştır.

Bu sayede Avrupa halkı kanunları, haklarını ve sorumluluklarını iyi bilirler, böylece devlet asayışı de sağlamış olur. Kadınlar okur-yazarlık anlamında erkeklerden geride değildir. Gazetelerin en ücra köşelere kadar ulaşması bilgi akışının sağlanmasında etkili olmuştur. Yazar, basının her türlü konuya ve görüşe rahatlıkla değinebildiğini sansürün olmadığını ifade etmiştir (Turan, 2021a, s.178). Yazarı belirsiz olan *Seyahatname-i Londra*'da da eğitim konusunda görme ve işitme engellilere verilen eğitimden uzun uzun bahsedilmiştir (Turan, 2021b, s. 244-245).

Avrupalıların eğitime kolay erişebiliyor olması haklarından haberdar olmalarını sağlamıştır. Mehmed Rauf, kanunların kimliğe ve rütbeye bakılmaksızın herkese eşit şekilde yaklaştığını dile getirmiştir.

Velhâsıl hoşnûdî-yi millet bekâ-yı hukûmetine başlıca bir illet olduğundan büyük ve küçük kaffe-i nâsın istirâhat-i kâmile ve memnûniyyet-i kalbiyyelerini her bâr gözederek mülk ü millet ve âdâb-ı hukûmete dokunmayacak sûretde her şahsın cânı ne gûne eğlenmek ve ne sûretle şey yapırmak ister ise kimse tarafından mûmânaat vâki olmayıp hattâ tebâ-i mevcûdelerinin inşirâh-ı kalblerini mûcib olmak için her bir memleketde halka mahsûs olarak muntazam ve cesîm bağçeler ve tiyatro ve balo ve kazino misillü envâi eğlenceli mahaller olmağla cemî-i nâs vakt-i muayyeninde oralara gidip ehvence masraf ile pek zengin bir adamın nice pâralar sarf etse dahi destres olamayacağı sûretde gece ve gündüz zevk u safâ ederler (Turan, 2021a, s. 180).

Seyahatname-i Londra yazarının aktardığına göre İngilizler öğrenmeye çok açık bir millettir. Vakitlerini kahvehanelerde geçirmek yerine yazarın cemiyet diye adlandırdığı yerlere gidip yeni bir sanat veya bilim öğrenirler. Bu cemiyetler özellikle kadınlar için çok önemlidir. Çünkü özellikle kadınların sosyalleşme mekanları bu cemiyetlerdir. Burada kitap ve dergilere de kolayca ulaşarak güncel bilgilerden haberdar olunur (Turan, 2021b, 197).

Seyahatname-i Londra yazarı İngiltere'de okur yazarlık oranının yüksek olduğundan söz etmiştir. Hatta İngilizlerin az konuşmasını da buna bağlamıştır. Çünkü ona göre herkesin kolaylıkla ulaşabileceği günlük gazeteler sayesinde bütün halk ülkede olup bitenlerden haberdardır. Oysa Osmanlı Devleti'nde gazeteler abonelik sistemiyle çalışmaktadır. Bundan dolayı haberleri okuyabilen kişi sayısı sınırlıdır. Gündem, bu kişiler aracılığıyla halka yayılır. Gündemdeki önemli haberler az kişi tarafından bilindiği için ve bu bilgiler kulaktan kulağa yayıldığından çok önemli konular hakkında bile dedikoduların yayılmasına kimse engel olamaz. Dolayısıyla yazar, Batı dışı

toplumlarda haberleşmenin zayıf olmasını Avrupa ile mesafenin açılmasında bir başka etken olarak görmüştür (Turan, 2021b, s. 223).

Dönemin diğer yazarlarında olduğu gibi eğitim sisteminde *Seyahatname-i Londra* yazarını en çok şaşırtan engelli öğrencilere verilen eğitimin kalitesidir. Bu kurumlardaki öğrencilerin eğitimleri örgün eğitimdeki diğer öğrencilerden farksızdır. Kraliyet bütçesinden büyük meblağlar ayrılarak eğitimlerine devam etmeleri sağlanmaktadır. Bu kişilerin istihdamına da ayrıca önem verilmektedir. Yazar, ünlü sanatkarların bile bu okullardan çıktığını vurgulamıştır. Şair John Milton buna bir örnektir (Turan, 2021b, s. 241).

Ömer Lütfi, Ümit Burnu'nda kaldığı sürede kurdukları din okulunda yetiştirdikleri öğrencilerin öğrenme hızından ve kurdukları bağdan memnun kalmıştır. Ancak Osmanlı heyeti Güney Afrika'daki Müslüman halkın bilgisizlikten dolayı birçok batıl inanç geliştirdiğini fark etmiş ve bununla mücadele etmekte zorlanmışlardır. Yazar, Müslüman kadınların yaşantısını Hristiyanlara benzetmiştir. Ona göre kadınların erkeklerle bir arada bulunmaktan çekinmemelerinde ve giyim kuşamlarında Hristiyanlarla benzerlikleri daha açık şekilde görmek mümkündür (Kantaş, 2014, s. 127). Ümit Burnu halkının törenlere düşkünlüğünden bahseden yazar, birinin evinde cenaze varsa *vay o biçarenin haline* diyerek o kişilere acıdığından söz etmiştir (Kantaş, 2014, s. 130). Çünkü bu kişiler çok uzun bir süre boyunca müridi olduğu imamın ve onun bütün müritlerini doyurmak zorundadır. Halkın ekonomik gücü çok yerinde olmadığından bu törenleri yapabilmek için aldıkları borçları senelerce ödemek zorunda kaldıklarından da bahsedilmiştir (Kantaş, 2014, s. 131). Ömer Lütfi bütün bu gelenekselleşen batıl inançların eğitimsizlikten kaynaklandığını sıklıkla vurgulamıştır.

Ömer Lütfi Ümit Burnu'nda Müslüman halkın heyete karşı oldukça ilgili davrandıklarını, İngiliz bürokratlar ve şehrin valisi tarafından da saygıyla karşılandıklarını belirtmiştir. Bu sayede on beş gün içinde bir okul inşa edildiğini ve eğitimlere hemen başladıklarını da eklemiştir. Eğitimlere hızla başlanmış ve kısa sürede de epey yol alınmıştır. Bu okulda yetiştirilen hafızlar ve kalfalar da okulun devamlılığı için önemli hale gelmiştir (Kantaş, 2014, s. 122). Güney Afrika'nın İngiliz sömürgesi altında olmasına rağmen eğitim meselesine önem vermesi yazarın dikkati çeken bir diğer unsur olmuştur.

Hayrullah Efendi, Maarif-i Umûmiyye meclisindeki görevi boyunca eğitim meselesi üzerine eğilmiş, yenilikçi fikirler getirmiştir. Fransa seyahati sırasında Fransızların eğitim anlayışlarını incelemiş ve onların eğitim anlayışını, inceledikleri arasında, en ileri seviyede görmüştür. Hayrullah Efendi, oğlu Abdülhak Hâmit'i Fransa'da yatılı bir okula göndermiş ve oğlunun şaşırtıcı şekilde kısa bir sürede Fransızca öğrendiğini fark etmiştir (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 120). Bunun üzerine dil öğretimi üzerine eğilen yazar, Fransızca gramer kitaplarını ve müfredatlarını inceledikten sonra Fransa'dan İstanbul'a Maarif Nezareti'ne bir mektup göndermiştir. Eğitimle ilgili bazı ıslahatlarla okulların Avrupalı emsallerine yetişeceği fikrindedir. Ancak Maarif Nezareti, mekteplerin müfredatında bir problem olmadığıyla ilgili bir cevap vermiştir. Bu cevap Hayrullah Efendi'yi üzmekle birlikte eğitimle ilgili araştırmalar yapmasını engellememiştir (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 116-122).

Hayrullah Efendi'nin eğitim kademeleri ile ilgili dikkat çektiği bir nokta da, ilk öğretimden önce 'kreş' denen okullarda altı aylık çocuklardan iki yaşına kadar çocukların eğitim alabilmesidir. Yazar bu durumu çocukların gelişimi için iyi bir gelişme olarak görmüş aynı zamanda da kadınların toplumsal hayata karışmalarına da katkı sağlayan bir düzenleme olduğunu belirtmiştir.

Çünkü bu şehirde nisâ taifesi zükûr misilli dükkâncılık etmek ve sair hizmetlerde ve sanatlarda istihdam olunduklarından, kocalarından kazandıkları çocukları mahall-i mezkûre getirip, mâhiyye birkaç frank vererek, terbiye ettirip besletirler. Bu mülâsebe ile kendileri dahi kâr ve sanatlardan geriye kalmazlar (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 121).

Hayrullah Efendi, kreşlere de gidip yerinde incelemeler yapmıştır. Kreşlerde çocuklara eğitim verilirken yalnızca öğrenmeye odaklanmadıklarını bununla birlikte çocukları terbiye ettiklerini de kaydetmiştir. Böylelikle ahlak gelişimi çok küçük yaştan itibaren başlatılmış olmaktadır. Çocukların görsel hafızalarını genişletmek için bitkilerin, hayvanların, renklerin, sayıların vs. her türlü resmedilebilecek bilginin görseli çocuklara gösterilmektedir. Bu sayede çocukların bilgi dünyası genişlerken hayal dünyaları da zenginleşmektedir (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 122).

Avrupa okullarındaki eğitimde öğrencilere kitabî bilginin yanı sıra pratik bilgi de verilmektedir. Hatta eğitim kurumlarına gidip hatırat veya mektuplarında yer veren hemen hemen her yazarın üzerinde durduğu konu eğitimin pratik bilgiye çevrilmesi meselesidir. Bunun için Avrupalılar hiçbir zahmetten çekinmemişlerdir. Okullara

laboratuvarlar kurmuşlar, dünyanın her yerinden topladıkları bitki ve hayvan örneklerini öğrencilere tanıtmışlardır.

Avrupalıların eğitim öğretim için kullandıkları mekânlar yalnız okullar değildir. Her yaştan, her cinsiyetten ve her kesimden insana hitap etmek için kahvehanelerini de birer eğitim kurumuna çevirmişlerdir. Buna ek olarak Hayrullah Efendi'nin 'cemiyet hane' dediği yerlerde de gazete ve kitap değerlendirmelerinin halkın birlikte yapabileceği mekânlar da bulunmaktadır. Hatta böyle bir mekâna Paris'te Hayrullah Efendi de davet edilmiş ve kendi eserlerinden bazılarının buralardaki kütüphanelerde mevcut olduğuna memnun olmuştur (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 122).

Ömer Faiz Efendi ise Passau'da gördüğü okul düzenine hayran kalmış ve Avrupalıların anaokulu anlayışına da orada ilk kez şahitlik etmiştir. Merak ettiği için bir okulu geziyor ve şunları kaydediyor:

Ayrılan her yerin muayyen hizmeti var idi. Buraya giren çocuk, altı sene okuyordu. Altı sene içinde evvelâ temel malûlamatı alıyor, yazma-okuma-hesap-hendese edebiyatın ilk kaidelerini, dinî ve ahlâki bilgiyi ediniyordu. Tatbik ve tahlilhâneler, musiki salonları mevcut idi. Duvarlarda Prusyaya her sahada faideli olmuş emektârların resimleri sıralanmıştı. Yerler tertemizdi. Yemekhaneye hayran kaldım. Çocuklar burada sadece yazma-okuma değil, muasır insan olmanın muaşeret adâbını da öğreniyorlar idi. Vatana avdetimde, Maarif-i Umumiye Nazırı Saffet Paşa hazretlerine burayı behemehâl ziyaretini ve eğerçi hakikaten hizmet matlûp ise, bunun "nasara yansuru" değil de insan yetiştirmek olduğunu anlatacağım. (Kutay, 1991, s. 167).

Ömer Faiz Efendi Avrupa'da anaokulu eğitiminin uzun tutulmasına hayranlık duymuştur. Yazarın aktardığına göre anaokullarında öğrencilere yalnız bilim ve teknolojiye dair bilgiler verilmemektedir. Öğrencilere, gündelik hayatlarını kolaylaştıracak pratik bilgiler ve görgü kuralları da öğretilmektedir. Yazarın gözünde bu eğitim aynı zamanda Avrupa'ya has bir kültürün oluşmasında en önemli etkidir. Buna ek olarak yabancı dil öğretimine çok küçük yaşta başlamaları Avrupa'yı bütünleştiren ve öğrencileri "dünya insanı" haline getiren bir diğer önemli unsur olmuştur.

1.3.3. Sanat, Tercüme ve Kültürel Mirasa Dair İzlenimler

Sadık Rifat Paşa, tercüme ve telif eserlerle ilgili *Avrupa Ahvaline Dair Risalesi*'nde çok kısa ama önemli bir noktaya değinmiştir. Eğitim konusundan bahsederken özellikle Fransa ve İngiltere'de ihtiyaç olsun olmasın neredeyse her türlü kitabı kendi dillerine tercüme ettiklerini not etmiştir. Basımevleri gelişmiş bir iş koludur ve isteyen herkes

parasını verdiği sürece istedikleri türde eseri bastırmakta serbesttir, diğer Avrupa ülkelerinde ise bu durum izne bağlıdır (Sadık Rifat Paşa,1996, s. 122). Avrupa’da basın-yayın faaliyetlerinin bir iş kolu olarak gelişmesinde okur-yazarlığın yaygın olmasının etkisi büyüktür. Özellikle anadilde okur-yazar olmak neredeyse vatandaş olmanın bir gereğidir. Her şehirde haberlerin yer aldığı ‘basma kağıtlar’ (bugünkü anlamda gazete denilebilir) herkesin görebileceği yerlerde ilan edilir, böylece halk dünyadaki ve memleketlerindeki gelişmelerden haberdar olurlardı:

Ve yevmiye bi'l-cümle ekalim-i meskûna ve düvel-i mütenevvia ve vukuâtını ve kendü şehir ve memleketlerinin mesalih ve havadisâtını derc iderler ve çünkü, ekser ahâlisi yazı okumak bildiklerinden devletce ve memleketce bildirilmesi lazım gelen şeyleri basma kağıtlar ile şehirlerde köşe başlarına yapışdırub i'lân iderler.Bu cihetle, ahâlisi ahvâl-i cihân ve havâdisât-ı devrâna tahsil-i vukûf idüb kesb-i terbiyyet ve ma'lûmât iderler (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 122).

Mehmed Rauf, Londra’ya gitmeden önce yol üzerinde ilgisini çeken yerleri görmek için yolunu uzatmıştır. Yazarın mimarî açıdan ve sanatsal açıdan görülmeye değer bulduğu en önemli yer İtalya’dır. Napoli’den trenle ulaşılan bir kasabada Portici isimli bir sarayı gördüğünü ve bu sarayı mimarisi ile Avrupa’nın diğer tüm saraylarından üstün gördüğünü belirtmiştir. İsminden bahsetmediği bir yanardağı ise lav sıçratırken göremediği için üzüldüğünü de anlatmıştır (Turan, 2021a, s.134-135).

Pompei ve Herculeneum’dan da aynı sayfada bahsettiğinden bu yanardağın Vezüv Yanardağı olduğu tahmin edilebilir. Pompei’nin bu yanardağın saçtığı lavların altında kalıp yok olduğundan bahsetmiş, bu sit alanını görmek için de buharlı trenle hareket ettiklerini de sözlerine eklemiştir. Yanardağ patlaması sonucu yok olan bu iki şehrin kalıntılarının çok etkileyici olduğundan ve bu kalıntıların müzelerde saklanması için özel çaba harcandığından bahsetmiştir. Buradan sonra Roma ve Vatikan’a giden yazar, bu şehirleri anlatmadan önce Yunanlıların bu şehirler üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir. Yazara göre Roma’nın uzun bir süre çok güçlü bir devlet olarak kalması şehrin medeniyet merkezi haline getirmiştir. Savaşlarda kazanılan kıymetli eşyalar ve icatlar Roma’ya taşınmış, cazibe merkezi haline gelen şehir alimlerin ve sanatkârların da rağbet ettiği bir yere dönüşmüştür. Şehrin daha sonra çıkan savaşlarda harap edildiğini ama Papalık ele geçirdikten sonra da tekrar inşa edildiğini anlatmıştır. Amfi tiyatronun büyüklüğünden ve hiç harç kullanılmadan yapıldığından söz ederken burada eski zamanlarda vahşi hayvanların savaştırıldığına da değinmiş ve bunu tasvip etmediğini de eklemiştir. Roma’da hayran olduğu bir diğer bina Kızıl Elma Kilisesi

olmuştur. Ayasofya Camii ile karşılaştıran Mehmed Rauf, bu kiliseyi Ayasafyo'nun iki katı olarak tasvir etmiştir. Mermer sütunlar ve dev mozaikler yazarın etkilendiği unsurlardır. Kilisenin yapımıyla ilgili de bilgi veren yazar yaklaşık üç yüz yıl sürdüğünü ve hala süslemelere devam edildiğini belirtmiştir (Turan, 2021a, s. 136-137).

İtalya'nın diğer şehirlerinde de önemli mimarî yapıları gezen yazar, İtalya'yı heykel, resim ve mimarîde diğer Avrupa şehirlerine göre üstün bulmuştur. Milano, Floransa ve Roma gibi büyük şehirlerde daha uzun vakit geçirirken Livorno, Pisa gibi şehirlerde ise fazla uzun kalmamıştır. Müze, kilise ya da okul gibi yapılarla ilgili kitabî bilgiler vermiş, her bir şehirle ilgili bahsi kapatırken ise nüfusa dair bilgi vermiştir (Turan, 2021a, 143-145).

İtalya'da gezdiği müzelerden sonra Londra Müzesi'ndeki heykeller ona ilginç gelmemiştir. Hayvanlardan alınan numunelerin fazlalığı yazarı şaşırtmıştır. Bitki çeşitliliği ve kıymetli kitapların varlığı da müzeyi zenginleştiren diğer öğelerdir (Turan, 2021a, 154).

Windsor Sarayı ve Panorama Binası'na da birkaç cümle ile değindikten sonra fuar binasıyla ilgili gözlemlerini anlatmaya başlar. Hide Park içerisine tamamı çelik ve camlarla kaplı bir büyük bina olduğunu içerisine kırk bin kişiyi bir anda alabilmesiyle açıklamıştır (Turan, 2021a, 157).

Fuara gönderilen eşyaların zarar görmemesi için itina edilmiş ve güneşten korumak için de beyaz perdeler tasarlanmıştır. Beş kıtadan gelen eserler her bir ülke için ayrı ayrı konumlandırılmış odalara, dolaplara ve bölmelere yerleştirilmiştir. Her ülke kendi sanat, zanaat ve teknolojisine göre farklı eserlerle bu fuara katılmıştır. Yazar, Hintlilerin büyük mücevherlerle, Fransızların işlemeli saksı ve mobilyalarla, İtalyanların çeşitli heykellerle katıldığını dile getirmiştir. Hem sanatsal hem de bilimsel çalışmalarıyla en çok göz dolduran ülke ise İngiltere olmuştur. Yazarın gönderilen eserlere göre yaptığı beğeni sıralaması ise şöyledir: İngiltere, Fransa, Avusturya, Belçika, Prusya, Çin, Amerika, Rusya, Roma, Hollanda, İspanya, İsveç (Turan, 2021a, 159).

Hayrullah Efendi, hayranlıkla bahsettiği ve hatıratında en fazla yeri ayırdığı Paris'in sanat faaliyetleriyle ilgili deneyimlerine de değinmiştir. Tiyatrolara düşkün olan Hayrullah Efendi gittiği oyunları uzun uzun anlatma gereği duymuştur. Buradaki başlıca amacı Avrupalının tiyatro anlayışını olduğu gibi yansıtmak istemesinden gelmektedir.

Sonuç olarak vurgulamak istediği temel nokta Paris halkının tiyatroyu bir kültürlenme aracı olarak kullandığıdır. Oyunlar sahnelenirken gerçekçi olmasına özellikle dikkat edildiğini gözlemlemiştir. O dönemlerde sahnelenen oyunların çoğunluğu konularını tarihten ve savaşıardan almaktadır. Böylelikle halkın milli duygularıyla temas kurulurken savaşın gerçek yüzü de sergilenmiş olunur. “Herkesin dahi elleri ağzında hayran kalır. İşte böyle ibret alacak ve eğlenecek mücessem hikâyelerin seyr ve temaşasıyla âhâli-i şehir gece yaralarına kadar hem eğlenip zevk ederler hem hisse alırlar.” (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 158). 1800’lerin ilk yarısında Avrupa’ya giden birçok yazarın vurguladığı “eğlenerek öğrenmek” mefhumu daha sonra Tanzimat tiyatrosunun en önemli özelliklerinden biri haline gelecektir. Aynı zamanda Tanzimat Dönemi tiyatrolarının birçoğunun konusunu tarihten aldığı da gözden kaçmamalıdır. Bu anlamda o dönemdeki yazarların Avrupalı çağdaşlarını takip ettiği söylenebilir.

Bu bölümdeki diğer yazarlarda sıkça rastlandığı gibi Ömer Faiz Efendi de Viyana’yı Avrupa’nın sanat merkezi olarak göstermiştir. Osmanlı heyeti belki de ilk kez bir bale gösterisine şahit olmuş ve bu gösteri onları bir masalın içinde gibi hissettirmiştir. Ömer Faiz Efendi’nin bale gösterisini çok beğendiği açıktır. Çünkü sahnede izlediği hiçbir oyunu bu derece ayrıntılı anlatmamıştır.

Buraya gördüğümüz ve bir daha ömrümüz boyu seyretmemiz ancak mucize sayılacak balenin mevzuunu anlatmadan geçemeyeceğim. Anladımki mühim olan mevzudan çok onu sahneye geçirebilmenin sanat mahareti... Evet, bizim Karagözümüz de bazı hususiyetlere sahip amma ufku o kadar darki, zavallı Hacivad tekerleme tekrarından başka icrâ-yı hüner için saha bulamaz (Kutay, 1991, s. 64).

Karagöz’ün kısıtlılığının farkına varan Ömer Faiz Efendi sahne sanatlarının hangi boyuta ulaştırılabileceğini Viyana’da izledikleri gösterilerle daha iyi idrak etmiştir. Bale göstermeye bağlı bir sanat dalı olduğundan yabancı dil bilmeyenlerin dahi anlayabileceği şekilde sergilenir, bu açıdan da Sultan Abdülaziz ve beraberindeki ekibi etkilemiştir. Oysa Karagöz, yalnız Anadolu’da yaşayanların izleyip anlayabileceği bir çeşit oyundur. Bu sebeple evrensele ulaşmak zorlaşmıştır.

Ömer Faiz Efendi, Paris’teyken gündelik gazeteleri ve mizah dergilerini merakla okumuştur. O devirde henüz Türklerin bir mizah dergisi yoktur. O yüzden yazar mizah deyince sürekli Karagöz oyunlarına atıf yapmaktadır. Okuryazarlık seviyesinin yüksek olduğunu fark eden yazar gazete ve dergilere gösterilen ilgiyi şaşkınlıkla karşılamıştır. Ancak bu konuda Ömer Faiz Efendi’nin dikkat çektiği asıl konu mizah dergilerindeki

çizimlerde kadınlara da yer verilmesidir. Hatta kadın çizerlerin çizimlerini çok eğlenceli bulmuştur. Bunu Türkler adına bir eksiklik olarak gören yazar, Avrupa'da kadınların her alandaki varlığını toplumu bütünleyen bir unsur olarak kabul etmesi önemli bir tespittir (Kutay, 1991, s. 150).

Ömer Faiz Efendi, Paris Uluslararası Sergisi'nde Osmanlı Devleti'ni Şark'ı temsil eden ülke olarak görmektedir. Burada asıl onu üzen durum Batılı ülkelerin sergilerinde mutlaka kitaplara yer verilmesidir. Önce kitapların umumi olarak sergilendiğini düşünmüş çok sonra her ülkenin eserleri arasında kitaplara da yer verdiğini anlamıştır. Batı dışı hiçbir ülke ise kitapları sergiye koyamamıştır. Ömer Faiz Efendi Avrupa'nın ilim ve bilginin yüceltiildiği topraklardan ibaret olduğunu düşünmüştür (Kutay, 1991, s. 153).

1.3.4. Osmanlı Münevverlerine Göre Avrupalı Mizacı

Mustafa Sami Efendi, Avrupa'da gördüğü insanların mizaçlarını kısaca değerlendirmiştir. Görev yeri olan Paris'i daha sonra Fransa'yı ve son olarak da Avrupa insanının genel mizacını üç ayrı başlık altında toplamıştır. Paris'teki insanların gösterişe ve ihtişama düşkün olduklarını fakat aynı zamanda hem zenginlerin hem fakirlerin tutumlu olduklarını belirtmiştir. Çok çalışkan ve işlerine düşkün kimseler olmakla birlikte eğlenmeyi, kendilerine vakit ayırmayı seven insanlar olmaları Mustafa Sami Efendi'nin vurguladığı bir diğer noktadır. Aynı izlenimleri Fransa ve Avrupa insanı için yinelemiştir (Demir, 1996, s. 40). Hayatın akışıyla kurdukları bu denge yazarın dikkatini çekmiştir. Bununla beraber Avrupalılar beden sağlıklarına da büyük önem göstermektedirler. Yedikleri ve içtiklerinin içeriklerini bilerek hareket ederler; bedenleri için faydalı olanı küçük yaştan itibaren öğrenmektedirler (Demir, 1996, s. 44). Yazar, Fransızları tez canlı, zeki ve alaycı bulmasının yanı sıra edepli bir üsluba sahip olduklarını belirtmektedir. Bununla beraber Fransızları vatanına, milletine bağlı ve güzel ahlaklı olarak değerlendirmiştir (Demir, 1996, s. 41).

Mehmed Rauf ise daha çok memurların sosyal hayatlarına değinmiştir. Avrupalıların ev ziyaretlerini habersiz yapmadıklarını, yatılı misafirliğin ise hiç yaygın olmadığını vurgulamıştır. Bu durum memurların evlerinde sade bir yaşantı sürmelerini sağlamıştır. Mehmed Rauf'a göre Avrupalı memurlar gereksiz eşyalara ve hizmetçilere bütçe

ayırmak zorunda kalmadıklarından rüşvet almak gibi kanun dışı yollara başvurmazlar. Yazar, burada üstü kapalı bir karşılaştırma yapmıştır. Rüşvet ve iltimasın yaygınlığından rahatsızlığını dile getirdiği gibi Avrupalıların sosyal yaşamına dair de bir ipucu vermiştir. Avrupalıların habersiz ve yatılı gelen misafirleri kabul etmemesi Mehmed Rauf'u şaşırtmakla birlikte hak verdiği bir uygulama olmuştur. Böylece kimse evini fazladan yatak, yorgan ve eşya ile doldurmamaktadır. Yazar, özel hayatın sınırlarının hassasiyetle korunduğunun vurgusunu yaparak planlı buluşmaların öneminden bahsetmiştir (Turan, 2021a, s.175).

Yazar Fransızları eğlenceye düşkün bir millet olarak tanımlamıştır. Bu yüzden de şehrin hemen hemen her sokağında başka bir eğlencenin olduğunu, dünyada daha eğlenceli başka bir şehir olmadığını anlatmıştır. Fransızlar, eğlenceli oldukları kadar entelektüel birikimlerine de özen göstermektedirler. Kütüphaneleri oldukça zengindir ve her dilden kitap bulmak mümkündür (Turan, 2021a, 167).

Paris'ten sonra Brüksel'e giden yazar buradaki müze ve diğer binalara ayrıca değinmemiştir. Berlin, Dresden ve Viyana'nın daha çok demografik özelliklerinden bahsetmiştir. Budapeşte'deki kadınların güzelliklerinin diğer milletlerden daha üstün bulmuştur (Turan, 2021a, 168-172).

Seyahatname-i Londra'nın yazarı, İngiltere'de fiyatları çok pahalı bulmuş ve bunun için çeşitli önlemler almıştır. Ona göre bir gezgin gittiği şehirde hızla arkadaşlık kurup daha uygun fiyata nasıl seyahat edeceğini derhal öğrenmelidir. Kendisini arkadaş canlısı biri olarak tanımlayan yazar, otellere parasının yetmeyeceğini anladığı için Avrupa'da yaygın bir usul olan aile evinde kiracı olarak kalmayı tercih etmiştir (Turan, 2021b, s. 179). Bu sayede İngilizlerin gündelik yaşamına dair yakın gözlemlerde bulunma şansı elde etmiştir. Kaldığı evde çok sıcak karşılanmadığını bildiren yazar yemekleri dışarıda yediğinden bahsetmiştir.

...Dört yüz gurûşa bir temîz fâmilya içinde bir oda tutdumsa da evvelki yerim ecnebiler ikâmetine mahsûs olduğundan kimse yüzüme bakmayup velâkin bu tutduğum hânede bütün yerlüler olduğundan herkes yüzüme bed bed bakarak ve Türk Türk deyü birine göstererek artık Türk lafzı kulağımı sağır etmek derecesine getürdi (Turan, 2021b, s. 180).

Yazar, İngilizlerin yabancılara karşı tutumunu hızla kanıksamıştır. Onları Batı dışı toplumlardan ayıran en önemli özellikleri gerekmedikçe konuşmamalarıdır. Eserin birçok yerinde bu konuya değinen yazar, lokantaların oturma düzenini bile

konuşmamak üzerine bir mekân dizaynıyla yaptıklarından bahsetmiştir. Yazara göre İngilizler Avrupa'daki diğer toplumlara göre çok daha şişman bir toplumdur. Yemek yerken kendilerinin izlenmesinden hoşlanmazlar ve çok yerler. Yazar da bu yüzden lokantada oturma yerlerinin etrafına parmaklıklar çekildiğinden bahsetmiştir. Bu sayede yemek yerken kimse kimseyi görmez (Turan, 2021b, s. 180). Ancak Pazar günleri Avrupalıların dinlenme günleridir. Bu günlerde kadın ve erkekler İngiliz barlarında toplanıp eğlenirler. Yazar İngiltere'de gördüğü binalar içerisinde en çok barların tasarımını beğendiğini ifade etmiştir (Turan, 2021b, 181). Yazar, hafta içinde çok "ihtiraslı" şekilde çalışan halkın, Pazar günlerini de aynı ihtirasla eğlenmeye ayırdığını belirtmiştir. İngiliz halkını çok asık suratlı bulan yazar, yalnız dinlendikleri günlerde onlarla iletişim kurabildiğinden yakınmıştır. İngilizlerin birbirleriyle selamlaşmak dışında pek konuşmadıklarından bahseden yazar, onlarla yakınlaşmak için bir aracı tarafından tanıştırılmak mecburiyeti olduğundan söz etmiştir.

... başka bir adam bir adamlı kırk yıl görüşse arada onun a'azz-i ehibbâsından bir kimse vasâtet edip bu fülân adamdır ve şöyle kişidir deyü anlatmadıkca görüşmek ve zokakda bile uğurlar olsun demek mümkün olamaz. Hele kelâm-ı zâ'id-i bî-fevâ'id bir vechle söylenemediğinden sergi dönüşü mihmândarımla mekânımıza giderken vech-i muharrer üzere kazandığım bir dostuma rast geldik. "Mâşâllah nereden geliyorsun?" derken mihmândâr-ı mûmâileyh "sus ne yapıyorsun!" işâretle beni çimdikledi. Ammâ o aralık hemân gavgâ olacak derecede bir hiddet hâsıl oldu. O adam savuşduktan sonra mûmâileyh dönüp "sen deli misin? İngilizler sâ'irine benzemez. Sakin böyle şeyler sorma!" deyü tenbîh etdi. Velâkin dostluk tahsil olunursa da istendiği vakit hânelerine gidilip ber- vech-i matlûb yemek içmek dahi usûllerinden bulunmağın hele şu cân sıkarak yâr olunmaması muhasenâtdandır. İmdi kemâl-i medeniyet! (Turan, 2021b, s. 187).

Yazar İngilizlerin soğuk tavırlarının hava yüzünden de olabileceğini düşünmüştür. Yakıt olarak kömür kullanılan Londra'da evlerin dış cepheleri isten siyah olmuştur. Aynı zamanda kömürün çıkardığı dumandan dolayı güneşli günlerde dahi şehir sisli görünür. Yazara göre bu durum insanları olduğundan daha kasvetli bir ruh haline sürüklemiştir. Yine yazarın aktardığına göre bu ruh hali Londra'da çokça yazarın, şairin de türemesini sağlamıştır (Turan, 2021b, s. 187).

Bir gün tiyatro çıkışı bir kadın topluluğuyla arkadaşlık etmek istemiş, kadınların götördükleri mekânda hesabın çok fazla gelmesi üzerine fesini bırakıp kaçmak durumunda kalmıştır. Yazarın, parasız kalmakla ilgili yüksek kaygısı İngilizlerin bankacılıkta ne kadar ilerlediklerini anlayana kadar devam edecektir. O dönem Avrupa'ya giden yazarların eserlerinde yanlarına aldıkları paranın yetip yetmemesiyle ilgili kaygılarından bahsetmeleri yaygın bir durumdur. *Seyahatname-i Londra'nın*

yazarı da aynı kaygıları taşımıştır çünkü bu bölümdeki diğer yazarlar gibi devlette önemli bir görevde çalıştığına dair bir ibare yoktur. O yüzden de imkanlarının kısıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Kaygının diğer sebebi ise paranın değeriyle ilgilidir. Osmanlı Devleti'nde bankacılık hizmetleri henüz gelişmiş olmadığından kur da sabit değildir. Aynı dönem farklı yöneticilere ait farklı ayarda birçok para dolaşmaktadır. Global iletişimin de kısıtlı olduğu düşünülürse gittikleri ülkenin para politikasını anlayana kadar ellerindeki parayı idareli kullanmaya çalışmışlardır. İşte bu nedenlerden dolayı *Seyahatname-i Londra* yazarı da iyi derecede İngilizce bilen bir Arap'la arkadaşlık etmeye başlamış ve Londra'da geçirdiği günleri daha renkli hale getirmeyi başarmıştır (Turan, 2021b, s. 181-182).

İngiliz Kraliyet Sarayı'na hatıratında ayrıntılı yer veren *Seyahatname-i Londra* yazarı, sarayın içindeki eşyaların zarifliğinden çok etkilenmiştir. Mobilyaları anlatmak için ayrı bir hatırat kaleme alınması gerektiğinden bahsetmiştir. İngilizlerin mizacına dair yaptığı yorumlara ek olarak ilginç bir bilgi daha vermiştir. Kral ve kraliçenin yemek odası oldukça büyüktür. Bu görkemli masanın bir ucunda kral diğerinde kraliçe oturmaktadır. Yemek sırasında konuşmayı çok sevmeseler de böyle bir ihtiyaç olur diye masanın iki ucundaki sandalyeyi bağlayan bir boru aracılığıyla konuşabilmektedirler. Çünkü seslerini birbirlerine duyurmak için bağırımları gerekmektedir, bu da nezaket kurallarına uymadığından böyle bir yöntem icat edilmiştir. Sarayın diğer odalarında ise savaşlarda kullanılan aletler ve silahlar, savaşlarda elde edilen ganimetler sergilenmektedir. İngilizlerin antikaya düşkün olması yazarı şaşırtan diğer durumlardan biridir (Turan, 2021b, s. 233).

Seyahatname-i Londra yazarı İngilizlerin kahvehane kültürlerinin zayıf olduğundan bahsetmektedir. Misafirlikten de pek hoşlanmayan İngiliz cemiyeti ancak resmi ziyafetlerde buluşmaktadır. Tütünleri de beğenmeyen yazar, Osmanlı Devleti'nin bu konuda bir adım atması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre İngiltere'ye tütün ticareti yapmak oldukça karlı olabilir. Yazar İngilizlerin kahve kültürü olmadığından onun yerine çaya düşkün olduklarından da bahsetmiştir (Turan, 2021b, s. 236).

Yazar, İngiltere sokaklarında pek çok heykel bulunduğundan bahsetmiştir. Bu heykeller önemli komutanları, önemli tarihi olayları halka hatırlatmak için koyulmuştur. Halkın köklerine bağlılığını ifade etme biçimlerinden birisi olmuştur (Turan, 2021b, s. 240).

Ömer Lütfi'ye göre İngiliz halkının tabiatı Fransız halkından çok daha iyidir. İngilizlerin sokakta şapkalarını çıkararak selam verdiklerini ve hâl hatır sorduklarını belirtmiştir. Türklere karşı samimi bir tavırları olduğunu da notlarına eklemiştir (Kantaş, 2014, s. 115). Ömer Lütfi ve Sultan Abdülaziz aynı yıl içerisinde Londra'yı ziyaret etmiştir. İngilizlerin Türklerle siyaseten de yakınlaşması halkın tavrına yansımıştır denilebilir.

Hayrullah Efendi, özellikle Fransa ülkesi ve halkı hakkında yaptığı değerlendirmelerinde Fransızları sıcak kanlı bulmuştur. Bunu da Fransızların mütevazî olmalarına bağlamıştır. Yalnız yabancılarla çok hızlı kaynaşmalarına rağmen çok hızlı uzaklaştıklarını da kaydetmiştir. "Ve ne kadar çabuk ülfet ederler ise o kadar tez ferâmûş ettikleri mücerreptir. Yani vefâdar değildirler." (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 112).

Fransa'da hukukun üstünlüğü herkese malum olduğundan devletin en güçlü makamında bulunan herhangi bir memur da sıradan bir vatandaş da birbirinin hakkını gasp edemez ve birbirine gaddar davranamaz (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 166). Adalet sisteminin sağlamlığı Avrupa vatandaşlarının güven duygusunu arttırmış ve huzur ortamını sağlamıştır. Hayrullah Efendi, Fransa'da bu huzur ortamının sağlanmasıyla ifade özgürlüğünün de kendiliğinden oluştuğunu düşünmektedir. Halk tek tip değildir ve farklı fikirlere açıktır. Siyaseten farklı düşünen kişiler birbirlerine saygı göstermektedir.

Fransızların mizaçlarına dair hissedebildiğim şeylerin birisi dahi ahalinin takım takım olmaları maddesidir. Yani bir takımı cumhuriyet-i mutlaka ve hürriyet-i sırfa taraflısı olup, bir sınıfı komünist yani umumiyet uhuvvet taraflısı oldukları misilli, bir kısmı kralî olup, onlar dahi Bourbon, Orléans, Bonaparte cânibdârları olduklarıdır. Derûn-ı Paris'te bu hâl daha ziyade bellidir. Bütün ahali kendi kumpanya takımları ile ülfet ve ihtilât ederler (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 167).

Hayrullah Efendi'nin Fransız ahalisi ile ilgili bir diğer dikkati de halkın vaktini kesinlikle boşa harcamamasıdır. Cahillik büyük bir ayıp olarak karşılanmaktadır. Herkesin mutlaka ilgilendiği bir iş vardır. Yazar Paris'i gece gündüz işleyen bir fabrikaya benzetmiştir. Kanunlar ve kurallar bütün bu düzenin sorunsuz şekilde devir daim etmesini sağlar (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 167).

Hayrullah Efendi, Paris'in tüm kütüphaneleri gezmiş ve içlerinde ne kadar kitap olduğuna dair ayrıntılı bilgiler vermiştir. Yüzbinlerce kitabın bulunduğu bu kütüphanelerin yaygınlığı matbaanın etkin şekilde kullanılmasının bir sonucu olmuştur. Bunun yanı sıra Fransa'daki okur yazarlık oranının yüksek olması bu kütüphanelere

olan ilgiyi de arttırmıştır. Özellikle nüfuslu ailelerin evlerinde kitap odaları olduğundan bahsetmektedir. Bu durum nüfuslu kimseler için aynı zamanda prestij meselesidir. Çünkü daha önceki yazarların bahsettiği gibi Avrupalı için cehalet utanılması gereken bir durumdur (Altuniş-Gürsoy, 2002, s.116).

Ömer Faiz'in aktardığına göre ise Sultan Abdülaziz Avrupa seyahatinden sonra gittikleri ülkelerin insanlarını şöyle değerlendirmiştir: “Beni, İngilizlerin külfetsiz ve gösterişsiz haşmeti celb etti. Fransızların, hele Üçüncü Napolyon'un ki sun'i tafrafürûşluk idi. Prusyalıları tam asker millet olarak buldum” (Kutay, 1991, s. 162).

1.3.5. Avrupa'daki Dünya Fuarlarına Ziyaretler

Gezdiği ülkeler arasında en çok İtalya'yı beğenen Mehmet Rauf, İtalyanların bilimi hayatın içine entegre etmelerine de hayranlık duymuştur. Şehirdeki hastanelerin bir odasında bilinmeyen hastalıklarda ölen hastaların iç organları sergilenmektedir. İnsan anatomisinin daha iyi anlaşılması için kemikler de saklanmaktadır. Üniversitelerin de birkaç odası mutlaka hayvan iskeletlerine, çeşitli fizik aletlerine ve madenlere ayrılmaktadır. Şehrin daha yoksul kesiminin çocukları için ise sanat okulları açılmıştır (Turan, 2021a, s. 141).

Avrupa'da haberleşmeyi kolaylaştıran en büyük icat telgraf sistemidir. Telgraf telleri en küçük köylere kadar taşınmış böylece on beş saatlik mesafeden bile haber almak an meselesi olmuştur. Telgraf sayesinde güncel olaylardan haberdar olduğu gibi gündelik hayatı kolaylaştırmak için de faydalanılmaktadır. Mehmed Rauf sistemin nasıl çalıştığını da özetlemiştir. Masa saatine benzer bir alet aracılığıyla yalnız memurların anlayacağı bir işaret sistemi kullanılır. Memurlar bu işaretleri deşifre ederek kâğıda döker ve derhal ilgili kişi ya da kuruma bildirir (Turan, 2021a, 185).

Seyahatname-i Londra'nın yazarına göre gazetecilik, İngiltere'de oldukça saygın bir meslektir. Kalabalık bir muhabir grubu kritik yerlerde görevlendirilmiştir. Haberler telgraf aracılığıyla hızla merkeze iletilmektedir. Telgraf sınırlı bir sistem olduğu için ona özel şifreli kısa bir yazı dili kullanmak durumunda kalan muhabirler, zamanla bunu bir gazete üslubuna çevirmişlerdir. Yazar bu sisteme istenografya (stenografi) adının verildiğini belirterek bu sanatlı yazının Avrupa'da çok popüler olduğunu da eklemiştir.

Stenografi kendine has daktilolarıyla daha hızlı yazıldığından gündelik haberlerin yazılması ve iletilmesinde sıklıkla kullanılan bir yöntem olmuştur (Turan, 2021b, s. 228).

İngiltere’de ziraat ve hayvancılık geleneksel usullerle değil bilimsel yaklaşımlarla sürdürülmektedir. Kullandıkları gübrenin kalitesine dahi önem vermekte ve Peru gibi uzak bölgelerden taşımaktan çekinmemektedirler. Yazar, burada gördüğü besi hayvanlarının Osmanlı Devleti’ndekilerin iki katı büyüklüğünde olduğunu belirtmiştir. Verimliliği arttırmak için İngilizlerin yaptıklarından ayrıntılarıyla bahsetmiştir. Ziraat ile uğraşan İngilizlerin topraklara çok hâkim olması, harita kullanmaları ve her bölgenin bu haritalarda yer alması yazarı şaşırtan bir diğer unsurdur. Başlı boş bir mülk kalmamıştır. Her arazinin kime ait olduğu bu haritalarda bellidir, özel mülkiyetin gelişmişliği yazarı hayrete düşürmüştür (Turan, 2021b, s.246).

Hayrullah Efendi çeşitli zamanlarda Avrupa ülkelerine ziyaretlerde bulunmuş ve bu ziyaretlerde ilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerle ilgili de bazı dikkatleri olmuştur. Hayrullah Efendi’ye göre ilim ve fen Fransa’dan gelmektedir. Diğer bütün ülkeler de Fransa’yı takip etmek zorundadır. Almanları felsefede, İngilizleri ise makine üretmede geliştirmiş olsa da Fransızların ilimdeki ilerlemelerine yetişemeyecekleri iddiasındadır. Bunun başlıca sebebinin de “ulema sınıfının” kalitesi olarak göstermektedir. Ülkenin bilim insanları hiçbir dini, siyasi, politik veya bireysel kisvenin altına sığınıp araştırmalarını olduğundan farklı göstermemektedir. Yazar bu durumun arkasında Fransa’nın, özellikle ihtilal sonrası, bireyin özgürlüğüne verdiği önem olduğunu düşünmektedir.

Paris’te sanayi’ ve maârif-i beşeriyye derece-i kemâle varmıştır. (Bundan sonra) ilerler ise dahi yine Paris’te iler(liyecektir). Paris ulemâsına hiçbir tarafın ulemâsı muadil olamaz. (Her ne kadar ulemâ-yı akliyye yani filozofi ve hey’et ve ilm-i kelâm emsali ilimlere Almanyolular ve makine ilimlerinde İngilizler cümleye faik ise de ilm-i sâirede Fransızlar faiktir). Fünûn ve sanayi’ üzerine her fende senevî nice yüzlerce kitaplar telif ve neşr olunur (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 166).

Fransızların ilim ve fende ilerlemesinin bir sebebinin de sekülerleşme olduğunu düşünmektedir. İhtilalin kişileri özgür bırakması ile ifade özgürlüğü tam manasıyla ortaya çıkmış ve yenilikçi fikirlerin hızla yayılmasını sağlamıştır.

Hayrullah Efendi kısaca bahsettiği İngiltere’de teknolojik gelişmeleri özetlemiştir. İngiltere’de yazarın dikkatini en çok demiryolu ağı çekmiştir. Kömürün ulaşımda çok

etkin şekilde kullanılması lojistiği kolaylaştırmıştır. Böylece üretim ağına giren her mamulün ülkenin dört bir yanına ulaşması kolaylaşmıştır. Kömür aynı zamanda fabrikalarda ve gemi ulaşımında da kullanılmaktadır. Ülkenin kaynaklarının üretim alanındaki yaygın kullanımı servetlerinin büyümesini de sağlamıştır. Ada ülkesi diye adlandırılabilir olan İngiltere'nin deniz yollarından azami şekilde faydalandığı gibi kara yolları için de daha o tarihlerde çalışmalar yapılmış ve Hayrullah Efendi'yi şaşkınlığa uğratan metrolar inşa edilmiştir. Yazarın gözüyle İngiltere Avrupa'nın iş merkezi gibidir. Bütün yaşam iş hayatını kolaylaştırmak ve milli serveti büyütmek üzere kurgulanmıştır. Ancak yazar Fransa'da sosyal hayatın daha gelişmiş olduğunu vurgulamaktadır (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 185). Çünkü Fransa'da sosyalleşme alanları çok çeşitlidir. Kafe ve restoranlarda yemek yeme kültürü yaygındır. Londra'da dışarıda yemek yemek isteyenler otel restoranları dışında alternatif bulamamaktadır. Londra'da yalnız bir kahve bulunmaktadır ve o kahve de Türk kahvesi namıyla anılmaktadır. Pazar günleri ve dini bayramlarda bütün dükkanlar kapalıdır. Yazar, bu anlamda İngiltere'yi daha geleneksel bulmuştur. Fransa ise daha seküler ve demokratiktir (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 186).

İngiltere, Sultan Abdülaziz'in ziyaretinden çok kısa süre önce Buckingham Sarayı'nda daha evvel kimsenin kalmadığı yeni bir oda inşa eder, aynı zamanda belediyenin yapacağı bir tören için de dört günde çok büyük bir salon yaptırırlar. Bu durum, Sultan Abdülaziz'in dikkatini çeker ve Ömer Faiz Efendi'ye İstanbul'daki büyük yangınları engellemek ve yenileri yapmak için İngilizlerin nasıl olup da bu hızla inşaat yaptıklarını öğrenmek istediğini söyler. Ömer Faiz Efendi ise cesaretini toplayarak şu sözleri söyler:

-Şevketmeâp... Bu memleketlerde sadece insanlar Cenab-ı Hak tarafından anne karnında yetiştiriliyor. Geri kalanları fabrikalarda imâl ediliyor, anne karnından çıkanlara da onları icab eden yerlere koymak düşüyor. Memâlik-i Şâhanenizde inşallah bu fabrikalar zaman-ı saltanatlarında tesis edilir ise Ömer Faiz kulun İstanbul'u baştan aşağı yakar, o harâp evler yerine hazır mâmurelerinin mimarlığını bizzat ifâ eder! (Kutay, 1991, s. 54).

Ömer Faiz, Paris'teki sergiyi gezerken dünyanın teknolojideki ilerleyişini hayretle izlemiş, Osmanlı Devleti'nde kullanılan usullerle aranının ne derece açıldığını idrak etmiştir. Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında açılan uçurumun sorumluluğunu ise yöneticilere yüklemiştir. Yalnız ona göre yöneticilerin de bu sorumluluğu üstlenmesi için cemiyetin harekete geçmesi gerekmektedir. Oysa Osmanlı Devleti'nde toplum talep eden konuma geçememiştir. Bu iki unsur birbirini

tamamlamadan da bu uçurumun kapanması mümkün görünmemektedir. (Kutay, 1991, s. 39). Ancak henüz kadınların ve gençlerin dahil olmadığı Osmanlı toplumuyla yönetici sınıf arasındaki bağ kurulamamış ve Avrupa'daki gibi bir birliktelik sağlanamamıştır.

1.3.6. Osmanlı Münevverlerine Göre “Medeni Devlet Nasıl Olmalı?”

Sadık Rifat Paşa Avrupa'da sefaretteki ilk görevinde, Avrupa'ya dair gözlemlerine dayandırdığı bir risale kaleme almıştır. Oğlu tarafından daha sonra toplanıp yayımlanan bu eser *Müntehabat-ı Asar*'ın içerisinde yer almaktadır. *Avrupa Ahvâline Dair Risâle* adlı eserinde Avrupa'nın özellikle politikasıyla alakalı görüşlerini dile getirmiştir. Bu eser Avrupa'ya giden Türklerin medeniyet hususundaki fikir ve gözlemlerine değinen ilk eserlerden biri olması münasebetiyle de büyük önem arz etmektedir.

Sadık Rifat Paşa'nın beyanına göre hususî gözlemlerine dayanan bu eserde Avrupa medeniyetini Osmanlı'ya uygulamak için ilk yapılması gereken barışı sağlamaktır:

Avrupa hükümdârânı meyânında dahî mukaddemlerde niçe niçe ceng ü peykâr vuku'a gelmiş ise de bir müddetden berü inkılâbât-ı sâbika-i harbiyye ve ictimâ'-i hükümdârân ile bi'l-ittifak karargîr olan müsâlâha-i umûmiyye üzerine hıfz-ı âsâyiş-i mülk ü millet kazıyye-i nâfıası her devletde mültezem tutulmakda ya'ni cemî' zamanda sulh, harb üzerine müreccah olub, husûsiyle i'mârât-ı mülkiyye ise musalâha-i mütemâdiyye ve istirahat-i kâmile-i tebaa ile hâsıl olduğuve eğerçi, galebe-i harbiyye ve istilâ-yı memâlik-i cedîde ile bir devletin i'tibârât-ı zâhiresi kesb-i şân ve i'tilâ ider ise de i yüzünde muharib olduğu müddetde memâlik-i ma'mûresinden ve hey'et-i nizâmiyyesinden gayb itdiği menâfi-i adîde ile istihsâl itdim dediği galebe ve menfaât lâyıkiyla muvâzene olunsa elbette icabât-ı muhâberât üzere kuvve-i askerıyye ve mâliyye ve sâ'ir mühimmât-ı harbiyyesinde vuku' bulan telefât ve memâlikce tahribâtı andan ziyâde olarak bi'l-farz istilâ ve istimlâk itdiği memâlik-i cedîdesinin istihsâl-i esbâb-ı nizâmiyyesi meşgaleleriyle kuvve-i mazbûtasına halel gelebileceği ya'ni bir az fâ'ide-i mevhûme için nice nice fevâ'id-i hâsılası beyhûde perâkende olacağı tecârüb-i adîdeye göre amikce mütâlâa olunsa kabûl olunur ve hikem-i mezâyâ zamanımızda meşhudumuz olan ba'zı hâlât-ı vâkı'adan dahî istidlâl olunabilir (Seyitdanlıoğlu, 1996, s.118).

Barışı sağlamak ordunun güçlü olması ile ilgili olduğu kadar hükümdarların diğer devletlerin yöneticileriyle kurduğu iyi ilişkilere de bağlı olduğunu sık sık vurgulamıştır. Çünkü bir devletin iç meselelerini halletmeden, barışı ve halkın huzurunu sağlamadan başka ülkelerle iyi ilişkiler geliştirmesi mümkün değildir.

Sadık Rifat Paşa'ya göre Avrupalı medenî devlet anlayışı üç temel unsur üzerine bina edilmiştir:

- 1.İstirhât-ı tebaa ve mülkiyye
- 2.Vefret-i hazîne
- 3.Kuvve-i Askeriyye

Bunlardan ilki halkın huzur ve refahına işaret etmektedir. Rifat Paşa'ya göre bir halk, kendi ülkesinde bolluk içinde yaşayıp, can ve mal güvenliğinden endişe etmeden var olabilirse ancak o ülkede gelişmekten söz edilebilir.

Avrupa'nın şimdiki sivilizasyonu ya'ni usûl-i me'nûsiyyet ve medeniyeti iktizâsınca menâfi-i mülkiyye-i lâzımelerinin ilerülemesini ancak teksîr-i efrâd-ı millet ve i'mâr-ı memâlik ve devlet ve istihsâl-i âsâyiş ve rahat esbâb-ı adîdesiyle icrâ ve istihsâl itmekde ve bu misüllü menfaat-i külliyye ile ilerüleyüb yek-diğer üzerine halen ve i'tibâren kesb-i meziyyet eylemektedirler. Bu mâdde-i lâzımelerin üss-i esâsı dahî her bir akvam ve milletin can ve mal ve ırz ve i'tibârı hakkında emniyyet-i kâmilelerinin istihsâline ya'ni millet-i tâhire-i islamiyye dahî mer'î ve ale'l-husûs bi- tevfikihi tealâ şimdiki asr-ı mehâsin-hasr-ı hazret-i şehinşâhîde memâlik-i mahrûse-i Devlet-i Aliyye'de dahî cârî olduğu üzere hukûk-ı lâzıme-i hürriyyetin kemâ-yenbagî icrâsına merbût olduğundan Avrupa devletlerinde dahî bu makule emniyyet ve hukûk-ı hürriyyet be-gayet m'utenâ ve m'uteber tutulub ya'ni efrâd-ı ibâd ve bunca bilâd yalnız devletler için halk ve icâd olunmayub belki hikmet-i balıga-i hazret-i mâlikü'l-mülk iktizâsınca bunca hükümdârân-ı cihan ancak hıfz-ı ibâd ve i'mâr-ı bilâda hâmi ve nâzır olmak üzere nâ'il-i lutf-ı yezdân olduklarından idâre-i emr-i hükümetde hukûk-ı millet ve kanûn-ı devlet üzere hareket idüb bir güne bi-vech gadr ü cebr muamelesi vuku' bulmaz (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 119).

Avrupalı devletler, halkın huzurunu sağlamak için gündelik yaşama dair hemen hemen her şeyi kanunlara bağlamıştır. Bu kanunlar herkes için eşit uygulanmaktadır. Sadık Rifat'ın Tanzimat fikrine kattığı önemli kavramlardan biri de “sivilizasyon” olmuştur. Bu fikre göre devletin ilerleyip gelişebilmesi için fertlerin can ve mal güvenliğinden endişe etmemeleri gerekmektedir. Devlet, yalnız dışarıdan tehlikelerle savaşmamaktadır aynı zamanda içerideki tehlikelerle de savaşmaktadır. Bunu da devletler ancak hükümlerini kanunlara bağlayarak ve milletler arası hukuka da riayet ederek gerçekleştirebilirler. Hürriyetin sağlanmasında kanunların kesin bir çerçeveye oturtulması böylece kişiye göre, fetvaya göre ya da bir kadının fikrine göre verilmeyen kararlar Avrupa'nın ileri medeniyet seviyesine ulaşmasını sağlamıştır. Sadık Rifat Paşa sivilizasyonu örneklemek açısından da bazı bilgiler vermiştir.

Örneğin Avrupalı devletler miras hukukunun çerçevesini kesin bir şekilde çizmiş bu da fertleri memleketlerine daha faydalı kimseler haline getirmiştir. Çünkü Osmanlı'da o dönemlerde devlet memurunun ölümüyle maaşı ve malı devlet hazinesine geçmektedir. Bu durum hem memurlar arasındaki çekişmeleri tetiklemekte hem de sürekliliğe ket vurmaktadır. Oysa Avrupa'da memurun edindiği mallar ve haklar kanun tarafından

korunmaktadır. Memurlar, herhangi birinin müdahalesine, şikayetine, suçlamasına bağlı olmaksızın kanunlarla karar alındığı için de işine dört elle sarılmakta ve liyakatsiz seçimler yapılmamaktadır. Osmanlı'da ise özellikle Avrupa'ya ilk kez gönderilen memurların arkasından jurnalciler de gönderilmiş ve oradaki her hareketleri izlenmiştir. Sadık Rifat Paşa da bundan nasibini almış, birçok defa farklı sefarette görev almıştır. Rifat Paşa'ya göre bu durum emeklerin boşa harcanmasına, sürekliliğin bozulmasına, memurların birbirini çekemeyerek sorun çıkarmalarına sebep olmuştur. Yani Paşa bir nevi emeklilik meselesine ilk kez dikkatleri çekmiştir denilebilir.

Ve belki, hayatında nâ'il olduğu rütbe ve nâm ve i'tibârı b'ade'l-vefat dahî bütün bütün zây'i olmayub vesîle-i iftihâr ve sâ'ire bâ'is-i şevk ve i'tibâr olmak üzere nâm ve ünvanı ve ba'zı maşları nakl ve tevârüs ider ve her ne kadar zî-mal olsa bile o makule ricâl ve tebaanın emvâl-i muhallefâtına cânib-i devletden taarruz olunmayub veresesine terk olunur ve bu cihetle ricâl-i devlet dahî bu makule i'tibarât-ı zâtıyye ve menâfi-i hâsıllarına ale'l-istimrâr hâlel gelmiyeceğine yakîn hasıl itmiş olduklarından vakt-i m'azûliyyet ve nekbette idâre-i maaşına vesîle olur hülyâsıyla devletinden akça kapmağa sarf-ı zihin ve hırs itmeyüb muhassesât-ı muayyenesiyle kanaat ve her halde iffet üzere hareket iderler (Seyitdanlıoğlu, 1996, s.120).

Sadık Rifat'a göre kanuni güvence altında hissetmek fertleri ahlaki değerlere bağlı kılmıştır. Özellikle memurlar arasındaki çekişmeyi ortadan kaldırarak rüşvete ve kurnazlıklara gerek olmadan her işin ehli tarafından yapılması böylece sağlanmıştır. Memurların sadık ve ahlaklı olması da devlet işlerinin sarsılmaz bir düzen içerisinde ilerlemesine katkıda bulunmuştur.

Sadık Rifat Paşa'nın üzerinde durduğu bir diğer unsur *vefret-i hazîne* devlet hazinesinin zenginliğidir. Risalenin ilerleyen sayfalarında devlet hazinesini zenginleştirmek için yapılması gerekenlerden de bahsetmiştir. Öncelikli olarak devlet erkanının harcamaları kısıtlanmalıdır ve meclis üyelerince kontrol altında tutulmalıdır (Seyitdanlıoğlu, 1996, s.122). Bir devlet memuru olarak zamanın şartları içerisinde bu görüşleri dile getirebilmiş olması da ayrıca dikkate değer bir unsurdur.

Paşa'nın medeni devlet anlayışının üçüncü unsuru olan askeriye, kuvvetini iyi eğitimden almıştır. Yazarın üzerinde durduğu bir başka nokta ise askerlerin onun deyimiyle “çoluk-çocuk”lardan değil 20-25 yaşında iyi eğitilmiş kimselerden oluşmasıdır. Avrupalı askerlerin daima “muteber” olmalarını da buna bağlamaktadır (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 121). Emeklilik sistemi askeriye de oturtulmuştur. Hayatta iken iyi şartlarda yaşamlarını sürdürmektedirler. Savaşta ölen askerlerin ailelerin

geçimleri devlet yardımı ile sağlanmaktadır, çocuklarının da eğitim alması için çaba gösterilmektedir.

Mehmet Rauf *Avrupa Lâyihası*'nın başında Avrupa medeniyetinin temel gerekliliklerini sıralamıştır. Bu sıralamada can ve mal güvenliğinin korunması en başta gelmektedir. Avrupa devletleri güvenlik konusuna fazlaca önem vermişlerdir. Halkın refahını sağlamak ve bunu sürekli kılmak da Avrupa devletlerinin önemli vazifelerindedir (Turan, 2021a, s. 173).

Avrupa devletlerini medeni kılan özelliklere değindikten sonra Avrupa'daki memurların durumundan bahsetmiştir. Yazar yaptığı gözlemlerden yola çıkarak Avrupa'daki kurumların memur seçimi yaparken kişinin yeteneklerini göz önünde bulundurduklarına değinmiştir. Avrupalılar uzun müzakerelerle belirledikleri usul ve esaslara göre hareket ederler, memur alımında da kanunların dışında bir karar almazlar.

Farazâ bir memûr işinin eri olmadıkca diğerleri adem-i idâresini meydâna koyarak istifâsına veyâhud azl ü tebdîline mecbûriyyet göstermelerinden ve her hâlde ehl ü erbâbını aramalarından nâşî öyle nâ-ehil adamlara rüşvet ve iltimâs ile memûriyyetler verilip ve halk anun yedine teslim olunup da kendisinin mezâlim ü taaddiyâtı ve mesâlih-i nâzikedede sû-i harekâtı ile mülk ü milletin tecziyyesine ve mesâlih-i hukûmetin teşvişine sebep olmak misillü hâlât-ı muzırta vuku bulmaz (Turan, 2021a, s.174).

Bu alıntıda da vurgulandığı gibi Mehmet Rauf, liyakate verilen önemden bahsetmiştir. Memurların bütün görevleri kanun, yönetmelik ve yönergelerle sabitlenmiştir. Böylece memurlar üzerlerine düşen görevleri eksiksiz yerine getirmektedir. Mehmed Rauf, herkesin eşit haklara sahip olmasını devletin devamlılığını sağlayan en önemli unsur olarak görmektedir. Çünkü ancak adaletin tam olarak tecelli ettiği bir yerde toplum kendisini özgür, refah ve mutlu hissetmektedir (Turan, 2021a, s. 180).

Seyahatname-i Londra yazarı, İngiltere parlamenter sistemini ayrıntılı şekilde açıklamıştır. Burada Osmanlı Devleti de dahil Batı dışı toplumların hiçbirisiyle bir karşılaştırmaya gitmemiştir. Devletin, Avam Kamarası (House of Commons) ve Lordlar Kamarası (House of Lords) azaları ve millet meclisi üyeleri tarafından alınan kararlar ve Kraliçe'nin onayıyla yönetildiğini ifade etmiştir. Eyaletlerin yöneticilerine borough denilir ve yedi yılda bir yapılan seçimlerle belirlenir. Mecliste iki parti bulunmaktadır, Tory Partisi düzenin yeni koşullara ayak uydurması için kanun ve usullerin yenilenmesi gerektiğini savunur fakat Whig Partisi geleneğin sürdürülmesi taraftarıdır. Mecliste

yapılan oylamada çoğunluk hangi partidense Kraliçe son kararı verirken onların isteklerini ön planda tutmaktadır. Meclis dışında muhtarlar ve başka amirler de bulunmaktadır. Bunlar da başarılı kişiler arasından seçilmektedir. Kaidelere uymayı seven İngiliz halkı koyulan kurallara uymakta zorlanmaz ve bu seçilmiş kişilerin kararlarına karışmazlar. Bütün bu anlattıkları içinde yazarın en çok vurguladığı kısım, seçilmiş kişilerin kararlarının kimsenin sorgulamamasıdır. Halk zaten bu kişilerin seçiminde söz sahibi olduğu için kararın kendi faydalarına olduğunu bilmektedirler. Ancak bu kişilerin kararlarına bir üstteki yönetici sınıf da riayet etmektedir. Medeniyet bağlamında yazarın dikkate aldığı kısım budur. Seçilmiş kişiler tarafından verilen kararlara uyma alışkanlığı asayişin sağlanmasını da kolaylaştırmıştır. Hukuk sistemlerinin de ikili olduğunu belirten yazar, örfi ve milli hukukun uygulandığını davanın konusuna göre uygun mahkemeye başvurulduğunu anlatmıştır (Turan, 2021b, s. 190-192).

Seyahatname-i Londra yazarı, başka ülkelere yapılan gezilerin insanın bilgi ve görgüsünü arttırdığını belirtmiştir. Çünkü ona göre her ülkenin kendine has gelenekleri ve ilerlediği bir ilim vardır. Yazara göre Avrupa sanayi ve eğitimin merkeziyken, İstanbul ise İslam ilimlerinin başkentidir (Turan, 2021b, s. 197). Yazarın bu tespitinde bir ön kabul bulunmaktadır. Osmanlı Devleti ile karşılaştırma yapmaktan kaçınmasının arkasında bu hatıraların *Ceride-i Havadis*'te yayımlanması olabilir. Yazarın hatıralarına editör müdahalesi de yapılmış olabilir. Çünkü yazar ismi saklı olmasına rağmen gördüklerini yorumsuz şekilde aktarmıştır. Hatıralarının arasında Avrupa'nın ilim ve görgüsünü övdüğü yerlerin hemen ardından padişaha ve yönetime övgüleri de ihmal etmemiştir.

Seyahatname-i Londra'nin yazarı askerlik konusuna ayrıca yer vermiştir. Yazarın aktardığına göre güvenlik Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi düzenli birliklerle sağlanmamaktadır. İhtiyaç halinde önce gönüllü olanların taleplerine bakılır. Gönüllü asker sayısı yetersiz olduğundaysa ordunun bando takımı ilçe ve kasabalarda gezerek askerliğin avantajlarını anlatıp asker toplamaya çalışırlar. Askerlerin maaşlarına ve yaşamlarına da ayrıntılarıyla yer veren yazar, yarbaylık ve altındaki rütbelerin para karşılığında satılabilirliğinden bahsetmiştir. Hindistan gibi uzak yerlerdeki savaşlara katılmak istemeyen askerlerin bu yola başvurduğunu ancak bu yöntemin kurulan askeri sisteme de bir zarar vermediğini eklemiştir (Turan, 2021b, s. 212-214).

Seyahatname-i Londra'nın yazarı İngiliz vergi sistemine hatıratında ayrıntılı olarak değinmiştir. Vergi sistemi üzerinden onun en çok dikkatini çeken durum, miras üzerinden de devlete vergi ödenmesidir. İngilizler her bir hizmetçi, at, araba, pencere ve köpek üzerinden ayrı ayrı vergi ödemektedir. Yazar, İstanbul'a giden İngiliz tüccarların geniş pencere evleri gördüğündeki şaşkınlığı vergi sistemini öğrenince anlamıştır. İngilizler ne kadar zengin olursa olsun en fazla beş hizmetçi çalıştırabilmektedir. Vergi yükünden dolayı her evde hizmetçi bulunmaz (Turan, 2021b, 237). Yazar İngilizlerin vergi sistemini fazla ayrıntılı bulsa da bu titizliğin adaletli bir vergi sistemi yaratmak için olduğunu anlamış ve takdir etmiştir. Bu vergiler şehirlerin tanzim edilmesinde kullanılmaktadır. Örneğin ülkenin bir ucundan diğerine trenle gitmek mümkündür. Bu yolculuk için bir kez ücret ödenmektedir. Yazar, böylece seyahat etmenin kolaylaştığını belirtmiştir (Turan, 2021b, s. 231-232).

Hayrullah Efendi, Fransız halkıyla ilgili yaptığı gözlemlerinde kanunların halkın üzerindeki etkisinden sıklıkla bahsetmiştir. Kanunlar önünde kadın-erkek, asker ve rütbesiz herkes eşittir. Ve halkın hepsi kolluk kuvvetlerine zorluk çıkarmadan kanun önünde kendini savunma hakkına sahiptir (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 112).

Kanunlarında olan müsavat ve serbestiyet mülâbesesiyle hiçbir fert, diğerine zulm ve gadr ve tahkir eylemeye kadir değildir. Bununla beraber kavânin-i mevzûaya imparatorandan bayağı bir ameleye varıncaya dek herkesler itaat ederler. Ahkâm-ı kavânin şahsına göre olan cezada hakkaniyet olamaz. (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 132).

Hayrullah Efendi Paris şehrine ayırdığı uzunca bölümde, şehrin huzurunu sağlamak için polislerin ve diğer memurların son derece dikkatli davrandıklarını da eklemiştir. İstanbul'da olduğu gibi Paris'te de hafiyeler bulunmaktadır. Ancak Paris'teki hafiyelerin kimlikleri kesinlikle ifşa olmamaktadır. Hayrullah Efendi İstanbul'daki hafiyelerin ise halk tarafından kolayca tespit edildiğini vurgulamıştır. Burada yazarın asıl söylemek istediği memurların görevlerini layıkıyla yerine getirmesi durumudur. Yazar, devletin düzenine ters düşebilecek her olayın akşam gazetelerinde halka ilan edildiğini aktarmıştır. Bu durum da memurların görev ve sorumluluklarını harfiyen yerine getirmelerinde önemli bir etken olmuştur (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 131).

Hayrullah Efendi, Fransa'da bulunan yabancıların da Fransa kanunlarına tabi olduklarını belirtmiştir. Fransa'ya seyahat eden yabancıları polis memurları kaydetmekte ve kalacakları yere kadar eşlik etmektedirler. Bu sistemle şehrin güvenliğini sağlamaktadırlar (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 132). Hayrullah Efendi

devletlerin iç ve dış politikada aynı tutumda olamayacaklarını düşünmektedir. İç politikada her zaman halkın huzurunu, güvenliğini ve refahını dengede tutmaya çalışıp kanunları uygulamakla yükümlüken dış politikada kendi tebaasından olmayan milletlerle orta noktada buluşmayı başarmak ve dengede kalmak gerekmektedir. Ancak yazara göre bunu hakkıyla yapmak zordur.

Çünkü her devlet(in) kendi teb'ası hakkında mütesâviyen gösterdiği muamele adalet ve hakkaniyet üzerine olacağı cihetle bu bâbda (yani umûr-ı dâhiliyyesi için mevâdd-ı düveliyye misilli) iktizasına göre tagyir-i meslek ü usûl etmek iktiza etmez. Belki teb'asını hoşnutlukla idare için ta'yin-i usûl ü âdet etmek gerektir. Lâkin umûr-ı hariciyye bahsi öyle olmayıp, devletlerin kullandıkları usule göre muamele ve lisan kullanmak mühim olduğundan, icabına göre tebdil-i usûl lâzım olur. İşte diploması denilen şey bu makule işlerin hali ve tesviyesidir. Yoksa bazı zevatın zannettikleri müdâhaneye politika, yalancılığa diploması dedikleri gibi değildir. Nitekim birtakım kişilerin efkâr-ı cedide-yi asriyyeye dinsizlik, serbesiyyet ve hürriyete edepsizlik namını verdikleri misilli (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 132).

Hayrullah Efendi, fikren diplomasinin, medeniyetin ve hürriyetin ne anlama geldiğini politikacıların bildiğini ancak bazen kendi çıkarları için bunları yok saydığını ve peşlerindeki kitleleri de sürükleyerek yanlış yönlendirdiğini heyecanlı bir üslupla dillendirmiştir.

Tanzimat Dönemi'ne yakın zamanlarda Fransa'da bulunan Hayrullah Efendi'nin dikkat çektiği bir diğer nokta haklı olduğuna inanan herkesin gazetelere başvurarak uğradığı zulmü ve gaddarlığı ifşa etme haklarının olmasıdır. Üstelik şikâyetin konusu devlet bile olsa kişi uğradığı haksızlığı dile getirme ve kitlelerle paylaşma hakkına sahiptir. Bu durum yazarın ilgisini çekmiştir çünkü Osmanlı'da vatandaşların henüz kendilerini özgür şekilde ifade etme hakları yoktur. Gazeteler çoğunlukla devletin aldığı kararları yayımlamakla meşguldür. Ancak Fransa'da hem okur yazarlığın yaygınlığı hem de gazetelerin çeşitliliği ve özgürlüğü buna ortam hazırlamıştır (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 133).

Hayrullah Efendi'nin Osmanlı yönetici sınıfındakilerine eleştirilerinden biri Avrupalıların bunca ihtişamlı bir yaşantı sürmelerine rağmen vükeladan kişilerin 'devlet kesesinden' geçinmek gibi bir anlayışlarının olmamasıdır. Çünkü devlet hazinesinden geçinmek gibi bir ihtiyaçları yoktur. Oysa Osmanlı'da yönetici sınıfından biri mutlaka maaşına muhtaçtır başka bir geliri bulunmamaktadır. Aynı zamanda padişahın anlık kararlarına göre memuriyeti kaybetme kaygısı geçici de olsa devletin imkanlarından sonuna kadar fayda sağlama güdüsü doğurmaktadır (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 133).

Avrupalıların en sıradan kimseden en rütbeli kişiye kadar kanunlara sıkı sıkıya bağlılığını sık sık vurgulayan Hayrullah Efendi, devlet için alınacak kararların - usulünden de uzun uzun bahsettiği- senatodan çıkacak oylara bağlı olduğunu vurgulamıştır. Vekillerden, bakanlardan ve askerlerden oluşan senatoya en küçük rütbeli asker üye seçilebilir. Üyelikten ayrılmak istifaya bağlıdır. Hükümdarın özellikle hazine ile ilgili alacağı kararlarda senatonun onayı bağlayıcıdır. Böylece hazine yönetici sınıfın faydasına değil halkın yararına kullanılmaktadır (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 134).

Avrupa siyasetinde o dönem yakınlık kurmak için her türlü yola başvurulabildiği de görülmüştür. Sultan Abdülaziz, Fransa ziyareti sırasında ailesi hakkında da yeni bilgiler edinmiştir. Sultan Abdülaziz'in ziyareti esnasında Fransa'da Üçüncü Napolyon tahttadır. Üçüncü Napolyon, Sultan Abdülaziz'e akraba olduklarını anlatır ve bu hadisenin nasıl olduğunu daha geniş şekilde yazan M.J. Ubucini'nin bir kitabını padişaha takdim eder. Bu mesele padişaha büyük bir merak uyandırır. Fransızca bilmeyen padişah Fuad Paşa'ya bir gecede kitabı tercüme ettirir. Konu hakkında da bir araştırma yapılmasını salık verir. Meseleyi daha önceden bilen Ömer Faiz Efendi ise konuyu şöyle özetlemiştir:

Ben senelerce evvel, İstanbul'da, Fransız sefaretinin tercümanı olarak vazife gören ve anne cihetinden Romanyalı olan Mösyö Jan Tassu'dan şöyle bir hadise dinlemiştim: Napolyon Bonapard'ın ilk karısı İmparatoriçe Jozef' in akrabasından olan Eme dö Riveri isimindeki genç kız, Martinik'den Fransaya gelirken korsanların eline düşüyor. Çok güzel olduğu için Osmanlı sarayına hediye ediliyor. Güzelliği ile olduğu kadar zerafet ve bilgisi ile Sultan Birinci Abdülhamid'in dikkatini çekiyor ve Padişahın zevceliğine kadar yükseliyor. Sultan İkinci Mahmud'un annesi olan meşhur Nakş-i Dil Sultan, işte bu Eme dö Riveri'dir. Üçüncü Napolyon da Birinci Napolyon Bonapard'ın yeğenidir. Sultan Aziz'le İmparator görüşürlerken bu mevzu açılıyor ve Fransız İmparatoru diyor ki: "-Biz, Zat-ı Şâhânenizle akrabayız. Çünkü şevketmeâplarının pederlerinin anneleri, yâni büyük anneniz ailemizin mensuplarından bir Fransız kontesidir (Kutay, 1991, s. 43).

Nakşidil Sultan'ın hikâyesi daha sonra Sultan II. Abdülhamit'in de çok ilgilendiği bir konu olmuştur. Kendisinin döneminde Paris sefirliğinde görev yapan Münir Paşa'dan konu hakkında gizli bir araştırma yapmasını istemiştir. Nakşidil Sultan'ın akrabası Baron dö Gransey'e ulaşan sefir, Sultanın Fransa'daki akrabalarına hediyeler gönderdiğini öğrenmiştir. Baron dö Gransey, Sultan Abdülaziz'in Nakşidil Sultan'ın Orleon'daki akrabalarına Sultanın orta yaşlı halinin bir minyatürünü göndermiştir. Minyatürdeki tasvir Nakşidil Sultan'ın akrabalarının elinde bulunan gençliğindeki resimlerine çok benzediğini ortaya koymuştur. Ancak bu araştırmanın sonuçlarıyla ilgili

Sultan II. Abdülhamit'in nasıl hareket ettiği belirsizdir. Fikret Sarıcaoğlu bu iddianın romantik bir hikâye yaratarak siyasi olarak yakınlaşma sağlamaya yönelik ortaya atıldığını düşünmektedir (Sarıcaoğlu, 2006, s. 343).

Ömer Faiz Efendi, Sultan Abdülaziz'in İngiltere'ye geçtikten sonra seyahatten zevk alıp rahatlamaya başladığını fark etmiştir. Fransa'da olduğu gibi İngiltere'de de çok sıcak ve görkemli bir karşılamayla şehre girdiklerini açıklamıştır.

Zât-ı Şahane, ilk defa Üçüncü Napolyonla karşılaşması sırasında müşahede edilen ürkekliğinden tamamen kurtulmuştu. Tabii bir tavırla bu eli takdis etti ve maiyetindeki zevatı, Hidiv İsmail Paşa ile biraderi Mustafa Fazıl Paşa da dahil olarak Kraliçeye tanıttı. Kraliçenim bu takdim sırasında, zarif ve cidden kibar çehreli, fevkalâde iri elâ gözlü, ince endamlı ve Veliahd Murad Efendiye dikkatle baktığını gördük. Nitekim, Zât-ı Şahane şerefine Vindsor Sarayında verilen yemeği takib eden saatlerde Kraliçe Viktorya Murad Efendi ile meşgul oldu. Veliahd, selis ve Paris şiveli Fransızcası ile Kraliçe'nin suallerine cevap verdi (Kutay, 1991, s. 50).

Ömer Faiz Efendi, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında bazı özdeşlikler bulup Osmanlı heyetinin ve Sultan Abdülaziz'in İngiltere'de kendilerini daha rahat hissetmelerini buna bağlamıştır. Öncelikle İngilizler de Osmanlılar gibi geleneklerine çok bağlıdır. Aynı zamanda gösterişsiz bir misafirperverlikleri vardır. Her makam ve her konum değerlidir. Örneğin Ömer Faiz Efendi Paris'te bazı davetlere çağırılmamıştır. Ancak İngiltere'de makamına daha çok itibar gösterilmiştir. Bu anlamda Ömer Faiz Efendi'nin İngiliz geleneğini Osmanlı Devleti'ne yakın bulmuştur. Elbette o dönem Avrupa'da da siyasi, ekonomik pek çok sıkıntı olmasına rağmen Osmanlı heyeti en iyi şekilde ağırlandıkları için ideal devlet yapılanması olarak gördükleri Avrupa devletlerinin usullerine odaklanmıştır. Ömer Faiz Efendi, *Ruzname*'de sık sık Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz'i karşılaştırmıştır. Avrupa lisanına ve geleneklerine hâkim bir lider olarak Sultan Abdülmecid'in bu seyahatten çok daha büyük derslerle döneceğini düşünmektedir. Sultan Abdülaziz de Avrupa ile sıkı ilişkilerin kurulması için mutlaka dil bilmenin, Batı siyasetine ve kaydettikleri ilerlemelere aşina olmanın önemini fark etmiştir. Çünkü pek çok defa önemli görüşmeleri Fuat Paşa yapmıştır (Kutay, 1991, s. 51). Sultan Abdülaziz'in bu yaklaşımı oğluna verdiği öğütten de anlaşılmalıdır:

-Bak oğlum... Gördün mü? Fuad Paşa kulunuz bu gece bizim ve tâc tahtımız üzerinde güneş gibi parladı. Frenkler dahi konuşmasını hayran dinliyorlardı. Dünya yüzünde ilm-ü irfan gibi haslet olamaz. Göreyim seni. Cümlesini öğrensin. Saraya avdette tahsilini yeniden tanzim edelim. Seyahat esnasında gördüklerini hatırında tut da, Valde Sultan Hazretlerine nakleyle... (Kutay, 1991, s. 58).

Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz karşılaştırması yapan tek kişi Ömer Faiz Efendi değildir. Fuat Paşa da zaman zaman bu karşılaştırmaya gitmiştir. Her iki padişah zamanında önemli görevlerde bulunan Fuat Paşa, Sultan Abdülmecit'in yalnız Avrupa'yı değil tüm dünyayı Amerika'ya kadar dolaşmak ibret alıp dersler çıkararak onu memlekete uygulamak isteğinden bahsetmiştir. Sultan Abdülaziz için ise nasıl davranacağını memlekete döndükten sonrası gösterecek demekle yetinmiştir (Kutay, 1991, s. 76).

Padişahın Avrupa gezisi esnasında İngiltere'de çıkan haberler Ruslar tarafında rahatsızlığa sebep olmuş ancak heyet bu durumu Sultan Abdülaziz'e derhal söylemekten çekinmişlerdir. Batılılaşma sürecinde benzer aşamalardan geçen Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığı arasında bu tip siyasi gerilimlere *Ruzname*'de zaman zaman yer verilmiştir (Kutay, 1991, s. 57).

İngiltere'den sonra Belçika ve Viyana'ya gidecek olan heyetin güzergahı Almanya üzerindedir fakat Ömer Faiz Efendi'nin aktardığına göre Ali ve Fuat Paşalar Rusların Prusya ile ilişkilerini göz önünde bulundurarak Almanya'da vakit geçirmek istememekteydi. Heyet Viyana'ya giderken Koblenz şehrinde Prusya Kralı tarafından karşılanmış ve bu küçük şehir resmî törenlere elverişli olmadığı için mesele kendiliğinden çözülmüştür (Kutay, 1991, s. 60).

Osmanlı heyeti Koblenz'de askerlerin yaptığı resmi geçitle karşılanmış ve Ömer Faiz Efendi bu geçitten çok etkilenmiştir. Belçika için ise "Keşke Yemen'i versek de Belçika'yı alsak" diye yazmıştır. (Kutay, 1991, s. 60). Çünkü medeniyetin toprak büyüklüğü ile alakalı olmadığını anlamıştır. Yemen'in Belçika'nın yüz misli büyük olduğunu fakat kahveden başka bir şey üretmediğini eklemiştir. Halbuki Belçika küçük bir ülke olmasına rağmen yaptıkları üretimle göz alıcı bir kalkınma sağlamıştır. Ömer Faiz'in bu gözlemi Viyana için de geçerlidir. Geçtikleri yolların düzeni, trenlerin kalitesi ve hızı, evlerin hususiliği ve ferahlığı, sokakların aydınlık olması, tarım alanlarının nizamı gibi birçok unsurdan bahsetmiştir. Paris ve Londra'da sanayi gelişiminin ve devlet protokollerinin üzerinde dururken nispeten daha küçük Belçika, Koblenz ve Viyana gibi yerlerde medeniyet nişanesi olarak düzen ve sanatsal faaliyetleri görmüştür. Viyana'ya gitmeden önce Pasau'da sigara, kağıt ve porselen

fabrikalarını gören Osmanlı heyeti bu mamullerin hammaddelerinin Osmanlı Devleti'nde de mevcut olduğunu dile getirerek hayıflanmıştır (Kutay, 1991, s. 59-61).

Viyana şehrin güzellikleri ve sanatsal etkinlikleriyle Osmanlı heyetini etkilemiştir. Ancak heyet müzelerde gezinirken Osmanlı'nın tarihi yenilgileri sürekli yüzlerine vurulmuştur. Heyetin bazı üyeleri bu müze gezilerinin hususi olarak yaptırıldığını söyleyerek rahatsızlıklarını dile getirmiştir. Ömer Faiz Efendi ise bu acı hatıralardan ders çıkarmak gerektiğini vurgulamıştır (Kutay, 1991, s. 63).

Ömer Faiz Efendi'nin Şönbörn Sarayı (Schönbrunn Sarayı) dediği Avusturya-Macaristan Hanedanlığının yazlık sarayında büyük bir davet verilmiştir. Bu davetteki yemekleri Türk yemeklerine çok benzeten Osmanlı heyeti, yemeklerin Macar usulüne göre yapıldığını anlayınca benzerliğin sebebini de kavramıştır. Macar Şark İlimleri Akademisi üyesi Prof. Lazlo Aponyi'nin; "Cedlerimiz beraber geldikleri Ural-Altaylarda bu yemekleri beraber yerlerdi" sözleri üzerine Ömer Faiz Efendi, Macarların Osmanlı Devleti'nden ayrılmak için birçok ayaklanma çıkardığını düşünerek Profesör'ün dediklerine şaşırmıştır (Kutay, 1991, s. 64).

Ömer Faiz Efendi, Sultan Abdülaziz'le birlikte Avrupa'yı gördüğü için çoğunlukla kendini oradaki bürokratlarla eşit hissetmiştir. Ancak özeleştirici yaptığı kısımlarda Avrupa medeniyeti karşısında konumlanmada sert değerlendirmeler yapmaktan kaçınmamıştır.

Ertesi gün, bizlerin çok anlamadığı, fakat Zât-ı Şahaneyi çok alâkadar eden ziyaretlerle geçti. Topçunun atışları, bilhassa Köprücü kıt'aların Tuna nehri üzerinde yirmi dakikada köprü kurmaları ve Al-i Osman Padişahının bu köprü üzerinden saltanat arabasıyla rahatça geçmesi, bizleri hayrette bıraktı. Yok efendim yok, bir daha tarihlerimiz, bahtsız serdâr Kara Mustafa için hata aramasınlar... Eğerki biz buralarda kalsa imişiz dahi, onlar böylesine ilerlemenin, binbir vasıta-i medeniyenin kâşifi ve sahibi olacak iseler ne yüzle kalacak idik ve kalsa idik de neler yapacak idik? (Kutay, 1991, s. 65).

Ömer Faiz Efendi'nin bu sözleri büyük bir umutsuzluk ve hayal kırıklığı barındırmaktadır. Seyahatin son günlerine yaklaşılana zamanda bu sözleri sarf etmesi ayrıca dikkat çekicidir. Başlarda Avrupa medeniyeti ile aranın hızla kapatılabileceğini düşünürken seyahatin sonlarına doğru bu fikrinden vazgeçmeye başlamıştır. Viyana'dan sonra Peşte'ye uğrayan Osmanlı heyeti, oradaki karşılama heyeti ve halkın Türk tipi kıyafetlerle yaptıkları karşılama ve *Yaşasın Han! Yaşasın Hakan!* sloganları heyetteki herkesi duygulandırmıştır. Ömer Faiz Efendi bu karşılamanın heyetteki herkesi çok

duygulandırdığını kaydetmiştir. Peşte'deki bu coşkulu karşılamının sebebi olarak ise Rusya ve Avusturya'nın savaş baskısı karşısında Osmanlı Devleti'ne minnettar olduklarını göstermek olarak algılamıştır. Heyet, Osmanlı topraklarına yaklaştıkça Türklerin tarih boyu Balkan şehirlerinde bıraktığı kalıntıları da ziyaret etmişlerdir. Peşte'de de Gülbaba Türbesi ziyaret edilmiştir. Ömer Faiz Efendi, türbenin görünümünün ve ipek kurdele bağlama geleneğinin tıpkı Türklerde olduğu gibi muhafaza edildiğinden de söz etmiştir (Kutay, 1991, s. 67-68). Tüm bunlar Osmanlı Devlet idaresinin arada kalan konumunu çağrıştırmaktadır. Balkanlardaki Türk kalıntıları, hala Avrupa ile açılan mesafenin kapatılabileceğini çağrıştırmaktadır. Diğer taraftan İngiltere, Fransa, Belçika ve Avusturya'da gördükleri sosyal ve sınai gelişmeler rekabetçi bir pazarın oluşmasını sağladığından ürkütücü görünmektedir. Bu yüzden benliğin konumlandırılmasında güçlük çekmektedirler. Burada biraz da diğer ülkelerin yöneticilerinin onları nasıl gördüğü önemli hale gelmiştir. Kendilerinden çok farklı buldukları İngiliz ve Fransız halkından giyim kuşama bile ayırt edilirken Balkanlara yaklaştıkça “evde olmak” hissi onlara güven vermiştir. Çünkü Balkan şehirlerinde Türk tarihinin izlerini bulmak daha kolay olmuştur.

Tuna'yı geçip Vidin'e ulaştıklarında artık kendi vatanlarının sınırlarına ulaştıkları için rahatlayan heyet Sultan Abdülaziz'in eşyalarının bir kısmını, ona hediye edilen nişanları ve diğer aksesuarları İstanbul'a önden göndermişlerdir. İstanbul'a ulaşmak için o zaman iki yol olduğunu belirten Ömer Faiz Efendi, birinci yolu Şıpka-Kızanlık-Edirne yolu ikinci yolu ise Varna yolu olarak tanımlamıştır. Yazar, birinci yolun çok daha uzun sürmesine rağmen Sultan Abdülaziz'in kendi tarihine şahitlik etmesi açısından daha faydalı olacağını düşünmüştür. Ancak Sultan bu kararı da Fuat Paşa'ya bırakmış ve o da Varna yolunu seçmiştir.

Belgrad'ı Sırpardan alan cedlerimizin buraya Dâr-ül cihâd= savaş evi adını vermelerinin sebebini, sadece yetmişsekiz yılda Viyana kapılarına dayanmakla anlamak müömkün... Fakat zaman değişmiş, bir ülkeye sadece bayrak dikmekle herşey halledilmemiş. İşte bunu kavrayamamışız. Padişahlarımız da değişen dünyayı görmemişler, devlet büyükleri de can ve makam korkusunu herşeyin üstünde tutmuşlar (Kutay, 1991, s. 71- 72).

Ömer Faiz Efendi bu durumdan hoşlanmadığını yukarıdaki cümlelerinde olduğu gibi çekinmeden *Ruzname*'de ifade etmiştir. Birçok önemli kararı o dönem Ali ve Fuat Paşaların verdiği aşikardır. Devletin yöneticisi görünürde Sultan Abdülaziz iken fiilen bu görevi iki paşa yüklenmiştir. Onlar da kimi zaman kişisel hırslarına yenik düştükleri

için devletin çıkarlarına zarar verdikleri olmuştur. Burada liyakatin önemini üstü kapalı şekilde ele alan Ömer Faiz Efendi yetenekli ve dürüst kişilerin fikirlerine daima ihtiyaç duyulduğunu anlatmaya çalışmıştır. *Ruzname*'de Batılı bir değişimi cesaretle vurguladığı bir diğer kısım ise Mısır Prensi Mustafa Fazıl Paşa ile olan görüşmesini olduğu gibi *Ruzname*'ye aktarmasıdır. Mustafa Fazıl Paşa Jön Türklerin Avrupa'daki finansörüdür. Onların görüşlerine gönülden inanmaktadır. Seçtikleri yöntem yanlış olsa da değişimin Batı yönlü olması gerektiğini düşünmektedir. Oysa Londra'da iken Sultan Abdülaziz'le görüşmüş, İstanbul'a dönünce de başka iyi bir göreve atanacağı böylece de yeniden Sultan'ın himayesine geçeceği konuşulmuştur. Ömer Faiz Efendi ile dost olan Mustafa Fazıl Paşa ise bu fikrinden daha sonra vazgeçtiğini gönülden inandığı Jön Türkleri yalnız bırakmak istemediği için Avrupa'da kalacağını beyan etmiştir (Kutay, 1991, s. 69).

1.3.7. Üretim, Ticaret ve Doğal Kaynak Kullanımı Üzerine Düşünceler

Sadık Rifat Paşa, Avrupa'daki gözlemlerine dair yazdığı kısacık eserinde Avrupalı devletlerin ekonomi politikalarına da değinmiştir. Değerlendirmelerinde hukuki çerçevenin öneminden sıklıkla bahsetmiştir. Bir devlet adamı olarak aslında sürekli hukuk ve kesin hükümlerden bahis açması o zamanki Osmanlı hükümetine yaptığı örtülü bir eleştiri olarak da kabul edilebilir.

... ahâlî ve tebaaya me'mûrîn ve sâ'ire taraflarından zulüm ve taaddî vuku' bulmayarak her bir eshâb-ı emlakın mülk ve arazisine göre nizâmları vechiyle maktû'ât alınur. Bunlar dahî usûl-i mevzû'ası üzere vakt-i zamaniyla tahsil olunub bu maddelerden ve sâ'ir cihetlerden dolayı mezâlim ve taaddiyât bi't-tabii olamaz. Ve ekser arazileri ziraat ve hırâset üzere ma'mûr ve kazançları kendülerinde kalmak hasebiyle ahâlinin dahî sa'y ü gayretleri mevfürdur (Seyitdanlıoğlu, 1996, s.122).

Vergilerin adaletli bir şekilde toplanması halkın ziraat ve sanat işlerinde daha büyük bir şevkle çalışmasını sağlamıştır. Çünkü Osmanlı'daki gibi kazançlarının çoğu devlete gitmemektedir. Paralarının kıymetini bilirler ve paranın memleketlerinde kalmalarına itina ederler. İhracatı arttırıp ithalatı kısımaya çalışırlar. Sanayinin gelişmesine verdikleri önemi “madalya” denilen devlet nişanı gösterirler. Ayrıca ticari değeri olan, sanat değeri olan veya yeni bir icat olarak sergilenebilecek eserlerini “ekspozisyon” denilen ve senede bir defa ülkenin her yerinden sanatkâr ve mucitlerin ağırlandığı sergi alanında

gösterirler. Böylece halk da sanayi, ticaret ve sanat alanındaki gelişmelerden haberdar olur (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 122).

Seyahatleri kolaylaştırmak için de kimi tedbirlerin alındığından bahsetmiştir. Buhar gücünden faydalanılarak yapılan vapurlar ve demir yolları ticaretin de kolaylaşmasına vesile olmuştur. Ayrıca yol üzerinde bulunan kervansaraylar yolcuların seyahatlerinde evlerindeki gibi rahatlık sağlamaktadır (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 123).

Sadık Rifat, Avrupalıların “aksiyon” dedikleri bir çeşit anonim şirket mantığından da bahsetmiştir. Güvenilir tüccarlarla kişi arasındaki anlaşmaya dayanan bu yöntemde, tüccar, vatandaşın parası karşılığı bir taahhüt verir, her yıl paranın faizi kişiye ödenir. Bu usulde Rifat Paşa'nın asıl dikkat çektiği nokta devletin bu işlemlerden vergi talep etmemesidir. Böylelikle serbest piyasanın oluşmasına da zemin hazırlanmaya başlanmıştır (Günay, 1992, s. 43). Osmanlı'da ise her tür ticari işlemde devlet vergi talep etmektedir.

Rifat Paşa'nın risalesinde ekonomik politikalarla ilgili sıklıkla vurguladığı bir diğer unsur kullandıkları paraların ayarlarıyla oynanmaması paranın değerini sabit tutmaya çalışmalarıdır. Banknot denilen kağıt para, “Karaçar” denilen bakır akçenin değeri sabitlenip, halka bunun öneminden bahsedilmiştir. O dönem Osmanlı'da ise tedavülde dolaşan birçok para birimi vardır. Her padişah kendi adına para bastırıldığından tedavüldeki eski paranın kıymeti azalır, aynı zamanda ülke fakirleştikçe altın para yerine bakır – gümüş paralara geçilmiştir. Özellikle ülke dışında görev alan memur için para değişimi yapmak -sabit kur olmadığından – zorlaşmıştır. Bu konuda birçok yazar aynı görüştedir. Tedavülde çok fazla Türk lirasının dolaşımında olması gerçek enflasyonu anlamakta da güçlük çıkarmaktadır. Sadık Rifat Paşa risalesinde Avrupa'daki fiyatların değişmediğinden, yani enflasyonun sabit tutulmaya çalışıldığından da bahsetmiştir (Seyitdanlıoğlu, 1996, s.123).

...meskûkât-ı düveliyyeleri vezn ve âyârda her ne ise kat'a tagayyür itmeyüb bu cihetle tefâvüt-i es'âr ve eşyâ nâdir vuk'û bulur. Ve bu sûretle muayyenât-ı mahsûsaya tezâyüd ve tenâkis irâs itmez ve buna mebnî devletlerin muayyenât-ı mürettebeden dolayı tefâvüt-i masârifâtı vukû' bulmayub mazbûtiyyet üzere idâre olunur. Ve teshîl-i muamelât-ı nâs için karacar nâmıyla bir nev'i para makâmında bakır akça kullanılır ise de meskûkât-ı mezkûre dahî pek ufak şey olmayub meselâ bir karacarda altı yedi para idüb haylice dirhemlü olduğundan kıymet-i hakikiyye bulunur (Seyitdanlıoğlu, 1996, s.123).

Bütün bunlara ilave olarak eski de olsa işe yarar hiçbir şeyin kullanım dışı bırakılmamasından da bahsetmektedir. Antikaya itibarın çok yüksek olduğu ve hiçbir şeyin ziyan edilmemesine özen göstermeleri de Sadık Rifat'ın dikkatini çekmiştir.

İngiltere, Mustafa Sami Efendi'nin gördüğü ülkeler içerisinde refah seviyesi en yüksek olanıdır. Özellikle deniz ticaretinde geldikleri seviyeden çok etkilenmiştir. Gittiği ülkelerle ilgili istatistiki bilgiler vermeyi de ihmal etmeyen yazar, limanlara yanaşan gemilerin ve yelkenlilerin sayısını da vermiştir (Demir, 1996, s.36). Özellikle tam bir sanayi kentine dönüşen Londra'nın havası alışık olmayanlar için çok rahatsız edici ve zararlıdır. Mustafa Sami, gaz lambalarını da ilk kez İngiltere'de görmüştür ve “geceleri gündüz gibi aydınlatan” bu icadı da güçlü ekonomiye bağlamıştır (Demir, 1996, s.36).

Mustafa Sami Efendi, Fransızların sosyal hayatlarını da ihmal etmeyerek tutumlu bir hayat sürdüklerini ifade etmiştir (Demir, 1996, s. 40). Okur-yazarlığın Avrupa'da yaygın olması kişilerin gelir- gider dengelerini kurmalarında da etkili olmuştur böylece Osmanlı'da olduğu gibi sözlü anlaşmalardan kaynaklı olan ekonomik mağduriyetlerin önüne geçilmiştir.

Mehmed Rauf, Avrupa'nın ekonomik koşullarını iyileştiren yaptırımlara yer vermiştir. Ona göre halkın üzerinde ağır bir vergi yükünün olmaması insanları yatırım yapmaya teşvik etmektedir. Çünkü Avrupa Devletleri bu kazancın atıl durumda kalmaması için çeşitli sistemler kurmuşlardır. Bu sistemlerin en önemlisi bankacılıktır. Özellikle sürekli paraya ihtiyaç duyan mesleklerde, ticaretle uğraşan tüccarların bankaların verdiği krediler sayesinde kolaylıkla alışveriş yapabildiğine değinmiştir. Avrupalıların ekonomilerini korumak için ihracata son derece önem verdiklerine de dikkat çeken yazar, başka ülkeden ithal edilen mallar üzerinde birçok denetim yapıldığından bahsetmiştir. Şirket kurmak ve hisse senedi satmak da Avrupalıların ekonomilerini büyütme için kullandıkları diğer metotlardandır (Turan, 2021a, s. 184).

Mehmed Rauf'a göre Avrupalıların ileri medeniyet seviyesine ulaşmalarındaki en önemli sebep koruyucu önlemler almalarıdır. Örneğin ekonomik güçlerini bilim ve teknoloji için kullanmaktan çekinmezler. Ancak herhangi bir savaşa girmeyi son çare olarak görmektedirler. Bu koruyucu politika hem halkın moral ve motivasyonunu yüksek tutmakta hem de ekonomik ve siyasi gücün doğru kaynaklara aktararak devlet düzenlerinin bozulmamasını sağlamaktadır (Turan, 2021a, s. 177).

Askerlik sistemine de değinen yazar, insanların askere belirli bir süre için alındığını belirtmiştir. Subaylar ise daha özel bir eğitimden geçirilerek sınavla mevki sahibi olurlar. Devletler yetiştirdikleri bu subaylara çok değer vermektedir. Savaşlarda yaralanan askerler için gazi evleri kurulmuştur. Böylece çaresiz ve muhtaç şekilde ortada kalmazlar. Şehit olan askerlerin ailelerine ise aylık bağlandığından bahsetmiştir (Turan, 2021a, s. 177-178).

Mehmed Rauf Avrupa'daki ulaşım imkânlarına da değinmiştir. Avrupalılar yollara taş döşeyerek arabaların geçmesini kolaylaştırmıştır. Yollar birkaç arabanın geçebileceği genişlikte ayarlanmıştır. Yol kenarları da ağaçlarla süslenmiştir. Atların ve yolcuların dinlenmesi için yol üzerinde belirli posta noktaları vardır böylelikle yolculuklar daha konforlu hale getirilmiştir. Yolların düzenli olması ticareti de olumlu yönde etkilemektedir. Taşımacılık faaliyetlerinde aksaklıklar en aza indirilmiştir. Demiryolları, yazarın Avrupa'da hayranlık duyduğu en önemli araçlardandır. Atlarla çok uzun sürede kat edilecek yolların trenle kısa sürede geçilmesi Avrupalıların bilgiyi teknolojiye çevirmedeki gücünü göstermektedir (Turan, 2021a, s. 182).

Yol üzerlerindeki hoteller, Avrupa'daki turizmin gelişmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu hotellerde bir kişinin ihtiyaç duyacağı her türlü eşya bulunmaktadır. Bu sebeple kimsenin yanına bir hizmetçi ya da fazladan bir eşya almasına gerek yoktur. Bütün bunlar maliyetlerin azalmasına ve seyahat etmenin kolaylaşmasına neden olmuştur. Üstelik bu sayede yolcular gittiği yerdeki tanıdıklarına misafir olmak zorunda kalmadığından kimseye de yük olmaz (Turan, 2021a, s. 181).

Avrupa'da köy ve kasabaların imkânları çok gelişmiştir. Hemen hemen her yerde hastaneler kurulmuştur. İnsanlar sağlık ihtiyaçları için uzun yolculuklar yapmak zorunda kalmazlar. Köyler ve kasabalar birbirine çok yakındır. Evler genellikle taştan yapılmaktadır. İnsanlar bu sayede küçük bir yangında varını yoğunu kaybetmez (Turan, 2021a, s. 183).

Seyahatname-i Londra'nın yazarı ise Londra'nın alışveriş mekanlarını çok beğendiğini ifade etmiştir. Dükkanlarda satılan ürünlerin camekanlarda şık bir şekilde sergilendiğini vurgulayan yazar eczanelerin camekanlarının bile nasıl ilgi çekici hale getirilebileceğini uzun uzun tarif etmiştir (Turan, 2021b, s. 178). Ürünlerin üstündeki fiyat tarifesine

kesinlikle uyulduğunu ve pazarlık edilmediğini de notları arasına ekleyen yazar bu usulün piyasayı sabit tuttuğunu vurgulamıştır (Turan, 2021b, 179). Medeni bir şehirde kurallara riayet etmenin öneminin farkında olan yazar pazarlığı bir çeşit Şark davranışı olarak kabul etmiştir.

Seyahatname-i Londra yazarının seyahati sırasında Paris'teki ekspozisyon yeni bitmiştir. İngiliz iş adamları ekspozisyona olan ilgiyi fark ettiklerinden Londra'da da böyle bir sergi düzenleme kararı almıştır. Parlamentodaki bazı yöneticiler bu serginin maliyetinin çok yüksek olacağından korktukları için serginin yapılmasına karşı çıkmıştır. Ancak Londralı iş adamı Sir Samuel Morton Peto ve Londra'nın diğer ünlü beş iş adamının girişimiyle ekspozisyonun organizasyonu tamamlanmıştır (Turan, 2021b, s. 183). İngilizler ekspozisyon için ayrıca bir bina inşa etmiş ve bunu da kısa sürede tamamlamıştır. İngilizlerin düşünce yapısına dair yazarın bir gözlemi de ekspozisyonda diğer milletlerin özellikle de Amerikalıların İngiltere'de imal edilen ürünleri sergide görüp fikir hırsızlığı yapabileceğine dair korkularıdır. Hatta bir süreliğine serginin yapılmasından vazgeçilmiş Fransızlar bu meselede öncülük ederek İngiliz iş adamlarına yardımcı olmuşlardır. İngilizlerin bu korkusu göstermektedir ki Amerikalıların teknolojideki öncülükleri o yıllarda başlamıştır. Yazar, ekspozisyonda bu tip teknik konularla ilgili daha çok bilgi vermiş olup sergideki Osmanlı ürünlerinden pek fazla söz etmemiştir. Daha çok kendi beğendiği ürünlerden söz ederek kitapların da bir ürün gibi sunulmasından hoşnutluğunu ifade etmiştir (Turan, 2021b, s. 184-185). Yazar sergiye İngiliz halkının çok ilgi gösterdiğini belirtmiştir. İngilizlerin meşhur düzen anlayışı sergiye gidiş- gelişlerin düzenlenmesinde dahi kendini göstermiştir. Cumartesi-Perşembe ve Pazar günleri varlıklı kişiler otuz kuruş diğer günlerde ise daha kısıtlı gelire sahip kimseler için on dört kuruşa sergi ziyareti yapılabilmektedir. Yazarın sergiye dair diğer bir önemli gözlemi ise İngilizlerin Batı dışı toplumların gönderdikleri ürünlerle daha çok ilgili olduklarıdır. Bu tip organizasyonlar globalleşmenin ilk adımlarıdır (Turan, 2021b, s. 184).

Yazarın aktardığına göre İngiltere'de reklamcılık da o yıllarda başlamıştır. Küçük el ilanları sayesinde işlek caddelerde tabelalara asılarak ya da çoğaltılıp dağıtılarak halk yeni çıkan ürünlerden haberdar edilir (Turan, 2021b, s. 201).

Yazar hatıratında bankacılık sistemine dair değerlendirmelerde de bulunmuştur. İngiliz Merkez Bankası'nda yapılan işlemlerin hızı onu şaşırtmıştır. Çekler ve poliçeler çok düşük bir komisyonla paraya çevrilmektedir. Tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi İngiltere'de de yirmi- otuz tür kâğıt para dolaşımdadır. Ancak bu paraların değeri günden güne artmaktadır. İngilizlere has usullerde yazarın en çok beğendiği sistem bankacılık sistemi olmuştur (Turan, 2021b, s. 241)

Hayrullah Efendi, eserinin Paris'e ayırdığı bölümünde “Şehrin Usûl-i İdâresi Beyanındadır” başlığında, Paris'teki şehir yaşantısının şatafatından dolayı Fransa'nın vergilerinin neredeyse tamamının bu şehir için harcadığını düşündüğünü ifade etmiştir. Çünkü şehir yaşamının tüm ayrıntılarını anlattığı bu başlıkta, Paris'in aydınlatılması için ne kadar gaz kullanılması gerektiğinden, alt yapı için kullanılan sistemde giderlerin neler olabileceğine dair fikirlerinden, sulama için kullanılan suların yanı sıra caddelerin temizliği için kullanılan suların bile hesaplamasını yaparak bu sonucu çıkardığını söylemiştir. Ancak Fransa'da vergi sisteminin adaletli olduğunu da eklemiştir. Paris'te yaşayanlarla köylerde yaşayanların aynı vergi diliminde olmadıklarını bu anlamda daha küçük şehir ve köylerde ekonomik olarak daha rahat bir yaşam sürüleceğini belirtmiştir. Otellerin, kafelerin, eğlence mekânlarının ve hatta arabaların bile ekonomik zümreye göre sınıflara ayrıldığı şehirde, bu sınıflamaya göre vergi toplanması, halk zümreleri arasındaki toplumsal huzursuzluğun önüne geçmiş ve halkın kendi ekonomisine göre refah içinde yaşamasını sağlamıştır (Altunış-Gürsoy, 2002, s. 131).

Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati, Avrupa'da halk tarafından da hükümetler tarafından da büyük ilgiyle karşılanmıştır. Ömer Faiz Efendi, Osmanlı heyetiyle ilgili Avrupa'da çıkan haberlerden her gün Sultan Abdülaziz'e bilgi verildiğini ve bu haberlerin dosyalandığını belirtmiştir (Kutay, 1991, s. 40). Avrupa insanından çok farklı giyinen Osmanlılar, her yerde ayırt edilmektedir. Ancak Avrupalıların bu ilgisi yalnız kıyafetlerin dikkat çekiciliğinden kaynaklanmamaktadır. Bilim ve sanayide kendilerini geliştirip ortaya çıkardıkları ürünleri dünyaca ünlü sergilerde ortaya koyan bu ülkelerin ciddi bir pazar arayışı olmuştur. Osmanlı Devleti ise hem lojistik açıdan hem de ham madde açısından Avrupa için avantajlı konumdadır. Bu sebeple de ticari ilişkileri kuvvetlendirmek gayesiyle Osmanlı heyeti uğradıkları hemen her şehirde büyük bir coşkuyla karşılanmıştır.

Ömer Faiz Efendi Paris Uluslararası Sergisi'ni Şehzade Murad ve Şehzade Abdülhamid ile beraber gezmiştir. Türklerin ürünlerinin sergilendiği kısma gelince Sultan Abdülaziz dahil büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. Türklerin sergisinde Arap mimarisine benzer bir yapı kullanılmıştır. Yöresel kıyafetleri içinde birkaç kişi Türk kahvesi ikram etmektedir. Ömer Faiz Efendi kimi silahlar, halılar ve kumaşlardan ibaret olan bu sergiyi İstanbul'daki herhangi bir panayır alanından farklı görmemiştir. Bu sebeplerden olacak ki Sultan Abdülaziz de sergiyi erken terk etmiştir. Şehzade Abdülhamid Türk mamullerinin azlığından şikayet etmiş bunun üzerine Ömer Faiz Efendi de Bab-ı Âli'de sergiye gönderilecek eşyaları belirleyen ekibin bilgisizliklerinden dolayı yüzeysel bir sergi yapılmak zorunda kaldığını Şehzade'ye izah etmiştir (Kutay, 1991, s. 123).

Ruslar, sergiye üç binadan müteşekkil büyük bir hazırlıkla iştirak etmişler. Birisinde halı tezgâhı kurmuşlar, Türkistanlı kadınlar mahalli kıyafetleriyle burada halı dokuyorlar. İki bakımdan bana elem verdi: Birincisi Türkistanı kendi memleketleri sayıyorlar. Gerçekte hiçbir hak ve alâkaları olmadığı halde... İkincisi cihanın bizim bildiği bir mevzuu daha elimizden alıyorlar. Neden müteessir olmalı? Onlar düşünmüşler, biz ihmal etmişiz! (Kutay, 1991, s. 126).

Ömer Faiz'in buradaki dikkati de önemlidir. Halı dokumacılığında markalaşmaya çalışan Türkler olması gerekirken Ruslar bunu fark edip kendilerini öne çıkarmıştır. Ömer Faiz Efendi bu fikirle kavga etmeden, geriye bakmadan başka bir markalaşmanın peşine düşülmeli diye öğütlemeye çalışmıştır.

İngilizler her fırsatta Sultan Abdülaziz'le ticaret pazarlığı etmekteydiler. Ürettikleri tarım ve dokuma makinaları karşılığında Osmanlı Devleti'nde harita üzerinden kendi belirledikleri noktalardaki pamuğa yirmi yıl süreyle talip olmuşlar ancak Sultan bu durumdan hoşlanmamış ve verilecek kararı Fuat Paşa'ya bırakmıştır. Ömer Faiz Efendi, İngilizlerin elindeki tarım haritasına Osmanlı Devleti'nde rastlanmadığını söylemiş ve bu tip bir haritaya sahip olmalarına hayret etmiştir. İngilizler gemi yapımında ve ticaretinde de yeni teknolojilere sahip olduklarını her fırsatta heyete göstermişlerdir. Bu durum Sultan Abdülaziz başta olmak üzere tüm heyeti üzmüştür. *Bizler, Barbaros'un hafidleri olarak bu tatbikatı kendi denizlerimizde başkalarına göstermek ile mükellef idik. Tarihten aldığımız bu verasetin neden ve ne sebeple yerine getirilmediğini çocuklarımız bir gün gelecek, ruhlarımızdan soracaklardır* (Kutay, 1991, s. 51-53). Ömer Faiz Efendi'nin gemicilik konusundaki hayıflanması sahne sanatları hususunda da

kendini göstermiştir. Sultan Abdülaziz şerefine verilen konserden memnun kalınca İtalyan operasında Asaniello operetini izlemesi için davet edilmiştir. Hatta bu davette Namık Kemal, Agâh Efendi ve Ali Suavi'yi feslerinden ayırt eden Sultan Abdülaziz kim olduklarını Fuat Paşa'ya sormuştur. Fuat Paşa ise politik davranarak onların Jön Türkler olduklarından hiç bahsetmemiş, Mustafa Fazıl Paşa'nın himaye ettiği kişilerden olduğunu söylemiştir. Fuat Paşa'nın bazı bilgileri yumuşatarak vermesi Sultan Abdülaziz'in asabi kişiliğinden kaynaklanmaktadır. Opereti ve yapılan diğer tüm etkinlikleri büyük bir hoşnutlukla izleyen heyeti gözlemleyen Ömer Faiz Efendi, Sultan Abdülmecid döneminde başlatılan opera salonu inşaatının yarıda bırakıldığından bahsederek; *mademki hayran kalıyor ve zevk alıyorduk, o halde neden kendi memleketimizde başlamış olanları yarıda bırakıyorduk?* şeklindeki düşüncelerini *Ruzname*'ye kaydetmiştir (Kutay, 1991, s. 53).

Sultan Abdülaziz aynı zamanda Halife olduğu için Müslüman dünyasıyla ticari ilişkilerin geliştirilmesinde onun onayını almak önemliydi. Bu yüzden İngilizler Osmanlı heyetine eşitleri gibi davranmışlardır. Fransa ise daha oryantalist bir yaklaşım sergilemiştir.

Ertesi gün, yâni 19 Temmuz 1867'de İndia Ofis'te (Hindistan Nezareti Dairesinde) parlak bir ziyafet verildi ve bunu da tantanalı bir balo takip etti. Hindistanda büyük bir Müslüman topluluğu vardı ve Al-i Osman Padişahı aynı zamanda Osmanlı Halifesi idi. Davete İngilizlerin high life adını verdikleri kibar sınıfı şâhane tuvaletleri ile katılmışlardı. İngilizler tüccar milleti: Osmanlı Padişahının Hindistan Ticaret heyetinin davetlisi olarak kendilerine şeref verdiğinin bilinmesinden çok şeyler beklemekte imişler ki, o gecenin ziyafetine ait resimler ertesi günkü İngiliz gazetelerinin hepsinde büyük büyük boylarda çıktı! (Kutay, 1991, s. 56).

Avrupa, Sultan Abdülaziz'in gezisi sırasında ve diğer yazarların hatıralarında anlattıkları kadar her şeyin yolunda gittiği ve hiçbir sorunun olmadığı bir yer değildi. Ancak toplum sorunlarını ifade edecek alanları açmaya başlamıştı. Bu yeni medeniyetin temelinde sosyal güvenlik ihtiyacı bulunmaktaydı. Güvenlik yalnız güçlü bir ordunun varlığıyla sağlanmamaktadır. Sosyal güvenlik, mensubu olunan devletin vatandaşının refahı için çalışmasıdır. Haklarını alamadığını düşünen vatandaşın protesto hakkı olduğuna da Osmanlı heyeti ilk kez İngiltere'de rastlamıştır. Bu hak İngiltere'yi onların gözünde demokrasinin ve medeniyetin başkenti haline getirmiştir.

Servet ve haşmetin biraz ilerisinde, bilhassa amele sınıfının yaşadığı muhitte sefalet ve maddî ıstıraba şahit oluyorduk. Sıkıntı çekenler, haklarının ziyaa uğradığı iddiası ile mücadele hâlinde idiler. Parlâmentoda mebusları vardı, sendika adını verdikleri cemiyetlere

sahip idiler. Matbuatta kendilerini tutanlara rastlanılıyordu. Gezdiğimiz fabrikalarda devam halindeki ihtilafın eser ve tezahürlerine rastladık. Fakat hiçbir taraf hiçbir şeyi saklamıyordu, çâre bulmaya çalışıyordu (Kutay, 1991, s. 151).

Sendikaların kuruluşunun Avrupa’da çok önce başladığı da buradan anlaşılmıştır. Fakat Ömer Faiz’in asıl dikkat çektiği nokta kimsenin bu isyanı görmezden gelmeyip çözüm bulmaya yönelik çabasıdır. Bu çaba yazara medeni ülkelerin gelecekleri adına umut vermiştir.

1.3.8. Gündelik Yaşam ve Medeniyet

Sadık Rifat Paşa, Avrupa ziyareti sırasında halkın gece ve gündüz eğlencelerinden geri kalmadığını ve devletin de imkanlarıyla buna olanak sağladığını dile getirmiştir. Bu eğlencelerde hiçbir taşkınlık yaşanmadığını, her şeyin gayet nizami bir şekilde yürüdüğünü ifade etmiştir. Anlaşmazlıkları zabıt denilen polisler çözmektedir (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 123).

Avrupa’yı gören Türk aydınlarının en çok dikkatini çeken konulardan biri olan “sokakta dilenci, engelli, evsiz” vatandaşların bulunmamasıdır. Devlet bu kimseler için gerekli önlemleri almıştır. Akıl sağlığı yerinde olmayanlar için bimar ve tımarhaneler kurulmuştur. Daha iyi durumda olan muhtaç vatandaşlar ise fabrikalarda istihdam edilmektedir. Yük ve eşyalar ise el arabası gibi araçlarla taşınmaktadır insanlığa yakışmayan hamallık gibi meslekler Avrupa’da görülmemektedir (Günay,1992, s. 44).

Mustafa Sami Efendi ise *Avrupa Risalesi*’nde okur-yazarlığın yüksek olmasının kişilerin gündelik yaşamlarını ne kadar değiştirip kolaylaştıracağını örnekler üzerinden anlatmıştır. Sokaklara isim ve numaralar verilmesi posta ve telgraf işlerini kolaylaştırmıştır. Böylece hızlı bir haberleşme ağı oluşturulmuştur. Yollarda, çöllerde ve hatta dağlarda bile tabelaların bulunması o dönem aylarca süren ve çok zorlu geçen yolculukları kolaylaştırdığını belirtmiştir. Çünkü okuma- yazma bilenler için tabelaların rehberliği yeterli olmuştur. Bunun dışında seyahat edecekler için hazırlanmış özel kitapçıklar ve haritalar da yolculukları kolaylaştırmıştır (Demir, 1996, 51). Hastanelerdeki düzen de yazarın ilgisini çekmiştir. Özellikle akıl hastalıklarında kaydettikleri ilerlemeden uzun uzun bahsetmiştir.

İşte tababette bu kadar ileri olan Avrupalıların, bunlar gibi cinlere tutulmuş olanların şifa bulmalarının daima hoşça tutulmalarına bağlı olduğuna karar verdiklerine bakılacak olursa,

diyarımızda “Deli kötekle uslanır” deyişinin akılsızca söylenmiş bir söz olduğu hemen anlaşılır (Demir, 1996, 47-48).

Burada akıl hastalıkları olan kişiler için Osmanlı’daki ve Avrupa’daki uygulamaları karşılaştırmıştır. Ve Osmanlı’daki akıl hastalıklarının zincire vurularak, dövülerek sakinleştirilmeye çalışılmasını eleştirmiştir. Yazarın hemen her başlıkta vurgulamaya çalıştığı konu ise aslında; Avrupalıların her kim olurlarsa olsunlar (engelli, yaşlı, akıl hastaları, fakir ve zengin vb.) devletin imkanlarından eşit olarak faydalanabilmeleridir.

Mustafa Sami Efendi, Avrupalı için en başta sağlıklı olmanın geldiğini ve hemen herkesin sağlıklı yiyeceklerin neler olduğunu bildiklerini de vurgulamıştır. Avrupa’da yediği yemekleri sağlıklı bulmakla birlikte lezzetsiz olduklarından şikâyet etmiştir.

Avrupa’daki zengin ve soyluların evinde, yemekle ilgili olarak asıl dikkat ve itina gösterdikleri şey tabben kolay hazmedilir olmalarından ve bir de sofraların, kış günlerinde bile, çeşit çeşit turfanda çiçek ve meyvelerle ve şekerleme ve altın şamdan gibi şeylerle süslenmesinden ibaret olup, yoksa yemekleri almışmış olmayanlar için yenir ve yutulur şeyler değildir (Demir, 1996, 47-48).

Mustafa Sami Efendi’nin deyişimiyle “Ademoğlu türünün çoğalması için her türlü vesile Avrupa’da sağlanmıştır” (Demir, 1996, s. 51). Mustafa Sami Efendi’nin burada kast ettiği durum, Avrupa’da bilim ve teknoloji, doğa, evler, oteller, yollar her şey insanların huzur ve refahını sağlamak için programlanmıştır.

Avrupa’ya ilk kez görevli olarak giden Sadık Rifat Paşa gibi, Mustafa Sami Efendi gibi memurların oraya dair anlattıklarıyla ilgili en çok şaşkınlığa uğrayıp, tekrar etme gereği duydukları konu insana verilen değerdir. Bu durumu doğrudan bir eleştiri olarak belirtmemişlerdir. Ancak bu denli büyük bir şaşkınlık yaşamaları da Osmanlı’da henüz eşitlik ve liyakat meselelerinin oturmadığını göstermektedir. Avrupa’ya giden ilk kişilerin devlet görevlendirmesi ile gittikleri için sözlerini daha büyük bir dikkatle seçtiklerini de atlamamak gerekir. Üstelik Avrupa ile ilgili pek fazla bilgi sahibi olmadan ve yabancı dil bilgileri de eksik olarak gitmişlerdir. Zorlu seyahat koşullarına ve tüm bu eksiklerine rağmen yaptıkları tespitler çok yerindedir ve daha sonra Avrupa’ya gidecekler için yol göstericidir. Daha sonraki tarihlerde Avrupa’ya seyahat edenlerin eserlerindeki eleştirilerin ve sübjektif görüşlerin arttığı görülecektir.

Seyahatname-i Londra yazarı, Londra’nın güvenlik açısından diğer Avrupa şehirlerinden daha üstün olduğunu sıklıkla vurgulamıştır. Davaların hızlı sonuçlanmasının bunda payı yüksektir. Bu bölümde andığımız diğer yazarlar da

sokaklarda evsizlerin ve dilencilerin barındırılmadığından bahsetmiştir. Ancak bunun sebebini açıklamamıştır. *Seyahatname-i Londra*'nın yazarı ise Avrupa'da dilencililiğin suç olduğunu ve polisler tarafından yakalandıklarında hapis cezasına çarptırıldıklarını anlatmıştır. Bu sayede asayiş sağlayıp medeniyetin ilk şartı olan güvenli şehir hayatına kavuşmuş olurlar (Turan, 2021b, s. 157-158).

Seyahatname-i Londra yazarının Londra'da en sevdiği tiyatro binası Her Majesty's Theatre olmuştur. Bu bina Londra'daki en görkemli tiyatro binasıdır. Beş bin kadar seyirci sekiz yüz kadar oyuncuyu aynı anda sahnede izleyebilmektedir. Burada genelde neşeli oyunlar sergilenmektedir. Bununla beraber Kraliçe de zaman zaman burada oyun izlediğinden seyirciler giyimlerine çok özen göstermektedir. Kravat, yelek ve siyah pantolon zorunludur. Kadınlar da şık tuvaletler giymektedir. Yazar İstanbul'da da izlediği *Robert de Diable* adlı oyunu Londra'da izlemiştir ve prodüksiyon olarak çok ileride bulunduğu bu oyunun sahnelenme tarzını övmüştür (Turan, 2021b, s. 188).

Yazar İngiliz halkının üç sınıftan oluştuğunu belirtmiştir. İlk sınıf asilzadelerdir. İkinci sınıf tüccarlardan oluşmaktadır. Üçüncü sınıf ise fakirlerden oluşmaktadır. Yazar fakirler diye nitelediği bu sınıfın insanların kılık kıyafetlerinin çok bozuk olduğunu ve neredeyse yüzlerine bile bakılamayacak durumda olduklarını söylemiştir. Ancak halkın bu sınıfı son derece vatanseverdir. Hatta yazar, İngilizlerin bu sınıfının İngiliz olmayanları insan olarak görmediklerini belirtmiştir. Kendileri dışındaki toplumların insanlarına lakap takıp, dalga geçtiklerini belirtmiştir. Yazarın bu tespiti önemlidir. Çünkü bu bölümde ele aldığımız diğer yazarlar genelde soylu sınıftan insanlarla muhatap olmuşlardır. Toplumun diğer sınıftaki insanlardan haberdar değildirler. Buna ek olarak Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da milliyetçilik fikrinin toplumun katmanlarında nasıl karşılandığına dair de ipucu vermektedir (Turan, 2021b, s. 206-207).

Yazar, asilzade sınıfının evlerinde ziyafet vermeyi sevdiklerinden bahsetmiştir. Bu ziyafetlere giderken özel kıyafetler giyinmek şarttır. Kravat, yelek, frak giymek usuldendir. Asilzade sınıftan erkekler tıraş olmaya özen göstermektedirler. Sakal uzatmak alt sınıftan olanların ya da Şarklı toplumların alışkanlığı olarak görülmektedir. Bu ziyafetlerde kadın ve erkekler bir arada bulunurlar yemek bitince kadınlar sofradan kalkar ve erkekler sarhoş olana kadar alkol tüketirler (Turan, 2021b, s. 207). Batı-dışı

toplumlarda sarhoş olmak hoş karşılanmazken Avrupa’da bu bir gereklilik gibi algılanmaktadır. Yazarın da işaret ettiği gibi İngilizler üretici ve tüccar bir toplum olduğundan zamanlarının büyük kısmını çalışmaya ve para kazanmaya harcamaktadırlar. Ancak Batı-dışı toplumlar tarıma dayalı iş yaptıkları için sosyal hayat daha yavaş akmaktadır. Bu durum da Batı-dışı toplumların yeme-içme ve dinlenme alışkanlıklarına yansımıştır.

Seyahatname-i Londra yazarı, İngiltere’de kaldığı sürede sıradan insanların yanında ikamet ettiği için ve onlarla arkadaşlık ettiğinden gündelik hayata da hakimdir. Yazar, İngiltere’de sınıf farkının derinden hissedildiğinden söz etmiştir. Zengin insanların hayatlarına ve zevklerine sınırsızca para harcadıklarını anlatırken fakirlerin ise bir kuruşa muhtaç yaşadıklarını söylemiştir. Bahsettiği fakirler genel olarak İrlanda, Hindistan gibi İngiltere’nin siyaseten yakın olduğu ya da sömürgesi altında tuttuğu ülkelerden gelen göçmenlerdir. İngiltere’de dilencilik yapmak yasak olduğundan çalışacak bir iş bulamayanların durumları içler acısıdır. Bu durum da diğer yazarların idealize ettiği Avrupa’da da henüz sosyal devlet anlayışının tam olarak yerleşmediğinin bir göstergesidir (Turan, 2021b, s. 221).

Yazar İngilizlerin sokak eğlencelerine de değinmiştir. Oradaki kukla oyunları ile Karagöz ve Hacivat’ı karşılaştırarak İngilizlerin oyunlarını daha sanatkarane bulmuştur. Bu oyunlara müzisyenlerin de eklendiğini belirterek hepsinin bir uyum içinde olduğundan söz etmiştir (Turan, 2021b, s. 253). Papazların sokaklarda ücretsiz şekilde vaaz verdiğini, cambazların akıl almaz gösteriler yaptığını bunların hiçbiri olmasa dahi sadece binalara, parklara, müzelere girip çıkılarak iki yıl hiç sıkılmadan Londra’da vakit geçirilebileceğini dile getirmiştir. İngilizlerin Vauxhall dedikleri bahçede Haiti’den getirilen siyahi insanların da ilginç diye para karşılığı insanlara gösterildiğini de bu bilgilere eklemiştir (Turan, 2021b, s. 247-248).

Seyahatname-i Londra yazarı hatıratını bitirirken İngilizlerin kendilerine has üsluplarıyla ilgili birkaç ayrıntıdan daha bahsetmiştir. Ona göre İngilizlerin tavırları Türklerden de Fransızlardan da farklıdır. İngilizler asayiş konusuna aşırı önem gösterirler ve kurallara riayet etme konusunda hassasiyet gösterirler. Samimi arkadaşlık kurmak güçtür. Tanıştırılmadıkça bir ortamda selam vermeden suskunluklarını korumaktadırlar. Yazar buna dair ilginç bir anekdot anlatmıştır:

Hattâ bir Fransız ile bir İngiliz bir mahalde oturlurlarken İngiliz'in eteği tutuşarak Fransız gördüğü gibi amân efendim eteğiniz yanıyor demiş, ve üç dört def'a tekrâr-ı kelâm etmiş ise beyinlerinde bil- vâsita ülfet olmadığından irâ'e-yi rûy-ı cevâb etmeyip Fransız telâş etmeğe başlayınca "acâyib, sen benim bildiğim değilsin, ne vazifen?" demesiyle Fransızın canı sıkılarak sükût etmiş, ve bit-tesâdüf onun dahi eteği tutuşduğunu İngiliz gördükde bir uşak çağırıp şu zâta söyle eteği yanıyor deyü kendisi bizzât ifâde ve ihtardan ictinâb eylemiştir (Turan, 2021b, s. 247-248).

Ömer Lütfi'nin aktardığına göre Fransızların kahve gelenekleri heyetin pek de hoşuna gitmemiş, kupa içinde getirilen kahvenin büyüklüğünden ve tadından şikâyet etmişlerdir. Fransa'dan bir çevirmen eşliğinde ayrılan ekip ertesi gün Londra'ya ulaşmıştır. Londra'yı da Paris gibi çok düzenli bulan yazar, sokakların genişliğinden, araba yollarının ferahlığından, şehrin aydınlatmasından söz etmiştir. Yazar İngilizlerin alışveriş usulünü beğendiğini vurgulamıştır. Ona göre ürünlerin üzerinde fiyatların yazıyor olması lüzumsuz konuşmaların ve pazarlıkların önüne geçmiştir (Kantaş, 2014, s. 106).

Ömer Lütfi Londra'da sergi alanını (ekspozisyon) gezmiş ancak oraya dair ayrıntılı bilgi vermemiştir. Hayvanat bahçesinde yaptıkları gezinti ise onun dikkatini daha çok çekmiştir. İngilizlerin hayvanlarla yaptıkları gösterileri uzun uzun anlatmıştır (Kantaş, 2014, s. 112-113).

Londra'nın havasının boğucu olduğundan bahseden yazar, günde iki kez kıyafet değiştirilmezse kıyafetlerin simsiyah olduğundan söz etmiştir. Tatil günlerine özen gösteren İngiliz halkı hafta sonu çalışmadığı için sokaklar daha canlıdır. Fabrikalar da kapalı olduğu için sis bulutu biraz olsun dağılır ve şehirde gezinti yapmak kolaylaşır. Yazar İngiltere'nin havasının tarım yapmaya müsait olmadığından tarım ürünlerinin pahalı olduğunu not etmiştir (Kantaş, 2014, s. 114).

Hayrullah Efendi Avrupa'da restoranların, kahvelerin, otellerin ve gündelik yaşamda kullanılan atlı arabaların seçiminde dahi kişinin ekonomik durumu ile birlikte toplumsal statüsünün de önemli olduğunu dile getirmiştir. Birinci sınıf ve ikinci sınıf diye ayırdığı arabaların fiyatlarını ve özelliklerini yazmıştır aynı şekilde ayrı ayrı başlıklandığı oteller ve restoranlar için de ayrıntılı bilgiler verdikten sonra fiyat bilgilerini, bahşiş usulüne ve de nelerin tercih edilip edilemeyeceğine kadar ayrıntılı bilgiler paylaşmıştır. Fakat bunların ötesinde dikkat çekici bilgilerden biri de kadınların Fransa'da her ne kadar nüfus sahibi olsalar ve ekonomik durumları araba kiralayıp akşam gezintisi yapmalarına müsait olsa da yanlarında bir erkek olmadan bunu yapmaya muktedir

değildirler. Akşam gezintilerinde polisin kadın-erkek bir arada gezerken bu durumu sorgulamaya hakları vardır.

Namus ve haysiyeti her yerde muhafaza ile beraber usûl-i memleketi gözetmek insan için her vakitte lazım olduğu misilli bu memlekette daha ziyade elzem ve mültezem olmalıdır. Zira her ne kadar Paris şehrinde her nevi insanların mizaç ve hevesine göre eğleneceği şeylerde serbestiyet mülâbesesiyle kendi zat ve zamanını ve mertebe-i asâletini kayd etmeyerek hiffet ve sefahatlara gidenleri dahi neşrolunan gazeteler men' eder. Yani bu makule serbest gazetelerin ahali üzerine tesiri polisin ted'dîbinden ziyade müessirdir (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 107).

Buradan iki mana çıkartılabilir; birincisi o yıllarda Paris'te özel gazeteler de yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu gazeteler yalnız siyasi içerikli haberler vermemektedir. İkincisi halkın okur yazarlık oranı yüksek olduğu için gazeteler iletişim aracına dönüşmüş ve toplumsal hayata etki eden ve düzenleyen bazı yeni kurallar getirmiştir. Paris ahali temel hak ve özgürlüklerinin bilincinde olan bir topluluktur. Otellerde, kafelerde ve restoranlarda daima günlük gazeteler bulunmaktadır. Halk bu gazeteleri her gün okuyarak yönetimin aldığı kararları, yeni çıkan kanunları, gündemdeki önemli haberleri anlık olarak almaktadır. Alınan kararları günü gününe takip eden halk bu kararları protesto etme hakkına da sahiptir. “Fransız milleti, husûsen Paris ahali, serbessiyet ve hürriyet davasında bulunur bir millet-i müttefika iken kavânîn mevzuâlarına inkıyatları şâyân-ı medh ü sitâyîştir” (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 166). Fransa'da gazeteler milletin menfaatini ön planda tuttuğu için yaptıkları haberleri sansürlemeden basmaktadırlar. Yazara göre bu ise hükümetin üzerine düşen vazifeyi hakkıyla yapmasını sağlamıştır. Çünkü aksi durumda halkın tepkisi ile karşılaşacaklarının bilincindedirler.

Bu bilinç seviyesi toplumun her katmanında görülmektedir. Hayrullah Efendi bu durumu şu cümlesi ile özetlemektedir: *Hiçbir fert diğerine zulm ve gadr edemez*. Çünkü kanunlar buna müsaade etmez. Adalet herkes içindir ve kanun önünde herkes eşittir. Bunun bilincinde olan Fransızlar toplumsal hayatı bu doğrultuda düzenlemişlerdir. Böylece devlete olan güven artmış ve huzur ortamı sağlanmıştır (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 166). Fransızların hemen hemen her alanda öncü olmaları da bu huzur ortamı ile doğrudan ilgilidir.

Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*'nde gördüğü her şehrin her bir zerresinin adeta fotoğrafını çekmiş ve bunu hatıratına kaydetmiş gibidir. Gördüğü müzeleri, otelleri, kafeleri, başkentleri kısacası her yeri bir resmi anlatır gibi nakletmiştir. Örneğin

bir müzeden bahsederken müzenin duvarlarının renginden, kullanılan süslemelerden ve vazolardan bile hiçbir ayrıntıyı atlamadan söz etmektedir. Şehirlere göre başlıklandırdığı eserinde de gündelik yaşama dair gözlemlerini bir resmi aktarır gibi anlatmıştır.

Paris'teki kasap dükkanlarının temizliğini özellikle vurgulamıştır. İstanbul'dakilerle karşılaştırıp Avrupalı emsallerine benzetilmesini dilemiştir. Kasap dükkanlarında olduğu gibi diğer dükkanların da tezgâhları tertemizdir ve camekanları özenlidir. Dükkanların sahipleri çoğunlukla çiçek yetiştirir ve günlük yaşamlarının geri kalanını gazete ve kitap okuyarak değerlendirmektedir (Altunış-Gürsoy, 2002, s. 130).

Şehirlerde yaşayan insanların çevre bilinci gelişmiştir. Yalnız temizlik konusunda değil çöplerin ayrıştırılması konusunda da çok erken tarihlerde bilinçlenmeye başlamışlardır (Altunış-Gürsoy, 2002, s. 131). Avrupalının düzen anlayışı şehir kültürünün büyük bir hızla gelişmesini sağlamıştır, üstelik de bilinçli bir halkla bu kültür oluşturulduğu için şehir yaşamının getirdiği zorluklara hep birlikte çözümler aranmış ve hızla çareler bulunmuştur. Hayrullah Efendi de bu gündelik yaşamı düzenleyecek pratik bilgileri her fırsatta dile getirmiştir.

Ömer Faiz, Avrupa'da umumi hayatın sürekli bir devinim içinde olduğuna değinmiştir. Bunu da aydınlatmaya bağlamıştır. İstanbul'da gündelik hayatın güneşin doğuşu ile başlayıp güneşin batışı ile sonlanmasına dikkat çekmiştir. Güneşin batmasıyla karanlığa bürünen sokaklar tekinsiz hale gelmektedir. Bununla beraber Ömer Faiz Efendi'ye göre Avrupa'da sosyal hayatın canlılığı da bu aydınlanma sayesinde olmuştur. İnsanlar kendi ilgilerine göre seçtikleri tiyatro, bale, konser gibi aktivitelerle kendileri için bir dinlenme ve sosyalleşme alanı açmış olurlar (Kutay, 1991, s. 37).

Heyetin Paris gezisi esnasında Fuad Paşa'nın teşviki ile Sultan Abdülaziz bir Osmanlı padişahı olarak ilk kez Hristiyan alemiyle doğrudan teması geçmiştir. Fransız kilisesinin en büyük ruhani lideri ve Papa'nın Paris'teki mümessilini kendi makamlarında ziyaret etmiştir. Papanın mümessili Roma'nın ekonomik koşullarının Zat-ı Şâhâne'yi karşılamaya müsait olmadığını ancak izin verirlerse Paris'in ünlü opera binasında bu durumu telafi etmek istediklerini belirtmiştir (Kutay, 1991, s. 40). Ömer Faiz, Sultan Abdülaziz'in törenlerden hoşlanmadığını eserinde sıklıkla dile getirmiştir. Bu nedenle padişah görüşmenin ve opera binasındaki törenin gizli tutulmasını istemiştir.

Ancak ertesini gün daha arabalarına binerken kalabalık bir halk grubu tarafından opera binasına kadar takip edilmiş ve törende de *Yaşasın Sultan* sloganlarıyla padişah taltif edilmiştir (Kutay, 1991, s.41). Sultan Abdülaziz'i zorlayan bir başka tören ise İngilizlerin Dizbağı Nişanı dedikleri tören olmuştur. Ömer Faiz Efendi, bu nişan dünyada sadece yirmi kişiye verilmiştir. Bunun için nişanı alacak kişinin İngilizlere has bir kıyafetle ve perukla Başpiskoposun huzuruna çıkıp kılıcını ona teslim etmesi gerekmektedir. Ancak Sultan Abdülaziz bir Halife olarak bu törende asla mavi elbise giyip peruk takmayacağını söyleyerek töreni reddetmiştir (Kutay, 1991, s. 54).

İngilizlerin törenlerde giydikleri kıyafetler, taktıkları peruklar Osmanlı heyetinin alışık olmadığı gelenekselliktedir. Ancak Ömer Faiz Efendi buradan da bir ders çıkarılması gerektiğini düşünmektedir. İngilizler başkalarına tuhaf gelen bu kıyafetleri giymekten iftihar ediyorlardı. Yazar bu durumu ecdatlarına ve geleneklerine duydukları saygının bir parçası olarak görmekteydi. Yine de İngilizlerin kendilerini medeni bir millet olarak tanımladıkları için de geleneklerini rahatça sürdürdüklerini eklemiştir.

-Eğer bizler bu kıyafetlere çıksak içlerinden nasıl gülerler acaba... Sarıgımız, fesimiz, çubüğümüz kendilerine bu kadar acâip geliyor Kendi kıyafetlerini görenlerin nasıl hayret edeceklerini hiç düşünmüyorlar mı?

-Düşünmez olurlar mı, dedim, fakat biliyorlar ki onlar ne maskaralık yapsalar dünya kendilerine hayran gözükmek zorunda... (Kutay, 1991, s. 55).

Osmanlı heyetinin dikkatini çeken kıyafet meselesi Avrupalılar için de dikkat çekicidir. Ömer Faiz Efendi'nin eserinden anlaşıldığına göre Osmanlı heyeti gittikleri her yerde kıyafetleriyle ayırt edilmektedir. Bir yandan da Avrupalıların Türklerin dış görünüşleriyle ilgili bazı önyargıları olduğu anlaşılmaktadır. Avrupalılar Türklerin fiziksel özelliklerinin kendilerinden çok farklı olduğunu düşünmektedir. Paris Uluslararası Sergisi'nde gezinirken Türklerin Fransızca bilmediğini düşünen iki kadın aralarında konuşmaktadır: "Hayret... Türkler de hemen hemen bize benziyor. Hiç anlattıkları gibi değiller... Çoğu da bizim erkeklerden daha yakışıklı." Bu konuşmayı eserine aktaran Ömer Faiz Efendi bu iltifatları yapılan üretimle almayı tercih edeceğini dile getirmiştir (Kutay, 1991, s. 115).

Ömer Faiz Efendi Paris Sergisi esnasında şehirdeki olanakların yalnız turistler için değil yerli halk için de artırıldığını söylemiştir. Belediyenin verdiği hizmetler arasında fakirlere, öğrencilere ve ihtiyaç sahiplerine uygun fiyatlı yemek dağıtıldığını görmüş ve

duygulanmıştır. Sosyal devlet anlayışının devletin en küçük birimlerine kadar nasıl yerleştiğini gözlemlemiştir.

Osmanlı münevverlerinin Avrupa ziyaretlerinde kadınların kamusal alandaki varlıkları üzerine yorumlarda buldukları görülmüştür. Onların yorumlarına göre Avrupa’da kadınlara verilen hukuki haklar sayesinde kadınlar çalışma hayatında kendilerine yer bulabilmişlerdir. Eğitim konusunda da kadın-erkek ayrımı yapılmamaktadır. Çocukların erken yaşta okula başlaması annelerin hayatlarını kolaylaştırmış, kariyerlerinin aksamamasını sağlamıştır.

Kadınların eğitim ve iş yaşamına eserinde geniş yer veren yazarlardan birisi Hayrullah Efendi’dir. Hayrullah Efendi’den önce de Avrupa’ya gönderilen Osmanlı münevverleri arasında kadınlar hakkında tek tük yorumlar bulunmaktadır. Ancak muhtemeldir ki Batılı lisanlara yeterince hâkim olmayan veya kadınların buldukları ortamlarda eşleri olmadan geldikleri için davet edilmeyen bu bürokratlar daha çok Avrupalı kadınları güzel, iyi giyimli vs. gibi dış özellikleri ile değerlendirebilmişlerdir. Ancak Hayrullah Efendi Paris’te birçok davette bulunmuştur. Bu davetlerde kadınların erkeklerle birlikte dans ettiklerini görüp şaşkınlığa uğramıştır. Bu danslarda kadın ve erkek birbirlerinin vücuduna rahatça dokunabilmekte ve bu durum Avrupalı erkekleri rahatsız etmemektedir. Hayrullah Paşa, dans eden kadınların övgü aldıkça eşlerinin hoşuna gittiğini fark etmiştir. Çünkü kadın; “eşyâ-ı nefise”dir.

Fransa’da raks ve deveran adabtan ma’dûd olup, fisk ve fücûrdan sayılmaz. Ve her kadın raks ettiğinden asla zina râyihası istismâm olunmaz. İmparatorun âhâd-ı nâsa varıncaya dek raks ederler. Paris karıları kendileriyle raksa talip çok kimselerin olmasını ve rakslarını halkın seyr etmeklerini isterler. Raksın enva’ı olup ez-cümle ikişer ikişer karı erkek birbirinin elleriyle bellerine sarılıp, raks ile deveran ederler ki, göbekten yukarıya hatunun neresinden tutulur ise ayıp değildir. Ve zenâna hitaben meth ve senâyı ne kadar ziyade eder ise, o kadar edepten add olunur. Çünkü Avrupalıların indlerinde bir kadın bulunduğu hanenin en kıymetli eşyâ-ı nefisesinden madûd olduklarından ne kadar meth ve sitâyîş olursa o kadar memnun kalırlar (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 111).

Dans eden kadınları İslamiyet ve Türk toplumunun normları çerçevesinde değerlendiren yazar, özellikle Fransa’da kadınların yalnız güzellikleri ve hüneleri ile değil bilgi seviyeleriyle var olduklarını dile getirmiştir (Altuniş-Gürsoy, 2002, s. 112). Bu durumu da Fransız toplumunun mizacındaki ‘yalnız gerçeklerle ilgilenme’ saikine bağlamıştır.

Hayrullah Efendi, Fransa’daki kadınların toplumsal hayatın her aşamasında var olduklarını görmüştür. Bunun en önemli sebeplerinden biri kadınların ev hayatını

kolaylaştıran bir eğitim anlayışının yürütülmesidir. Buna göre, çok küçük yaşlardan itibaren çocukların kreşlerde eğitim alması kadınların iş hayatında daha fazla var olmalarını sağlamıştır. Kadınların okur yazarlık oranları da yüksek olduğu için toplumsal hayatta erkeklerin yapabildiği her işi yapabilmektedirler. Bununla birlikte kanunen kadın ve erkek haklarının eşit olduğunu belirtmiştir.

Fransa'da kadınlar muharebeden maada her şeylerde zükûrun mazhar olduğu imtiyâzata müşterek olurlar. Öyle karılara nâkısât-ül-akldır denilerek muâmele-i tahkîriyye ile nazardan hukuktan sakıt olmazlar. (Çünkü zükûrdan eksik ve farklı şeyleri öğrenip, onlar dahi zükûr misilli okurlar yazarlar.) (Altunış-Gürsoy, 2002, s. 121-122).

Avrupalı kadınlara dair fikirlerinden bahseden tek yazar Hayrullah Paşa değildir. Hayrullah Paşa'dan önce Mustafa Sami Efendi ve Sadık Rifat Paşa da kadınlarla ilgili bir iki cümle söylemiştir. Ancak onların yaptığı tespitler karşılaştırma yapmaya yetecek nitelikte değildir. Onların verdiği bilgiler Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'ne benzer özellikler gösterir. Örneğin belli bir coğrafyanın kadınlarını yalnız güzel ve çirkin olarak nitelemektedirler. Bu yazarlar Evliya Çelebi ve Kâtip Çelebi gibi yazarları yalnız kadınlar meselesinde değil, üslup ve yazma stilinde de taklit etmişlerdir. Gördükleri şehirlerin nüfus bilgileri, coğrafi konumları, askeri güçleri gibi bilgileri verme ihtiyacı önceki yazarlardan gelme bir yazı disiplindir (Demir, 1996, s. 59). Daha sonraki dönemlerde bu anlayışın taklitten öteye geçip kişiselleştiği görülecektir.

Ömer Faiz Efendi'nin Avrupa'da en çok dikkatini çeken durum kadınların sosyal hayatın içinde her alanda var olmalarıdır. Kadınların hayatla içli dışlı olmaları onları daha canlı ve bilgili kılmaktadır. Yazar, kadınların iş hayatında da kendilerini var edebilmelerini takdirle karşılamıştır. Kalkınmanın ancak toplumun tüm unsurlarıyla elbirliğiyle sağlanabileceğine kanaat getirmiştir. Ömer Faiz, Avrupalıların hayatı kolaylaştırmak için kıyafetlerini bile ergonomik hale getirdiklerinden bahsetmiştir.

İşte, bugün, 1 Temmuz 1867 Pazartesi...Öğleden sonra saat dört buçukta Parise girdik. Bir beldenin halkı ne demektir, burada gördüm: Kadın-erkek, yaşlı-genç çocuk....Hepsi bir arada kaynaşmış gibi. Bakışlarına dikkat ettim: Evvela kılığımızla, giyim-kuşamımızla alakalıdır. Aradaki farka rağmen, diyebilirim ki bizimkilerin hususiyeti onlarda yok. Fakat onlar basitlik içinde daha rahat giyiniyorlar. Mesela kafalarındaki şapka, güneşten kendilerini daha iyi koruyor. Biz fesler altında buram buram terliyoruz. Bu şapkalar kışın yağmur ve soğuktan da korur.

Asıl dikkatimi çeken kadınların kıyafeti... Yüzleri açık, bedenleri istedikleri gibi hareket ettirecek fistanlar içinde. Anlaşılan millet denince umumi hayata erkeği kadını, kızı çocuğu beraberce iştirak edebilen toplulukları kastetmek lazım. Bizim kadınlarımız, evlerinin

dışında olan-biteni göremiyorlar ki yaşadıkları dünyanın eb'adı hakkında fikir sahibi olsunlar.. (Kutay, 1991, s. 37).

Ömer Faiz Efendi, Batılıların sergiyi gezerken kendilerini bir yere Şarklıları başka yere koyduklarını, Hintlilerin, İranlıların ve Türklerin çadırlarına daha büyük bir dikkatle baktıklarını görmüştür. Kadınlar ve erkekler burada da birlikte hareket etmekteydi. Kadınların sordukları sorulardan anladığına göre bilgi seviyesinde erkeklerden geride değildiler. Ömer Faiz Efendi'nin aktardığına göre bütün sergide Türklerin çadırı dışındaki bütün diğer çadırlarda kadınlar da görev almaktaydı. Bu duruma şaşırان genç bir Fransız kadın bunun sebebini sormuş yaşlı bir kadın da ona cevap vermiştir: "Onlarda haram denilen bir şey var: Kadınlar sadece o kapalı yerde yaşıyorlar, dışarı çıktıkları zaman da kim olduklarını tanımaya imkân yok, çünkü her yerleri kapalı..." (Kutay, 1991, s. 134). Bu sözler Ömer Faiz Efendiyi çok düşündürmüştür, genç kız Türk kadınlarının bu şekilde yaşadıklarına hayret etmiştir. Ömer Faiz Efendi bu durumun farkına ilk kez varmış ve bunun yalnızca bir alışkanlık olduğunu anlamıştır.

Ömer Faiz Efendi'nin medeniyet fikrindeki en önemli detay kadın ve erkek bir arada tam bir millet bahsetmesidir. Avrupa'dan ilim, sanayi, temizlik, ulaşım araçları almayı hemen hemen bütün yazarlar dile getirirken Ömer Faiz Efendi bir insan topluluğunu millet yapan unsurlar üzerinde de durmuştur. Üstelik bunu da çok basit detaylarla ifade etmiştir. Avrupa'da bulunduğu 1800'lü yılların ikinci yarısında kadınların evin dışındaki mekanlarda rahatça hareket edebiliyor olmaları yazarın dikkatini çekmiştir. Oysa aynı dönemde Osmanlı Devleti'nde kadınların ev dışı mekanlarda görmek nadirdir. Kadınlar dışarıda olsalar dahi hepsini aynılaştıran kıyafetleri içinde onları tanımak da güçtür. Bu sebeptendir ki Ömer Faiz Efendi Osmanlı heyetindeki tüm üyelerin Avrupa'dayken dışarıda da müzelerde de kadınlara, kadın bedenlerine daha büyük bir dikkatle baktığını söylemiştir (Kutay, 1991, s. 131). Kadınların ev içlerinde kapalı oldukları halde hiç kimseye faydalı olamayacaklarını da dillendirmiş bu yüzden de millet olabilmek için kadınlara mutlak suretle ihtiyaç olduğunu söylemekten çekinmemiştir. Lyon Garı'ndaki karşılama töreninde Türklerin de bulunduğu bilgisini alan Sultan Abdülaziz kadınların giyimlerine de dikkat etmiş ve Fuat Paşa'ya şu sözleri söylemiştir:

-Paşa... Valde Sultan Hazretleri duymasın amma, bizim hanımlarımıza Avrupalılar gibi giyinmek de çok yakışmış. Ne de tabii ve sanki nesillerdir alışmış halleri var...

-Padişahım... Sizin asil ve büyük milletiniz muasır herşeye alışır ve benimser. Yeterki iyi yolda yol gösterenler olsun... (Kutay, 1991, s. 111).

Tanpınar'ın da işaret ettiği gibi cemiyet hayatındaki değişiklikleri kıyafetler üzerinden okumak mümkündür. Osmanlı Devleti'ne mensup erkekler fesleriyle Avrupa'da kolayca ayırt edilebilmektedir. Kadınlar ise bedenlerini tamamen kapatan kıyafetler içerisinde ayırt edilememektedir. Ancak Avrupalıların kıyafet konusundaki rahat tercihleri gündelik hayatı kolaylaştıran bir unsur olmuştur. Bunun etkisiyle daha sonra alafranga giyim Osmanlıda moda olmuştur.

1.4. SONUÇ NİYETİNE ÇIKARIMLAR

XIX. yüzyılın sonlarında Avrupa'ya giden Osmanlı bürokratlarının seyahatname, lâyiha, ruzname, risale gibi hatırat benzeri yazılarından derlediğimiz birinci bölümde bürokratlarının hemen hemen hepsinin Avrupa'nın ürettiği politikalar üzerinde epeyce durduğunu gördük. Bu nedenle birinci bölümün en uzun başlığını Avrupalıların yürüttükleri siyasete ayırdık. Sadık Rifat Paşa'dan Ömer Faiz Efendi'ye kadar tüm bürokratlar Avrupa'nın siyasi anlayışının barış üzerine kurulu olduğunu belirtmiştir. Güvenlik ihtiyacı yalnız polis ve asker gücüyle değil kanunlarla güvence altına alınmıştır. Kanunlar ise herkes için geçerlidir. Bu bakış açısı da Avrupa vatandaşını kendiliğinden değerli kılmıştır. Yazarlara göre Avrupa vatandaşlarının devletlerine bağlılıkları hak ve hürriyetlerinin güvence altında olmasından dolayı artmıştır. Parlamenter sisteme de değinen yazarlar, İngiliz parlamenter sistemini örnekleyerek imparatorluk ve parlamentonun bir arada yürütülebileceğinin altını çizmeye çalışmıştır. Emeklilik sistemi bürokratik işlemlerde bir süreklilik olmasını sağlamıştır. Liyakatli atamalar ise hemen hemen her yazarın üzerinde durduğu bir konu olmuştur.

Bürokratların ilgilendikleri bir diğer önemli konu ekonomidir. Avrupa ülkeleri adaletli bir vergi sistemiyle vatandaşlarının ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik harcamalar yapmaktadır. Miras hukukunun sağladığı güvence sayesinde mülk yalnız devlete ait değildir. Bu da bireyselleşmenin önünü açmıştır. Mülkiyet vatandaşlara geçince onu korumak adına da önlemler artmıştır. Bürokratlar sigortacılıkla ilk kez Avrupa'da karşılaşmıştır. Bürokratlar özellikle evlerin sigortalanmasının gerekliliği üzerinde durmuştur. İstanbul'daki büyük yangınların aslında önlenbilir olduğunu fark etmişlerdir. Yazarlar, evler üzerinden büyük çıkarımlarda bulunmuşlardır. Avrupa'da evler bireyin rahatı için kurgulanmıştır. Her odanın kendine has eşyaları bulunmakta ve bu eşyaların antika olanlarına büyük değer verilmektedir. Oysa Osmanlı'da evler toplu yaşamayı destekler niteliktedir. Bütün odalar ortak bir alana açılır. Sabit bir yatak odası bulunmaz, yataklar akşam serilip sabah kaldırılır. Yangında kaybetmek riskine karşı evlere fazla değerli eşya alınmaz. Bunlar bireyselliğin önüne geçerken, bir yerde köklenmenin de engelidir. Bürokratların üzerinde durduğu bu ev meselesinin Servet-i Fünun döneminde yazılan eserlerin köşklere taşınmasında etkisi olduğu muhakkaktır.

Avrupa'da ekonominin gelişmesi turizmi de etkilemiştir. Yol üzerine kurulan güzel konaklama yerleri o dönemin uzun yolculuklarını çekici hale getirmiştir. Demiryollarının ve denizlerde ulaşım araçlarının artmasıyla Avrupalıların globalleşme hızı bir sıçrama yaşamıştır. Batı-dışı toplumlarda ise ulaşım imkanlarının kısıtlılığı Avrupa'nın şehirleşme hızına yakalama konusunda en büyük engellerden birisi olmuştur. Avrupalıların aydınlatmayı etkili şekilde kullanması geceleri de alışverişin yapılabilmesini mümkün kılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde güneşin batmasıyla bütün hayat durmaktadır. Bürokratlar, Paris ve Londra'da düzenlenen -ekspozisyon dedikleri- bugünkü anlamda fuar ya da sergi olarak değerlendirilebilecek etkinliklere katılma fırsatı yakalamıştır. Bu fuarlarda bütün ülkelerin katma değer yaratan ürünleri sergilenmektedir. Avrupalılar için çok önemli bir pazarlama taktiği olan bu fuarlarda Batı-dışı toplumlar hammadde kaynağı ve pazar yeri olarak görülmüştür. Bu durum birçok bürokrat için de acı verici bir deneyim olmuştur. Yine de özellikle siyaseten atılacak birkaç adımla ve biraz gayretle Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya medeniyeti standartlarına yetişeceğini düşünmektedirler. Bu yazarların çoğunun önemli bürokratik görevleri olduğundan Avrupa'da iyi imkânlarla ikamet etmişlerdir bu sebeple de Avrupa'da her şeyin yerli yerinde olduğunu düşünenler olduğu gibi umutsuzluğa kapılanlar vardır. Mehmet Rauf gibi *Seyahatname-i Londra*'nın yazarı gibi isimler sıradan bir bütçeyle gönderildikleri için Avrupa'yla eşitlenmenin zor olduğunu düşünmektedir.

Eğitim, bürokratların önemle üzerinde durduğu bir diğer konudur. Okul öncesi eğitime Avrupa'da ilk kez rastlamışlar ve oldukça faydalı bulmuşlardır. Onlara göre kız çocuklarının eğitimi ve yabancı dil öğretimi mutlaka yeni eğitim programına eklenmelidir. Avrupalı öğrencilere müze gezileri yaptırılması yazarların dikkatini çekmiştir. Müzeler sayesinde modern bilimdeki ilerlemeden daha küçük yaşta haberdar olurlar. Müzeler, öğrencilerin tarihle olan bağlarını kuvvetlendirmek için de önemli mekanlardır.

Engelli bireylerin eğitim aracılığıyla topluma kazandırılması ihmal edilmemiştir. Bürokratların dikkat çektiği bir diğer nokta ise eğitimin sadece okullarda verilmemesidir. Avrupa'da cemiyet diye adlandırılan yerlerde gündelik hayatı kolaylaştıracak birçok eğitim verilmektedir. Yetişkinler ve özellikle kadınlar bu cemiyetlerde ilgili oldukları konularda eğitim alırlar. Cemiyetlerde kitap, gazete ve

dergi okuma kültürü vardır. Avrupa'daki okuryazarlık oranı bürokratları daima şaşırtmıştır. Türklerin kahvehane alışkanlığının onlarda faydalı bir etkinliğe dönüşmesine gıptaıyla bakmıştır. Kadınlar da bu cemiyetlerde var oldukları için sanat ve kültür ortamları toplumun her kesimine hızla ulaşmaktadır.

Bürokratların gündelik hayata yönelik en önemli gözlemleri Avrupalıların dinlenmek ve eğlenmek için yeterli zamanı kendilerine yaratmaları, bu zamandan kesinlikle taviz vermemeleridir. Özellikle tatil günlerinde şehirdeki eğlencelere bütün halk katılmaktadır. Eğlenmek için tiyatrolara giden Avrupalıların sahne sanatlarındaki ilerleyişi bürokratları hayran bırakmıştır. İster istemez Karagöz Oyunu ile karşılaştırmalara giden yazarlar Osmanlı'daki sahne sanatlarının seçeneksizliğinden şikâyet etmiştir.

Bürokratlar Avrupalıların giyimlerine ve bedenlerine özen gösterdiğinden de bahsetmiştir. Aşırılıktan kaçınmak Avrupa halkının sloganı gibidir.

2. BÖLÜM: II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE OSMANLI MÜNEVVERLERİNİN HATIRALARINDA AVRUPA İZLENİMLERİ

Çalışmanın bu bölümünde Avrupa’da bulunan hatırat yazarı entelektüellerin Avrupa medeniyet anlayışlarında ne gibi farklılıklar görüldüğü ortaya koyulacaktır. Bölümün II. Abdülhamid dönemi olarak nitelendirilmesinin önemli sebeplerinden biri bu dönemde Avrupa’ya giden yazar sayısındaki sıra dışı artıştır. II. Abdülhamid’in yaptığı siyasete Osmanlı entelektüel çevresinden büyük bir muhalefet yapılmaktadır. Osmanlı entelektüelleri muhalif söylemlerini roman, tiyatro ve şiir gibi kurgu eserlerinde sıklıkla dile getirmişlerdir. Hatta Namık Kemal gibi yazarlar eserlerini yalnız bu amaca hizmet etmek için kaleme almıştır. Aynı durum kurgu dışı eserlerinde de geçerlidir. Avrupa’dan yazdıkları mektuplar ve hatıralar dönemin gazetelerinde tefrika edilmiş böylece muhalif fikirlerin büyük kitlelere ulaşması hedeflenmiştir. Yazarların hatıralarında II. Abdülhamid dönemi, dönemin siyasi ve sosyal etkileri öncelikli bir tema alanı oluşturduğundan kısa bir tarihçe vermek faydalı olacaktır.

İlk bölümde de ele alınan Sultan Abdülaziz, Avrupa’da seyahate çıkan tek padişah olarak kayıtlara geçmiş ve ondan hemen sonra tahta çıkan V. Murad ise 93 gün tahtta kalıp sonra tahttan indirilmiştir. Böylece II. Abdülhamid’in otuz üç yıl süren hükümdarlık süresi (1876-1909) başlamıştır. II. Abdülhamid döneminde ıslahatlar yapılmaya devam edilmiştir. Özellikle eğitimin yaygınlaşması hususunda büyük adımlar atılmıştır. Ancak Selim Deringil, II. Abdülhamid döneminin devlet yapılanmasında bir imaj değişikliğine gidildiğini iddia etmektedir (Deringil, 2007, s. 111). 1877-1878 yılları arasında 93 Harbi olarak da anılan Osmanlı-Rus Savaşı devletin yeni imajının ateşleyicisi olmuştur. Osmanlı Devleti’nin Balkanlar üzerindeki siyasi ve sosyal etkileri bu savaş sonucu azalınca II. Abdülhamid de hükümdarlık inşasını halifelik üzerinde yoğunlaştırmıştır. İslam birliği üzerinden yeni bir kamusalılık kurgulanmıştır:

Demokratik deneylerle kaybedecek vakti olmayan, Abdülhamid’in baskıcı iktidarı altında, devletin efsanevi sembollerle örülü karakterine yeni bir biçim verildi. Tanzimat tüm tebaanın eşitliği ilkesi üzerinden devletin karakterini tanımlamışken, Abdülhamid bunu daha İslami bir temel üzerinde yeniden şekillendirdi. Fakat bunu söylerken dikkatimizden kaçmaması gereken bir nokta olduğunu da unutmamalıyız. Abdülhamid’in İslamcılığı birçok açıdan yeni bir tasarımdı. Her ne kadar devlet ideolojisinin tarzı ve motifleri İslami karakter taşısa da, Abdülhamid’in siyasetinin önemli bir bölümü savunmaya yönelik seküler düşüncelerden oluşuyordu. İktidarı döneminde, özellikle merkezileşme ve eğitimin yaygınlaşması konularında olmak üzere, Tanzimat politikalarının birçoğunun devam

ettirilmiş olmasının da gösterdiği gibi, Abdülhamid'in yüzü geriye dönük değildi (Deringil, 2007, s. 111-112).

Deringil, II. Abdülhamid'in İslami bir tonla yenilik hareketine devam etmesini Avrupalıların Osmanlı Devleti'nde yürüttüğü misyonerlik faaliyetleriyle ilişkilendirmiştir. Bu yüzden de nizamın tekrar tesis edilmesi bakımından *ecnebilerin* kamusal alanda yeni bir imgesi yaratılmıştır (Deringil, 2007, s. 133). Tanzimat Fermanı sınırlar içindeki tüm vatandaşları kapsarken; II. Abdülhamid zamanında 93 Harbi'nin hemen ardından 1876 Anayasası'nın askıya alınması ve meclisin kapatılmasından sonra eşitlikçi tavrından vazgeçildiği anlaşılmıştır. Padişahın bütün yetkiyi tekrar kendi üzerine alması muhalif sayısını arttırmıştır. II. Abdülhamid döneminde muhalif yazarların Avrupa'ya kaçması durumuyla sıklıkla karşılaşılmıştır. Bu sebeple II. Abdülhamid döneminde hatırat niteliğinde olan eserler Tanzimat Dönemi'ndekilerden farklılık göstermektedir. II. Abdülhamid döneminde layiha, sefaretname, gezi yazısı gibi eserlerden ziyade mektup ve hatıratların sayısı artmıştır. Bunun en büyük sebebi ise Osmanlı entelektüellerinin büyük bir kısmının Avrupa'ya kaçak yollarla gitmesidir. Mektup ve hatıralar entelektüellerin siyasi tutumlarına yakın basın organlarında tefrika edilmiş çok sonra kitap olarak basılmıştır. Avrupa'ya devlet görevlendirmesi veya fuar gezisi gibi sebeplerin dışında amaçlarla ve kişisel çabalarıyla giden yazarlar belirsiz sürelerle Avrupa'da yaşadıkları için adaptasyon süreçleri de Tanzimat Dönemi'nin yazarlarına göre daha hızlı olmuştur. Avrupa'da sıradan kişilerin dahi hatıra yazdığını gözlemleyen yazarlar, tarihin öznesi olmanın bir yolu olarak başlarından geçen olayları, dönemin siyasi ve sosyal havasını yansıtan hatıralarını çeşitli yollarla kamusal alanda paylaşmışlardır. Hatıralarını ilk bölümde ele alınan yazarlarda olduğu gibi kamu yararını gözeterek kaleme alan yazarlar olmuştur. Sami Paşazade Sezai, Halit Ziya Uşaklıgil, Ahmet Mithat Efendi, Âli Kemal bunlar arasında sayılabilir. Ancak, "Yazılarım bana benden yadigârdır" (Enginün, 2012, s. 252) diyen, yalnızca kişisel tarihini önemseyerek, sadece kendini ortaya koyan Abdülhak Hamit gibi yazarlar da vardır. Mizancı Murad Bey'in Avrupa hatıraları ise kendisini müdafaa etmek amacıyla yazılmış gibi görünmektedir. Yayın faaliyetleri sırasında yaşadığı zorluklar, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ayrıldığı noktalar, Avrupa'ya kaçışı ve Osmanlı Devleti'ne geri dönüşü sırasında yaşadığı olaylar Avrupa hatıratının ana temalarını oluşturmaktadır.

Bu bölümde ele alınan Avrupa hatıralarında ilk bölümde olduğu gibi kronolojik sıralama gözetilmiştir. 1837 yılında Sadık Rifat Paşa'nın yazdığı risalede ilk kez beliren

Avrupa medeniyeti söylemi, dönemin son Avrupa ziyaretçisi Sultan Abdülaziz'in hatıralarıyla son bulmuştu. Bu bölüm ise Namık Kemal'in 1867 yılında yazmaya başladığı mektuplarıyla başlayıp Halit Ziya Uşaklıgil'in 1900'lere kadar yazdığı hatıralarıyla son bulacaktır. 1900'lerin başında Osmanlı entelektüellerinin medeniyet söylemlerinde köklü bir değişiklik yaşanması sebebiyle bu tarihten sonraki hatıralar üçüncü bölümde ele alınacaktır. Çünkü Avrupa medeniyetini anlayışının Osmanlı entelektüellerinin kişisel söylemlerinde uğradığı değişikliğin farkına varılabilmesi ancak art zamanlı bir inceleme ile mümkün olmaktadır.

Bu bölümde ele alınan hatırat ve mektuplarda da medeniyetin belirgin bir tanımına rastlanmamıştır. Yazarlar Avrupa'da buldukları sürede kişisel deneyimlerinden yola çıkarak Avrupa medeniyetinin ne olduğu üzerine fikir yürütmüşlerdir. Ancak bundan önemlisi II. Abdülhamid dönemi yazarları Avrupa medeniyet anlayışının Osmanlı Devleti'nde nasıl uygulanacağı üzerinde durmalarıdır. İlk bölümde ele alınan yazarların şaşkınlık ve hayranlık hali yerini giderek ayrışma isteğine ve kimliğe odaklanmaya bırakmıştır. Bu durum yazarların söylemlerine de yansımış ve medeniyet sözcüğü ile Avrupa'yı bir arada kullanırken, terakki ile de Şark'ı özdeşleştirmişlerdir. Yazarların terakki ve medeniyet söylemlerindeki ayrıma sonraki bölümlerde değinilecektir.

Osmanlı entelektüellerinin Avrupa medeniyetine bir yandan yaklaşmak istemesi ve diğer bir taraftan da ayrışmak istemeleri oryantalizm- oksidentalizm ekseninde bir tartışma yürütmeyi gerekli kılmıştır.

İkinci bölüm özelinde ele alınan yazarların da medeniyet kavramı etrafında birleştikleri düşünceler olmuştur. Eğitim konusu, tarih ve köklere bağlılık, mekân ve eşyaya olan yaklaşımların değişmesi, Avrupa'da kamusal hayat ve Avrupa medeniyet anlayışının sanata yansımaları üzerinden belli temalar etrafında toplanmışlardır.

Bölümün ilk yazarı Namık Kemal, II. Abdülhamid döneminin en etkili entelektüellerinden birisidir. Edebiyata sunduğu katkının yanı sıra siyasi duruşuyla da dönemin diğer entelektüelleri üzerinde büyük bir tesiri olmuştur. Namık Kemal'in başlı başına hatırat türünde bir eseri yoktur ancak mektupları üzerinden kişisel tarihini takip etmek mümkündür. Fevziye Abdullah Tansel, Namık Kemal'in bütün mektuplarına ulaşmış dört ciltlik bir külliyyat halinde yayıma hazırlamıştır. Külliyyatın ilk cildi yazarın Avrupa ve Magosa'dan yazdığı mektuplardan oluşmaktadır. Tansel'in yaptığı tasnife

göre Namık Kemal'in Avrupa'dan yazdığı toplam 76 mektup 1867-1870 tarihlerini kapsamaktadır.

Namık Kemal'den sonra ise Abdülhak Hamid'in mektuplarına ve hatıratına yer verilecektir. Abdülhak Hamid, elçiliklerdeki görevlendirmeleri nedeniyle uzun süre Paris ve Londra gibi şehirlerde yaşamıştır. Yazarın Avrupa hatıraları ise 1876'dan 1914 yılına kadar olan evreyi anlatmaktadır. Yazarın hatıraları II. Abdülhamid sonrasını da kapsadığından 1900'den sonra yazdığı hatıralara üçüncü bölümde yer verilecektir.

On Dokuzuncu Asır şiiiriyle tanınan Sadullah Paşa ise uzun süre Berlin ve Viyana sefirliği görevlerini yürütmüştür. Tarih ve mitolojiyle oldukça ilgili olan Sadullah Paşa Avrupa medeniyetinin köklerini anlamak için epey çaba göstermiştir. Yazarın *Paris Ekspozisyonu, Charlottenburg Sarayı, Refet Bey'e Mektup, Berlin Mektubu* (1878) gibi Avrupa'dan yazdığı eserleri dışında Ali Akyıldız tarafından hazırlanmış bir monografisi de bulunmaktadır. Belgelere dayandırılarak hazırlanmış monografide Sadullah Paşa'nın Avrupa'daki yaşamının, dönemin siyasi havasının, medeniyet anlayışının ve intiharının tüm ayrıntılarına yer verilmiştir.

Ebüzziya Tefvik, II. Abdülhamid döneminde matbaacılıkta kaydettiği ilerleme ile Osmanlı entelektüelleri arasında saygınlık kazanmıştır. Avrupa'ya yaptığı seyahatte de özellikle Avrupa'daki basın yayın faaliyetlerinin durumu hakkında incelemelerde bulunmuştur. Seyahat amacı açısından bu dönemin diğer yazarlarından ayrıldığı söylenebilir. Yazar 1897 yılında yaptığı seyahati basılmak üzere hazırladığı iki uzun mektupta anlatmıştır: *Paris'ten Londra'ya* ve *Hotel Metropole*.

Sami Paşazade Sezai'nin bütün eserlerini üç ciltte toplayan Zeynep Kerman'ın hazırladığı külliyyatın ikinci cildinde yazarın Avrupa hatıraları ve mektupları yer almaktadır. 1881'den 1921'e uzanan bu hatıraların 1900'den sonraki kısmı üçüncü bölümde ele alınacaktır. Çünkü Sami Paşazade Sezai'nin Avrupa'ya ve Batı'nın medeniyet anlayışına karşı olan bakış açısı 1900'den sonra köklü bir değişikliğe uğramıştır. Özellikle İngiliz geleneğini ve siyasi yapılanmasını Osmanlı Devleti'ne yakın gören yazarın fikri Avrupa'da geçirdiği sürenin uzamasıyla ve Kurtuluş Savaşı'nın yaklaşmasıyla şarkiyatçılıktan garbiyatçılığa doğru evrilmiştir.

Âli Kemal, *Ömrüm* adlı hatıratında yaşamının ilk yıllarını odaklanmıştır. İttihat ve Terakki karşıtı yazar dönemin siyasi kanonuyla ters düşünce Paris'e kaçmış ve uzun

süre Paris'te yaşamak zorunda kalmıştır. Öğrenimini Paris'te tamamlayan yazar, Avrupa'ya dair izlenimlerini *Paris Musahabeleri*'nde (1895) anlatmıştır.

Ahmet Mithat Efendi 1889 yılında II. Abdülhamid tarafından Stockholm'de yapılan Oryantalistler Kongresi'ni izlemesi için Avrupa'ya gönderilmiştir. Kongreden sonra ayrıntılı bir seyahat planı hazırlayan yazar gezdiği birçok şehri ayrıntılarıyla anlatarak, Batı'yı kendi gözüyle değerlendirmiştir.

Ahmet İhsan Tokgöz, *Avrupa'da Ne Gördüm?* (1891) adlı eserini Avrupa'da yalnızca kendisinin merak ettiği yerleri ziyaret ederek kaleme almıştır. Batılı bir gezgin gibi yalnız seyahat etmek ve Batı kültürünü anlamak amacıyla yaptığı bu gezinin notları Avrupa'yı tanıtmanın yanı sıra Avrupalıların yayıncılıkta kaydettiği ilerlemeyi anlamak açısından da önemlidir.

Mizancı Murad Bey, *Mücâhede-i Milliye: Gurbet ve Avdet Devirleri* (1895-1897) adlı hatıratında yurt dışına kaçmasını gerektiren siyasi meseleleri, Mizan gazetesinin akıbetini, İttihat ve Terakki ile olan münasebetlerini ele almıştır.

Halit Ziya Uşaklıgil ise yalnız II. Abdülhamid döneminin değil belki bütün bir Türk Edebiyatı'nın hatıra türünde en çok eser veren yazardır. Bu bakımdan onun külliyatına da iki ayrı bölümde de yer verilecektir. Bu bölümde yazarın *Saray ve Ötesi*, *Kırk Yıl* ve *Kenarda Kalmış* adlı eserlerindeki hatıralarından faydalanılmıştır.

2.1. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ HATIRAT YAZININDA HÜR DEVLET VE HÜR BİREY ANLATILARI

Birinci bölümde ele alınan eserlerde Osmanlı entelektüellerinin çoğunlukla devlet mekanizmasına seslenen bir tonda hatıralarını kaleme aldıkları gözlemlenebilir. Sadık Rifat Paşa'nın ve Mustafa Sami Efendi'nin risaleleri buna örnek olarak gösterilebilir. Seyahatname, layiha, sefaretname türünde de değerlendirilebilecek hatırat türü bu eserlerde entelektüellerin Avrupa izlenimlerine göre devlet mekanizmalarında yapılacak değişikliklerle Avrupa'nın medeniyet seviyesine ulaşılacağı düşünülmüştür. Güvenlik meseleleri, askeri nizam, memurların hakları ve liyakat konusu buna bağlı olarak eğitim kurumlarındaki düzenlemeler, Avrupa fuarlarından edindikleri deneyimlerle üretim ve ticaret üzerine yeni fikirler ve son olarak da şehir planlamaları ile medeni bir devletin tesis edilebileceğine inanmışlardır. Ancak II. Abdülhamid'in tahta çıkması ve meclisi belirsiz bir süreyle kapatması Osmanlı entelektüellerinde hayal kırıklığı yaratmıştır. Sarayın jurnalcilik anlayışı, sürgünler ve baskı ortamıyla entelektüellerin faaliyetleri için uygun bir zeminin kalmaması onları Avrupa'ya yönlendirmiştir. Zaten onların beslendikleri medeniyet anlayışı da Batı'dan gelmektedir.

Devlet mekanizmasıyla medeniyet için gerekli şartların oluşturmasının önündeki engeller entelektüellerin bireysel olarak çabalarına yol açmıştır. O yüzden bu bölümde ele alınan eserlerde 1867'den 1900'lü yıllara doğru giderken yazarların, yalnız kendi bilgi ve deneyimlerine dair daha çok ayrıntıya yer verdiği görülecektir. Örneğin ilk bölümde Sadık Rifat Paşa'nın ve Mustafa Sami Efendi'nin risalesinde yazarlar doğrudan devlet mekanizmalarına seslenerek değişimin sadece yönetim tarafından yapılabileceğine olan inançlarını göstermişlerdir. Ancak Abdülhak Hamid, anılarını yalnızca kendisi için yazdığını dile getirmiştir.

Bu bölümdeki yazarlar, devlet teşkilatlanmasındaki eleştirilerini siyaset alanından daha çok sosyolojik taraftan değerlendirmeye başlamışlardır. Bu bağlamda hürriyet, adalet, eşitlik gibi kavramları Avrupa gözlemlerine dayanarak somutlaştırmışlardır. Medeni bir devletten çok hür bir devletin nasıl olduğunu Batı'ya bakarak tanımlamışlar ve bu bağlamda bireysel özgürlüklere değinmişlerdir. II. Abdülhamid döneminde yazarların kendi seslerini bulmaya başlamaları ve hür bir devlet için çabalamaları da kendi içinde bir ironi barındırmaktadır. Çünkü II. Abdülhamid'in kurduğu jurnal sistemi Osmanlı

entelektüellerinin Batı'ya yönelmelerindeki en büyük sebeptir. II. Abdülhamid halifeliğın getirdiğı avantajları kendi siyasetinde ön plana çıkarmak için uğraşırken Batı'nın *Ötekisi* kimliğıyle Avrupa'da bulunan Osmanlı entelektüelleri kendi kimliklerini orada bulmaya başlamışlardır.

İlk bölümde ele alınan 1830-1867 arası eserlerde belirgin bir üslup benzerliğı bulunmaktaydı. Yazarlar kendilerinden önce yazılmış seyahatnamelerin muhtemel etkisiyle hatıralarını neden kaleme aldıklarını açıkladıkları bir giriş bölümü ve hatime bölümü yazmışlardır. Avrupa'da ulaşımın kolaylaşması seyahat edenlerin sayısını arttırmıştır. Seyahat anılarını kaleme almak ise neredeyse bir moda halini almıştır. İkinci bölümdeki yazarların Avrupa'da geçirdiğı uzun süreler göz önüne alındığında bu eserlerden haberleri olmaması mümkün değildir. Bu sebeple eserlerinde kendi seslerini bulabilmişlerdir.

1867'den sonra bir vesileyle Avrupa'ya giden yazarların hatıralarında anlattıkları Batı anlayışı bu tarihten önce yazılanlara göre daha derinliklidir. Bütüne bakıp çıkarımlar yapmak yerine ayrıntılar üzerinde de düşünmeye başlamışlardır. Bu durumun birden çok sebebi bulunmakla birlikte en önemlisi en az bir yabancı dili çok iyi bilmeleridir. Avrupalılarla daha çok temas eden Osmanlı entelektüelleri medeniyetin yalnız devlet organlarını tanzim etmekle sağlanamayacağını anlamışlar ve bu nedenle de kültürün medeniyete etkisi üzerine düşünmeye başlamışlardır. Önceki bölümde ise yazarların büyük bir kısmı devlet görevlendirmesiyle Avrupa'ya gitmiş, birçoğı herhangi bir Avrupa lisanı bilmeyen kimselerden oluşmaktaydı. O sebeple 1867'den önceki dönem Avrupa'ya giden entelektüellerin eserlerindeki en belirgin duygu şaşkınlıktır. Bu yüzden Avrupa onların zihinlerinde büyük, ihtişamlı, yenilmez, çok köklü ve medeniyetin tek sahibi gibi görünmekteydi. Avrupa'daki tüm yeniliklerin devlet eliyle gerçekleştiğini düşünmekteydiler. Ancak o sırada Avrupa'nın fiziki sınırları küçülmüş, siyasi sınırları alabildiğine genişlemiş (kolonyalizm), nüfusu artık bir yığın olmaktan çıkmış ve millileşmişti. Osmanlı Devleti ise en büyük gücünü halen halifelikten ve dolayısıyla İslam birliğı fikrinden almaktaydı. Tüm bunlardan ötürü II. Abdülhamit tarafından birden fazla milliyeti ve görüşü barındıran bir ülkeyi yönetmek için çıkış yolu tek gibi görünmekteydi. Bu durum Osmanlı entelektüellerinin Batı medeniyetini Osmanlı Devleti'ne uyarlamaları konusunda onları en çok zorlayan kısım olmuştur. Bu zorlanma medeniyeti kavramlaştırma çabalarında ciddi şekilde göze çarpmaktadır.

Tanpınar'ın "Modern Türk edebiyatı bir medeniyet kriziyle başlar" tespiti de bu durumun altını çizmektedir (Tanpınar, 1998, s. 101). Bütün bu sebeplerden dolayı bir sonraki başlıkta medeniyetin kavramlaştırılması ve yeniden tanımlanması hususu üzerinde durulacaktır.

2.2. AYDINLANMANIN SÖYLEMSEL DIŞAVURUMU BATI'DA MEDENİYET, ŞARK'TA TERAKKİ MİYDİ?

Avrupa'da üretilen kavramların Osmanlı entelektüelleri tarafından nasıl karşılandığı üzerine yapılan son çalışmalardan birisi Einar Wigen'a ait *State of Translation*'dir. Wigen çalışmasında bizzat kavramların çevirileri aracılığıyla arka planında yaratılmak istenen duygunun ne olduğunu üzerinde durmuştur. Wigen'a göre XIX. yüzyıla kadar Osmanlı yazınında *civilisation*'ı karşılayacak bir kelime yoktur, medeniyet yerine Arapçadan yani İslam kültüründen alınmış ahlak, adap, terbiye, maarif, talim, umrân gibi kavramlar kullanılmaktadır (Wigen, 2015, s. 107). Wigen bu kavramlar arasında *umrân*'ı ayrı bir yere koyar. Umrân, bayındırlık anlamıyla medeniyetin en temel gerekliliği gibi görünmektedir. Çünkü m-d-n kökünden gelen medeniyet kavramı şehirleşmeyi, şehre ait olanı imlemektedir (Wigen, 2015, s. 110).

Wigen, medeniyetin Osmanlı devlet mekanizmasındaki ilk yapılanmasının İbn-i Haldun'dan esinlendiğini düşünmektedir. Medeniyetin getirdiği lüksler devletin komşu yönetimler karşısında prestijini sağlaması için gereklidir. Wigen, İbn-i Haldun'un *Mukaddime* 'sinde medeniyetin hem gerekli bir şer hem de yozlaşma ve prestij kaynağı olarak gösterildiğini belirtmiştir (Wigen, 2015, s. 110). Wigen'in medeniyetin Osmanlı Devleti'ni Batı'da meşru kılmak için önemli bir araç haline getirildiğini düşünmektedir. İşte bu sebeple de XIX. yüzyıla kadar ihtiyaç duyulmamış bu aracının derhal dolaşıma sokulması için hızlı adımlar atılmıştır. Bunun için Encümen-i Daniş kurulmuş, elçilikler açılmış ve çeviri faaliyetleri hızlandırılmıştır. Medeniyet kavramını açıklama girişimi ilk olarak Mustafa Reşid Paşa'dan gelmiştir. 1834'te Paris'ten yazdığı mektupta *sivilizasyon* dediği medeniyeti insanın eğitimi (ahlak ve edeple beraber düşünerek) ve düzenin tesis edilmesi olarak tanımlamıştır (Wigen, 2015, s. 110).

Mustafa Reşid Paşa'nın medeniyeti tanımlama çabası yarım asır sürecek olan açıklamaların başlangıcıdır. Tanpınar'ın da işaret ettiği medeniyet krizi daha sonra Türk edebiyatının en temel temalarından birisi olacaktır. Türk yazarlar, medeniyeti tanımlarken İbn-i Haldun'un Tavırlar Teorisi'nden aldıkları ahlak, terbiye, edep gibi kavramlarla bir arada düşünmüşlerdir. Yalnızca Ahmet Mithat'ın yazdığı romanlar düşünüldüğünde bile ahlak olmadan medeni olmanın hiçbir anlam ifade etmediği anlaşılacaktır:

Alafrangalık hakkında kendisinden önce başkaları da yazmışsa da, 1880'lerin ve 1890'ların en üretken ve popüler yazarı, en az yedi romanında bu konuyu işleyen Ahmet Mithat'tır. Mithat, 'Batılılaşmanın gerçek anlamı'nı tartışmak için alafranganın taklitçiliğini ve yüzeyselliğini kullandı. Bunlar, Avrupa uygulamalarını benimserken tutkularını kontrol etmeyi başaran Osmanlılar ile bunu yapmayanlar arasında net bir ikilik oluşturan, büyük ölçüde didaktik romanlardır. Romanların kendileri, oldukça açık bir şekilde, uygun davranış kılavuzları olarak yazılmıştır: Okuyucunun Avrupa medeniyetinden "faydalı" olanı alırken kendi tutkularını nasıl kontrol edebileceğini göstermek amaçlanmıştır. Ahmet Mithat, 1898'de *Tarık* dergisindeki bir dizi yazısında da konuyu kurgusal olmayan bir biçimde ele almış ve burada tarihsel gelişim aşamalarını sarmal bir merdivene benzetmiştir. Bir toplum basamakları ne kadar yükselirse muasır medeniyete o kadar yaklaşır. Demek istediği, Osmanlıların merdivenleri çıkması gerekse de dikkatli çıkmaları gerektiğidir, çünkü gördük ki Avrupa medeniyeti dediğimiz şeyin iyi tarafları kadar kötü tarafları da vardır (Wigen, 2015, s. 116-117).

Wigen, Ahmet Mithat'ın Emile Zola'nın eserlerinden bahsederken frengi kelimesini kullanmasını hem alafranga ile aynı kökten gelen Batılı anlamında hem de frengi hastalığını kastederek kullandığını iddia etmiştir (Wigen, 2015, s. 117). Özellikle 1860 ve 1870'lerde yazılan Türk romanına dikkat çeken Wigen, alafranga ve züppe tipinin yaratımında Fransız usulünün olduğu gibi kabul edilmesine bir tepki olarak ortaya çıkarıldığı üzerinde durmuştur (Wigen, 2018, s. 93).

Asıl mesele, medeniyet ve medeniyet kavramlarıyla nasıl başa çıkılacağı ve Avrupa görgü ve ahlakıyla (veya bunların eksikliğiyle) nasıl ilişki kurulacağıydı. Fransız dili seçkin eğitimin bir parçası haline geldikten sonra, bazı Fransızca ifadeleri ve tavırları benimsemek de sosyal ayrımın bir işareti haline geldi. Bu hiçbir şekilde durağan değildi ve sonradan görme Fransız geleneklerini de benimsemeye başladıkça değişti. Kısacası, Fransız örf ve adetleri ile Fransız dili arasında nasıl bir ilişki kurulacağı, kişinin edebini gösterme yolu haline geldi. Bu konu, 19. yüzyıl sonu Osmanlı edebiyatında kapsamlı bir şekilde işlenmiştir. Aslında, Osmanlı romanının doğuşunu, Türkçe'de "Fransız usulüyle nasıl başa çıkılır" edebî temasından net bir şekilde ayırmak zor olacaktır (Wigen, 2018, s. 93).

Wigen, Fransız kültür ve medeniyetinin etkisi altında kalan Osmanlı entelektüellerinin bu durumla *başta çıkmak* için çeşitli yollar denediklerine değinmiştir. Çünkü Fransız medeniyetini olduğu gibi almak kültürünün de aktarımını getirmekteydi. O dönemin roman yazarı entelektüelleri İbn-i Haldun'un kaçınılmaz bulduğu bu yozlaşma halini sıklıkla eleştirmiş olsalar da doğrusunun tam olarak ne olduğunu fikir birliği içerisinde ortaya koymamışlardır. Yazarlar sadece neyi istemediklerini, züppe / alafranga bir tip üzerinden anlatmaya çalışmışlardır. Wigen, bu durumu bir tür çeviri sorunu olarak görmüş ve aslında durumun bugün dahi aşılması zor bir tarafını vurgulamıştır: Ona göre Ana Avrupa dilleri dini ve siyasi kelime dağarcığı ile ürettikleri kavramlar bakımından yüksek derecede bir uyumluluk söz konusudur. Avrupa dillerinin ortak bir kaynaktan gelmesi (Latin temelli), din birliği, monarşinin meşrutiyete dönüştürülmesinde benzer evrelerden geçmeleri ve bilginin üretimi /isimlendirilmesi konularında ortak bir ses yakalamalarını sağlamıştır (Wigen, 2018, s. 65-66). Bu uzun süreli karmaşık

kavramlaştırma sürecine, birden ve sonradan dahil olan -ki kendisinin onların arasında olup olmadığına dahi emin olamayan- Osmanlı entelektüel çevresi için Şark'ın yararı gözetilerek dönüştürülmesi zor bir olgudur.

Wigen'a göre bugün Japonya'nın sosyoekonomik seviyesi Fransa ile benzerdir. Ancak Fransızcanın Japoncaya göre daha yaygın, işlevsel ve prestijli bir yapıda olduğu da bir gerçektir. Çünkü Fransızca çok uzun süre Avrupa diplomasisinin ve Avrupa aristokrasisinin prestij dili olmuştur (Wigen, 2018, s.65). Tüm bu sebeplerle Osmanlı entelektüeli için de *frankofoni* etkisinden çıkmak kolay olmamıştır.

Avrupa'yı görmüş orada uzun süre vakit geçirmiş yazarların kurgu dışı eserlerinde ise 1860'lı yıllardan sonra terakki kelimesinin sıklıkla kullandıkları görülecektir. Terakki; yukarı kalkma, yükselme, ilerleme anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2006, s. 1082). Recep Ahışalı ise terakkinin ilerleme ve yükselme anlamına ek olarak artma ve çoğalma anlamlarının da olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nde idari ve askeri görevlerdeki yükselmeyi, buna bağlı olarak artan geliri temsil eden bir terim olarak tanımlamıştır (Ahışalı, 2011, s. 479).

Bu bölümde ele aldığımız yazarlar hatıralarında terakki kelimesini medeniyete bir alternatif olarak kullanmışlardır. Medeniyet kavramının cümle içinde sürekli Batı ile ilişkilendirilmesi, kavramın yalnız Avrupa'ya ait bir temsil gibi algılanmasına sebep olmuştur. Medeniyet, zihinlerinde Batılıdır. Ama Batı kültürü tümüyle Osmanlı Devleti için uygun değildir. Örneğin Avrupa'nın din birliği de medeniyetin bir parçasıdır. Osmanlı entelektüellerine göre ahlak, edep, maarif gibi Şark'a ait terimler Avrupalıların medeniyet anlayışı içerisinde yoktur. Ya da Avrupa'nın ahlak anlayışı ile Türklerinki özellikle din ve gelenek noktasında çatıştığı için Osmanlı medeniyeti demekten sıklıkla kaçınmışlardır. Bunun yerine terakki sözcüğünü seçerek Osmanlı geleneğine uygun bir ilerlemenin nasıl olması gerektiğini tarif etmişlerdir. Bu konuda yazılmış iki önemli makale bulunmaktadır. Birincisi Namık Kemal'e ait İbret gazetesinde yayımlanan *Terakki* makalesidir. Bir diğeri ise Sami Paşazade Sezai'nin İttihad gazetesinde çıkan *Terakki* başlıklı yazısıdır. Namık Kemal, *Terakki* makalesinde medeni bir devletin üretken bir devlet olduğu kanaatine varmıştır. Londra üzerinden verdiği örneklerle eğitim, siyaset ve adalet meseleleri üzerinden terakki etmenin Batı'nın kurduğu sistemi benimsemenin yollarını anlatmıştır (Mehmet Kaplan vd., 1993, 201).

Sami Paşazade Sezai ise *Terakki* adlı yazısında taklit etmenin tabiatın bir parçası olduğunu, Avrupa'nın kaydettiği ilerlemeyi yani *medeniyet-i hazırayı* almanın doğal olduğunu vurgulamıştır. Çünkü beşeriyetin gelişmesi başından beri doğayı taklit ederek gerçekleşmiştir. Avrupa medeniyet anlayışına dair makale boyunca söylediği en önemli tespiti ise Avrupalıların geleceği bugünden planlamasıdır. Anlık kararların ve yalnız ihtiyacı gidermek üzere yapılan değişikliklerin üzerine yeterince düşünülmediği için geçici tesirleri olduğunu vurgulamıştır. Oysa ona göre terakki etmek için geçmişin, bugünün ve geleceğin birbiri üzerine inşa edilmesi gerekmektedir: “Esbâb-ı terakkiye çalışalım! Çünkü Avrupa'nın efkâr-ı terakkisini teshîl eyleyecek ve medeniyet-i hâzırayı daim ettirecek buranın saadetidir” (Kerman, 2003, s. 8).

1860-1900 arası yazılan hatıralarda yani yazarların kişisel söylemlerinde medeniyeti bir kavram olarak kullandıklarında Batı ile ilişkilendirdikleri, Osmanlı medeniyeti yerine ise terakki ya da terakki etmek sözcüklerini kullandıklarını görülmüştür. Bunun en önemli sebebi ise Osmanlı Devleti'nin Batı'dan ayrıldığı noktaların farkında olmalarıdır. Elbette dönemin en önemli siyasi hareketlerinden birisi olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bir araya gelmesinde büyük katkıları olan bu yazarların terakki ve medeniyet arasındaki ayrıma dikkat çekmeleri de kaçınılmazdır. Terakki, içerisinde ahlak, edep, maarif gibi *Biz*'e yani Şark'a ait alt anlamları da içerecek şekilde kullanılmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti tüm mekanizmalarıyla hem Avrupa ile yakınlaşmak hem de kendisi kalmak istemektedir. Bu çatışma Osmanlı entelektüellerini de medeniyet kavramı üzerine tekrar tekrar düşünmeye itmiştir. II. Abdülhamid döneminde yazarlar, Avrupa'da *Öteki*'si olduklarının ayırdına varmış ve çağın gereklerine uyan yeni bir benlik yaratmak için harekete geçmişlerdir.

2.3. ORYANTALİZM-OKSİDENTALİZM İKİLEMİNE DÜŞEN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ OSMANLI MÜNEVVERLERİ

İlk bölümde ele alınan yazarların Avrupa'yı anlama süreçleri düşünüldüğünde Ben-Öteki ayrımını çok fazla hissetmedikleri söylenebilir. Bu yazarların çoğu (belki Hayrullah Efendi dışta tutulursa) Avrupa'da kısa süre kalmış, devlet görevlendirmesiyle korunaklı ve ihtişamlı bölgeleri gezmiş kimselerden oluşmaktaydı. Hatta kendileriyle denk görevde insanlarla karşılaştıkları için Batı ve Osmanlı arasındaki medeniyet farkını yalnız politikada aramış ve devlet mekanizmasında değişiklikler önermişlerdi. 1860'lı yıllardan sonra ise Avrupa'da uzun süreler kalan yazarlar Batı'ya entegre olmaya çalışmış ve medeniyetin yalnız devleti tanzim etmekle çözülemeyeceğini anlamıştır. Bu durum aynada ilk kez kendisini fark eden bir bebeğin *Öteki*'yi idrak etmesine benzetilebilir. Avrupa'ya ilk kez giden Osmanlı entelektüellerinin ise aynanın önünde geçirecek yeterli vakitleri olmamıştır. Bu analogi Freud'un ayna evresi dediği, öznenin benlik anlayışının oluşması için anneden koştığı çocukluk dönemine bir göndermedir. Lacan'ın Freud'dan alarak geliştirdiği bu kuramda öznenin benlik inşası için bir *Öteki*'ne ihtiyaç duyduğu ve ancak bu yabancılaşma sayesinde bir kimlik kazanılabileceği iddiası vardır (Lacan, 1992, s. 48).

Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile bağlarını kuvvetlendirmeye çalıştığı XIX. yüzyılda kendi kimliğini kaybetmeden Batılılaşma çabasına girmesi büyük bir gerilimin başlangıcıdır. *Bu gerilimin ardında hem tarihin öznesi olma isteği hem de ötekimiz karşısında özne olma isteği ile biçimlenen öznellik zihniyetimiz vardır* (Akpolat, 2013, s. 7). Bu öznellik isteği yani kimliğin yeniden kurgulanması yalnız XIX. yüzyıla ait bir problem değildir. İktidar odağına göre yeniden ve yeniden ele alınmak zorunda kalınır.

Edward Said'in *Orientalism (Şarkiyatçılık)* adlı yapıtı 1979 yılında Batı ve Doğu'nun iktidar üzerinden nasıl karşıt gruplarda konumlandıklarını anlatır. Said, Foucault'nun özne ve iktidarla ilgili görüşlerine dayandırdığı Şarkiyatçılık fikrini üç ayrı tanımla tasvir etmektedir. İlk tanımda coğrafi konuma göndermede bulunur. Ona göre Amerika'nın Şark anlayışı ile Avrupa'nın Şark anlayışı farklıdır:

Amerikalılar Şark için aynı şeyi hissetmeyecektir; onlar için Şark, bambaşka bir biçimde, Uzakdoğu'yla (temelde Çin ve Japonya'yla) bağlantılıdır daha çok. Amerikalılardan farklı olarak Fransızlarla İngilizlerin -onları kadar güçlü olmasa da, Almanların, Rusların, İspanyolların, Portekizlilerin, İtalyanların, İsviçrelilerin- benim Şarkiyatçılık diyeceğim

köklü bir gelenekleri Şark'ın Avrupa-Batı deneyimindeki özel yerine dayanan bir Şark'la uzlaşma biçimleri vardır. Şark, Avrupa'nın sadece komşusu değildir; Avrupa'nın en büyük, en zengin, en eski sömürgelerinin mekânı, uygarlıkları ile dillerinin kaynağı, kültürel rakibi, en derin, en sık yinelenen Öteki imgelerinden biridir. Ayrıca, Şark, onun karşı imgesi, düşüncesi, kimliği, deneyimi olarak Avrupa'nın (ya da Batı'nın) tanımlanmasına yardımcı olmuştur. Ne ki, bu Şarklıların hiçbiri salt imgelemde yaratılmış değildir. Şark, Avrupa'nın maddi uygarlığı ile kültürünün bütünleyici bir parçasıdır (Said, 1999, s. 11).

Said, ikinci tanımında Şark ve Garp'ı ayıran ontolojik ve epistemolojik farklılıklara vurgu yapmaktadır. Bu tanımları besleyenler toplum betimlemeleri yapan romancılar, felsefeciler, siyaset kuramcılarıdır ve Victor Hugo, Karl Marx, Dante gibi yazarlar bir noktada birleşebilirler (Said, 1999, s. 12). Said'in üçüncü tanımı ise savunduğu tezin temelini oluşturmaktadır:

Şimdi Şarkiyatçılığın, diğer ikisine göre daha tarihsel; daha somut bir tanımı olan üçüncü bir anlamına geliyorum. Kabaca belirlenmiş bir başlangıç noktası olarak onsekizinci yüzyıl sonu alınır, Şarkiyatçılık, Şark'la -Şark hakkında saptamalar yaparak, ona ilişkin görüşleri meşrulaştırarak, onu betimleyerek, öğreterek, oraya yerleşerek, onu yöneterek- uğraşan ortak kurum olarak, kısacası Şark'a egemen olmakta, Şark'ı yeniden yapılandırmakta, Şark üzerinde yetke kurmakta kullanılan bir Batı biçimi olarak incelenebilir, çözümlenebilir (Said, 1999, s. 32)

Said'in Şarkiyatçılığı tanımlarken yaptığı XVIII. yüzyıl vurgusu, Avrupa'da yaşanan gelişmelere işaret etmektedir. Aynı yüzyılda Fransız Devrimi yaşanmış siyasi olarak bütün Avrupa'yı etkisi altına alan milliyetçilik fikri yayılmaya başlamıştır. Sanayi Devrimi ile birlikte refaha kavuşan Avrupa eline aldığı büyük gücü uzun süre muhafaza etmeyi başarmıştır. Jale Parla, Avrupa'nın Doğu'yu kendi egzotik fikirlerince yeniden ürettiklerini, bu üretimin ise bilinçli ve maksatlı şekilde Doğu üzerinde hakimiyet kurmak için yapıldığını ileri sürmüştür (Parla, 2015, s. 22).

Said, *Orientalism*'de kendini üstün gören ve bu üstünlüğünü korumak isteyen bir kültürün (ki Batı kültürü böyledir) başka bir kültürü eşiti olarak anlayıp değerlendiremeyeceğinden yola çıkar. Hele bu kültür sömürgeciliğin askerî ve ekonomik amaç ve kurumlarıyla da besleniyorsa, yani egemen kültürse. O zaman öğrenme ve anlama isteği "izin vermek, ezmek, meşruiyet tanımak, yasaklamak, doğrulamak" gibi tutkulara dönüşür. Şarkiyatçılık da ister bir bilim, ister bir tavır ya da tavırlar yumağı olarak, Avrupa'nın sömürgeci kültürünün bir kurumu olduğu için, ondan bağımsızlaşmamış ve bu tutkuların arınmamıştır (Parla, 2015, s. 20)

Said, Batı kolonyalizmine gönderme yaparak adını koyduğu Şarkiyatçılık teorisinde Osmanlı Devleti'nin konumuna hiç değinmemiştir. Oysa Avrupa'ya en yakın Müslüman devleti olarak Batı kolonyalizmine maruz kalan devletlerin başında gelmektedir. Selim Deringil, Osmanlı Devleti'nin maduniyet çalışmaları açısından önemli bir örnek olduğunu düşünmektedir. Osmanlı Devleti, 1839'da Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiş, XIX. yüzyılın pozitivist fikirlerine yaklaşmaya çalışan, birçok reformu İslami eğilimlerle harmanlayıp modern Batıcılıkla bir arada tutmayı deneyen

bir yapıdaydı. Deringil'e göre de Osmanlı Devleti'ni özel kılan budur (Deringil, 2007, s. 193-194). Ancak oryantalizm gibi önemli bir kuramı ortaya atan Said için bile Osmanlı Devleti'nin bir özne olarak Batı karşısındaki konumunu çözümlmek zor olmalı ki çalışmasında buna hiç değinmemiştir:

Tarihte son derece aşikâr olduğu için gözden kaçan hususlar vardır. Bunlardan biri de 19. yüzyılda Osmanlı devletinin yegâne Müslüman dünya devleti oluşudur. Bu husus imparatorluk tarihi çalışmalarında özellikle İngiliz Hindistan'ı eksenli "maduniyet çalışmaları" (subaltern studies) ekolünün gözünden kaçmıştır. Bir eşitsiz güç ilişkisi olarak "oryantalizm" kavramını yaratan Edward Said için bile Osmanlı İmparatorluğu adeta uzaydaki bir "kara delik" gibidir (Deringil, 2007, s. 15).

Deringil, *İktidarın Sembolleri*'nde Osmanlı Devleti'nin egzotik görünmekten her ne kadar kaçınmaya çalışsa da Batı'nın Şark'ı anlama biçimine yenik düştüğünü düşünmektedir. Dünya fuarlarında Osmanlı hükümetinin aldığı tavrı örnek göstererek bu duruma açıklık getirmeye çalışan Deringil, Batı'nın fuarlarda gösterilmesi için istedikleri kıvrak rakkaseleri, kuvvetli kürekçileri, dervişleri Yıldız Sarayı'nın şiddetle reddettiğini, bunu milli onur ve adetleri zedeleyecek bir saçmalık olarak gördüğünü belirtmiştir (Deringil, 2014, s. 168). Osmanlı Devleti yöneticileri ise Batı'nın bu sembollerine karşı "Osmanlı at meydanı" oluşturulması için alan talep etmiştir. Chicago'da yapılacak fuar için atların oraya götürülmesi, at meydanının hazırlanması gibi zahmetlere karşın Osmanlı hükümeti her türlü çabayı göstermeye razı olmuştur (Deringil, 2014, s. 174).

En baştan itibaren, eşitlik için mücadele etmelerine karşın, Osmanlıların, Batı'nın "Şark" kavrayışını içselleştirmiş oldukları anlaşılıyor. Atların "özel adları" olmak zorundaydı, çünkü kibar bir toplumda işler böyle yürüyordu. Öz kavrayış ile dış dünya tarafından kavranışın bu şekilde birbirine karışmasının izi, Chicago fuarına yeniçeri mankenler göndermek konusunda yapılan tartışmada da sürülebilir. Öneri, Gemlik'ten Nuri Bey diye birinden gelmişti. Nuri Bey, fuarda, geleneksel giysileri içindeki yeniçerileri temsil eden mankenlerin bulunduğu bir "Osmanlı müzesi" kurulmasını teklif ediyordu. Bu öneri, "Hristiyanlar arasında tatsız anıları uyandırabileceği" gerekçesiyle Babiâli tarafından reddedildi (Deringil, 2014, s. 174-175).

Deringil, Osmanlı entelektüellerinin Avrupa'da seyahat ettikleri gibi Batılıların da Osmanlı Devleti'nde seyahate çıktıklarını ve egzotiklik meraklarını gidermek için bu seyahatleri yaptıklarını anlatmıştır. Leon Cahun'dan bir alıntı yapan Deringil, Batılı bir seyyaha Şark'ta görmek istediği şey sorulduğunda saray, odalık, kervan, Mevlevi dervişi, sedir ağaçları, Kudüs, Şam, Bağdat gibi cevaplar alındığını, Batı'nın zihnindeki Şark için bu simgelerle sıklıkla karşılaşıldığını ifade etmiştir (Deringil, 2014, s. 20). Deringil, çağdaş Türk tarihçilerin dahi çalışmalarında zaman zaman oryantalist bir yaklaşıma kaçtıklarını düşünmektedir (Deringil, 2014, s. 16). Ancak Deringil, XIX.

yüzyılda Osmanlı Devleti'nin halen dünyanın en büyük güçleri arasında sayıldığını, II. Abdülhamit zamanında toprak kayıplarının nispeten azaldığını, Afrika ya da Hindistan gibi büyük bir açık pazar ve sömürge alanı olmadığını bu sebeple de meşrutiyet alanının Batı'dan ve diğer Şark ülkelerinden farklı olduğunu belirtmiştir.

Deringil'in de vurguladığı gibi Batı'nın oluşturduğu Şark imgelemine karşı hem Osmanlı hükümeti hem de Osmanlı entelektüelleri kendilerini anlatma gereksinimi duymuştur. Meltem Ahıska, *Radyonun Sihirli Kapısı Garbiyatçılık ve Politik Öznellik* adlı eserinde Batı'nın yazdığı tarih anlatısının daha en baştan geriye dönüşü engeller bir nitelikte olduğundan bahsetmiştir. Gabrielle M. Spiegel'den aktardığına göre ise bellek ve tarih birbirinden ayrılmalıdır. Çünkü bellek geçmişin yeniden canlandırılmasını isterken tarih ölümler üzerinden bir söylem üretmektedir (Ahıska, 2018, s. 51). Bu bağlamda hatıralar da belleğin kendine has haliyle yeniden canlandırılmasını sağladığından Türk modernleşmesini anlamak için yeni imkanlar sunar.

Bir tarihi kişisel anılar etrafında anlatmak, dolayısıyla kişisel zamanla sınırlamak, tarihsel anlatının ilerleyen çizgiselliği yerine anıların döngüsel zaman anlayışını koymak olarak yorumlanabilir. Bunun tarih bilincini nasıl etkilediği ve "milli bellek" açısından sonuçları incelenmeyi bekleyen bir konu olarak ortaya çıkıyor (Ahıska, 2018, s. 60).

Ahıska'nın da işaret ettiği gibi bellek çizgisel değildir. Tarih, bellekte kronolojik olarak akmayabilir. Bu sebeple Türk yazarların hatıralarında kronolojik bir zamansallığa çoğu zaman rastlanmaz. Birçoğu hatıralarını olayın geçtiği zamandan çok sonra kaleme almıştır. Bellekteki döngüsellik etkileyen ise tarihin, siyasetin, gündelik yaşamın kendini tekrar etmesinden kaynaklıdır. Tarihi yazarlar aynı imgelerle tariflere giriştikleri için bellek kendini tekrar ediyor gibi görünmektedir (Ahıska, 2018, s. 65). Bir tek tarihin olduğunu kabul etmek modernlik, medeniyet, kültür gibi kavramları da tekleştirir. Batı'nın *Öteki*'si olan toplumların tarihi ise bir fanteziden ibaret gibi görünmektedir (Ahıska, 2018, s. 69).

Garbiyatçılık (oksidantalizm), Şarkiyatçılığın (oryantalizm) tamamen tersi gibi algılanmaktadır. Ancak Ahıska bu algıya karşı çıkar. Şarkiyatçılık, çok uzun süre kolonyalizmin bir sonucudur. Garbiyatçılık bunun tersiymiş gibi kabul edildiğinde ise anti-kapitalist ve milli bir tepkiden ibaret gibi görünmektedir. Oysa Garbiyatçılık yalnız bu bağlamda tanımlandığında *kültürel bir şizofreni* olarak kabul edilir (Ahıska, 2018, s. 73). Türklerin Batı medeniyeti dairesine girmesi ise çok daha karmaşık bir süreçtir.

Türkiye’de Cumhuriyet sonrası milliliğin tariflenmesinde biz ve onlar arasında sürekli çizilmeye çalışılan sınır, “Batı”ya karşı bir dizi muğlak ve bölünmüş tavrı barındırmaktadır. Batı bir yandan “tarihimizi yadsıyan ve felakete sürükleyen” güçtür, bir yandan “medeniyet” idealinin öncüsü ve örneğidir. Türk öznesini sabitlemeye çalışan despot, katı ve dışlayıcı ideolojilere rağmen, bu özne kendini bir türlü bölünmüşlükten kurtaramamıştır (Ahıska, 2018, s. 80).

Ahıska’nın da belirttiği gibi Türklerin Avrupa medeniyeti ile yakınlaşmaları olduğu gibi çatışmaları da olmuştur. Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı entelektüellerinin hangi konularda Batı medeniyetine yaklaşmak istediklerini ve hangi konularda bundan kaçındıklarını kişisel söylemleri üzerinden aktarılacaktır.

2.4. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE YAZILMIŞ AVRUPA HATIRALARINA GENEL BAKIŞ

Bu bölümde 1867’de Namık Kemal’in Avrupa mektuplarından başlanarak kronolojik sırayla Abdülhak Hamit’in, Sadullah Paşa’nın, Ebüzziya Tevfik’in, Sami Paşazade Sezai’nin Ali Kemal’in, Ahmet Mithat Efendi’nin, Ahmet İhsan Tokgöz’ün, Mizancı Murad Bey’in ve Halit Ziya Uşaklıgil’in Avrupa hatıraları ele alınacaktır. Hatıralarda yazarların Osmanlı Devleti’nin *Öteki*’si olarak Avrupa’yı nasıl gördüklerine dair veriler ve Batı medeniyetini Osmanlı Devleti’ne hangi önerilerle uyarlamak istedikleri gösterilmeye çalışılacaktır.

Namık Kemal Bab-ı Ali yönetimiyle ters düştüğü için uzun bir süreyi sürgünde geçirmek zorunda kalmıştır. Sürgündeyken de oldukça üretken olan yazar, ailesi ve arkadaşlarıyla mektuplaşmayı ihmal etmemiştir. Fevziye Abdullah Tansel’in bir araya getirdiği bu mektuplar yazarın yaşadığı dönemi birçok yönden aydınlatmıştır. Tansel, bu mektupların Divan Edebiyatı’ndaki sanatlı mektuplardan birçok yönüyle ayrıldığını ifade etmiştir. Batı’dan özellikle de Fransız edebiyatından etkilenen Tanzimat yazarları mektup türünde de sürgündeki Fransız yazarların tesiri altında kalmış ve bu niyetle mektup yazmışlardır (Tansel, 2013a, s. XIV). Namık Kemal’in *Avrupa Mektupları*’na bu gözle bakıldığında devrin siyasi fikirleri, Batı medeniyeti hakkında düşünceler, Kemal’le birlikte Avrupa’ya kaçan cemiyetin diğer önemli isimlerinin hususi hayatlarına kadar birçok bilgiye ulaşılabilmektedir.

Fevziye Abdullah Tansel’in André Maurois’ten aktardığına göre mektup yazarları üçe ayrılmaktadır. Birinci tür mektup yazarları fikirlerini doğrudan doğruya aktarmak için mektupları kullanmaktadır. İkinci tür yazarlar, sıradan hayatlarını hayallerle zenginleştirerek çekici hale getirip mektup aracılığıyla paylaşmaktadır. Üçüncü türde yazarlar ise benliklerini öylece ortaya koymak istemektedirler. Tansel’e göre Namık Kemal’in mektupları bu üç türe de yakın durmaktadır. Yazar, mektuplarının basılmasını planlamadığı için içeriğindeki fikirler orijinal, samimi ve doğaldır (Tansel, 2013a, s. XLVII).

Namık Kemal’in düşünce dünyası ile direkt bağlantı kurulması açısından önemli bir aracı olarak bu mektuplara çalışmada yer verilecektir. Mektuplar hürriyet, Garp devlet

müesseselerinin Osmanlı'ya uygulanması, tiyatro, Fransızcadan yapılan tercümeleler, dönemin diğler yazarları hakkında kıymetli bilgiler içermektedir.

Sadullah Paşa'nın mektuplaşmalarına bakıldığında II. Abdülhamit yönetimi tarafından pek sevilmediğı anlaşılmaktadır. Avrupa'ya dair gözlemleri ve Osmanlı Devleti'nde uygulanmasını talep ettiğı istekleri dikkate alınmamıştır. İntiharından hemen önce, İstanbul'a gidip hasta olan eşini ve kızını ziyaret etmek için yazdığı dilekçe II. Abdülhamit tarafından reddedilmiştir. Ali Akyıldız, II. Abdülhamit döneminde Müslüman olan sefirlerin eşlerinin yurt dışına çıkmalarına izin verilmediğini ve rehin olarak elde tutulduğunu dile getirmiştir (Akyıldız, 2011, s. 189). Sadullah Paşa'nın oğlu Âsaf Bey ve Şair Nigâr Hanım çocukluk arkadaşlarıdır. Nigâr Hanım'ın yazdığı şiirler Sadullah Paşa'nın da dikkatini çekmiş ve Şairin babası Macar Osman Paşa'ya bir tebrikname göndermiştir (Akyıldız, 2011, s. 190).

Ali Kemâl'e göre medeni bir toplum ancak sanatla iç içe olmakla yaratılabilir. Böyle bir toplumun ortaya çıkması ise kendiliğinden olmayacaktır. Eğitim kademelerinin her birine sanatla ilgili dersler mutlaka eklenmelidir. Ancak sadece ders almak da yeterli değildir. Tıpkı Avrupa'da olduğu gibi çocuklar okul binalarından çıkarılıp müzelere, fabrikalara, sergilere ve tabiatla iç içe olacakları alanlara götürülmelidir (Yeşil, 2014, s. 111). Ali Kemâl'in sanatı topluma kazandırmadaki işlevsel önerileri dikkate değerdir. Kendisi de eğitiminin bir kısmını Avrupa'da tamamladığı için pratik öneriler vermeyi ihmal etmemiştir.

Yazarın anlatımından 1891 yılında trenle Avrupa'ya çok daha hızlı bir hat olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi Marsilya yolu üzerinden Paris'e ulaşmak istediğı için deniz yolunu seçmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 10). Diğler yazarların da hep deniz yolunu seçtiğı düşünülürse iki sebep ortaya çıkacaktır. Birincisi deniz yoluyla daha fazla yer görme avantajından dolayı vapurla seyahat etmek daha mantıklıdır. İkincisi ise Avrupa'ya giden yazarların bir kısmı kaçak yollarla sınır dışına çıkmaktadır. Deniz yolu güvenliğı kara yoluna göre kontrolü güç olduğundan deniz yolu tercih edilmiştir denilebilir.

Namık Kemal ve arkadaşlarını Avrupa'ya sürgüne gönderen ve sonra yine bir araya getiren düşünceler inkılaplar konusundaki münakaşalardır. Yeni Osmanlılar, Batı medeniyetinin Osmanlı'ya tatbik edilmesi konusunda hemfikirdirler. Ancak bunun

tatbiki konusunda bazı münakaşalar mevcuttur. Saray ve çevresiyle yakın ilişkileri bulunan Yeni Osmanlıların fikir ayrılıkları kimi zaman destekledikleri kişilerin siyasi çıkarlarıyla uyuşmazlığından kaynaklanmaktadır.

Namık Kemal'in de içinde bulunduğu Yeni Osmanlıların Batılılaşma sürecindeki düşünceleri üç madde etrafında toparlanabilir. Birincisi Ali ve Fuad Paşaların desteklediği *Garp müessesat-ı düveliyesini* olduğu gibi Osmanlı'da iktibas etmek. İkinci fikir Garp memleketlerindeki meşrutiyet ve parlamentoyu alıp saray dışında bir temsiliyet *hakki* elde etmek. Namık Kemal, Mustafa Fazıl Paşa'nın himayesindedir ve bu fikre yakın durmaktadır. Üçüncü yaklaşım ise Ali Suavi'nin ortaya attığı ve daha sonra Namık Kemal tarafından da övgü alan *Garp usûl ve şerâyi'ini medeniyet-i İslamiyye kavâ'id-i sahîhasıyla* birleştiren bir anlayışla halkın da desteğini alarak ilerlemek (Tansel, 2013a, s. 120).

Namık Kemal Avrupa'da bulunduğu yıllarda hukuk eğitimi almaya da vakit ayırmıştır. Ona göre Batı medeniyetine yaklaşmak için devlet müesseslerinde yapılacak değişiklikler mutlaka temel hak ve özgürlüklerin sağlandığı sağlam kaidelere dayandırılmalıdır. Kanuni Esasi'yi de birçok fikrinin dayanağı olarak gösteren yazar devrin getirdiği şartlara, İslam'ın şeriat kanunlarına ve içtimai unsurlara da dikkat edilerek hazırlanan kanunların medeni bir devletin en önemli gereksinimi olduğunu düşünmektedir. Bu düşüncelerini *Aile Nüfus, İmtizac-ı Akvâm, Efkâr-ı Umûmiyye, İttihad-ı İslâm, Hukuk, Hukûk-ı Umûmiyye* başlıklı makalelerinde etraflıca ele almıştır. Bu makalelerin gazetelerde yayımlanmasıyla cemiyetin fikirleriyle de temas kurmak, moral vermek ve halkı aydınlatmak amaçlarına yaklaşmıştır.

Namık Kemal'in Midilli'den yazdığı mektupların büyük bir kısmı Osmanlı – Rus Savaşı'na dair fikirlerle doludur. Yazar, Rusları kimi zaman Avrupalı olarak değerlendirmiş kimi zamanda Avrupalıların Rusları Osmanlı'dan bile geride bir millet olarak değerlendirdiğini ileri sürmüştür. Savaş uzun sürdüğünden başlarda Rusların mağlup edileceğine neredeyse emin gibidir. Osmanlı askerlerinin en az Avrupalılar kadar yetenekli olduğunu savunmuştur. Avrupalıların savaş konusunda psikolojik üstünlük sağlamak için basını çok iyi kullandıklarını fark etmiştir.

Hatırında mıdır? Birgün Beyoğlu'nda, Millet Bahçesi'nde, “Bizim Erkân-ı harb, Avrupa'nınkilerden aşağı değildir; mühendislerinin mâlûmâtına diyeceğimiz yok; fakat sırf harbe müteallik olan yerlerde, biz de ânlar kadar insanız” demiş idin de, gerek ben, gerek bizim Nurî inkâr etmiş idik. Ben, o efkârımdan rucû' ettim. Şimdi Avrupa gazeteleri de

Anadolu'da Devlet-i Aliyye'nin Erkân-ı harb'i, Rusya'nın Erkân-ı harbine tefevvuk etti, diyorlar. O vakit sana inanmayıp da, şimdi, Avrupa gazetelerine inandığıma teessüf ederim (Tansel, 2013b, s. 39).

Namık Kemal'in mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla da Osmanlı-Rus Savaşı'nda Avrupa Osmanlı'nın yanındadır. Osmanlı askerinin gösterdiği gayreti takdir etmektedirler. Aynı zamanda Osmanlı generallerinin yeteneklerini Almanlarinkine benzeterek Avrupa'da uyandırdıkları saygıya da dikkat çekmiştir (Tansel, 2013, s. 74).

Osmanlı-Rus Savaşı'nı Avrupa basınından takip etme zorunluluğunu eleştiren yazar, Osmanlı basınının haberleri ulaştırmada geç kaldığını iddia etmiştir. Bununla birlikte tarafsızlık hususunda da yazarın bazı çekinceleri olması dikkat çekicidir. Osmanlı hükümetinin savaşla ilgili fikirlerinden ziyade Avrupa hükümetlerinin savaşa olan yaklaşımı Namık Kemal için daha önemlidir (Tansel, 2013b, s. 79). Çünkü savaş sonunda yapılacak antlaşmalarda Avrupa'nın desteğini almış olmanın önemini bilmektedir.

Namık Kemal, bir halkın muasır seviyeye ulaşması için demokrasi fikrinin halka yerleştirilmesi gerektiğinin çok erken farkına varmıştır. Bu düşüncesini de gazetelerde ve hususi eserlerinde zikrettiğinden cezalandırılmış, sürgün edilmiştir. Hususi mektuplarında da medenileşmenin ancak demokratik bir yönetimle olabileceğini tekrar etmiştir. Zaten Namık Kemal'in içerisinde bulunduğu bütün topluluklar saray yönetimi dışında millete ait bir meclis kurulması için çaba göstermiştir.

İstanbul'un, mizâcından ne zaman fârig olacağını bilmek, keşfe muhtâc değil... Ne zaman milletin sesi işitilmeğe başlar ise, o zaman belki biraz insana benzeyebiliriz. Hem İstanbul'daki halkın sesi değil, çünkü bizim güzel pâ-yi tahtın halkını Cenâb-ı Hak, bu ümmet-i merhumenin başına belâ yaratmış. 'Abdül-'Aziz Baş-mâbeyincisi Hâfiz Mehmed Bey'in millet tarafından meb'ûs intihap olunması, İstanbul halkından başka kimsenin ve hattâ Bulgarlar'ın hatırına gelir garibelerden değildir (Tansel, 2013b, s. 90).

Namık Kemal, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan yola çıkarak mektuplarında ve makalelerinde birçok siyasi ders vermiştir. Ona göre siyasi ilişkilerde sefirlik gibi kilit görevlerde olan kişiler büyük bir dikkatle seçilmelidir. Savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiltere'nin sefirliğini yapan Layard yüzünden İngiltere'nin desteğinin yeterince alınamadığını ileri sürmüştür. Avrupa ülkelerini bir bütün gibi düşünen yazar Avrupa'dan herhangi bir ülkeyle anlaşmazlığa düşüldüğünde diğerlerinin de ona eklendiğini düşünmektedir. Bu yüzden askeri başarıların siyasetle yakından ilişkili olduğunu ve bu tip görevlere Reşit Paşa gibi iyi eğitilmiş, ülkenin iç meselelerine de dış

politikaya da hâkim kimselerden seçilmesi gerektiğini savunmuştur (Tansel, 2013b, s. 102).

Namık Kemal Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı'nın mağlup olacağını görünür olmasıyla dikkat çekici bir tavsiyede bulunmuştur. Savaşın sonunda yapılacak görüşmelerin muhatabının Meclis olduğunu söylemiştir. Antlaşma usulleri için de *Kânûn-ı Esâsî*'ye müracaat edilmesi gerektiğini salık vermiştir. Yazarın bu tavsiyeleri ulus egemenliğinin üstünlüğünü savunması açısından erken ve önemli bir örnektir (Tansel, 2013b, s. 123). Yazar *Kânûn-ı Esâsî*'nin de yeniden düzenlenmesi gereken birçok yönü olduğunu düşünmektedir. Kanunun Avrupalı emsalleriyle karşılaştırıldığında yeterince iyi yapılandırılmadığını fark etmiştir. Avrupa'da Meclis hazineyi teftiş etmekle mükelleftir. Kanunun açık hükümleri uygulanarak gerekli muhakemeler yapılmaktadır. Ancak Osmanlı'da mebuslar Posta Nazırının maaşı hususunu dahi konuşup hükme bağlamakla meşgul olmaktadır. Yazar bu durumun *Kânûn-ı Esâsî*'nin doğru tatbik edilmemesinden kaynaklandığına hükmetmiştir. Bunun yanında meclisin bu tip basit işlerle uğraşmasını da uygun bulmamıştır. Avrupa'da olduğu gibi kanuna bağlı kalındığında işlerin ivedilikle ve hakkaniyetli şekilde sonuçlandırılacağını belirtmiştir (Tansel, 2013b, s. 308).

Namık Kemal 1883 yılında Sultan Abdülhamit'e bir mektup yazmıştır. O tarihlerde vakıf vb. gibi kuruluşlardan toplanılacak vergilerin Meclis-i Vükela'nın da onayıyla halk oylaması ile seçilecek üç kişiyle yürütülmesine karar verilmiştir. Ancak Namık Kemal özellikle Der Saadet'e uzak illerde bu şekilde bir seçme yapılmasına karşı çıkmıştır. Mektubu da bu amaçla Mabeyn Başkâtipliğine hitaben göndermiştir. Halkın iradesini daima önemseyen yazarın bu fermana karşı çıkmasının iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi her nahiyede bu işi yürütebilecek yetkin kişilerin bulunmamasıdır. Diğeri ise Midilli'de Hristiyan halkın yoğun olmasıdır. Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilmiş olsa Hristiyan bir yöneticinin mali konularla ilgili karar verici bir konumda olması yazara göre tehlike arz etmektedir.

Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti'nin ekser ahâlisi ise hıristiyan olduğundan müdürlerin hakk-ı intihâbı kendilerine virilince um^r-ı idârenin mebde'i olan nahiyelerin kâffesi buralarca intihab ve ta'yinleri hükûmetten ziyâde ahâliye âid birtakım hıristiyan müfsilerin elinde kalacağı gibi bu vilâyet Hıristiyanlar'ı ma 'hud Avrupa komisyonu teşekkül eder etmez Rumeli-i Şarkî'ye iltihak istid'âsını hâvî mahzarlar yetiştirmek yolunda nice harekât-i bedhâhânedeki bulunmuş olmalarına nazaran kendilerine öyle müdür intihâbı için bir hak virildiği sürette bu selâhiyeti, muhtâriyyet-i idâre şekline ifrâğ için her türlü

mefsedete kıyâmdan geri durmıyacıklarına Avrupa'daki e'âdi-i din ve devletten dahi istedikleri kadar muâvenet görecekerinden hiç şüphe yoktur (Tansel, 2013c, s. 313).

Namık Kemal, medeniyeti değil ama Avrupalı olmayı Hristiyanlıkla eş değer görmektedir. Yazara göre Midilli'de yaşayan gayrimüslimler muhtemel bir Hristiyan birliği kurulmaya çalışılırsa Avrupa'nın desteğini alarak hızla yönlerini o tarafa çevireceğini düşünmektedir. Bu sebeple Namık Kemal mutasarrıflığı esnasında gayrimüslim çocukların eğitimi meselesine ayrıca eğilmiştir. Derslerin mutlaka Türkçe ağırlıklı olmasını istemiştir. Çünkü ancak lisan yoluyla farklı milletlerin ve dinlerin bir arada kalabileceklerini düşünmüştür.

1886'da Namık Kemal'in Midilli'deki mutasarrıflık görevi sona ermiş ve Rodos'ta yeni görevine başlamıştır. Midilli'de kazandığı yöneticilik deneyimlerine istinaden Avrupa'dan alınan her türlü bilginin ve geleneğin Osmanlı'da uygulanmasının mümkün olmadığı üzerinde durmuştur. 1886'da kime yazıldığı belli olmayan mektubunda Avrupa'daki jandarma sisteminin Osmanlı'da uygulanmasının niçin mümkün olmadığını gerekçelendirmiştir. Çünkü Osmanlı'da jandarma sadece asayişin sağlanmasından sorumlu değildir, devletin memur gönderemediği yerlerde devlet adına birçok işin yürütülmesinde de kullanılmaktadırlar. Bu yüzden askerî sistemi değiştirmek için önce eksik memur ihtiyacının giderilmesi gerekliliği üzerinde durmuştur (Tansel, 2013d, s. 311).

Namık Kemal Rodos'taki görevi sırasında oranın doğal güzelliklerini anlattığı mektuplarına siyasi gözlemlerini de eklemiştir. Bir memleketi yurt dışında temsil eden memurun ne kadar büyük önem arz ettiğini anlattığı 1887 tarihli mektubunda buna örnek olarak İngiliz konsolosunu ve onun yardımcısı olan İlia Akadi adında bir tercümanı göstermiştir. “Fıransız seyyahlarından biri de, “Şark memleketi güzeldir; vebâsı, yangını, tercemânı olmasa!.. demiş” (Tansel, 2013d, s. 375). Yazar bu tercümanı Rodos için bir felaket olarak görmektedir.

Tercüman hakkında yaptırdığı araştırmada hiçbir dile hâkim olmadığı sonucuna varmıştır. Şark'ta karşılaştığı İngilizlerin her konuda üstünlük kurmaya çalıştıkları ve bencil olduklarına dair birkaç göndermede bulunan yazar, bu durumla sıklıkla karşılaşmasını da Avrupalı memurların Şark'a ancak sürgün yoluyla gelmesine bağlamaktadır. Şark, onlar için bir cezalandırma alanıdır, kendi memleketlerinde görevlerini hakkıyla yerine getirmeyenler sürgün edilmektedir. Yine de Avrupalı

oldukları için Şark'ta kendilerini üstün ve ayrıcalıklı hissetmektedirler (Tansel, 2013d, s. 376).

İstanbul'da Ramazan ayını tasvir ettiği 1867 tarihli mektubunda din görevlilerinin yozlaşmasından bahsetmiştir. Avrupa'da bulunan diğer yazarlar gibi Namık Kemal de vaizlerin bilgisizliğinden şikâyet etmiştir. Halbuki dine bağlılık konusunda eleştirdikleri Batı, Pazar ayinlerine büyük bir ehemmiyet göstermektedir (Tansel, 2013a, s. 69). Halk İslam dininin terbiye usullerini, umumî adap ve şeriat kuralları gibi konuları vaizlerden öğrenebilecekken bu vaizler yazarın deyimiyle *Geyik Hikayesi* anlattıklarından halkın ilgisi dağılıyor ve hafızları dinlemeyi tercih ediyorlardı. Halkın çoğunluğu Türklerden olduğundan ve Arapça bilmediklerinden dolayı İslam konusunda cahil kalmış bir topluluk oluşmuştur. Bu sebeple vaizlere çok fazla iş düşmektedir. Vaizler iyi bir eğitimin yanı sıra kuvvetli bir hitabet gücüne de sahip olmalıdır. Çünkü vaazın maksadı halkı terbiye etmektir. Vaizler vaazlarını dini hükümleri göz önüne alarak halkın ve zamanın ihtiyaçlarına göre düzenlemelidirler. İslam dininden kopmadan medenileşmenin en kestirme yollarından birisi budur. Halkın büyük bir kesimi camilerde bir araya gelmektedir, haberleşmenin kısıtlı olduğu zamanlarda vaizlere yüklenen bu misyon yerinde ve gereklidir.

Namık Kemal Midilli'deyken Osmanlı Devleti'nde ve dünyada birçok savaş cereyan etmektedir. 1876'dan Midilli dönüşüne kadar en çok savaş meselelerine dair düşüncelerini yazmıştır. Bu mektuplaşmaların önemli bir kısmı da paşalarla yapılmıştır. Avrupa'nın her zamankinden daha güçlü hâle gelmesi kültür ve siyaset olarak Avrupalılarla yakınlaşmayı gerektirmiştir. Dünya savaşının yaklaştığını fark eden yazarlar Avrupa ile ilişkileri gergin bir seviyeye getirmeden Osmanlı halkı ve Batılılaşma hareketleri arasında bir köprü olabilmeyi hedeflemişlerdir. Din konusu iki halkı ayıran en önemli hususlardan biri olduğundan Namık Kemal'in mektuplarında özellikle savaş gibi kritik dönemlerde sıklıkla yer verilen bir konu olmuştur. Yazar ıslahatlar konusunda iyimser bir tutum sergilemektedir. Ona göre ıslahatların çerçevesini ihtiyaçlar belirlemektedir. Dini bahane ederek ıslahatlardan kaçınılmamalıdır.

Islahatlardan kaçınıldığı takdirde Avrupalının Şarkla ilgili intibai kendini gerçekleştirerek Müslümanların terakki edemeyeceği fikri canlı kalacaktır.

İngilizler, Avrupalılar falanlar, bizim istikbâli nasıl te'min eder? Dünyada başkasının enfâs-i hayâtı ile yaşar insan mı görülmüş? Biz Avrupalılar'ın istedikleri surette islâhât icrâ edemeyiz diyorsun. Velez ki edelim; Avrupa, bizim muhtâc olduğumuz islâhâtı bilmez ki, hattâ ânların re'yine ittibâ'dan istifâde kâbil olsun? Avrupa'nın İslâm hakkında olan fikri, pek kolay değişebilir; fakat biz, yapmak istemediğimiz şeyleri dâimâ dini mâni' gösterir durursak, korkulan neticelerin en dehşetli bir surette zuhur etmesi tabî'îdir (Tansel, 2013b, s. 279).

Yazar bu düşüncelerin kesinlikle gazetelerde yayımlanmaması taraftarıdır. Çünkü Şarkiyatçı Batılılar Osmanlı'da çıkan gazeteleri takip etmektedirler, hükümetin veya halkın ilerleme karşısında dini öne sürerek direnmesi Garbın tutumunu etkilemektedir. Ancak aynı zamanda yazar Batılı ıslahatların Osmanlı halkının geleceğini kurtarmaya bütünüyle yetemeyeceğini de eklemiştir. Namık Kemal'e göre ıslahatlar mutlaka *bize* has özellikler göstermelidir, bu sayede halk yenilikleri kolayca benimseyebilecektir.

Namık Kemal, Kânî Paşa-zade Rifat Bey'in Hukûk-ı Umûmiyye tercümesi için yazdığı eleştiride eseri öncelikle İslam ahlakına uygun bulmadığından dolayı tenkit etmiştir. Eser Fransız yazar Pradié Fodéré'den tercüme edilmiştir. Elbette Avrupalıların ahlak anlayışına uygun yazılmıştır ancak Namık Kemal'e göre böyle bir eser çevrilirken tercümanın en önemli görevlerinden birisi de dipnotlarla İslâmiyet'e aykırı düşen fikirleri göstermektir (Tansel, 2013d, s. 634). Fodéré'in eserinde tanımladığı hak kavramı üzerine uzun bir açıklama yapan Namık Kemal, hak ve hukukun temelini dinden aldığını ispat etmeye çalışmıştır.

Sırf 'akıl cihetine 'atf-ı nazar olduğu halde dahi Felâtûn'un, Aristo'nun, Zeno'nun, Siseron'un, Descartes'in, Bacon'ın, Rousseau'nun, Voltaire'in, Condercet'nin, Turgot'nun, Robespierre'in, Danton'un, Garibaldi'nin, Silvio'nun ve bunlar kabilinden olarak yâ akvâl veya ef'âlce medeniyete hizmet etmek isteyen sâ'ir bunca ahlakiyyûnun şeri'at gibi bir 'Ahd-i Sa'adet değil, hakim Fârabi'nin Medeniyetü'l-Fazıla'sında 'adî bir hâl gibi bin dürlü itirâzât ile ta'rif ettiği Hilafet-i 'Abbâsiyye 'Ahd'i'ne mûmâsil 'addolunabilecek bir medeniyet teşkiline bile muvaffak olamadıklarını Mösyö Pradié Fodéré'nin ahlaka müdâni addedecek kadar ehemmiyet verdiği- Fenn-i Tarih pek kolay isbât eder. Fikrini inhida'dan muhâfazaya çalış! Hak ve nâ-hakkı bildiren, mülâhazât-ı hikemiyye değil, ilhâmât-ı diniyyedir (Tansel, 2013d, s. 639).

Namık Kemal, umuma hitap eden bir kanunun olamayacağını aslında din mefhumu üzerinden anlatmaya çalışmıştır. Tüm insanlık aynı dine mensup olmadığından umuma ithaf edilecek bir hukuk kitabının da en başta yazılmaması gerekmektedir. Bu fikrini, eser üzerinde de göstermiştir. Fodéré'nin *Emir'in keyfi* diye tarif ettiği hükümdarın sözünün kanun yerine geçmesiyle ilgili maddeye Namık Kemal'in şiddetle karşı geldiği görülmektedir. Padişahın aynı zamanda Halife sayıldığı bir ülke için Namık Kemal'in ilerici tutumu aldığı hukuk eğitiminin de ne kadar kuvvetli olduğunun bir göstergesidir (Tansel, 2013, s. 646).

O dönem *Hürriyet*'ten sonra *İbret* gazetesinde de alfabe tartışmaları olmuştur. Namık Kemal'in Arap alfabesinin kaldırılması meselesine sıcak bakmamasının bir sebebi kültürel ve dini hassasiyetlerdir. Halkın Arap harflerinin bırakılmasını Müslümanlığı bırakmakla eş tutacağını ve eğitim için çocuklarını okula göndermekten de vazgeçeceğini iddia etmiştir. Yazarın iddiasına göre bir Müslüman çocuğunu okula öncelikle dinini iyi öğrenmesi için göndermektedir. Namık Kemal iddiasını güçlendirmek için askeri okulları örnek göstermiştir: “Biz dinen, ahlâkan askerlik için yaratılmış olduğumuz hâlde, alaylarımıza, taburlarımıza İmam ta'yin olunup da divânlarda olan beş vakit namaz denilinceye kadar askerliğe ısınamadık” (Tansel, 2013b, s. 235). Yazarın düşüncesi halkın alfabe değişikliğine direnç göstereceği yönündedir. Avrupa medeniyetine yaklaşım konusunda Namık Kemal'in halkın isteklerine kulak veren bakış açısı dönemi içerisinde değerlendirildiğinde oldukça ileri bir tutumdur. Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı'nın mağlup olması Avrupa ile ilişkileri daha sıkı tutmayı gerektirmiştir. Yazar mektubunda *Berlin Muâhdesi*'ni hatırlatıp “Avrupa bizi terbiye etmek istiyor” diyerek Müslüman halkın tabiatına aykırı gelen bu durumu eleştirmiştir (Tansel, 2013b, s. 236). Doğu ve Batı arasındaki asıl gerilimin sebebi de tam olarak bundan kaynaklanmaktadır. Batı ne zaman mecbur kalmış bir halk görse Hegel'in işaret ettiği efendi rolüne bürünerek kendisi için yeni bir köle yaratmak istemektedir.

Fransızların dünya lideri oldukları dönem yavaş yavaş sona ererken Osmanlı'nın da gerileme dönemi çoktan başlamıştır. Fransa cumhuriyetin getirdikleri ile topyekûn bir değişim dönemine girmiştir, değişim yalnızca sokakların, meydanların ve binaların dönüştürülmesiyle kalmamış vatandaşlarına da yansımıştır. Savaşlar, milliyetlerine bağlılıklarını perçinlemiş ve bu da davranışlarına yansımıştır. Osmanlı'nın zayıfladığı dönem Avrupa gazetelerindeki imajı da giderek kötüleşmiştir. Fransa hala döneminin en güçlü devletlerinden biri olduğu için Osmanlı'nın zayıflığı halk arasında dahi alay konusu olacak seviyeye gelmiştir. Paris'ten İstanbul'a gemiyle yolculuk ederken geminin arızalanması ve yolda kalması üzerine gemideki Fransızların tavırları Hamid'in canını sıkmıştır. Fransız halkının münferit olaylarda bile başarısızlıkların tamamını bütün bir millete mal etmesi o dönem için yaygın bir tutum olmuştur.

Otuz üç saat tevakkuftan sonra Boğazlara girebildik. Bizim vapurda iki tatlısu frengi vardı. Firkateynimizde kömür olmadığını işittiği zaman müstehziyâne gülmüştüler. Ben de görmüştüm. Hareketimizden sonra bunların birisi bana işittirerek bir arkadaşına “bir Türk

sefine-i harbiyesi bizi nasıl yürütebilirdi ki hatta kendisi yürüyemiyordu mealinde harâne herzefurüş, yahut harbedâr-ı cüş u hurüş olmak istemişse de ben muhafaza-ı sükût u sekinet ederek, “İstanbul’a gittiğimiz zaman size Türk gemilerinin aşmış oldukları dağları gösterebilirim” demekle iktifa etmişim (Enginün, 2012, s. 128).

Avrupa’daki terakki fikrinin asla tesadüf olmadığını belirten yazar, bu ilerlemenin en önemli yapı taşının millilik olduğu üzerinde durmuştur. Kendi köklerine sıkı sıkıya bağlılık ve kendine yetebilme insana bir kişilik verdiği gibi memleketlere de kalıcılığı ve sürekliliği sağlamaktadır. Buna ek olarak Avrupalı her adımını düşünerek atmaktadır. Maziden de ders alınarak atılan adımlar Avrupa medeniyetini ebediyete taşımaktadır (Enginün, 2012, s. 188).

Abdülhak Hâmit’in İngiliz medeniyeti özelinde yaptığı tespitler içerisinde dikkat çekici bir diğer unsur dış politikalarında takındıkları tutumdur. Yazara göre İngilizler bütün kurumlarında sürekliliği esas almaktadır ancak bu kurumlar arasında Dış İşleri Bakanlığı bir adım öne çıkmaktadır. Bu kuruma seçilen üyeler İngiltere’nin en iyi üniversiteleri olan Cambridge ve Oxford’dan mezun “*genius*” olarak isimlendirilen zümredendir. Böylelikle kendi kültür ve medeniyetlerini en üst noktaya taşıırken bunu yaymanın yollarını da ararlar. Yazarın; “*Siyasetinin üssü i-harekesi hırs-ı menfaattir.*” dediği İngilizler, emperyalist politikaları üzerine de uzun uzun düşünmektedir. (Enginün, 2012, s. 188).

Sadullah Paşa 1878 yılındaki Paris Sergisi’ni Ebüzziya Tevfik’e yazdığı mektupta tasvir etmiştir. Sadullah Paşa Fransa’yı Avrupa’nın en ileri medeniyeti olarak görmektedir. Sadullah Paşa’nın anlatımına göre sergi çok geniş bir alana kurulmuştur. Tamamını gezmek için günler belki haftalar gerekmektedir (Kaplan vd.,1993a, s. 637). Serginin en görkemli kapısının Trocadéro Sarayı tarafında bulunduğu belirten yazar kapıdan girildikten sonra büyük bir avlunun geçilmesi gerektiğini bu avluda bulunan çeşmenin etrafındaki hayvan heykellerini de tasvir ettikten sonra avlunun içine yapılan bir gözetleme kulesinin olduğundan bahsetmiştir. Bu kuleden tüm sergi alanı ve Paris manzarası görülebilmektedir. Yazar bu kuleden bakıldığında Çin, Japon, Arap ve Acemlerin tüm eserlerinin bir ahenk içinde görüldüğünden bahsetmiştir (Kaplan vd.,1993a, s. 638). Yazarın, sözleri Fransızların bu görüntüyü rastlantısal bir şekilde yaratmadığını düşündürmektedir. Fuarı ziyaret edenlerin bütün bir sergi alanını gezemeyeceği yazarın mektubundan anlaşılmaktadır. Ancak sergi alanına giden yolların özenle hazırlanması, Paris’in saraylarının ihtişamı, gösterişli bir sergi alanı sunulması

Fransa'yı olduğundan daha da gelişmiş ve öncü bir ülke olarak göstermektedir. Sadullah Paşa bu görüntüden etkilenmekle birlikte aşağıdaki sözleriyle de bu refaha kavuşmak için olması gerekenleri sıralamıştır:

Ey züvvâr-ı hoş-yar! Nazar-rübâ-yı hayretin olan bu nümüne-gâh-ı terakkiyât-i beşeri temaşa ederken gafil olma ki, bu kemâlât bütün hürriyet eseridir. Akvâm ve milel bu sâyede karîn-i saadettir. Hürriyet olmayınca emniyet olmaz. Emniyet olmayınca sa'y olmaz, sa'y olmayınca servet olmaz, servet olmayınca saadet olmaz!

Ey seyyâh-ı sahib-i i'tibâr! Âgâh ol ki, burası nazar-ı ehl-i hakikate göre teşhir-gâh-ı masnû'ât değil, belki dârü'l-imtihan-ı mevzû'attır; meşhûdun olacak âsâr-ı nefise kanun-ı hürriyete tâbi' memâlikin mahsul-ı terakkiyâttır. Merdûdun olacak âsâr-ı hasîsa zencir-i esârete mübtelâ memâlikin mec'ûl-i tedenniyâttır (Kaplan vd, 1993a, s. 638).

Dikkat edildiğinde yazarın bu sergiyi gören Osmanlı üst düzey ziyaretçilerine seslendiği görülmektedir. Fransa'nın *terakkisini* ise özgür olmalarına bağlamıştır. Ona göre hür olmadan güvende olmak mümkün değildir. Birinci bölümde ele aldığımız yazarlar ise güvenlik ihtiyacını medeniyetin birinci koşulu olarak görmekteydiler. Yazar, esarete ısrarcı olan toplumların (ki burada kasıt Osmanlı Devleti gibi görünmektedir) tedenni edeceğine (çökeceğine) emindir. Yazara göre hür toplum güvenliğini sağlar, özgür ve güvende olan bir toplum ise üretici duruma geçer. Yazara göre ilerleme için gerekli koşullar bunlardır. Bu bölümdeki yazarların medeniyet yerine terakki (ilerleme, gelişme) sözcüğünü sıklıkla kullandığını göreceğiz.

Sadullah Paşa Tefik Bey'e yazdığı 1891 tarihli mektupta terakki yolunda taklit etmenin bir zararı olmadığını ancak bu durumun Osmanlı'da bazı bürokratlar tarafından sürekli eleştirildiğini dile getirmiştir. İnsanda dahi öğrenmenin ve gelişmenin akranlarını taklit etme yoluyla olduğunu ve bunun bir mahsuru olmadığını belirtmiştir (Kaplan vd., 1993a, s. 643).

Sadullah Paşa'nın Tefik Bey'e yazdığı 1890 tarihli bir başka mektupta Fransız tarihçi Guizot'un Türklerle ilgili yaptığı yorumlar üzerine eleştirilerini paylaşmıştır. Mektuptan Tefik Bey'in Guizot'nun yazdığı yazıdan haberi olduğu anlaşılmaktadır. Sadullah Paşa Tefik Bey'i yabancı basını takip ettiği için tebrik etmiştir. Mektuptan anlaşıldığına göre Guizot'nun Türklerle ilgili ithamları Tefik Bey'i rahatsız etmiştir. Oysa Sadullah Paşa'nın uzun süren Hariciye memurluğu görevi bu tip durumlar karşısında akılcı yorumlar yapmasını sağlamıştır. Mektupta Sadullah Paşa'nın Osmanlı Devleti'ni *Türkistan* olarak tanımlaması ilgi çekicidir (Kaplan vd, 1993, s. 645). Osmanlı Devleti'nin (mektupta Türkistan diye geçiyor) 1843 yılındakinden çok farklı olduğunu,

azınlık haklarını güvence altına aldığını ve yürüttüğü siyasette de birçok değişiklik yaptığını dile getirmiştir. Sadullah Paşa'ya göre Guizot, Osmanlı Devleti'ndeki ilerlemeyi görmezden gelmiştir. Mektupta Guizot'nun bütün suçlamaları halka yaptığından söz edilmiş ve bu durum eleştirilmiştir. İdarenin ele alması gereken durumları halka mal etmenin yanlışlığından söz etmiştir:

Guizot bu hallere bakmış da istediğini söylemiş ve bulunduğumuz mecburiyet-i asriyye vü mevki'iyenin tehyie eylediği tahavvülât-ı âtiyyeyi görmek istememiştir. Guizot idareye itiraz yerine kavme itiraz etmiş. Bence hatası esasen bu cihettedir. Bir memleketin bir vakitteki su-i idaresiyle kavmin istidadına hükm olunamaz. Ma'muriyet ve terakkilerine gıpta ettiğimiz milletlerin idare ve itikadca ne tavırlardan geçtikleri malûmdur (Kaplan vd., 1993a, s. 645).

Sadullah Paşa, mektubun devamında Avrupalıların zaman zaman Batı dışı toplumlara üstenci bir tutum izlediklerinden bahsetmiştir. Ancak yazar bu tutumun siyasilerin gazezli bir davranışı olarak görmüş ve siyaseten söylenen bu sözlerin bütün bir topluma yüklenemeyeceğini belirtmiştir. Guizot'yu da ateşli bir siyasetçi olarak gören yazar, Tevfik Bey'e bu gibi yazıların dikkate alınmamasını öğütlemiştir (Kaplan vd., 1993a, s. 645). Sadullah Paşa kendi devrinin politikalarını iyi bir şekilde gözlemlemiş ve uygulanan siyasetin bütün bir topluma mal edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.

Sadullah Paşa, Ebüzziya Tevfik'e yazdığı 1891 tarihli mektupta bir ay sürecek olan Avrupa seyahatine çıktığını söylemiştir. Bu seyahatin hem bedenine hem de ruhuna iyi geldiğini belirten yazar, dünyayı tanımak için, ilerlemek için mutlaka herkesin seyahate çıkması gerektiğini söylemiştir. Bu görüşünü desteklemek için de İslamiyet'in başında Arapların ilimde hızla ilerlemesini dünyayla ilişkilerinin iyi olmasına, seyahat etmelerine ve bilimle ilgili ne kadar yayın varsa hızla kendi dillerine çevirip uyguladıklarına bağlamıştır (Kaplan vd., 1993a, s. 649). Yazara göre Osmanlı Devleti'nde ilerlemenin önünde duransa dünyayla iletişimi kesmektir:

Kadınlarımız evlerine kapandıkları gibi, erkeklerimiz dahi memleketlerine kapandıklarından, cem'iyât-ı beşeriyyenin ahvâl-i terakkiyâtından o derece gaflet üzereyiz ki, etrâfımızı muhît olan akvâm günden güne ilerlemekte ve bu sâyede mânen ve maddeten bize galebe etmekte oldukları halde, biz yine dört el ile cehil ve taassuba sarılıp ondan ümid-i necât ediyoruz. Fe-subhânallâhü'l-müteâl (Kaplan vd., 1993a, s. 650).

Sadullah Paşa, dünyayı tanımak için eğer mümkünse umumi sergilerin gezilmesini tavsiye etmiştir. (Kaplan vd., 1993a, s. 650). Bu sergilerde bütün ülkelerin kaydettiği gelişmeleri bir arada görmek dünyanın geldiği hali anlamak açısından önemlidir.

Ali Akyıldız'ın aktardığına göre Sadullah Paşa Osmanlı aydınlarının Avrupa ve Osmanlı- Avrupa ilişkilerini idrak etmekte tutarsız olduklarını düşünmektedir. Ona göre Osmanlı aydınları kimi zaman Avrupa'yı yere göğe sığdıramazken kimi zaman da yerden yere vurmaktadır. Aydınlar düşen bu ikisi arasında dürüst bir orta bulmaktır (Akyıldız, 2011, s. 218).

Adnan Akgün, Ebüzziya Tevfik'in hatıratı üzerine bir tez çalışması yapmıştır. Ebüzziya Tevfik kendi döneminde oldukça geniş bir yazar çevresine sahiptir. Hatıratı da dönemin siyasi ve sosyal durumunu anlamak açısından önemlidir. Akgün'ün aktardığına göre Ebüzziya Tevfik başından geçen olayları aynı hisle yazıya dökmüştür (Akgün, 1987, s. 11). Bu da yazarın gerçekçi bir tutum izlemeye çalıştığının göstergesidir. Yazarın gerçekçi bir tutum izlemesinde hatıratının içeriği de önemlidir. Çünkü 1894'te geçen olayları 1912 yılında yayımlamaya karar vermiştir. Yine Akgün'ün tespitine göre yazarın bu tutumu *devr-i sâbık* olan hükümetin döneminde yaşanan olayları aktarmaktan da öte İttihat ve Terakki devrinin politikalarını da eleştirmek üzere genişleterek yeniden yayımlama ihtiyacından da kaynaklanabilir (Akgün, 1987, s. 11).

Ebüzziya Tevfik yazının sonunda otelin katlarının belirli sınıflara göre ayrıldığını vurgulamıştır. Bu sınıflandırmaya göre Ebüzziya Tevfik ve arkadaşına altıncı katta iki oda verilmiştir. Bütün katları kontrol eden ikili dördüncü kattan birinci kata kadar büyük farklılıkların olmadığını fark etmiştir. Yalnız girişteki odalar daha ihtişamlıdır. Altıncı kattan yukarıdaki odalar ise giderek daralmaktadır (Akgün, 1987, s. 78). İngiltere'de sınıf ayrımının her alana sinmesi Ebüzziya Tevfik'te yazı boyunca bu durumdan bahsetme ihtiyacı doğurmuştur.

Sami Paşazade Sezai'nin Abdülhak Hamid'le mektuplaşmasından anlaşıldığı kadarıyla Fransız medeniyeti ve İngiliz medeniyetinden hangisinin daha önde olduğu konusu hakkında bir tartışma yürütmektedirler. Sami Paşazade Sezai, İngilizlerin pek çok konuda Fransızlardan daha medeni bir millet olduğunu düşünmektedir. Yazara göre İngiliz edebiyatı Avrupa edebiyatını yönlendiren en büyük itici güç olmuştur. Shakespeare'in eserleri Batı edebiyatı için kurucu bir rol üstlenmektedir. Fransız yazarları ise İngilizleri taklit etmektedir. Ancak Sami Paşazade Sezai medeniyeti bir güneşe benzetir, güneşin ziyasından ise Avrupa'nın her ülkesi aynı şekilde etkilenmemektedir. Yazarın güneş benzetmesi mühim bir benzetmedir. Çünkü

medeniyet ona sadece Avrupa'ya ait bir kemal noktası olarak görünmektedir. *Güneşin ziyasından*, yani medeniyetin nimetlerinden yalnızca Avrupalıların faydalandığını düşünmektedir (Kerman, 2003a, s. 152). Yazar, 1900'den sonra yazdığı yazılarda bu fikrinden vazgeçecektir.

Sami Paşazade Sezai'nin, İttihad'da çıkan *Terakki* (1876) adlı makalesinden medeniyeti yalnız Batı'ya ait bir fenomen olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Yazara göre Doğu'nun terakki edebilmesi için ise Batı'nın *medeniyet-i hazırasını* almaktan başka çaresi yoktur (Kerman, 2003b, s. 3). Yazar, taklit etmenin doğal bir süreç olduğundan bahsetmiştir. Batı'daki gelişmeler de doğanın taklit edilmesiyle kaydedilebilmiştir. Üstelik Batı medeniyet uğruna tabiatın bozulmasına da sebep olmuştur. Ancak medeni ülkelerin çok önemli bir özelliği vardır: Oluşabilecek bütün riskleri hesaplayıp, tabiat için de medeniyetin devamlılığı için de önlemler almaktadır (Kerman, 2003b, s. 4). Yazar makalesinde Doğu ve Batı'yı ayıran bu özellik üzerinde çok durmuştur. Avrupa'da 1800'lerde yeni yeni yakıt olarak kullanılmaya başlanan kömürün beş yüz yıl sonra tükenmesi ihtimalini daha o zamandan hesapladıklarını belirterek Batı'nın sürekli ilerleme kaydetmesini buna bağlamıştır: "Eğer biz de Avrupalılar gibi yüz senelik istikbalimizi düşünenlerden olaydık, bugün yine cihangirâne hükûmet ederdik!" (Kerman, 2003b, s. 7). Yazarın hatıratında da bahsettiği Avrupalıların ayrıntılara önem vermesi, tabiata olan bakışlarını değiştirmiş ve tabiatın bütün nimetleri insanlığın emrine verilmiştir.

Sami Paşazade Sezai, Batı'nın birçok mücadele sonucunda elde ettiği kazanımlarının meyvesini almaya başladığından bahsetmiştir. Doğu, yalnızca taklit ederek bu nimetten faydalanabilecektir. Taklit etme, bir anlamda karşı tarafın üstünlüğünü kabul etmek anlamına da gelmektedir. Yazara göre medeniyete kavuşmanın önündeki en büyük engellerden biri de bu düşüncedir. Terakki ise ilerleme demektir. Medeniyeti icat eden, yüz yıllarca süren Batılı bir mücadele ise terakki pekâlâ Doğulu kalabilir. Yazara göre Batı'nın siyasette, bilim ve teknolojide kaydettiği ilerlemeyi halkın faydası için almakta, taklit etmekte bir sakınca yoktur (Kerman, 2003b, s. 8). Terakki ve medeniyet ise kavramsal olarak böylece ayrılmış olur.

Biz zahmetle yakın vakitte cihanın en birinci yerine kurulan İstanbul'u cihanın en mütemeddin milletlerinin pâyitahtı kadar merkez-i mamuriyet ü marifet görürüz. Osmanlıların ittihad-ı kalb ile âlemi hayran edecek kadar gösterdikleri temyiz-i ârifâneye güvenerek beyan ederiz ki, zamanımızın ilcaatını göz önüne alarak zarurât-ı asriyemizin

husûlüne sa`yda da harika ibraz ederek terakkiye çalışılmağa nazenin-i dil -firib-i temeddün bir sahab seher-i şarkî arasından arz-ı dîdar ediyor. Marifet âfâkımızda nuranî-i şaşaa-feşan olmağa başladıkça, aliü'l- alâ fikirler zuhura geliyor. Esbâb-ı terakkiye çalışalım! Çünkü Avrupa'nın efkâr- ı terakkisini teshil eyleyecek ve medeniyet-i hâzırayı daim ettirecek buranın saadetidir (Kerman, 2003a, s. 97).

Sami Paşazade Sezai, Avrupa'yı taklit etmek yoluyla kısa sürede terakkinin sağlanacağı düşünmektedir. Makale boyunca formüle ettiği şekilde hareket edilirse İstanbul'un dünya başkentine dönüşeceği gibi iyimser düşüncelere sahiptir. Ancak 1900'lerden sonra kaleme aldığı yazılarında keskin bir geri dönüş görülecektir. Medeniyeti yine Avrupa'ya ait görmeye beraber Batı'daki ilerlemeye atfettiği "harikulade", "tek çıkış yolu", "kemâlat noktası" gibi sıfatlardan vazgeçecektir.

Ali Kemâl, *Ömrüm* adlı hatıratını 1913 yılında kendisine ait olan *Peyam Gazetesi*'nde tefrika etmeye başlamıştır. Yazar 1914'te *Peyam*'ın kapatılmasından sonra tefrikaya ara vermek durumunda kalır. 1919 yılında gazete tekrar faaliyete geçer, bunun üzerine tefrikaya yeniden başlanır. *Peyam* ve *Sabah* gazetelerinin 1920 yılında *Peyam-ı Sabah* adıyla birleşmesinden sonra ise *Ömrüm* otuz iki sayı neşredilir. M. Kayahan Özgül, *Ömrüm*'de yazarın yaşamının ilk yirmi yedi yılını anlattığını belirtmiştir (2004, s. II).

Ali Kemâl, *Ömrüm*'ün daha ilk sayfasında eli kalem tutan herkesin hatıratını yazmasının öneminden bahsetmiştir. Bütün medeni ülkelerde kişilerin hatıralarını yazıp sonraki nesillere bıraktığından bahsetmiştir. Yazara göre hatıra yazarları tarihin bütün teferruatıyla anlaşılmasına hizmet etmektedirler. Ali Kemâl Batı'nın bu sayede daha hızlı ilerlediğini düşünmektedir. Çünkü ona göre maziyi hakkıyla bilmek istikbali de kurtarmaktadır. Batı'nın kendi tarihiyle kurduğu bu ayrılmaz yapıyı ise Doğu için bir eksiklik olarak görmektedir:

Şarkımızın Garb'a karşı en büyük nakîsalarından (eksikliklerinden) biri mazisine kemâliyle âgâh (haberdar) olmadığımız için hâlini hakkıyla idrak etmemesi, istikbâlini hiç mi hiç keşfedememesidir. Tarihimiz bir mechuliyet, bir mübhemiyet ummanıdır. Siyasiyatımız, edebiyatımız asırlardan beri ne idi? Etrafıyla, an'anâtıyla (gelenekleriyle) bilebilir miyiz? Ricâl-i hükümetimizden, üdebâmızdan, şuarâmızdan herhangi birinin olursa olsun, kemiyattan (niceliklerden) mâadâ (başka) esrâr-ı hayâtından, hattâ ale 'l-ıtlâk (genellikle) hayatından neye vâkıfız? Hemen hemen hiç! Naîmâ gibi bir iki vak'a-nüvîsimiz (tarihçimiz) yetişmeseydi, hiç-ender-hiç (hiçten de hiç) olacaktı. Fakat o Naîmâlarımız da ne derece nâkıstır (eksiktir) (Özgül, 2004, s. 3).

Ali Kemâl, *Ömrüm*'ü özellikle gençlerin istifadesi için kaleme aldığını belirtmiştir. Başından geçenleri anlatma sorumluluğunu da tıpkı Batılı yazarlarda olduğu gibi tarihi anlatmak duyarlılığından geldiğini eklemiştir (Özgül, 2004, s. 5). Yazar, yurt dışı serüveninin çok kısa bir bölümünü *Ömrüm*'de ele almıştır. Mülkiyede hocası olan

Mizancı Murat Bey'den oldukça etkilenen yazar Fransızcasını geliştirmek için 1887 yılında Paris'e gitmiş oradan da Cenevre'ye geçmiştir. Bir yıl sonra ise İstanbul'a geri dönmüştür. Paris ve Cenevre'de farklı öğrenci dernekleriyle temaslar kuran yazar Mülkiye'de de Batı'da öğrendiği bu geleneği uygulamak istemiştir (Özgül, 2004, s. 116-117). Yürüttüğü dernek faaliyetleri ve iktidara karşı tutumları onun defalarca sürülmesine sebep olmuştur. Paris'te sürgün yıllarında İkdam Gazetesi'ne yazdığı yazıları *Paris Musâhabeleri* adıyla tekrar yayımlayan yazarın Avrupa izlenimleri bu eserde tam olarak şekillenmiştir.

Ali Kemâl 1894 yılında Jön Türkler aracılığıyla Paris'e gitmiştir (Yeşil, 2014, s. 2) Dört yıl boyunca *İkdam*'a gönderdiği yazılarıyla Avrupa kültür ve fikir hayatına dair izlenimlerini aktarmıştır. Yazar birinci cilde bir "Mukaddime" bölümüyle başlamıştır. Mukaddimedede, gazete köşesindeki yazılarını neden topladığını açıklamıştır. Yazar, eserini 1913 yılında yayımlama fırsatı bulmuştur (Yeşil, 2014, s. 5) Ancak yazılar 1894'ten itibaren çıkmaya başlamıştır. Ali Kemâl aradan geçen yaklaşık on yılda, ifade özgürlüğünün arttığını vurgulayarak gençlerin terakkiye katkılarının daha yüksek olacağını umut ettiğinden bahsetmiştir. Eseri de özellikle gençlerin istifade etmesi için yazdığını belirtmiştir. Okuyucunun kitaptan istifadeyle Avrupa'daki fikir akımlarına dair önemli intibalar edinebileceğinin de altını çizmiştir (Yeşil, 2014, s.12).

Ali Kemâl, *Paris Musâhabeleri*'nin girişinde eserini niçin yazdığını izah ettikten hemen sonra Paris'in insanlığa ilham veren bir şehir olduğundan bahsetmiştir. Şehrin doğal güzelliklerine de değinen yazar, Paris'in bireyi çok yönlü biri olmaya iten bir tarafı olduğunu vurgulamıştır. Şehrin dört bir yanının sanatsal ve kültürel faaliyetlerle dolu olduğunun altını çizen yazar, bir çeşit maruz kalmadan bahsetmiştir. Bu maruz kalma hali kişinin gelişimine ister istemez katkıda bulunmaktadır:

Henüz inkişâf etmeye başlayan bir fikr-i feâle bu kudreti, bu vüs'ati vermek bilhassa Paris'in hassâisindedir. O belde-i meâlîde meselâ, hukuk ile iştilal eden bir ferd-i müsteid, münevver bir fert fûnûn-ı nefiseden, resimden, musikiden vesairenden de ikinci derecede olsun me'sûd nasîbelere erer, hayattan başka bir zevk alır. Çünkü etrafında muttasıl o kabiliyetlerine inşirah verir manzaralar, hadiseler, hâller görür, bulur, hâsılı bu asr-ı terakkîye elverir bir insan-ı kâmil olur, yaşamaktan muhitimizde hiç bir zaman istihsal edemeyeceği neğat-ı ezlîleri idrak eyler. (Yeşil, 2014, s.13).

Ali Kemâl, Avrupa deneyiminin kendisini bilim, kültür, edebiyat gibi konularda ileriye taşıdığını belirtmiştir. Ancak bu ilerlemenin Avrupalı için hiçbir şey ifade etmediğini, entelektüellerin görevinin Avrupa'dan alınan birikimi aktarmak olduğunu söylemiştir.

Yazara göre Avrupa'nın birikiminden istifade etmek için ise lisanı ve *Şark'ı asla unutmamak* icap etmektedir (Yeşil, 2014, s. 15).

Ali Kemâl medeniyetin ilerlemesi için Batı'dan yapılacak aktarıma değer verdiği kadar aktarıcı olan dilin önemini de vurgulamıştır. Ona göre dilin bütün imkanları kullanılmalıdır. Gerekli yerlerde genişletilmelidir. Bütün bunların anında dil milli olmalıdır. Çünkü ancak milli bir dil sayesinde medeniyete kavuşulabilir (Yeşil, 2014, s. 15). Ali Kemâl, kendisiyle birlikte Avrupa'da bulunan Jön Türklerle beraber yazılarını milli bir dille yazdıklarını belirterek üzerlerine düşen dil sorumluluğunu yerine getirdiklerini düşünmektedir. Gençlerin de milli dil meselesine hassasiyetle yaklaşmasını dilemiştir (Yeşil, 2014, s. 15).

Ali Kemâl hatıraları yazıp paylaşmanın öneminden hem *Paris Musâhabeleri*'nin başında hem de *Ömrüm*'de bahsetmiştir. Hatırat yazımının Avrupa'da çok rağbet gördüğünü, sıradan insanların da hatıralarını yazmaktan çekinmediğini anlatmıştır. Hatıraların yazımı iki türlü işe yaramaktadır. İlk olarak hatıralar tarihin karanlıkta kalan meselelerinin aydınlığa kavuşturulması açısından değerli vesikalardır. Bir diğer önemli konu ise hatıraların yazılı hale getirilmesi Avrupalıların tarihin öznesi olmasını kolaylaştırmıştır. Hatıralar bir çeşit resmi ve gayri resmi tarih yazıcılığıdır. Elllerinde yüklü bir birikim bulunduran Avrupa, tarihin akışında kendilerini asıl özne yani "ben" konumuna getirerek tarihin diğer medeniyetlerini "öteki" olarak tanımlamıştır. Yani tarihi kendilerine kuran ve yeniden yapılandıran Avrupalılar olmuştur. İşte bu yüzden Ali Kemâl'e göre kişisel tarihin de yazıya aktarılması oldukça değerlidir.

Tarih için vesikalar çeşit çeşittir, fakat bu vesâikin en hoşu hatıralardır. Rical-i tarihiyenin hatıralarıdır. Bilhassa öyle resmi değil, fakat samimi, hususi, hasbihal andırır hatıralardır. Garpta eâzım görülmez ki hâtîrâtanı, hâtîrât-ı hayatını baştan başa yazmış, arz ettiğimiz sûret-i mûnisede yazmış, yazdıktan sonra da ahlâfa bırakmış olmasın. Müverrihler için böyle vesikalar âdetâ birer definedir. Çünkü bir devri, bir saltanatı kâffe-i gavâmızıyla, vesâikiyle anlamak için bu menbadan daha mevsûk daha münşerih me'haz olamaz. Meselâ, Fransa'da Üçüncü Napolyon, ikinci imparatorluk devrine dair ne rengârenk, ne müesser ne müfid hatıralar neşrolunmadı. Mülkiyeden, askeriyyeden, resmi hatta kadın, erkek birçok eşhas tarihe, o devirde yaşamış eşhas tarihe az mı bu yolda âsâr bıraktılar? (Yeşil, 2014, s. 106).

Osmanlı entelektüelleri Avrupa medeniyeti denince genellikle Fransa ve İngiltere'yi kast etmektedir. Paris ve Londra'daki sanatsal, siyasi, bilimsel ve teknolojik gelişmeleri kast etmektedirler. Belçika, İsveç, İsviçre ve Prusya ise ikincil önemdedir. Ancak 19. yüzyıl sonlarına doğru bu eğilim değişmeye başlamıştır. Almanların terakki için güçlü adımlar attığı Osmanlı entelektüellerinin gözünden kaçmamıştır. Almanların hızlı ve

etkili bir yolla Avrupa'da güç dengelerini değiştirmesine dair Ali Kemâl önemli yorumlarda bulunmuştur. *Hafta Mektupları*'nın birini tamamen bu konuya ayırmıştır. Yazarın aktardığına göre Almanya Fransa ve İngiltere gibi Avrupa'nın süper gücü haline gelmiş devletlerin yaptığına benzer şekilde matbaa sayısını artırıp kendi kültür ve birikimlerine dair bütün eserleri çoğaltmıştır. Böylece bilgiye ulaşmak kolaylaşmıştır. Okullarda Almanya'nın fikir terakkisini anlatmak için bir ders açılmıştır (Yeşil, 2014, s. 221). Fakat bunların dışında Almanların yaptığı en önemli atılım tarihi tasnif etmektir. Büyük kırılma noktalarını, yüzleşmeleri ve hesaplaşmaları açık seçik şekilde görmek Almanların Avrupa'da hızla yükselmesinde etkili olmuştur. Yazara göre Alman kimliğinin oluşmasında 1800'lerin sonundaki bu gayretin etkisi olmuştur:

On dokuzuncu asırda Almanya'nın hadisat-ı mühimme-i esasiyyesinden biri de her şeyi, her ilmi tarih nokta-i nazarından tettebbü eylemektir. İlm-i lügat dediğimiz 'filoloji' tedkikâtı bütün tarih ile olmaya başladı. Tedkik ve tahsîl o yanda ise tarihe müracaat edildi. Sanâyi-i nefisenin tarihi ta'mik olundu (...) Bundan maâda bazı büyük Alman müverrihleri edebiyatı, üslûbu tarihe de soktular. Âsâr-ı tarihiyye letâfetle, maharetle, sanatla yazılmaya başladı. Bunlardan Ranke'ler, Sibel'ler, Traiçke'ler meşâhir-i muharririnden de madûddurlar. Alman halkı pek çok kitap, bahusus mecâmi-i mevkute okur. Bu sahifeler mebâis-i müfide-i tarihiyye ile doldu. En şâyân-ı dikkat şu cihettir ki bu devirde müverrihler muâmelat-ı siyasiyye cidden te'sir-i nüfuz ettiler. Evvela efkâr-ı umumiyyenin suret-i cereyanından hissedar oldular. Meselâ, Almanlığın teşekkülüne büyük yardım ettiler (Yeşil, 2014, s. 222).

Ali Kemâl'in Alman örneğini masaya yatırmasının en önemli sebebi Osmanlı için bir ilham kaynağı yaratmaktır. İstendiği takdirde ve gerekli şartlar oluşturulduğunda Avrupa medeniyet dairesi içine girmenin büyük bir hızla yapılabileceğini göstermek istemiştir.

Osmanlı'da da ilk büyük medeniyet değişimi Tanzimat'ın ilan edilmesi ile başlamıştır. Bu durumda dönemin aydın kesiminden olan edebiyatçılar da medeniyet kavramı ile ilgili düşüncelerini ifade etmişlerdir. Namık Kemal'in medeniyet ile ilgili yazdığı yazılardan "Terakki", Tanzimat aydını için öncü fikirlerden biri olmuştur. Terakki fikri, medeniyet kavramının algılanmasında daha sonraları en belirgin şekilde Ahmet Mithat'ta görülecektir.

Namık Kemal'in çağdaşlarından olan Ahmet Mithat Efendi'de medeniyet algısı Batı'nın hayat tarzı olmaktan ziyade ilim ve fende ilerleyişlerine olan hayranlığıdır. M. Orhan Okay'a göre Ahmet Mithat'ta çağdaşlarından farklı olarak, medeniyet, salt ilerleyiş demektir (Okay, 2017, 29). Bu ilerlemenin içerisinde de hiçbir ideolojik fikre de yer vermemeye çalışmıştır. Ahmet Mithat Efendi için halkın menfaati diğer her şeyin

önünde gelmiştir. Namık Kemal’de olduğu gibi devletin yönetim biçimi, adalet kavramı, hürriyet fikri gibi değerler onun medeniyet algısı içerisinde tartışılmamıştır. Ahmet Mithat Efendi mizacı gereği de bu soyut kavramlardan çok, hemen aksiyon alınabilecek somut değerler üzerinde daha çok durmuştur denilebilir.

Ahmed Midhat’ta, medeniyetle çok yakından ilgi kurduğu ve Batı’ya bakış tarzında, Batı’dan bize intikal eden hemen her meselede takındığı tavır için bu terakki ölçüsü önemli bir mesele teşkil etmektedir. Gerçekte de bu onu, Tanzimat devrinin diğer mütefekkir ve müelliflerinden ayıran bir faktördür. Edebiyatta umumiyetle Şinâsi’yle başlattığımız, Genç Osmanlılar ve Jön Türklerle Meşrutiyet’e kadar devam eden Tanzimat devrinin Batılılaşma hareketlerinin şahsiyetleri için bu mesele ekseriya rejim nokta-i nazarından düşünülmüştür (Okay, 2017, s. 29).

Ahmet Mithat Efendi’nin Müsteşrikin Kongresi’nde en ziyade dikkat ettiği husus Avrupalının gözündeki Şark imajını değiştirmektir. Kongre’de tıpkı Ahmet Mithat gibi diğer yazarlar da bu konuya fazlasıyla özen göstermişlerdir. Kongre’yi de Avrupalının Şark’ı anlama çabası olarak görmüşlerdir. Kadın konusuna da ayrıca değinen yazar Avrupalıların gözünde Şarklı kadınların pek bir hükmü olmadığını yalnızca erkeğin eğlencesi ve çocuklarla ilgilenecek bir görevli olarak algılandığını ifade etmiştir. Ancak Ahmet Mithat’a göre bu sanrı Garplı yazarların Şark’a dair bir fantezisinden ibarettir.

Bunların tasavvur ve tasvirlerine göre Şark nisvanı bir sedir üzerine gelişi güzel uzanmış; bir mahbubedir ki çıplak ayaklarına giydiği incili terliklerin birisi yerde ve diğeri parmaklar ucundadır. Libasıysa tesettürden ziyade tesettürden ziyade tezeyyün için yapıldığından sedirden aşağı uzattığı bacakları yarı çıplak bir hâlde bulunduğu misilli karnı ve sinesi de hayal gibi ince ve şeffaf tüllerle nim-mesturdur. Perişan saçları çıplak omuzlarıyla sedirden aşağı uzatılmış olduğu kol üzerine doğru büküm büküm dağılmıştır. Kendisinden birkaç metre uzağa konulmuş bir murassa nargilenin yılan gibi kıvrımlı marpuçu elinde ve onun da murassa ve kehrübalı ağızlığı ağzına karib bir vaziyettedir. Birkaç sedefli dolap ve iskemle ve rahleyle tavana asılmış fanuslar odanın ziyeti olup kaimen bir zenci cariye rengârenk tavus tüyünden mamul yelpazeyle mirvaha-zendir. İşte şimdiye kadar Avrupa’nın tasvir eylediği Şark nisvanı budur. Vakıa bu levha teması gözlere letafet verir güzel şeylerdense de bir hakikat olmayıp bir hayal, bir şiirdir (Pala, 2015, s. 185).

Bu tasvirlerin yerinde olmadığını Kongre’ye katılanlardan Şeyh Hamza Efendi de açıklamaya çalışmıştır. Ahmet Mithat bir toplumun yalnız erkeklerden oluşmadığını belirterek, kadınların da terakkide çok önemli bir yer işgal ettiğini vurgulamıştır. Yazara göre bir toplumun muasır medeniyet seviyesine çıkaran en önemli ölçütlerden birisi de tarihe damgasını vurmuş kimseleri yetiştirmiş olmaktır. Osmanlı Devleti’nde böyle pek çok devlet adamından, sanatkardan, diplomattan ve kumandandan söz edilebilmektedir. Bunları yetiştirenler de kadınlar olduğu için de Garplıların sandığı gibi işlevsiz bir konumda değildirler. (Pala, 2015, s. 186).

Eğer Şark nisvanı levhalarda temaşa ettikleri konkobinelerden ibaret olup da Şarklılar dahi huzuzat-ı şehvaniyenin medar-ı teskini olan böyle bir sınıf mahluktan doğma evlattan ibaret bulunsalardı Şark bunca fazail-i maddiye ve maneviyesiyle bugünkü Avrupa gibi müdekkik bir Avrupa'nın nazar-ı tettebbu ve tetkikine şayeste görülür müydü? Edebiyat ve hikemiyat-ı Şarkıye'yi tetkik için böyle yüzlerce ulema-yı benamin ictima edeceği kongreler teşekkül eyler miydi? Şark kadınları ne oldukları anlaşılmasının sebebi hâl-i mesturiyetleriyse onların yetiştirdikleri oğullar mestur kalmamışlardır (Pala, 2015, s. 187).

Ahmet Mithat'ın burada kurduğu analogide benliği Avrupa (öteki) üzerinden tanımlaması ilgi çekicidir. Analogide benliğe verdiği değer Avrupalıların Şark'ı araştırılmaya değer görmesiyle eş değerdir. Şarklı kadının değeri ise yetiştirdikleri başarılı çocuklarla belirlenmiştir. Yazarın bu tutumunu yine Avrupalıların koyduğu sınırlar belirlemiştir. Avrupa, medeniyetin vardığı son nokta olarak tanımlanmıştır. Öyleyse Şark memleketlerinin medeniyet ölçüsü de ne kadar Batılılaştıklarıyla ilgilidir. Ahmet Mithat da bu yüzden benliği yani Osmanlı olmayı kendiliğinden değerli kabul etmemektedir. Osmanlılık Batı'ya yaklaştığı yönleriyle değerlidir.

Ahmet Mithat Efendi'nin Müsteşrikin Kongresi'nde en ziyade dikkat ettiği husus Avrupalının gözündeki Şark imajını değiştirmektir. Kongre'de tıpkı Ahmet Mithat gibi diğer yazarlar da bu konuya fazlasıyla özen göstermişlerdir. Kongre'yi de Avrupalının Şark'ı anlama çabası olarak görmüşlerdir. Kadın konusuna da ayrıca değinen yazar Avrupalıların gözünde Şarklı kadınların pek bir hükmü olmadığını yalnızca erkeğin eğlencesi ve çocuklarla ilgilenecek bir görevli olarak algılandığını ifade etmiştir. Ancak Ahmet Mithat'a göre bu sanrı Garplı yazarların Şark'a dair bir fanteziden ibarettir.

Bunların tasavvur ve tasvirlerine göre Şark nisvanı bir sedir üzerine gelişi güzel uzatılmış; bir mahbubedir ki çıplak ayaklarına giydiği incili terliklerin birisi yerde ve diğeri parmaklar ucundadır. Libasıysa tesettürden ziyade tesettürden ziyade tezeyyün için yapıldığından sedirden aşağı uzattığı bacakları yarı çıplak bir hâlde bulunduğu misilli karnı ve sinesi de hayal gibi ince ve şeffaf tüllerle nim-mesturdur. Perişan saçları çıplak omuzlarıyla sedirden aşağı uzatılmış olduğu kol üzerine doğru büküm büküm dağılmıştır. Kendisinden birkaç metre uzağa konulmuş bir murassa nargilenin yılan gibi kıvrımlı marpucu elinde ve onun da murassa ve kehrübalı ağızlığı ağzına karib bir vaziyettedir. Birkaç sedefli dolap ve iskemle ve rahleyle tavana asılmış fanuslar odanın ziyneti olup kaimen bir zenci cariye rengârenk tavus tüyünden mamul yelpazeyle mirvaha-zendir. İşte şimdiye kadar Avrupa'nın tasvir eylediği Şark nisvanı budur. Vakıa bu levha temaşası gözlere letafet verir güzel şeylerdense de bir hakikat olmayıp bir hayal, bir şiiirdir (Pala, 2015, s. 185).

Bu tasvirlerin yerinde olmadığını Kongre'ye katılanlardan Şeyh Hamza Efendi de açıklamaya çalışmıştır. Ahmet Mithat bir toplumun yalnız erkeklerden oluşmadığını belirterek, kadınların da terakkide çok önemli bir yer işgal ettiğini vurgulamıştır. Yazara göre bir toplumun muasır medeniyet seviyesine çıkaran en önemli ölçütlerden birisi de tarihe damgasını vurmuş kimseleri yetiştirmiş olmaktır. Osmanlı Devleti'nde böyle pek

çok devlet adamından, sanatkardan, diplomattan ve kumandandan söz edilebilmektedir. Bunları yetiştirenler de kadınlar olduğu için de Garplıların sandığı gibi işlevsiz bir konumda değildirler (Pala, 2015, s. 186).

Eğer Şark nisvanı levhalarda temaşa ettikleri konkobinelerden ibaret olup da Şarklılar dahi huzuzat-ı şehvaniyenin medar-ı teskini olan böyle bir sınıf mahluktan doğma evlattan ibaret bulunsalardı Şark bunca fazail-i maddiye ve maneviyesiyle bugünkü Avrupa gibi müdekkik bir Avrupa'nın nazar-ı tetebbu ve tetkikine şayeste görülür müydü? Edebiyat ve hikemiyat-ı Şarkıye'yi tetkik için böyle yüzlerce ulema-yı benamin ictima edeceği kongreler teşekkül eyler miydi? Şark kadınları ne oldukları anlaşılmasının sebebi hâl-i mesturiyetleriye onların yetiştirdikleri oğullar mestur kalmamışlardır (Pala, 2015, s. 187).

Ahmet Mithat'ın burada kurduğu analogide benliği Avrupa (öteki) üzerinden tanımlaması ilgi çekicidir. Analogide benliğe verdiği değer Avrupalıların Şark'ı araştırılmaya değer görmesiyle eş değerdir. Şarklı kadının değeri ise yetiştirdikleri başarılı çocuklarla belirlenmiştir. Yazarın bu tutumunu yine Avrupalıların koyduğu sınırlar belirlemiştir. Avrupa, medeniyetin vardığı son nokta olarak tanımlanmıştır. Öyleyse Şark memleketlerinin medeniyet ölçüsü de ne kadar Batılılaştıklarıyla ilgilidir. Ahmet Mithat da bu yüzden benliği yani Osmanlı olmayı kendiliğinden değerli kabul etmemektedir. Osmanlılık Batı'ya yaklaştığı yönleriyle değerlidir.

Ahmet Mithat Efendi Kongre'de tanıştığı Madam Gülnar'la yakın bir dostluk kurmuştur. Kongre'den sonraki Avrupa gezisini de beraber planlamışlardır. Madam Gülnar, Osmanlı kültürüne oldukça hâkim iyi derecede Osmanlıca bilen bir yazardır. Rusçadan Osmanlıcaya İslam ahlakına uygun bulduğu bir eseri de çevirmiştir. Bütün bunlar Ahmet Mithat'ı şaşırtmasının yanı sıra bir nevi gurur duymasını sağlamıştır.

Şayan-ı istigrab mevaddandır ki Müslümanlığın ahlak-ı beşerîye üzerindeki hüsn itesiri, Rus erbab-ı kaleminin de nazar-ı dikkatini celbederek bunlardan birçoğu ahlak-ı İslamiye esası üzerine bina-yı hikmetle kasideler söylemişler, tiyatrolar, romanlar yazmışlardır. Hatta bu yoldaki muhtasar romanlardan bir tanesini Madam Gülnar Rusçadan Osmanlıcaya tercüme eylemiş olduğunu da beyan eylediği zaman fevkalade istigrabımı mucip olmuştu. Ama "istib'adımı" değil, yalnız "istigrabım." mucip olmuştu. Zira bu kadında gördüğüm kuvve-i hikemiye ve kudret-i edebiye bu misilli tercümeleri değil telifleri bile istib'ad ettirmeyecek derecede olup istigrabımın sebebiyse ahlak-ı İslamiye'ye Rus müelliflerinin böyle bir ehemmiyet vermesi ve o ehemmiyet de Gülnar tarafından şöyle tercümeyle teyid olunması kaziyesinin bence memulattan bulunamaması meselesiydi (Pala, 2015, s. 216).

Ahmet Mithat yapı ve medeniyet bağlamında iki milleti birbirine çok benzetmektedir. Osmanlı Devleti'nin de Rus Devleti'nin de çok köklü bir tarihi bulunmaktadır. Her iki millet de kendi kültüründen kopmadan Avrupalılaştırmanın yolunu aramaktadır. Bu yüzden geçirdikleri evreler de benzerdir. Bu duruma etki eden diğer konu ise Avrupalıların kamuoyunda Rusları ve Osmanlıları "öteki" olarak yansıtmasıdır.

Batılılaşmanın önündeki her engel, her hükümet Avrupa gazetelerinde eleştirilmektedir. Tüm bu sebeplerle her iki millet birbirlerine yakın durmuşlardır.

Ahmet İhsan, 15 Mayıs 1991 tarihinde İstanbul'dan Paris'e doğru yola çıkmıştır. Eserinin mukaddime bölümünde *Avrupa'da Ne Gördüm?* 'ü yazma amacını açıklamıştır. İsminden anlaşılacağı üzere yazar Avrupa yolculuğu boyunca dikkatini çeken unsurları adeta günlük tutar gibi kaleme almıştır. Her bir bölümde ayrı bir ülkeye yer vermiştir; ülkeleri medeniyetçe birinci ve ikinci önem derecesine ayırmıştır. Buna göre ikinci bölüm Fransa'ya, üçüncü bölüm İngiltere'ye, dördüncü bölüm ise İtalya ve Avusturya'ya ayrılmıştır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 4). Yazar bölümleri hatime ile kapatır. Hatime bölümünde öznel görüşlerine daha çok rastlanmaktadır.

Ahmet İhsan, yolculuğunu anlatmaya İstanbul'dan başlamıştır. Vapurda sadece iki Türk bulunmaktadır. Avrupa yolculuğu uzun sürdüğü için başlarda bu durum Ahmet İhsan'ı tedirgin etmiştir. Daha sonra vapurda tanıştığı yabancılarla sohbet etmeye başlar. Bunların birçoğu turistik seyahat için İstanbul'a gelmiş kişilerdir. Yazar bu kişilerin yaptıkları kısacık ziyaretlerle ve yalnızca İstanbul'u görerek bütün Şark'ı anladıklarını sanmalarına sitem etmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 9).

Ahmet İhsan, Avrupa ziyaretinden önce romanlardan ve gazete yazılarından gördüğü kadarıyla Avrupa'nın ahlaki bir çöküntü içerisinde olduğunu düşünmüştür. Ancak Avrupa'ya gittikten sonra diğer bütün memleketlerde olduğu gibi genel toplum kurallarına herkesin uyum sağlamak için gayret ettiğini görmüş, uyumsuz olanların ise hukuka teslim edildiğini fark etmiştir. Ahmet İhsan, her milletin kendine has adetlerinin olduğunu, bu durumun oraya yabancı kimselere tuhaf geldiğini görse de ahlaksızlık olarak değerlendirilmemesi gerektiğini belirtmiştir:

Kezalik Fransa halkını daima hiffet-i meşrep ile itham ederler; vakıa erbab-ı hiffet var; her gün asarı görülen nümayişat-ı hafifmeşrebane dahi hep bu erbab-ı hiffetin işidir. Fakat hafifmeşrebane var diye muhakmeyi bilâtetkik tevsi ederek umumî ithama salâhiyeti nereden alıyoruz. Asar-ı umumiyelerini tetkik eylerken mahzâ kusûr görmeğe memur imişiz gibi hemen delâil-i hariciyeyi esbab-ı muknia addeyleyerek hüküm vermek reva mıdır? Bir terakkiyat-ı hazıra ve bahirelerini görmeli, bir de meşrep ve iffetlerinde mevcut zannolunan hiffeti derpiş etmeli, acaba hangisi mübalağalı? (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 130).

Ahmet İhsan'a göre milletleri ahlaklı-ahlaksız gibi sıfatlarla genellemektense onların *terakkiyat-ı hazıra* durumuna bakarak onlarla ilgili yorum yapmanın daha isabetli olacağını düşünmüştür. Medeniyet-i hazıra, terakkiyat-ı hazıra gibi terkiplerin bu dönem yazarları arasında popülerliği yüksektir. Onlara göre Doğu, Batı hakkında önyargılı

genellemeler yapmayı bırakıp medeniyet hususunda nasıl ilerlediklerini gözlemlemelidir. Üstelik Doğu için bunu yapmak onlara göre daha da kolay hale gelmiştir. Batı ödenmesi gereken bedelleri ödemiş ve *hazır bir medeniyet anlayışı* ortaya çıkarmıştır. Yapılması gereken o hazır medeniyetin kendine has adetlerini bir kenara bırakıp umuma hitap edecek taraflarını taklit etmektir.

Mizancı Murad Bey'in, ilk hatırat kitabı olan *Mücadele-i Milliye* Meşrutiyet'in ilanından sonra 1908 yılında basılmıştır. Ancak içerisindeki hatıralar 1895 -1899 arasını anlatmaktadır. Yazar bu eserinde Düyun-ı Umumiye komiserliğini bırakıp Paris'e kaçtığı ve tekrar İstanbul'a döndüğü yıllardaki olayları anlatmaktadır. Eser üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm "Mukaddime", ikinci bölüm "Gurbet Devri" ve üçüncü bölüm "Avdet Devri" başlıklarından ibarettir. Bölümlerin altında da alt başlıklar bulunmaktadır. Yazar eserin mukaddime kısmında *Mücadele-i Milliye*'nin nasıl meydana geldiğini aktarmıştır. Mukaddimeye belirttiğine göre bu hatıralar yazarın günlüğünden alınmıştır. Eser, Jön Türklerin Avrupa'da çektiği sıkıntıların ilk ağızdan anlaşılması açısından önemlidir. Yazar, Avrupa'nın ahvaliyle çok ilgilenmemiştir. Eser, daha çok o dönem yaşanan olayların iç yüzünü ortaya koymak ve yanlış anlaşılmalara ortadan kaldırarak hakkını müdafaa etmek üzere kaleme alınmıştır. Eserin Mukaddime kısmında yazarın şu sözlerinden de eserin yazılış sebebi anlaşılacaktır:

"Mahkeme-i kübra terazisiyle tartılmak üzere yazılan böyle bir esere sun'i boyalar katmak manasız olur. Gerek halkın ve gerek mahlukların önlerine yüzüm kızarmadan, ruhum sıkılmadan konulacak hakiki arzuhal dairesini muhafaza etmeye muvaffak olursam asıl maksadıma ulaşmış olacağım" ibareleri insaf sahipleri arasında samimiyet derecemizi göstermek için kâfi olsa gerektir (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 11-12).

Mizancı Murad Bey Fransa'da sınır dışı edilmekle ilgili tehdit alınca rahatça yayın yapabileceği bir yere gitmek istemiştir. Bir süre düşündükten sonra Mısır'a gitmeye karar veren yazar, İslâm ülkeleri içerisinde Mısır'ı hürriyet ve adaletle tanışmış bir ülke olarak değerlendirerek Avrupa'dan ayrılmıştır (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 106-107). Ali Kemâl'in de Avrupa'dan sonra bir süre Mısır'da yaşaması ilgi çekicidir. Ali Kemâl, Mizancı Murad Bey'in en güvendiği öğrencisidir. Bu açıdan benzer bir bakış açısına sahip oldukları açık olsa da medeni bulduğu yerlerden asgari ölçüde bekledikleri, adalet ve hürriyetin tesis edilmiş olmasıdır. Mısır, Mizancı Murad Bey'in ziyareti esnasında Mısır Hidivliği olarak anılmaktadır. Dış işlerinde hala Osmanlı Devleti ile ilişkisi bulunmaktadır. Mizancı Murad ve Ali Kemâl gibi Jön Türklerin Mısır'da faaliyetlerini rahatça sürdürmelerinin bir sebebi de bu olabilir. Osmanlı Devleti'nin Şark'ta etkinliği

azaldıkça Mısır'da İngiliz himayesi ve Fransız himayesi tartışılmaya başlanmıştır. Mizancı Murad Bey bu durumdan rahatsız olduğunu ifade ederek, sömürge dışında kalan seçeneklerin hiç değerlendirilmemesini kabul edilemez bulmuştur. Ona göre bağımsızlık ve milli görüş için çaba sarf edilmemesi bir çeşit hainliktir (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 108-109).

Mizancı Murad Bey'e göre Osmanlı Devleti'nin tekrar huzur bulabilmesi için azınlıklara tanınan haklarla beraber onların yeniden aidiyet hissetmeleri sağlanmalıdır. Yazarın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden istifasından sonra Osmanlı Devleti'ne geri dönerken bu fikre geri dönmesi etkileyicidir. Avrupa'da milliyetçiliğin yükseldiğini görmüş olmasına rağmen günün şartlarına uygun fikirlerinde değişiklik olabilmektedir. Yazar İstanbul'a döndükten sonra Avrupa'ya kaçışını kendince değerlendirip bir sonuç çıkarmaya çalışmıştır. Avrupa'ya gitmesinin amacını şöyle açıklamıştır; “Medenî aleme hakiki durumumuzu anlatmak, yanlış kanaatleri yok etmek, görülen tecavüz fikrini (yani Goluchowski'nin teklifini) sonuçsuz bırakmak, mevcut olan umumî gayreti memleketin temel menfaatleri cihetine çekmek hususu idi” (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 229). Hatıratının *Avdet Devri* bölümünde açıkladığı bu amaçlara da ulaştığını ifade etmiştir. Çünkü yayıncılığına oldukça güvenmektedir. Gazetelerin ve özgür yayın anlayışının kamuoyunun fikrini etkilemekte güçlü bir rol oynadığını düşünmektedir. Bunun yanı sıra tarihin öznesi olmak için tıpkı Avrupalıların yaptığı gibi görünür olmanın ve yazılı kaynaklar bırakmanın değerini erken idrak etmiştir.

2.4.1. Tarih ve Köken Tartışmaları

II. Abdülhamid döneminde Avrupa'da bulunan yazarlar, Batılıların kendi tarihlerine ve köklerine olan ilgilerinin çok üst düzeyde olduğunu fark etmişlerdir. Müzeler onların yazdığı tarihin bir gösteri alanı olarak kullanılmaktadır. Tarih anlayışları eserlerinde yeniden kurgulanıyor, müzelerde canlanıyor ve otel odalarında dahi bir resme sıkıştırılıyordu. Bu bölümdeki yazarlardan Namık Kemal, Batılıların tarih ve medeniyetle kurdukları bağın farkındadır ancak öğrencisi ya da bir anlamda halefi olan Abdülhak Hamid'e bu türde eserlerden esinlenirken dikkatli olmasını salık vermiştir. Örneğin Moliere okumasını öğütlemiştir çünkü Moliere ona göre bütün çağlara hitap

etmektedir. Çünkü eserlerinin gücünü yerelden yola çıkıp evrensele ulaşmaktan, ahlak, edep, adalet gibi her döneme hitap edecek tartışmalardan almaktadır.

Bu bölümde özel zevkleri açısından ayrılan bir yazar Sadullah Paşa'dır. Sadullah Paşa, boş vakitlerinde Yunan ve Roma uygarlıklarını konu alan eserleri okumaktan zevk alır. Sırf bunun sebeple Latince öğrenmek istemiştir. Hayatının büyük bir kısmını Avrupa'da geçiren yazarın Avrupalıların tarihlerini merak etmesi ilgi çekicidir. Halit Ziya Uşaklıgil de Avrupa'yı doğru anlamak için mutlaka Yunan-Roma uygarlık tarihilerinin bilgisine sahip olmak gerektiğini düşünmektedir. Bu düşünceler bir tarafıyla da oryantalisttir. Batı, şanlı, beyaz, eril bir tarih anlatısını, yüksek kültürünü ve kadim köklerini oradan aldığını her fırsatta dile getirmektedir. Halit Ziya Uşaklıgil de Osmanlı Devleti için dürüst bir tarih yazımının mutlaka gerekli olduğunu dile getirmiştir. Müzeler bu bölümdeki hemen her yazar için çok dikkat çekici olsa da hiçbiri Osmanlı Devleti'nde müzelerin açılması için öncülük etmemiştir. Müzecilik anlayışının oturması için Osman Hamdi'nin ortaya çıkmasını beklemek gerekmiştir.

Kadim Avrupa tarihini yücelten yazarlar dışında bir de Türklüğü anlatmak üzere yola çıkan yazarlar olmuştur. Ahmet Mithat, Mizancı Murad Bey ve Ahmet İhsan gibi yazarlar da bunlar arasında sayılabilir.

Namık Kemal Avrupalı yazarlarla ilgili fikirlerini de Abdülhak Hamit'le paylaşmıştır. Dumas Fils'in eserlerini tam olarak anlayabilmek için Fransa'da hatta Paris'te yaşamak gerektiğini savunmuştur. Buna ek olarak Fransız siyasetine de hâkim olmak lazımdır. Halbuki ona göre bir eserin insana tesir etmesi için o yeri tanımak mecburiyeti olmamalıdır. Namık Kemal şiirsel ifadelerin fikrin önüne geçmesine de karşıdır. Bu anlamda Moliere'in ahlaka katkı sunan, sade ve tüm insanlığı ilgilendiren eserlerini takdir ettiğini belirtir. Abdülhak Hamit'e de eğer bir yazarı taklit edecekse bu tip yazarları okumasını öğütlemiştir (Tansel, 2013a, s. 234).

Namık Kemal'in Abdülhak Hamit'e üslup ve hayal konusunda yaptığı uyarılar dikkat çekicidir. Hamit'in eserlerini satır satır inceleyip yazarın yaptığı teşbihleri tek tek inceleyen Namık Kemal bu teşbihlerin 'bize' hitap etmediği konusunda Hamit'i uyarmıştır. Bu anlamda Hamit'in Yusuf Kamil'den, Sami Paşazade Sezai'den etkilendiğini varsayarak kendine has ve *bize* hitap eden bir yaklaşımla eserler kaleme almasını ve hatta artık bu yazarları okumamasını öğütlemiştir. Ancak bunlardan öte bu

mektupta Namık Kemal kendisini *Şarklı* olarak tanımlamıştır. Buradan yola çıkılarak denilebilir ki yazar tarihin öznesi olmak ve saygı değer bir noktaya gelmek için hem Doğu’yu hem Batı’yı çok iyi öğrenmek gerektiğini aynı zamanda da onlardan bağımsız yeni bir tarz ortaya koymanın bir mecburiyet olduğunu ifade etmiştir.

Dağ tepelerinin ziyâ-yı mihr ile taç giymesi ise Avrupa’ya mahsus bir hayâldir. Ben Şark’lıyım; bu teşbihte bir mülâyemet, bir münâsebet göremiyorum. Var ise beyan olunsun. Ammâ “Ziyânın bidâyet-i in’ikâsı hâlinde dağ tepeleri güzellenmez mi?” diyeceksiniz; evet, pek güzellenir. Taca benzemez mi? Evet pekâlâ benzer; fakat bir güzelin, velev mehâsin-i mânevviyesini olsun dağa benzetmek, bizim tabi’atimize -zannımca- mülâyim gelmiyor. Sâniyen tac, gerek milletimizde, gerek zamanımızda “ismi var cismi yok” tâbir-i ma’hududun mâsadak-ı hakikîsi olduğundan – re’yimce- âni birşeye müşebbeh addetmek, bir güzel Osmanlı kızını sürmesiyle, gâzesiyle tavsîe kalkışmak kabilinden olur (Tansel, 2013, s. 431).

Avrupa’daki müzeler de Sadullah Paşa’nın merakla gezindiği yerlerden biridir. Toplumsal bilincin oluşmasında müzelerin yeri ve öneminin büyük bir rol oynadığını düşünmektedir. Müzelerde saklanan milli savaflara ait eserler, halkın ve devletin tarihlerine saygı duruşu niteliğindedir. Osmanlı Devleti’nde de müzelerin kurulması ve genç nesillere tarihlerinin çok iyi bir şekilde öğretilmesi gerektiği kanaatindedir (Akyıldız, 2011, s. 217).

Sadullah Paşa, Refet Bey’e yazdığı 18 Ekim 1879 tarihli mektubundan Paşa’nın tarih okumaya düşkün olduğu anlaşılmaktadır. Boş vakitlerinde Roma ve Yunan tarihiyle okumalar yaptığından bahseden yazar, Refet Bey’den de birtakım kitaplar istemektedir. Almanca öğrenmeye de meraklı olan yazar tercüme işleriyle de uğraşmaktadır. Dönemin kalemi kuvvetli olan Türk yazarlarının da tercüme işlerine ayrıca önem vermesi gerektiğini düşünen yazar bir milleti, bir kültürü, bir tarihi anlamak için o milletin kadim eserlerinin mutlaka tercüme edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Türk edebiyatının da gelişmesini bu şarta bağlamaktadır (Akyıldız, 2011, s. 333-334).

Sami Paşazade Sezai 1882 tarihli mektupta Tercüman-ı Hakikat gazetesinde çıkan iki yazıyı eleştirmiştir. Yazılardan biri Said Efendi’ye aittir. Said Efendi yazısında “Bizde erbâb-ı kalem mevcut olmak şöyle dursun, bir lisan yoktur desem caizdir” diyerek Türkçe yazılan eserlere bir eleştiri getirmiştir. Diğer yazının sahibi Elhac İbrahim Efendi ise yalnızca “lisan vardır” demekle yetinmiştir. Sami Paşazade Sezai’yi harekete geçiren bu tespitler, kimlik sahibi olmadan bir anlamda millileşmeden evrensel olunamayacağını idrak etmiş bir yazar olarak bu sözlere şiddetle karşı çıkmıştır. İngiltere’den kaleme aldığı yazıda Avrupa’daki yazarlardan örnekler vererek dünyaya

ulaşmak için birçok milletin ünlü yazarlarını aracı ettiğini ve kimlik kazanmak için de bunun gerekli olduğunu ileri sürmüştür: “İngiltere Shakespeare’e mâlik olduğu için, bütün Avrupa milletlerine dava-yı müsabakat ediyor. Fransa asr-ı hâzırda büyüklüğünü Victor Hugo’ya mazhar olmasıyla ispat ediyor” (Kerman, 2003a, s. 5). Sözlerine daha güçlü dayanaklar hazırladığı ikinci bir mektup 1882’de yine Tercüman-ı Hakikat’te yayımlanmıştır. Bu makalede de “eğer Türkçe diye bir lisan olmasaydı Jean Jacques Rousseau gibi çok mühim bir yazar Belâgat-ı Osmaniye diye bir eser kaleme almazdı” diye lisanın kimlikle eş değer olduğuna dair başka bir mektup yazma ihtiyacı hissetmiştir (Kerman, 2003a, s. 7).

Sami Paşazade Sezai bir milletin medeni olarak kabul edilmesi için kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması gerektiğini düşünmektedir. Yazar, bunu yalnız medeni olmak için değil, insan olmanın bir gereği olarak derhal hayata geçirilmesi gereken kurallar bütünü olarak görmektedir. 1886’da kaleme aldığı mektubunda kadınlara karşı tavrını romantik bir şekilde anlatmaktadır. İyi anne ve eşlerden bahseden yazar, kadın dendiğinde akla *muhabbet* ve *hüsün* geldiğini belirtmiştir.

Şu bulunduğumuz küre-i arzda kulûb-ı insaniyye bu iki kelime kadar hükm-fermâ hiçbir şey var mıdır? Bu iki sıfatı takdir eden milletlerin ismi medenidir. Kadınlrın hukukunu gasb eylemek, validelerimizi tahkir etmek demek olacağından, bu hâl, insaniyete karşı bir isyan addolunmaz mı? Kadınlar hilkâten şâyân-ı himâyet oldukları cihetle, bir cemiyet onların hukukunu tasdik etmez, yani insaniyet onlara meded-res olmazssa, ya birtakım sefihlerin bâziçe-i shevâtı veya birtakım vicdansızların mazlûm-ı denaati olurlar (...) Bir cemiyet, mürebbiye-i rikkat ü ulviyet olan kadınlardan mahrum kalırsa terakki edemez. İnsan, il nefesini aldığı zaman karşısında bir kadının tebessümünü gördüğü gibi, en son nefesinde başucunda ağlar bir kadın görüyor. Rûfeka-yı hayatını marifetsiz bırakmak hayata bir suikast demektir. Kadınlara hürmet edilmelidir. Zira onlar erkeklerden ziyade müteessir ve muztarıptirler. Kadınlar cahil kaldıkça, bir cemiyet hiçbir vakit kesb-i marifet eyleyemez. Bir kısım-ı diğer-i insaniyet olan kadınlar her şeyden mahrum oldukça, bir memlekette cemiyet-i insaniye teşekkül edemez (Kerman, 2003a, s. 18-19).

Sami Paşazade Sezai Avrupa’nın medeni olmasını kadınlara değer verilmesine bağlarken, Osmanlı terakkisinde de insanlığın diğer yarısı olan kadınlara hak ve özgürlüklerinin verilmesini zorunlu olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda kadınların eğitim alması meselesine de değinmiştir (Kerman, 2003a, s. 19).

Sami Paşazade Sezai’nin Doğu ve Batı’yı ayırdığını düşündüğü bir başka mesele ise bu iki farklı toplumun hatırlama biçimleridir. Yazara göre Batılılar hatırlama biçimlerini bile düzenli hale getirmiştir. Halkın, devletin, bir yazarın ya da siyasetçinin başarısını hatırlayıp kutlamak veya bir kaybı hatırlamak gelenek haline getirilmiştir. Bu sayede Batılılar tarihle olan bağlarını kuvvetlendirmiştir. Ancak Doğu halkı her şeyi unutmaya

mevillidir. Çok yakın tarihte olan önemli vakaları bile hatırlamakta güçlük çektiğini belirten yazar, hatırlamanın da kolektif bir biçimde yapıldığını savunmuştur (Kerman, 2003a, s. 98).

Servet-i Fünun dönemine yaklaştıkça yazarların hatıratında Osmanlı Devleti'nde sanatın şahsileşmemesi sıklıkla eleştirilir. Avrupa'da ise kimlik, şahsilik, sınırlar, kültürel miras daha önce olmadığı kadar önemli hale gelmiştir. Birçok etnik kökenin bir arada yaşadığı büyük imparatorlukların sona yaklaştığı bu evrede Batı toplumu bir üst kimlik yaratarak medeniyette tekelleşmenin yolunu aramaktadır. Ali Kemâl'e göre büyük paralar harcayıp ücretsiz şekilde halka açtıkları müzeler medeniyetin ilerlemesine büyük katkı sunmaktadır. Batı'daki yöneticilerin maddi karşılığı olmayan bu yatırımı, büyük bir halk kitlesinin ilham alması ve kendisini geliştirmesi için önemli bir aracı haline almıştır.

Bu iklimlerde milyonlar sarf ederek vücuda getirilen o müzeler, o nefâis, o muâlî teşhîrgâhları ne içindir? Neden halk, fevc fevc halk her gün, her lahza ekseriyetle bedava o muallâ binalara âdetâ celb ediyor? Davet edilir, edilir de bir farz ta Kadim-i Yunan'ın 'Fidyas'ından Fransızların meselâ hâlen dahi mârûf bir heykeltraşına, Rodin'e, ya İspanyolların, Flemenlerin, Flemenlerin hasılı İtalyanların o bülend mertebe ressam-ı kadimelerinden Fransızların, hatta İngilizlerin bu vadide en son üstadlarına kadar akın akın dehâtın âsâr-ı marifetiyle temasa, bu sayede fikren, hissen mes'ûd, müferreh bir teheyüce getirilir (...) Bu sayededir ki o müesser, o müheyyiç temâşâlarla o diyarın halkı günden güne zevken teali eder (Yeşil, 2014, s. 113).

Ali Kemâl Avrupa'dayken Şark'ın Avrupa entelektüelleri için ilgi çekici hale geldiğinden bahsetmiştir. Seyahatlerin kolaylaşmasının bunda etkisi büyüktür. Ancak Batılı seyyahların on günlük turistik gezilerle Şark hakkında büyük değerlendirmelere soyunmalarını eleştirmiştir. Bir memleketi, bir kültür ve medeniyeti tanımak için orada yeterince zaman geçirilmesi gerektiğini belirten yazar bununla birlikte değerlendirmeyi yapan kişinin kültür birikiminin de çok önemli olduğunu eklemiştir. Pierre Loti gibi yazarların eserlerini ise takdir etmiştir. Çünkü Pierre Loti Osmanlı toplumunu çok yakından gözlemleyebilmiş bir yazardır. Bunun dışında kendisi de dönemin edebiyatçılarıyla yakın temasta bulunmuştur. Connette de Henry Costary'nin *İslamiyet-i Hâtûrât ve Mütâlât* adlı eserini ise Şark için yazılmış en güçlü metinlerden biri olarak göstermektedir. Costary, Arapça bilen İslami kurallara hâkim bir yazar olarak Şark'ın kültür ve geleneğini teferruatıyla eserinde ortaya koymayı başarmış bir yazardır (Yeşil, 2014, s. 144).

Ali Kemâl'e göre tarihte anılacak büyük yazarların ve bilim insanlarının en önemli özellikleri bir alanda ihtisaslaşmalarıdır. Avrupalılar bunu nispeten erken keşfetmiştir. Bir kişinin vakti ve bilgisi ancak bir alanla sınırlandırıldığında ortaya gerçekçi ve incelikli bir eser çıkmaktadır. 1800'lerden önce bir yazardan hem siyaseti hem tarihi hem de edebiyatı iyi bilmesi beklenmekteydi. Sınırlı sayıda eser çıkması da insanların bu bilgileri doğru kabul etmeye itiyordu. Eserlerin çeşitlenmesi ve insanların uzmanlık alanlarının belirginleşmesi doğru bilginin de yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Avrupa mekteplerinde güzel bir âdet var: her fasıl, her ders, her madde her makale için bir tertibe riayet olunuyor. Geçen gün müsteşrik kemalâtperver Schfer'in mahdumları Cristian Schefer ulûm-ı siyasiye mektebinde tarih-i siyasiyata dâir bize bir musâhabe yürütüyorlardı. Bir müzakerede bulunuyorlardı. Bazılarımıza sualler soruyorlardı. Evvela birimize 1789'daki İngiltere'yi sual ettiler. Şâkird keyfe mâ ittifak cevaba başladı. Fakat muallim hemen bu isti'câlin önünü aldı :

“Yok, böyle olmaz. Bir tertib yapınız. İngiltere'yi ne veçhile bize anlatacaksınız, takririnizi kaç fasla ayıracaksınız? Evveleminde birer birer söyleyiniz, bunları bana kaydedtiriniz. Ba'de bu tertib mucibince bahsinizi yürütünüz.” (Yeşil, 2014, s. 227).

Ali Kemâl özellikle Avrupa'da sosyal bilim tartışmalarında felsefe, tarih, siyaset ve edebiyatta tarihle kuvvetli bağların kurulduğunu anlatmıştır. Bu tarihin başlangıcı ise daima Yunan kültürüne bağlanmaktadır.

Ali Kemâl yaptığı müze gezilerini de milli bir gözle aktarmıştır. Osmanlı topraklarından alınıp Avrupa'daki müzelere taşınan eserlerin altını çizerek, kültürel miras olan bu eserlerin koruma altına alınması gerektiğini belirtmiştir (Yeşil, 2014, s. 34).

Ahmet Mithat, Avrupa'ya yalnız oranın kültür ve medeniyetini öğrenmek için gitmemiştir aynı zamanda orada Osmanlı kültürünü yansıtmak için bulunduğunu söylemiştir. Ona göre gurbette yapılacak en 'tatlı' şey kendi memleketini, dinini, milletini, devletini anlatmaktır (Pala, 2015, s. 117). Kendisinin Avrupa'ya bir nebze de bu sebepten gönderildiğine inanmıştır.

Ahmet Mithat Avrupa insanını ve Şark insanını ayıran bir diğer özelliğin alınan terbiye usulünde olduğunu kaydetmiştir. Avrupalılar için en büyük nezaket göstergesi kimseye yük olmamaktır. Oysa Şark'ta ikramda bulunmamak nezaketsizliktir. Tren yolculuğu sırasında tanıştığı Avrupalı bir arkadaşına yemek ısmarlamak istemiş ancak bunun bir sınır ihlali olacağını düşündüğünden bundan çekinmiştir. Çünkü sevilen bir kişiyi yedirip içirmek Şark memleketlerinde bir samimiyet ifadesiyken Garp memleketlerinde yanlış anlamalara sebep olabilmektedir. Bu yüzden yazar bütün davranışlarını onların

zihin dünyasında tartarak sonuçlandırmıştır. Kendisini zor durumda bırakacak davranışlarda bulunmamaya çalışmıştır.

Kendisi Avrupalıların en terbiyeli adamlarından olarak bu terbiyenin birinci muktezası da refikine asla bâr olmamaktır. Bir iki defa birlikte ekl ve şürbde bulunduğumuzdan ve bizim ahlak-ı Şarkiye ve İslamiyemiz iktizasınca bu misilli eklerde ve şürblerde refiklerimiz masarifini vermek bir ikram addedildiğinden masarif-i vakıanın benim tarafımdan tesviyesine müsaade buyurmasını pek çok defa rica eylediğim hâlde mümkün değil kabul ettiremedim. Vakıa Avrupaca hotellerde kahvelerde lokantalarda filanlarda herkesin kendi masarifini vermesi mutatsa da bazı bizim gibi Şarklıların ikramlarını kabul edenler dahi bulunur. Ahval-i Şarkiye'yi bilmeyenlerse böyle bir ikramı kendi nefisleri için hakaret sayarlar. "Yiyip içtiğim ve arzu ettiğim şeylerin tesviye-i bedeline kâfi param vardır. Kimsenin sadakasına muhtaç değilim." tarzında bir fikir ve itikatla ziyadesiyle müteessir olurlar. İşte mühendis arkadaşım da bunlardandı (Pala, 2015, s. 129).

Yazar Avrupa'da Osmanlı'yı, daha da önemlisi Şark'ı temsil ettiğini düşünmektedir. Bu sebeplerle de herhangi bir uyumsuzluğun sonuçlarının Şark'a mal edileceğini hesaplayarak hareket etmiştir.

Ahmet Mithat Efendi, ileri bir medeniyet sayılabilmek için lisanın öneminin farkındadır. Avrupa dillerinin ne kadar köklü ve kadim diller olduklarını ispat için birçok filoloğun çalışma yaptığını bilmektedir. Türk dili için de çeşitli örnekler göstererek hangi coğrafyalarda etkili olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Diğer taraftan da filolojinin Avrupa'da ne kadar geliştiğine vurgu yaparak Türk diliyle ilgili de araştırma yapılması ricasında bulunmuştur.

Maksudumuz lisanca bir şeref-i kıdem heveskârı olarak bunu da yoktan var etmek nev'inden bir sa'y-i abeste bulunmak değildir. Filoloji yani ilm-i hakayık-ı lisaniyece ortada birçok hakikatler aşikâre durup yatarken onları nazar-ı bıkaydiyle geçiştirmek kabil olamayacağı için Avrupa'nın kudret-ı tedkikiye ve kuvvet-i tahkikiyesine müracaat ihtiyacını görüyoruz. Bir lisanda kıdemi ispat eden şey evvela şümuldür. Türk lisanı beri tarafça dest-i Kıpçak ve Anadolu'ya ve belki de Germenya ve bilad-ı Berber hudutlarına münteşir ve müntehi olduğu gibi öte tarafça da Sibiry'a'nın müntehasına ve Çin'in ötesine kadar varmıştır. Yalnız bu şumul enzar-ı dikkati fazılanenizi celbe kâfi değil midir? (Pala, 2015, 221-222).

Ahmet Mithat, kadim Yunan kitaplarından Türk adının nasıl geçtiğinden bahsederek Avrupa dilleri ve Türkçe arasında bir koşutluk kurmaya çalışmıştır. Bir dilin yaygınlık derecesi ile kurallı oluşunu ise köklü bir lisan olmasına sebep olarak göstermiştir. Hatta Germen dilleri ile Türkçe arasında bir benzerlik bulunabileceğini de iddia etmiştir.

Avrupalıların kıyafet konusundaki hassasiyetleri diğer yazarlarda olduğu gibi Ahmet Mithat'ta da bazı zamanlarda can sıkıcı bir hal almıştır. Özellikle memuriyet sebebiyle Avrupa'da bulunan yazarlar devleti temsil ettiklerinden kıyafet meselesi daha önemli

hale gelmiştir. Bu anlamda çok çaba gösteren isimlerden biri de Ahmet Mithat Efendi olmuştur. Madam Gülnar'la ve başka kadın temsilcilerle yakın ilişkiler kurmuş olsa da onun çaba göstermesinde etkili olmuştur. Kongre'de bulunduğu bir akşam da yapılacak etkinlikte resmi kıyafetlerle katılınması gerektiğini son anda haber alan Ahmet Mithat başta resmi kıyafetlerini giymek istememiştir bunun üzerine Madam Gülnar Şarklıların bu gibi durumlarda çok daha özenli olması gerektiğini vurgulayarak Avrupalıların bu meseleye ayrıca önem verdiğini vurgulamıştır.

Hayır! Hayır! Pek çok kimselerin nazar-ı dikkati sizin üzerinizdedir. Bir Avrupalıda ufak tefek kusur görülse ilişmezler ama sizde görülecek en küçük kusurları bile izam ederler. Şimdiye kadar hiçbir kusurunuz görülmediğinden muvaffakiyetiniz arttıkça artıyor. Vele ki mazur olsanız gönlüm istemez ki bu akşam şöyle bir kusurunuz olsun. Veliht gelecektir. ihtimal ki kral hazretleri de teşrif ederler. Rica ederim ve size nasihat veririm ki üşenmeyip gidiniz. Sivil kıyafetlerinizi giyip nişan ve madalyalarınızı takınız, diye bir de hayirhahane nasihatte bulunduğundan hemen kalkıp bahçe önündeki kira arabalarından birisine atladığım gibi çala kamçı ikametgâhıma geldim (Pala, 2015, s. 237).

Buradan anlaşılıyor ki Avrupalılar öteki üzerinde üstün olduklarından emin bir şekilde kendi kurallarını uygulatmakta ısrarcıdırlar. Avrupalının koyduğu medeniyet sınırları Şarklılar için uyulması gereken kurallar bütününden ibaret kalmaktadır.

Ahmet Mithat Efendi, Avrupalı halkları kendi içlerinde mukayese etmiştir. Bu mukayesede İsveçlilerin üstün taraflarını vurgulamıştır. Yazarın böyle düşünmesindeki en önemli sebep Kongre'ye katılan İsveçliler Batı-dışı toplumları anlamak için fazladan bir çaba göstermektedirler. Yazar İsveçlilerin özellikle Arapçaya karşı bir ilgilerinin olduğundan bahsetmektedir. *Gülistan ve Bostan* gibi önemli eserlerden tercüme yaptıklarını ve bu eserleri kendi lisanlarında anlayabilmek için çaba sarf ettiklerine dikkat çeken yazar, İslam ilmine olan ilgiden memnun kalmıştır. Bununla beraber İsveçlileri ahlaken de diğer Avrupalı halklardan üstün tutmuştur. Avrupalıların ilim ve sanayide kaydettikleri gelişmelerden geri kalmamalarına rağmen *hüsn-i ahlak-ı kadimelerini* de muhazafa etmeyi başarmışlardır. Yazar İsveçlileri ağırbaşlı, nazik ve sessiz bir millet olarak tanımlamıştır. Ancak Ahmet Mithat Efendi'ye göre bu mağrur duruş İngilizlerde olduğu gibi soğuk ve üstenci değildir (Pala, 2015, s. 244-245).

Ahmet İhsan, Paris'te gördüğü sıradan bahçelerin içinde bile müze bulunmasına dikkat çekerek, Avrupalıların okullarda öğretilen bilgilere hayatın içinde yer verebilmelerine hayranlık duymuştur. Yazar, okullarda verilen kitabi bilgilerin kalıcı olmadığını, Avrupalıların bu yolla bilgileri kalıcı hale getirdiğini vurgulamıştır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 11-113). Yazar, Fransızların kültürlenmeye meraklı olduklarını ve

yeni açılan bir müzeye, sergiye, yeni çıkan bir oyuna büyük ilgi gösterdiklerini belirtmiştir. Yazar Versay Sarayı'ndaki tarih müzesine büyük bir hayranlık duymuş ve eskiden beri toplanan sergi eşyalarının büyük bir titizlikle korunduğunu belirtmiştir.

Ahmet İhsan İngiltere ziyaretinde gezdiği müzelerden en ilgi çekici olanı Hindistan Müzesi olarak göstermiştir. Hindistan Müzesi Hyde Park'ın içindedir. Yazar bütün Avrupa seyahati boyunca da bu müzeden daha güzelinin olmadığını belirtmiştir: “Şayan-ı dikkat buluşumun esbabı memalik-i Şarkiyeye ait olmasından idi” (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 193). Osmanlı entelektüelleri Şark'ın Avrupa'dan nasıl görüldüğünü bu müzeler sayesinde anlamlandırmaya çalışmıştır. Genel eğilimleri ise Avrupa'ya rağmen Şark'a yakın durmaktır. Ahmet İhsan, Avrupa seyahati boyunca giyiminden Şarklı olduğunu düşündüğü kişilere yakınlık göstermiştir. Avrupa, bütün imkanlarına ve güzelliğine rağmen Batı'nındır. Oradaki halka aittir. Aynı şekilde Şark da Doğu insanına aittir. Bu yüzden Osmanlı entelektüelleri Doğu ve Batı'yı, *Ben* ve *Öteki* olarak ayırmış olsa da bu benlikten ve özden ayrılmak anlamına gelmez.

Ahmet İhsan, Avrupa'daki müze gezilerinden Batılıların hemen hemen her şeye ilgi duyduğu çıkarımını yapmıştır. Örneğin Avrupa'da pek çok şehirde bulunan Madam Tussaud Müzesi'ni gezdikten sonra her ülkenin kendine has önemli bir imgeyi orada tuttuklarını fark etmiştir. İngiltere'deki Madam Tussaud Müzesi'nde giyotin, dar ağacı, elektrikli idam sandalyesi bile görülmeye değer diye müzeye yerleştirilmiş bu durum da yazarı hayret ettirmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 205).

Ahmet İhsan, İngiltere'nin en büyük müzelerinden olan British Museum'a ayrı bir bölüm ayırmıştır. Bu müzede yazarın dikkatini çeken unsur kitapların sergilenmesidir. Dünyanın hemen hemen her yerinden önde gelen yazarların eserleri bu müzede büyük bir titizlikle saklanmaktadır. Matbaası olan bir yazar için de çok ilgi çekici olması normaldir. Müzede bir buçuk milyon kitabın bulunduğunu, Times gazetesinin bütün nüshalarının özenle korunduğunu ve Roma ve Yunan-ı kadim daireleri için de ayrı ayrı kısımlar olduğunu belirtmiştir. Ahmet İhsan bu müzelerde o memleket için önemli olan tarihi karakterlere mutlaka yer verildiğini onların kişisel eşyalarının da sergilendiğini, savaşlarda kullanılan silahların, toplanan eserlerin bu mekanların en geniş salonlarında gösterildiğini belirtmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 213). Böylece tarihin öznesi

olarak o milletin hatırlaması istenilen imgeler kolektif bir hafıza için mekâna çevrilmiş olur.

Almanya seyahatinden sonra Zürih'e doğru yola çıkan yazar, trende Amasya'da uzun süre kalmış olan Alman bir aile ile tanışır. Bu aile yazarın fesinden onun Osmanlı'dan gelen bir sefaret görevlisi olduğunu düşünmüştür. Yazar kendisini tanıtarak bu seyahate yalnız Avrupa'yı gezmek için turist olarak geldiğini ifade eder. Alman aile bu duruma çok şaşırılmıştır. Avrupa'ya turist olarak gelen Şarklıya hiç rastlamadıklarını söylerler. Ahmet İhsan bu durumu düşünür ve aileye hak verir. Avrupa'da olduğun yerde yaşayıp ölmek, dünyayla ilişkiyi kesmek ayıp karşılanırken Şarklının Avrupa'da turist olması tuhaf karşılanmıştır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 324). Ancak yazar her Avrupalının da aynı amaç için yani yeni kültür ve medeniyetlerle tanışmak için seyahate çıkmadığını düşünmektedir:

İngilizlerin ekserisi gezdiği yeri gezmek için ihtiyar-ı sefere der, yoksa görmek için değil; yani vücudunu dolaştırır, fikrini dolaştığı ile yormaz; bu da memleketlerinde icra-yı seyahat edenlere nazar-ı tahsinle bakıldığından ve seyahatin hakikaten moda bulunmasındandır, onlar bir devriâlem yapmayan adama noksan nazarıyla bakarlar, seyahatlerde en mühlik yerlere müteâzim olmaları ise memlekette hin-i avdetle mühlik mevâkiden bahsolunduğu zaman göğsünü gererek : “ben de oraya gittim!” demek içindir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 378).

Mizancı Murad Bey, Paris'teki tanıdıkları vasıtasıyla Türkler hakkında oluşan olumsuz intibaları yok etmek istemiştir (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 86-87). Yazar yayın faaliyetlerini Paris'ten sürdürmüştür. Fakat kısa süre sonra Yıldız Sarayı'nın bu yayınlardan rahatsız olduğu ortaya çıkmış ve Meşveret'i çıkaran dava arkadaşı Ahmet Rıza Bey ile aralarının açılmasıyla kendi yayını yapmak üzere Avrupa'dan ayrılmak istemiştir (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 98). Yayınların halkı isyana teşvik ettiği gerekçesiyle gönderilmek istenen yazar bu tehdide karşılık medeni ve özgür düşüncenin kalbi olduğu iddia edilen Avrupa'nın bu yayınlardan neden bu kadar çekindiğini anlamlandıramamıştır (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 99). Bunun üzerine gazeteyi bir süre Mısır'dan yönetmek üzere yola çıkmıştır. Mizancı Murad Bey, Osmanlılık fikrinin vatanın kurtuluşu için şart olarak görmektedir: “Öteden beri fikir ve itikadım şudur ki, Devlet-i Aliye'nin âdetleri arasında cins ve mezhebi itibarıyla “senlik” ve “benlik” bâki kaldıkça, yani “Devlet-i Osmaniye” ve “Teb'a-i Osmaniye” dairesinde birlik ve eşitlik meydana gelmedikçe geleceğin selameti tasavvur edilemez” (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 99). Yazar tebaa fikrini Lord Salisbury'e kadar ulaşıp anlatsa da muvaffak olamamıştır. Lord Salisbury Şark meselelerine hâkim bir yönetici olmasına rağmen Mizancı Murad

Bey'in fikirlerinin artık geçersiz olduğunu, Osmanlı'da yaşayan gayrimüslimlerin Osmanlı'ya karşı kin beslediğini ve Avrupa'nın buna mukavemet etmek istemediğini ona açıklamıştır. Yazar, Lord Salisbury ile geçen konuşmasının olduğu sayfaya bir dipnot eklemiştir. Bu dipnot belli ki basım sırasında eklenmiştir. Yazar Lord Salisbury'nin iddiasını çürüttüğünü düşünmektedir. Çünkü II. Meşrutiyet ilan edilmiş ve azınlıklar da hala Osmanlı Devleti ile birliktedir. Yazar, Lord Salisbury 1908'de hayatta olsaydı ona yanıldığını itiraf ettireceğini dipnota ekleme gereği duymuştur. Dipnotta Meşrutiyet yerine "İnkılap" kelimesini kullanması da ayrıca dikkat çekicidir (Çağın ve Gezin, 1994, s. 101).

Halit Ziya Uşaklıgil, gerek Avrupa kültür ve medeniyetine dair yaptığı yorumlarda gerek de Avrupa'ya bizzat yaptığı geziler esnasında yaptığı gözlemlere dayanarak Avrupa medeniyetinin en ileri medeniyet olarak algılanmasındaki sebeplerin başında Avrupalının geçmişle olan bağlarının çok kuvvetli olmasını göstermektedir.

Avrupa medeniyeti köklerini Eski Yunan'dan almaktadır. Kökleri o kadar eskiye dayanan bu tarih, tıpkı bir bina gibi üst üste katmanlı bir şekilde inşa edilmiş ve birbirine sıkı bir şekilde bağlanmıştır. Avrupalıdaki sürekli ilerleyiş, bu katmanlar arasındaki bağların iyi ve kötü yönleriyle tamamen bilinmesi ile gerçekleşmiştir. Medeniyetle ilgili fikir beyan eden diğer yazarların da "terakki" düşüncesi, bu bilinçten ileri gelmektedir.

Halit Ziya, gerçekte bağları koparılmış Osmanlı tarih yazımını ağır şekilde eleştirmiştir. Uşaklıgil'e göre tarihini iyi bilmemek, onu aksayan yönleriyle tanıyamamak, oturmuş bir medeniyet anlayışının oluşmasını engellerken, Türk gencinin aydınlanmasını geciktirmekteydi.

En ziyade korkulan tarihi: Fikrin asıl intibahına hizmet edecek, ibret sahasında bir aydınlık yaratabilecek olan bu tarih belası idarenin huzurunu selbeden bir kabustu. Ve her gün bir çılgın el avucunda tarihten koparılmış bir küme yaprakla koşarak ganimetini Yıldız'ın iştihası bir türlü doyurulamayan ağzına götürürdü. Memleketin tarihinde isyan, ihtilal, hal', suikast namına ne varsa, idare mesavisine, irtikab ve irtişaya, bu idarenin ahvalini hatıra getirebilecek mahiyette ne bulunursa bunlar kaldırılır, hemen baştan başa bunlarla dolu olan, bunlar çıkınca, ortada manasız, cansız bir kadid şeklinde kalan Türk tarihi yalnız padişahların satvet ve şevkine, harplerin ve fetihlerin daima hanedan-ı al-i Osman şerefine taalluk eden menkıbelerinden ibaret kalırlardı. Hele tarih-i umumi, perdesinin ucu kaldırılmayacak, yalnız bir deliğinden karanlıkta temaşa edilebilecek bir sahneydi ve onda cemiyetleri sarsmış, milliyetleri uyandırmış, dünyayı meskenet ve esaret hayatından çıkararak hürriyet ve necat mihveri üzerinde çevirmek için vücuda gelmiş ne inkılaplar varsa, onlar o yarı mer'i sahninin arkasına, muzlim köşelere tıklıyordu (Uçman, 2017, s. 435).

Halit Ziya'nın burada üzerinde durduğu 'milliyetleri uyandıran' ve 'cemiyetleri sarsan' düşüncelerden bihaber yetişen Türk'ün, içine düştüğü durumdan kurtulması için ve hürriyetine kavuşması için mutlaka tarih bilincine ihtiyacı olduğunu dile getirmektedir. O zamanki yönetim yalnız Türk tarihindeki ihtilalleri değil, başka milletlerdeki devlet anlayışlarına aykırı gelen gelişmeleri de halktan saklamıştır (Uçman, 2017, s. 435). Özellikle Abdülhamit döneminde yalnız yurt içinde yayımlanan eserlerde değil yurt dışından gelenlere de yoğun şekilde sansür uygulanmıştır: “Mesela, cihanı sertaser değiştirecek yeni esaslar, başka görüşler getiren Fransa Büyük İhtilali, değil mektep kitaplarında, Türk'ün hiçbir yazısında henüz vücuda gelmiş bir hadise değildi” (Uçman, 2017, s. 435).

Halit Ziya'ya göre Türk genci bundan kurtulmak için büyük zahmetlere katlanmak zorundaydı, birincisi bir Garp diline çok iyi şekilde hâkim olmalıydı ki bu sayede yurt dışından gelen gazete ve dergileri takip edebilsin ikincisi ise bu gazete ve dergiyi gizlice tedarik etmekte:

İşte bütün gençlik böyle siyah diyarlarla çevrilmiş bir zindan içinde yetişiyordu, bu karanlık alemin mahpusları arasında eline bir iğne geçirerek duvarda küçük bir delik oyabilenlerdi ki oracıkta dünyada, Türk toprağının arkasında başka ne alemler vardır, oralarda hayat nasıldır, beşeriyet ne haldedir, fikir hayatı ne cereyanlara tabidir, bunlara dair bir nebze malumat edinebilsin. Bunun için birçok şerait lazımdı ve o küçük deliği oyabilecek iğne bulunmak için mucize nev'inden müsait tesadüflere mazhar olmalıydı. Evvela şu veya bu vesile ile bir garp lisanına vukufun tevlit ettiği şüphe ile muhat olarak kendini koruyabilmeliydi. Bilinen lisandan kitap, gazete, risale tedarik edebilmek için çareler bulmalıydı (Uçman, 2017, s. 436).

Burada yazarın Türk gencinin medeniyetle kurduğu bağda dikkat çektiği asıl nokta, bu geriden takip etme durumunun devlet eliyle bilinçli olarak yapılmasıdır. Çünkü zaten Garp lisanını iyi bilen çok az genç bulunmaktadır, onun ötesinde yazılı kaynaklara ulaşmak devletin casusları tarafından güçleştirilmiştir. Böylelikle terakki fikri sekteye uğramıştır. Fakat Uşaklıgil, yine de gençlerden ümidini bütünüyle kesmemiştir. Abdülhamit zamanında da Abdülaziz zamanında da baskıcı yönetimden kaçan gençler, Fransa'da toplanıp 'necat ümidini' gerçekleştirmek üzere harekete geçmişlerdir (Uçman, 2017, 436).

Halit Ziya Uşaklıgil, anı türünde verdiği hemen hemen her eserinde ve makalelerini topladığı kitaplarında da mutlaka güncel sanat ve edebiyat meselelerine değinmiştir. Uşaklıgil çok yönlü bir yazar ve hoca olarak sanatı bir bütün olarak ele alıp Batılı emsalleriyle karşılaştırmıştır. Ona göre sanat konusunda da takip edilmesi gereken yol

Garplı milletlerin takip ettiği yoldur. Sanat ve edebiyata karşısındaki tutumu da tarih bilincine olan yaklaşımı gibidir. Bir milletin sanat ve edebiyatını anlamak için de diğer her şeyde olduğu gibi kadim köklerine inilmeli ve kolektif bilincin altında yatanlar araştırılmalıdır. Bu yüzden ki Darülfünun'da Garp Edebiyatı derslerine başlamadan önce Yunan ve Latin Edebiyatı üzerinde mutlaka durulması gerektiğini savunmuştur.

Ben de Meşrutiyet'i müteakip Darülfünun Edebiyat-ı Garbiye müderrisliğine geçince nasıl başlamak lazım geleceğinde epeyce durmuştum. Sabahları ders saatinden evvel Hayret Efendi'nin müdüriyet odasında toplantılar olurdu. Bu mesele hakkında Ahmet Mithat ve Mahmut Esat Efendilerle fikir teatilerinde bulunmuştuk. Ben kendi fikrimden yani Yunan ve Latin edebiyatları tarihine seri bir göz attıktan sonra Garp edebiyatına geçmek niyetinde olduğumdan bahsedince onlar ikisi de, hususuyla Ahmet Mithat Efendi bu fikrin isabetini teyit edecek surette uzun bir hitabede bulundu; ben de onlar tarafından teşvik gören bu fikirde daha kuvvet bularak ilk önce Yunan, daha sonra Latin edebiyatı hakkında talebeyle ders vermeye başladım ve bu suretle Yunan edebiyatı ve Latin edebiyatı tarihlerine dair olan taslaklar vücuda gelmiş oldu. (Ayhan ve Çanaklı, 2014, s. 592).

Uşaklıgil'in kolektif bilinci oluşturan bu 'köklerine inme' fikri yalnız edebiyat için değil sanatın bütün diğer dalları için de böyledir. Ona göre eskiyi iyi tahlil etmeden yeniye inşa etmek mümkün değildir. Garpla temaslarında bu temayülü görüp içselleştirmiştir. Uşaklıgil'in evrensel olmak için gerekli bulduğu bir diğer öge ise folklordur. Sanata Dair'de folkloru şu şekilde açıklamıştır: "(...) halkın sanatta, hayatta, tarihte bilgilerinden mürekkep irfanını işaret eden bir tabir olmuş ve Garp'ın bu kabilden araştırmalar bilgiçlerinin çalışmalarıyla geniş ve mühim bir ilim mahiyetini alacak kadar zengin bir kütüphane vücuda getirmiştir" (Ayhan ve Çanaklı, 2014, s. 237). Türklerin icra ettikleri sanatlar içinde ise folklorla bağlarını en güçlü bulduğu sanat dalı müziktir. Türk musikisini evrenselliğe ulaşmada bir geçiş kapısı olarak görmektedir.

Asıl Türk musikisinin kaynağı Türk'ün iç yurdundadır; hiçbir ihtilatla, dışarıdan gelmiş hiçbir tesirle bozulup bulanmayarak, temiz bir kaya arasından fıskıran bir pınar gibi, Türk'ün can evinden çıkan o seslerdir ki onun duygularının Öz bir dili sayılabilirsin. Cihan musikisine doğru yürüyüşte genç bestekârlara tecrübe adımlarını attıracak olanlar da gene bunlardır. (Ayhan ve Çanaklı, 2014, s. 238).

Uşaklıgil, müzikte, edebiyatta, tiyatrodaki yani topyekûn sanatta bir ilerlemenin var olduğunu her ne kadar dile getirmiş olsa da tamamen Batılı bir eserin müzikte ve tiyatrodaki temsilindeki aksaklıklarının farkındadır. Hatta bazen Batılıların önünde gerçekleşen bu temsiller yazarı mahcup da etmiştir. Abdülhamid devrinde Muzika-i Hümayun'da yapılan liyakatsiz atamalar sonucu sarayın müzik heyeti Halit Ziya'nın 'işkence' diye adlandırdığı performanslar sergilemiştir.

Bu derme çatma sanatkâr heyetinin ne kadar kolay olursa olsun bu eserleri ne gülünç bir halde icra ettikleri kolayca anlaşılabilir. Bu da affolunurdu, eğer Abdülhamit bazen ikram olsun diye bu temsillere ecnebi sefirlerden iltifat etmek istediklerini de davet etmek

çocukluğunda bulunmasaydı. Medeniyet merkezlerinin sanat alemlerinde yoğrulmuş, musiki terbiye ve ülfetleri kemale ermiş, ekseriyet üzere bizzat musiki müntesipleri olan bu zevatın bu iltifatı nasıl telakki etmiş olmalarını düşündükçe hala utaniyorum (Ayhan ve Çanaklı, 2014, s. 154).

Halit Ziya, her ne kadar Garp sanat ve medeniyetine yaklaşmak için gösterilen her türlü çabanın destekçisi olsa da özellikle liyakatsizliğin bir toplumu ne hale getirebileceğine şahitlik ettiği için, iyi niyetle yapılmamış her işin karşısındadır.

Köklerini Avrupa'dan alan sanat dallarında ise durum farklıdır. Onlarda da evrenselliğe ulaşmanın kuralı, köklerini millettten almak olsa da başka boyutları da hesaba katmak icap eder. Örneğin Tanzimat'la birlikte edebiyatımıza giren bir tür olan tiyatro önce tercüme faaliyetleri ile anlaşılmaya çalışılmıştır. Beraberinde içerik, metin, kostüm, oyuncu, sahneleme açısından birçok teknik bilgiyi barındırmaktadır. Bütün bu bilgilerin içselleştirilip Avrupa'daki çağdaşlarıyla yarışıp görsel sanata dönüştürülmesi ise hayli zaman almıştır. Avrupa seyahatleri sırasında birçok tiyatro oyunu izleyen yazar, Türk tiyatroları ile Avrupalı asıllarını karşılaştırma fırsatı yakalamıştır. Batı'daki kadar güçlü bir tiyatro geleneğinin oluşturulamamasına dair ise kayda değer bir değerlendirmede bulunmuştur:

Ancak bizde sanatkarlar bir mevsim içinde birkaç eserin yükünü taşımak mecburiyetinde olduklarından ve Avrupa'da olduğu gibi tek bir eserle bütün bir hatta iki yıl meşgul olup bütün mevcudiyetlerini yalnız bir vazifeye hasredebilmek imkânını bulamadıklarından bizimkilerin sahnede matlup olan inşad süratini gösterememelerini ve eserin umumi seyrine icap eden kolay ve çabuk akışı verememelerini mazur görmek zaruretindeyiz (Ayhan ve Çanaklı, 2014, s. 697).

Uşaklıgil'in Türk yazın hayatı ile ilgili bu tespiti Avrupa medeniyetlerine yetişmeye çalışmaktaki temel problemi de ortaya koymuştur. Özellikle Tanzimat ve Servet-i Fünun devri için bir yazar sadece sanatçı olarak addedilmemektedir. Devrin sanatçıları aynı zamanda dönemin siyasi ve sosyal hayatına da etki etmektedir. Avrupa ile teması olan yazarlar Garp medeniyeti ve Şark medeniyeti arasındaki farkı görmekte ve açık şekilde önde olan Avrupa medeniyetini yakalama gayesi gütmektedir. Devrin aydını için bu sorumluluk oldukça ağır bir yüküdür. Avrupa'nın yüzyıllar içindeki sosyal ve siyasi dönüşümünü Osmanlı bir anda uygulamaya çalışmıştır. Diğer alanlarda olduğu gibi sanatta da bu durum bazı aksaklıklara yol açmaktadır. Ancak Halit Ziya, Avrupalı emsalleriyle yarışırılan dönemin eserlerine yapılan ağır eleştirileri, yazarların üzerindeki baskıya işaret ederek fazla bulup, reddetmiştir.

Halit Ziya Avrupa'daki sanat anlayışına yetişmek için tercümenin mutlaka gerekli olduğunu savunmuştur. Sanatın, ilim ve fennin en ileri hali Garp'tadır bu sebeple tercüme yoluyla bu eserler Türkçe 'ye çevrilip halkla buluşturulmalıdır.

Ben bütün ilim, fen, sanat kitaplarında olduğu gibi edebiyatta da, roman, hikaye, ve tiyatroya ait eserlerde de her şeyden ziyade tercümeyle muhtaç olduğumuza inanırım. Hele bu son zeminde hepimizin meşk edineceğimiz eserleri ancak onları göre göre halkın zevkine incelik, hepimizin sanatına da o incelmış zevki memnun edebilecek şeyler yazmağa kabiliyet geleceğine öteden beri kanaat ettim (Uçman, 2017, s. 353).

Halit Ziya Uşaklıgil'in üniversitede öncülük ettiği Yunan ve Latin tarihini öğretme işi daha sonraları Türk edebiyatında ayrı bir izlek olarak takip edilebilecek Nev-Yunanîlik akımının da ilk nüvesi sayılabilir.

2.4.2. Hürriyet ve Refah Eksenli Siyaset Tartışmaları

Bu bölümde Avrupa siyasetine yönelik söz söyleyen yazarlar Abdülhak Hamit, Ahmet Mithat Efendi, Ahmet İhsan Tokgöz ve Mizancı Murad Bey'dir. Abdülhak Hamid elçilikteki görevi nedeniyle hayatının büyük bir bölümünü yurt dışında geçirmiştir. 1900'lerin başına kadar olan hatıralarında çoğunlukla bireysel anılarına yer vermiştir. Bir süre Hindistan'da yaşayan yazar, İngilizlerin kolonyalist tavırlarına şahit olmuştur. Mizancı Murad Bey'in yurt dışına kaçma sebebi siyasi görüşünün mevcut hükümetle tamamen zıt olmasıdır. Dolayısıyla bu bölümde onun anılarının büyük bir bölümüne yer verilmiştir. Ahmet İhsan ve Ahmet Mithat Efendi'nin siyasete yaklaşımlarında bir anlamda ekonomik gücün toplum hayatına yansımaları gözlenmektedir. Refah bir toplumun, müreffeh bir hayatın kurulması için ekonomik şartların elverişli olması gerekmektedir.

Abdülhak Hamit'in Avrupa'da en uzun yaşadığı yer İngiltere'dir. Dolayısıyla yazarın tutum ve davranışlarına en iyi hâkim olduğu halk da İngilizler olmuştur. Abdülhak Hamit, Hayrullah Efendi'nin görevi sebebiyle İran'da bulunmuştur. Hayrullah Efendi sefaretin gösterdiği yerde kalmak istememiş ve Avrupaî tarzdaki bir evde yaşamak istemiştir. Daha sonra Abdülhak Hamit Hindistan'a bir görev için atandığında babasıyla aynı şekilde, içselleştirdiği yaşam biçimine uygun davranmıştır. Ancak aynı tarihlerde İngiliz sefaretinde çalışan kişilerin Hindistan'ın şaşaalı yaşantısına uyum sağladığını ve İngilizlerden beklenmeyecek şekilde lükse düşkün olduklarını fark etmiştir. James Fergusson'u bu duruma örnek veren yazar, bu İngiliz'in İngiltere'de çok nazik ve tam

bir Avrupalı gibi davrandığını ve Hindistan’da ise durumun bunun tam tersi olduğunu belirtmiştir.

Vali çelebi yerlilerden kimsenin evine gitmediği gibi şebenderlere de iade-i ziyaret etmez ve resmi, gayr-ı resmi yazılan muharrerata mabeyinci süsünü takıman kâtibi vasıtasıyla cevap verir ve sokakta tesadüf olunursa çok kere selam bile vermez. Bir at yarışında kendisinin yanına giderek selam verecek olmuştum, bâridâne “ne istiyorsunuz dedi “Arz-ı ta’zimat” dedim. Bilâ cevap bırakıp gitti. Mahcup oldum ama hazmettim, fakat ahz-ı sâra da azmetmişim. Fırsat zuhur etti. Bu valinin zevcesi olmayıp, yalnız Miss Fergusson namında kendisi gibi taazzumkâr bir kızı vardı. Bir gün kethüda kadını göndererek refikamı kabul etmeğe âmâde bulunduğunu tebşir etmişti. Cevap verdik: “Refikamın yevm-i kabulü perşembedir. Eğer Miss Fergusson gelirse memnun oluruz” dedik. Miss Fergusson gelmedi, Madam Hâmid de gitmedi. Sir James Fergusson’u sonraları biddefaat Londra’da görmüştüm. Bir kere sefir Rüstem Paşa’yı görmeğe gelmiş, bana da bir kart bırakmıştı. Müddet-i medide hariciye nezaretinin pariemento müsteşarlığında bulunmuş, sonra Carka’ya gitmiş, oradaki büyük zelzelede musâb olarak vefat etmiştir. Müteveffanın Hindistan’da kendisinin gayrı sahte bir memur-ı hükümet ve Londra’da ise kendisine gelecek nazik ve mültefit bir ehl-i cemiyet bulunduğunu anlamış, ziyama da çok acımışım (Enginün, 2012, s. 159).

İngilizler Hint halkına da üstenci bir tutumla yaklaşmaktadır. Halbuki Hindistan’daki hayatlarını aynen Hintlilerin yaşadıkları usulle devam ettirmektedirler. İngilizlerin bir başka çifte standart uygulaması ise Müslümanlara olan tutumlarında gözlemlenmektedir. Hindistan’da düzenledikleri davetlere yalnızca Müslümanları bekar olarak kabul etmemektedirler. Buna sebep olarak da kendi eşlerinin duydukları rahatsızlığı göstermişlerdir.

İngiltere’nin Dersaadet sefir-i kebir Lord Dufferin Hindistan vali-i umumisi tayin edildiğinden berren Kalküta’ya gitmek üzere Bombay’a gelmişti. Üç gün Bombay’da kalacaklarından hükümet konağında bir müsamere-i resmiye verilmesi takarrür edip, İngiliz memurlarıyla düvel-i saire şebenderlerinin kâffesi bu müsamereye resmen med’uvv buldukları hâlde, bana ve İran konsolosuna davet gönderilmemişti. Şebenderhâne münşisinin ifadesine nazaran İngilizlerin bu kabilden ziyafetlerine Müslüman yerlilerden kimse davet edilmezmiş, çünkü onlar kadınlarını beraber götürmediklerinden İngiliz kibar nisvanının buldukları mecâlise münferiden gelirler; İngilizler de bunu hoş görmezlermiş (Enginün, 2012, s. 165).

Halbuki Avrupa’da birçok başkente Osmanlı sefirleri eşlerini kural olarak götürmemektedir. Abdülhak Hamit bu meseleye kısaca değinmiş ancak bu kuralı Osmanlı Devleti’nin mi getirdiğini yoksa Avrupalı Devletler tarafından alınan bir karar mı olduğuna açıklık getirmemiştir. Hali hazırda eşiyile gittiği Hindistan’da ise İngilizlerin ayrımcı muamelesine maruz kalmıştır. Zaten çok sevdiği eşini kaybettiği Hindistan’ı daha sonraları pek iyi bir intiba ile anmamıştır. Hatta sonraları İstanbul’a gidip oradan da Londra’daki görevine döndüğü zaman dilimini ve geçtiği şehirleri neredeyse hiç hatırlamadığını fark etmiştir. Bu kısımda çok kısa olarak gümrükte yaşadığı sıkıntılardan söz etmiş ve Şarklı bir kimsenin Avrupa’ya giderken yaşadığı bu

durumu normalleştirmiştir (Enginün, 2012, s. 175). Buradan da anlaşılacağı gibi kişisel deneyimlerin, ruh hallerinin, savaş, ölüm vs. gibi durumların yazarların hatıralarında şekillendirici bir unsur olduğu görülmektedir.

Abdülhak Hamit, İngilizlerin Şark memleketlerinde Müslümanlara ayrımcılık yaptığına şahit olmuştur. Ancak İngiltere’de aynı insanların çok daha kibar hallerine denk gelmiştir. Halbuki Şarka has zannettikleri sınıf ayrımı İngiltere’de de mevcuttur. Hamit, bu duruma örnek olarak birkaç aşk hikayesinden bahsetmiştir. Eşi Fatma Hanım’ın vefatından sonra İngiltere’deki görevinde kendine bir hayat arkadaşı aramıştır. Bu girişimlerinin ikisi de hüsrarla sonuçlanmıştır. Çünkü bu kadınlardan ilki yüksek tabakadan bir aileye mensuptur ve kızlarının zengin biriyle evlilik yapmasını istemişlerdir. Bu durumda ikinci seçenek olan hizmetçilik yapan bir kızla şansını tekrar denemek isteyen yazara genç kadından yine ret cevabı gelir (Enginün, 2012, s.213). Kadın aynı tabakadan olmadıkları için terkedilme kaygısı yaşamaktadır. Bu durum Abdülhak Hamit’i oldukça şaşırtmıştır. Yazar, sınıf ayrımının belki de ilk kez farkına varmıştır.

Yazarın bu durumla ilgili ilk şaşkınlığı geçince İngilizlere hak vermesi de başka bir noktadan şaşırtıcıdır. Burada bir ayrımın farkına varır: Şark duygularıyla hareket eden ve sonuçla ilgilenmeyen bakış açısına sahiptir. Garpta ise her şey ince ince hesaplanıp yalnız akli melekelerle hareket edilirdi. Meşrutiyet’in ilanı ile ilgili yaptığı yorumda da Türk insanının “bül-heves” olduğundan bahsetmektedir (Enginün, 2012, s. 320). Meşrutiyet’in ilanı kimileri için hürriyetin kapılarını açmıştır. Birtakım kimseler için ise padişahın bir mucizesidir. Halbuki Avrupa’daki siyasi değişiklikler çok uzun sürede, büyük halk hareketlerinden sonra ve üzerinde uzun süre düşünülerek gerçekleşmektedir. Türk halkı sürekli değişim hevesinde olmasına karşın aslında bu değişimi neden istediğinin farkında değildir: “Acele etmesek de işin sonunu beklesek daha makul ve daha muvafık-ı basiret hareket edilmiş olmaz mıydı bilmem? Türk tabiatı oldukça bül-hevestir. Bilir bilmez emniyet gösterir ve sonra sü-i zan eder” (Enginün, 2012, s. 320). Yazara göre toplumun her katmanına sirayet eden bu acelecilik yalnız o günü değil, geleceği de etkilemektedir. Acele ile alınan kararlar plansızlığa sebep olmaktadır:

İngiliz âleminde muhabbetlerin de hesap ile cereyan ettiği şu mükâlemeden istinbat olunabilir. Hâlbuki bizim bu hususta hatalarımız bile ne kadar bi-hisabdır. Üç bin kuruş tutan kitabet maaşından maada hiçbir gelirim olmadığı hâlde Londra ‘société’sinden bir kızla evlenmek istiyordum”... “Nem var nem yok söyleyim” dediğim zaman acaba izin.

vermiş olsa Miss Gorst'a bu varlığımı mı gösterecektim ? Bu ne kadar hesapsız ve ne derecede gayr-ı makul bir teklif-i izdivaç! Değil mi? Aşkın böylesi insanın aklına dokunur. Hayfâ ki benim yalnız kalbime dokunuyordu (Enginün, 2012, s. 193-194).

Abdülhak Hâmit hatıratında, Avrupa'da görevlendirilen Osmanlı memurlarına tavsiyelerde bulunmuştur. İlk tavsiyesi ne kadar zengin olunursa olunsun 'presantable' görünmektir. Bununla birlikte güler yüzlü olmanın insan ilişkilerinde kişiyi bir adım öne çıkardığını da eklemiştir. Lisan bilmek çok önemlidir. Her ne kadar dönemin en popüler ve yaygın yabancı dili Fransızca olsa da gidilen ülkenin lisanına hâkim olmak gerekmektedir. Avrupalılar dil eğitimine ayrı bir önem vermektedir. Okullarda küçük yaştan itibaren ikinci bir dil öğretilmektedir. Avrupalılar arasında çok gerek olmadıkça kimse öğrendiği dili konuşmasa da resmi görevlerde bulunan kişilerin o ülkenin dilini konuşabiliyor olması aranan kriterlerden birisidir (Enginün, 2012, s. 249).

Cumhuriyet rejimini seçen Fransa'da yalnız şehirler ve binalar değişmemiştir. Buna ek olarak yöneticilerin tavırları ve politika anlayışları da değişmiştir. Savaş artık yalnızca meydanlarda verilmemektedir. Sert bir mizaç ve hükümdarın seçimlerine dayalı anlayış sona ermiştir. Bu duruma en yakından şahitlik eden ve hem Fransa'yı hem Osmanlı'yı gözlemleme şansı bulan Abdülhak Hamit tüm Şarklı hükümdarların bu değişime direnerek geride kalmışlığı perçinlediklerini düşünmektedir.

Mâhir bir rical-i siyaset, kahir bir hükümdarı zaptedebilir. Asr-ı hâzırda melek de insan, şeytan da insandır. Bazı kere ise insan hem melek hem şeytandır. Bugün rahîm, yarın racîm olur. Marifet o tecellilerle ülfet etmektir. Şarklı padişahlar lüzumsuz yerde unf-ı şiddetle, hakaretle değil, icabına göre hulûs ve hürmetle, şetaretle yola gelirler. Devr-i Hamîd'de düvel-i muazzama süferâsından birinci tarz-ı muameleyi iltizam edenler müsteskal ve medhul ve ikinci suret-i harekette ihtimam edenlerse muvaffak ve makbul olurlardı (Enginün, 2012, s. 138-139).

Abdülhak Hâmit, Avrupa hatıralarında gittiği ülkelerin hukuk sistemlerinin çok iyi işlediğinden bahsetmiştir. Hukukun kişilerden ve kurumlardan yüksekte tutulması Avrupa halklarına eşit olduklarını hissettirmiştir. Bu da devlete güveni arttırıp yurttaşlık bilincini yerleştiren önemli bir etken olmuştur.

Müstebitlerle onların avanesi ve milletin husama ve havenesi mezinde bu yoldaki isyan ve tugyanlarımdan dolayı mücrim ve mahkûm olacağımı bilmez değilim. Hâlbuki kalemim bu çılgınlıklarında hiçbir ferd-i müstebidin şahsını murat etmemiş, ancak şahs-ı istibdada karşı feryat eylemiştir. O istibdat ister ferdiyet ister cemiyette olsun, muzır ve meşumdur ve bütün müstebit meclis ve mahkemelerince müttehem ve mahkûmdur. Kanun hâkim olmalı, zalim olmamalı, kahhar olsun gaddar olmasın! Kanunları insanlar yaptığı için insanlar gibi kanunlar da hem mu'ti hem muhti olabilir. Ve bu yüzden değil midir ki bazen en kanlı katiller cezadan kurtulur ve birçok masumlar da cellada teslim olunur. Kavanin-i insanîyeden bazılarının hazmı batîdir (Enginün, 2012, s. 233).

Öte yandan Osmanlı'daki baskıcı rejim tamamen kişilerin subjektif fikirlerine önem vermektedir. Journalcılık bir meslek halini almıştır. Avrupa'daki görevleri esnasında Abdülhak Hâmit'ten de zaman zaman bu tip işler istenmiştir ancak Hâmit çoğunlukla bu isteği yerine getirememiştir. Kendisini bir bürokrattan çok “arzuhâlcî” olarak tanımlamaktadır. İstibdat yönetiminin isteklerine göre davranılmadığında Avrupa'da yaşamının mümkün olmadığı bir noktaya geldiğini belirten yazar, evlendikten sonra Londra'dan İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır.

...maişeten muhtaç olduğum için böyle bir inayet intizarında bulunmaya salâhiyetdâr olmakla beraber ona yalnız bir kere nail olmuşum. Hazine-i hassa dan muhassas maaşım yoktu. Sultan Hamid'in vükelâsından yahut jurnalcilerinden değildim. Belki asla muvaffak olmayan arzuhâlcilerinden idim. Yalnız bir kere İngilizce olarak Jack the Ripper imzasıyla Mabeyn-ı hümayuna Londra'dan gönderilmiş olan bir suikast mektubunun kimin tarafından yazıldığını tahkik etmek emriyle beraber taraf-ı Şâhâne'den mazrufan iki yüz elli liralık bir çek gönderilip bunun iki yüz lirasının ihsan, küsurunun tahkikata ait olduğu aldığım mektupta tasrih edilmişti (Enginün, 2012, s. 230-231).

Abdülhak Hâmit'in Avrupa'da bulunduğu zamanlarda en önemli haberleşme araçlarından birisi gazetedir. Birbirinden çok uzakta olan devletlerin politikaları ve tutumları gazetelerdeki yazılar aracılığıyla anlaşılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla hem ulusal gazetelerdeki hem uluslararası gazetelerdeki görüşler tek haberleşme aracının olduğu o çağda çok önemli bir konumdadır. Özellikle baskıcı rejim dönemlerinde Avrupa'da çıkan gazetelerde Osmanlı'nın itibarını düzeltmeleri için birçok yazar ve bürokrat Avrupa'ya gönderilmiştir. Hâmit için gazetenin hiçbir kişinin ve kurumun baskısı olmadan, tarafsız bir şekilde haber yapabilmesi bir özgürlük ve medeniyet ölçüsüdür.

Abdülhak Hâmit, bir bürokrat olarak Avrupa'ya gönderilmesine rağmen kendisini arzuhâlcî olarak tanımlamıştır. Çünkü ona verilen görevlerin en önemlilerinden biri İstibdat yönetiminin aleyhinde yapılan haberlerin ya da siyasi çalışmaların İstanbul'a haber verilmesinden ibarettir. Yaptığı işi lüzumlu görmeyen yazar bu durumdan sıklıkla şikâyet etmiştir (Tarhan, 2012, s. 220). Bununla birlikte yaptığı iş yazarı politik bir umutsuzluğa sürüklemektedir. Avrupa'daki görevinin başına ilk geldiğinde, tüm haberleri dikkatle takip edip yönetime gönderen yazar demokratik adımlar atılması yolunda ikaz niteliğindeki bu haberlerin etkili olacağını düşünmektedir. Ancak beklediği gibi olmamıştır. Özellikle İngiliz gazetelerinde İstibdat yönetiminin sert biçimde eleştirildiğini fark eden yazar bu durumun modernleşme için bir fırsat olarak görülmesini dilemiştir. Ancak aslında görünürde Avrupalı yönetimler Şark

yönetimlerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktadır. Bunu fark eden yazar siyasi olarak umutsuzluğa kapılmıştır.

Acaba Memâlik-i Osmaniye'de icrâ-yı ıslahât edilmesini İngiltere'deki hayır-hâhânımız cidden ve kalben arzu ediyorlar mıydı? Ben bu suale cevaben “kim bilir? diyorum. Meşâhîr-i siyasiyundan bir zatın (ismi hatırımda yanlış kalmamış ise Bernard Shaw olacak) İstanbul'a gelip Zat-ı Şâhâne ile görüştüğünden sonra Londra'ya avdetinde Türkiye'deki intibaâtına dair bir makale neşretmiş ve o makalede mesele-i Mısıriye'den bahisle “ben eminim ki Sultan Hamid mahzâ İngiltere'yi ithamda devam edebilmek için bizim Mısır'dan çıktığımızı görmek istemez” demişti. İhtimal ki İngiliz rical-i hükümeti de bizi mücrim mevkiinde bulundurmak için resmen istedikleri idari ıslahâtının adem-i icrasından memnun olmakta idiler. Devletleri eşhas teşkil edip onlar da insan ve binaenaleyh devletlerin bu kabilden iki yüzlü tecelliyâtı ile o eşhasın temayülâtı yek-çehre ve yek-lisandır (Tarhan, 2012, s. 222).

Balkanlarda süren savaşlar Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki imajını zedelemek için dış basın tarafından bir fırsat gibi değerlendirilmiştir. Gazetelerde Osmanlı Devleti oralardaki halka zulmeden, haklarını gasp eden birer istilacı olarak gösterilmektedir. Hâmit'in ise tek tesellisi Avrupa vatandaşları arasında ayrımcılığa uğramamasıdır. Çünkü halk, Osmanlı Devleti'ni İstibdat yönetiminden ibaret görmemektedir. İnsanların ikili ilişkilerini siyaset dışında tutması ve yapılan iyilikleri göz ardı etmemesi yazarı memnun etmiştir (Tarhan, 2012, s. 249).

Abdülhak Hâmit, hatıratını her ne kadar kendisi için yazdığını belirtse de Avrupa'ya gidecek bürokratlar için de kimi notlar paylaşmıştır. Bu noktada yaptığı en önemli uyarılardan birisi de bürokratların mutlaka bir yabancı dil bilmesi meselesidir. Ancak dil bilmek de tek başına yeterli bir araç değildir. İstibdat yönetimi yaptıkları görevlendirmelerde iktidara biat eden kimseleri seçmektedirler. Avrupa'da bulunmuş ve oranın muasırlaşma sebepleri üzerine düşünmüş her yazar gibi Hâmit de bu tip atamaların Osmanlı'ya zarar verdiğinin farkındadır. Bu yüzden liyakatsiz atamaları eleştirmiştir.

Abdülhak Hâmit'in Avrupa'da bulunduğu yıllarda ekonomik sıkıntılarından sıklıkla bahsettiği görülmektedir. Halbuki Halit Ziya Uşaklıgil, Osmanlı'nın Avrupa'ya gönderdiği öğrencilerin bile çok refah bir hayat sürdüklerini ve memlekete dönmek istememelerinin çok normal olduğunu ifade etmiştir. Yakın zamanlarda Avrupa'da bulunmuş, varlıklı ailelerin çocukları olan iki yazarın değerlendirmelerindeki farklılıklar dikkat çekicidir. Bu farkın sebeplerinden biri Halit Ziya'nın daha iyi rütbede Avrupa'ya görevlendirilmesi de olabilir. Ancak Hâmit, özellikle dostlarına yazdığı mektuplarda parasızlığından şikâyet etmiştir (Enginün, 1995, s.41). Abdülhak Hâmit'e göre Paris

para harcamak için tuzaklarla örülmüş büyük bir mesire alanıdır. Halbuki İstanbul'da pek kimsede para olmadığı gibi para harcayacak bir etkinlik de bulunmamaktadır. Yazarın, parasızlıktan şikâyeti de biraz bu durumla ilgilidir. Birçok imkanla tanıştığı, insanları çok seven yazarın parasızlık yüzünden eksik hissettiği aşıkardır.

Sükunet denilen hâli de hakikaten göreceğim geldi. İnsan ne tarafa gitse nehir şarlıtı işitiyor. Bu da araba gürültüsüdür. İşte bu medeni ve sun'î memleketin enhârî böyledir. Kuşları da, muzika âlâtıdır. Kiliselerden ziyade bankaları mukaddes biliyorlar. Papazları sarraflar, mabûdları da paradır. Tabiat denilen Sâni—i ezeli basîr olsa bu memleketin kendi âsârından olmadığını görürdü. Fransızların cenneti de cehennemi de Paris'tedir. Kimin bir külliyyetli iradı varsa o adam cennetlik addolunuyor. Bu halde bizim sefaretî gayya kuyusu addedeceklerinde şüphe yoktur. Hâil Paşa gelse de sefarette yemek çıkarsa diye bekliyoruz. Hiç olmazsa ziftlenmek gâilesinden, yani yemek parası aramak zahmetinden kurtulurduk (Enginün, 1995, s. 68).

Fransızların paraya düşkünlüğü meselesini diğer yazarlar da vurgulamıştır. Bu durumun en önemli sebebi Abdülhak Hâmit'in de söylediği gibi, Fransa'da veya refah seviyesi yüksek diğer Avrupa ülkelerinde, insanların para harcayacakları zevk ve eğlencelerin bolluğudur.

Sadullah Paşa Avrupa'da uluslararası politik ilişkilerin nasıl kurulduğu üzerine pratik gözlemlerde bulunmuş ve Viyana sefaretinde maiyetinde çalışan Mehmed Galip Bey'e aktarmıştır. Avrupa devletlerinde politik ilişkileri kuvvetlendirmek için evlilik yoluna sıklıkla başvurulduğunu görmüştür. Osmanlı Devleti'nin de bu yolu seçerek politik ilişkilerini geliştirebileceğini ifade etse de Akyıldız, dönemin dini ve tarihi yaklaşımlarının bu öneriyi geçersiz kılacak durumda olduğunu dile getirmiştir (Akyıldız, 2011, s. 216).

Ahmet Mithat, Almanya'dan Stockholm'e tren yolculuğu boyunca zaman zaman kendisini yalnız hissetmiştir. Bunun en önemli sebebi Avrupalılarla Türklerin farklı yapılarıdır. Yazara göre Avrupalılar mesafeli olmayı medeniyetin temel taşı olarak görmektedirler. Halbuki Ahmet Mithat nazik bulunduğu sürece samimi olmanın bir zararı olmadığını düşünmektedir. Osmanlı medeniyetine has bu insanî özelliğin Türk insanında çok belirgin olduğunu vurgulamış ve Türk insanını diğer milletlerden üstün kılan bir özellik olarak kabul edilmesini gerektiğini savunmuştur.

Zihnim döne dolaşa ahlak ve adet-i Osmaniye'mize intikal eyledi. Canım Osmanlılık! Her ciheti ulüvv-i cenapla müzeyyendir. Şimdi şu vagonla memalik-i Osmaniye'de seyr ü seyahat olsa velev ki içinde bulunanlarla muarefem olmasın! Herhangisine:

- Yahu! Ben tütünümü kaybetmişim! Bana bir sigara inayet buyurunuz, diyecek olsam asla diriğ etmezler. Diriğ ne demek? Bana bir de değil birkaç sigara ikramıyla kendilerini bahtiyar bulurlar. Cihanda Osmanlılar kadar inayetskâr bir millet daha tasavvur olunabilir

mi? Buradaysa prezante olunmamış; bulunduğum adamlara merhaba demeye bile hakkım yoktur. Mazallah bir sigara isteyecek olsam arsızlığıma, dilenciliğime haml olunur. Vermemekten maada ihtimal ki beni tahkir ederler. Öyle ya! Tütünün bu kadar müptelası olduğuna göre insanın her şeyden evvel onu düşünmesi tedarikli bulunması lazım gelir (Pala, 2015, s. 111).

Ahmet Mithat Efendi Avrupa seyahatine başlamadan önce birtakım hazırlıklar yapmıştır. Bu hazırlıklarını da kendisinden sonra Avrupa'ya gidecek yolcular için paylaşmıştır. Seyahat boyunca onu en çok rahatsız eden Avrupaî uygulama sınırlardaki kontrollerdir. Henüz Şark'ta yaygınlaşmamış olan bu uygulamalarla Avrupalılar güvenlik meselelerini büyük ölçüde çözmüşlerdir. Buna ek olarak o dönem çok yaygın olan salgın hastalıkların da önüne geçmeye çalışmışlardır. Bu problemi bertaraf için Ahmet Mithat statüsünü kullanmış ve devlet nişanını göstermekten çekinmemiştir. Çünkü Avrupalıların statüye saygı gösterdiklerini yolculuğunun en başında fark etmiştir. Ancak yine de gümrük kontrolleri yazarın ikinci sınıf hissetmesine sebep olmuştur.

İşte Avrupa yolculuğunda insan bizar eden bir hâl dahi bu gümrük yoklamaları meselesidir. Zaten hükûmatın birçoğu hükûmat-ı sagireden olup şimendiferler süratleri hasebiyle çend saatte bir hükûmetin hududundan diğerine varıverdıklarından her serhatte eşyayı yoklatmak insanın gücüne gidiyor. Marsilya'da yoklandıktan sonra Stockholm'e kadar Belçika ve Almanya ve Danimarka ve İsveç hudutlarında dahi yoklama icrası lazımdı. Hele bizim sandıkta mahut dört paket İstanbul tütünü de bulunduğundan Marsilya gümrük memuruyla sebk eden münakaşanın her yerde tekerrüründen endişe eyliyordum (Pala, 2015, s. 98).

Ahmet İhsan Londra'da gümrük işlemleri esnasında polisin tutumuna hem şaşırılmış hem de çok beğenmiştir. Polis pasaporta bakmadan yolculara sorular yöneltmektedir. Sorulara aldığı cevaplara göre muamele eden polisin sadece söze güvenmesi ve kontrolü ona göre yapması başta yazara bir güvenlik zafiyeti gibi gelse de sonradan bunun insana verilen önemle ilgili olduğunu anlamıştır:

Çantalar üstüne bir işaret çekip çekildi gitti. Nasıl? Yolcunun sözüne itimat etmeği beğendiniz değil mi? Fakat bir de yalan söylendiği tahakkuk ettiği hâli düşünmeli! İngilizler derler ki efradın kavline inanmamağa kalkmak ona yalancılık isnat etmektir, hâlbuki yalancılık isnadı salâhiyetimiz dairesinde değildir, biz söze inanırız, eğer o yalan söylüyorsa tahkik eyleriz, yalanını tutarsak şediden mücâzat ederiz! (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 156).

Ahmet İhsan, İngilizce bilmediğinden Londra seyahati boyunca zorlanmıştır. İngilizlerin soğukkanlı yapısı ve kendi dillerinden başka dil konuşmamaktaki ısrarı yazarın Londra hakkındaki görüşlerini etkilemiştir. Buradan anlaşıldığı üzere entelektüellerin kişisel deneyimleri, bilinç seviyeleri, dile hakimiyeti gibi birçok etken onların Avrupa ve medeniyet hakkındaki görüşlerini etkilemiştir. Ahmet İhsan için klasik bir turist denebilir. Avrupa'da önemli merkezleri görmüş, müzelerini, tarihi

yapılarını gezmiş, yeme-içme kültürlerini ve gündelik yaşamlarını anlamaya çalışmıştır. Kendisi de matbaa sahibi olduğundan Avrupa'daki yayıncılık faaliyetleriyle ayrıca ilgilenmiştir.

Ahmet İhsan için İngiltere sınıf farkının en çok hissedildiği ülke olmuştur. Diğer Avrupa ülkelerinden farklı olarak neşesiz bir halk olarak değerlendirdiği İngilizleri temelde ikiye ayırmıştır; sokaklarda ya çok zenginlerin ya da çok fakirlerin olduğunu belirtmiştir. Servet sahibi olanlar işletmecilerdir, fakir olanlar ise o işletmelerde çalışan işçilerdir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 169).

Ahmet İhsan Almanya için *asker memleketi* benzetmesini yapmıştır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 270). Almanya'da asayişe özel bir dikkat sarf edildiğini gören yazar Avrupa kentlerinde az rastladığı bu duruma alışmakta zorlanmıştır. İngilizler gibi çalışmaya düşkün Almanları da ciddi ve vakur bulmuştur.

Sabah cevelânımdan memnun oldum. Fakat hisseyliyordum ki Almanya'da pek şayan-ı dikkat şeyler bulamayacağım. Her yerde olduğu gibi ilk hissiyatım burada da beni aldatmamıştı. Maksat muntazam şehir görmek ise onun âlâsını Fransa'da seyreyledim. Faaliyeti sanatkârane ise onu da Londra'da temaşa ettik. Almanya'ya kendine mahsus ahvaliyle intizam-ı askeriyesinden başka şey kalmıyor gibi (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 273).

Yazar, Almanya'nın haberleşme sistemine hayran kalmıştır. İngiltere gibi ticaretin başkenti sayılabilecek bir ülkede dahi bu derece hızlı bir posta sistemine rastlamadığını ifade etmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 278-279). Ahmet İhsan, Almanya'da tarımın ülke kalkınmasında ne kadar önemli bir yeri olduğunu görmüş ve bu anlamda Osmanlı Devleti kalkınmasında da tarım konusunda Almanya'nın örnek alınabileceğini düşünmüştür (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 292-293).

Ahmet İhsan, Avrupa'da kadınların her işi yaptıklarını birahanelerde dahi kadınların çalıştığını aktarmıştır. Birahane örneğini ise şu yüzden vermiştir; birahane denilince Şark'ta olduğu gibi izbe yerlerin hayal edilmemesi gerektiğini, Avrupa'da bu tip yerlerin genelde aile işletmesi olduğunu ve ailenin her bireyinin de bu işletme için çalıştığını aktarır. (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 335). Burada Şarklı zihinlerde oluşan hafif meşrep Garplı kadın imajını yıkmak istemektedir. Yazar, İsviçre'nin aşırı dağlık olmasına rağmen çok emniyetli olduğunu, dağlarda ve ormanlarda kadınların özgürce hareket ettiğini ve orada bulunduğu sürede olumsuz hiçbir olayla karşılaşmadığını anlatmıştır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 344).

Mizancı Murad Bey'in yurt dışına kaçma fikri aslında bir hayal kırıklığı sonucu ortaya çıkmıştır. II. Abdülhamit'le Yıldız Sarayı'nda yaptığı görüşmeyi heyecanla anlatan yazar, bu görüşmenin ve vatanperver fikirlerinin Padişah üzerinde etkili olduğunu düşünmüştür. Ancak sonraki günlerde defalarca kapıdan geri çevrilmesi yazarın ümidini kırmıştır. Fikirlerinin önemini anlatmak içinse ona yurt dışına gitmekten başka çare kalmamıştır (Emil,1979, s. 626-627).

Yazar, Avrupa'ya gitmeden önce karmaşık bir rota seçmek durumunda kalmıştır. Çünkü gidişi kaçak yollardan olacaktır. Gaspıralı İsmail ile yakın dost olmaları ve fikir birliği içerisinde olmaları yazarın önce Rusya'ya gitmesine sebep olmuştur (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 74-75). Böylece Gaspıralı İsmail'in nüfusu sayesinde Rus vapuru ile 19 Kasım 1895'te İstanbul'dan ayrılmıştır. Rusya'da İsmail Bey ile görüşüp pasaport işlemlerini kolayca halletmiştir. Ancak Osmanlı'da patlak veren azınlık ayaklanmalarından Rusya'da haberdar olup derhal Avrupa'ya geçme kararı almıştır. Azınlıklar bahane edilerek Osmanlı Devleti'nin imtiyazlar için zorlanacağını düşündüğünden buna engel olma isteğiyle hemen harekete geçmiştir (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 81-82).

Mizancı Murad Bey, Ahmet Rıza Bey ile anlaşmazlıklarına çeşitli örnekler vermiştir. Bunlardan birisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hazırladığı yirmi bir maddelik revize edilmiş bir Kanun-i Esasi'dir. Mizancı Murad Bey, bu maddeleri Meşveret'te de yayımlaması için bir mektupla Ahmet Rıza Bey'e gönderir. Ahmet Rıza Bey, Cemiyet içindeki anlaşmazlıkların gazete aracılığıyla ortaya çıkmasına karşı çıkar ve bunları yayımlamadan Cemiyet içinde tartışmaya açılmasında ısrarcı olur. Bu durum karşısında Mizancı Murad Bey, revize istediği kanun maddelerinin hepsine hatıratında yer vermiştir. Mizancı Murad Bey'in oldukça heyecanlı mizacı, büyük meseleleri, kanun değişikliklerini gazete aracılığıyla yapabileceğine dair sarsılmaz inancı başka konularda da kendini göstermektedir (Emil, 1979, s. 635). Ancak en çok da Ahmet Rıza Bey ile anlaşmazlıkların ortaya çıktığı durumlarda göze çarpmaktadır. Bu kişisel çatışmalar ve Mizancı Murad Bey'in mizacı bir yana Kanun-i Esasi üzerinde istediği değişiklikler medeniyet bağlamında tekrar düşünülebilir. Bu maddeler içinde yazarın mesleği icabı basım yayın faaliyetleriyle ilgili istediği düzenlemeler dikkat çekicidir. Basım yayın faaliyetlerinin özgürce yürütülmesi gerektiğini ve gerekli hususlarda mahkemelere başvurma yolunun açık olmasını istemiştir. Mizancı Murad Bey, liseye kadar eğitimin parasız olmasının bir zorunluluk olduğunu dillendirmiştir. Zorunlu eğitimin kadınlar

için de gerekli olduğunu eklemiştir. Yazar, şehzadelerin de mutlak suretle saray dışına çıkmasını mümkünse de başka diller öğrenip seyahate çıkarak dünya görüşlerinin aydınlanmasını gerekli bulduğunu bir maddede anlatmıştır. Esaretin yasaklanmasının gerektiğini ve Osmanlı Devleti'ne ayak basan herkesin hür kabul edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Resmi dilden efendi, paşa, devletlû gibi sıfatların çıkarılmasını talep etmiş ve eşitlik esasına dayanan bir yargı sistemine geçilmesini talep etmiştir (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 130-132). Özü itibariyle Kanun-i Esasi'ye çok benzeyen bu maddeleri Osmanlıların *medeni hak ve vazifelerini* beyan etmek üzere tekrar tartışmaya açma gereği duyduğunu belirtmiştir (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 134). İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında anlaşmazlıklar olduğu Mizancı Murad Bey'in hatıratında açıkça görülmektedir. Avrupa'daki dostları tarafından da destek alarak hazırladığını iddia ettiği Kanun-i Esasi'ye ek bu maddeleri gazetede yayımlayarak kamuoyu baskısı aramak istemiştir ama çabası sonuçsuz kalmıştır. Yazarın hazırladığı ek maddelere bakıldığında özgürlük ve eşitlik vurgusunun sıklıkla yapıldığı göze çarpacaktır. Şehzadelerin eğitimiyle ilgili seyahatlerin büyük katkısı olacağını düşünmesi ayrıca dikkat çekicidir. Avrupa seyahatinde sınırların dışına çıkmamanın fikirlerin olgunlaşması üzerindeki etkisini idrak etmiş ve yönetici sınıfının mutlaka bu deneyime sahip olmasını istemiştir (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 132).

Mizancı Murad Bey, 1895 yılının Aralık ayında gittiği Mısır'dan 1896 yılının Temmuz ayında tekrar Paris'e dönmüştür. Paris'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Mizancı Murad Bey'e karşı tutumunda değişiklikler olmuştur. Eski itibarının olmadığını anlayan Mizancı Murad Bey'in sağlığı giderek bozulmaya başlamıştır. Arkasındaki kuvvetin çekilmesinden hemen sonra Fransa Dış İşleri Bakanlığı tarafından sınır dışı edilmekle tehdit edilmiş ve Osmanlı Devleti ile iyi ilişkilerini sürdürmek isteyen Fransa hükümeti Fransa'yı terk etmesi için yazara tazminat teklif etmiştir. Bu durum Mizancı Murad Bey'e geri adım attırmamış ancak medeniyetin kemal noktası sıfatını alan Fransa'nın siyasi emelleri için gayri medeni isteklerini pekâlâ dillendirebildiğini fark etmiştir. Yazar okuyucusuna Avrupa'nın kendinden emin tavrıyla kimi zorbalıkları medeniyet çerçevesine sokmaya çalıştığını hatırlatmıştır: "Garbın usul ve ahvalini kavrayamayışımız bu gibi lisan ve muamelenin kadrini ekseriyetimiz itibariyle bize takdir ettiremez. Tavırdaki ciddiyet ve ehemmiyete aldanarak ciddi bir emir önünde bulunduğumuza hükmederiz. Ve neticesi olarak çeşitli hatalarda bulunuruz. Garbın

tecavüzkârane istekleri hep bu kapıdan gelmiştir” (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 164). Yazarın bu çok önemli tespiti Avrupa’nın Doğu üzerindeki hakimiyet gücünü özetlemesi açısından kayda değerdir. Batı’nın kendini sarsılmaz bir otorite yerine koyması, Doğu üzerinde söz sahibi olmasına sebep olmuştur. Kurallarını Batı’nın belirlediği medeniyet örüntüsünde Doğu o kemal noktasına asla erişemeyecektir. Zaten Batı da bunu desteklemeyecek ve kendi egemenliğini meşru kılmak için aynı çemberde kalınması için çaba gösterecektir. Mizancı Murad Bey Avrupa usulüne hâkim bir yazar olduğu için Fransa Dış İşleri Bakanlığı’nın tehdidini bertaraf etmeyi başarmıştır. Yazar, Avrupalıların Doğu üzerindeki iktidarını kaybetmemek için itibarlarından taviz vermek istemediğinin bilincindedir. Bu sebeple Fransa’da tedavi amaçlı bulunduğunu, herhangi bir yayın faaliyetinde bulunmadığını beyan etmiştir. Ancak bunun ötesinde resmi olarak Osmanlı Devleti’ne bağlı bir Şark memleketinde yani Mısır’da yayın yapmasına rağmen bir tehditle karşılaşmadığını anlatmıştır. Kendini medeni bir devlet olarak tanımlayan Fransa’da ifade özgürlüğüne dair bir sorun yaşarsa da bunu protesto edeceğini sözlerine ekleyerek Fransa Dış İşleri Bakanlığı’nın geri adım atmasını sağlamıştır (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 165-166). Mizancı Murad Bey, Avrupalıların medeniyetçe ileri olduklarını kabul etmekle birlikte kendi usullerini çıkarları için dayatmalarına karşı çıkmıştır. Önemli olan medeniyetin getirdiği hür irade, ifade özgürlüğü gibi kavramları sindirebilmektir. Bu kavramların yaşantıya aktarıldığı yer Avrupa olsa da içeriği bütün insanlık için geçerlidir. İşte Mizancı Murad Bey de Avrupalılara bunu hatırlatmış, çifte standartın önünde durmuştur.

Mizancı Murat Bey, Jön Türklerin Batılılaşma yolunda sığındıkları temellerden de bahsetmiştir. Ahmet Rıza Bey ve onun peşinden giden Jön Türkler pozitivisttir. Auguste Comte’un temellerini attığı bu felsefi düşüncede maddi gerçeklik ve olgular üzerinde durulduğundan Mizancı Murad Bey’in heyecanlı ve romantik yapısına ters düşen bu durumdan yazarın hoşlanmadığı anlaşılmaktadır:

Yani kendisi Jön Türk Cemiyetinin reisidir, yarınki Osmanlı idaresi çaresiz onlara geçecektir. Jönler ise cümleten kendisi gibi pozitivisttir. Bu sayede bütün şark olduğu gibi pozitivism haritasına dahil olabilecek. Bu konuda teminat vermek derecesine varmıştır. Gayet makbüllerine geçmiş olan bu davasının ispatı olmak üzere Jön Türklerin resmi yayın organı sayılan gazetenin başını da pozitivismin ısrarıyla süslemiştir, “ittihad ve terakki” yerine “intizam ve terakki” ibaresini koymuş, ay isimleri ile sene hesabını da onlara uydurmuştur (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 173).

Mizancı Murad Bey, Avrupalıları Cemiyet’tekilerden daha iyi tanıdığını düşündüğü için pozitivism bu denli güvenmenin işe yaramayacağını düşünmekteydi. Aynı zamanda

Kanun-i Esasi'nin de tekrar gözden geçirilmesi konusunda ısrar ediyor ancak Cemiyet'tekileri etkileyemiyordu. Avrupalıların Kanun-i Esasi'yi ciddiye almadıklarını düşünüyordu. Daha ayrıntılı bir programın ilan edilmesinin gerekliliği üzerinde duruyordu (Çağın ve Gezgin, 1994, s. 197). Ancak asıl problemin bu olmadığı oldukça açıktır. Batı'nın Şarkiyatçı tutumu, Kanun-i Esasi'nin yeniden düzenlenmesi ile değişmeyecektir. Yazar, parlamenter sistemi ve kişi haklarının temsiliyetini her şeyin üstünde tutarak bu durumu *umumî saadet* olarak tanımlamıştır:

Türlere insan nazariyle bakmak, onları hukuk ve insanî meziyetlere kavuşturmak lüzumunu tasdik etmek hususunda garb âlemi, halen tereddüt gösteriyor. Siyasi hukuka ve parlamenter sisteme bizi layık görmek istemiyorlar. Allah için insaf ediniz! (...) Yoklayınız,,imtihan ediniz, kendiniz itibariyle yahut memleketimizin devlet adamları ve mebuslarına nisbeten nemiz eksik olduğunı bulunuz. Şayet öyle bir eksigimizi bulmaktan aciz kalırsanız, lütfediniz de, umumî saadetten hisse sahibi olmak hususundaki hakkımızı artık teslim ediniz... Çağın ve Gezgin, 1994, s. 173).

Mizancı Murad Bey her ne kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ayrı düşse de onların inandığı temel ilkeleri de savunmaktan geri durmamıştır. Batı'nın Kanun-i Esasi'yi ciddiye almaması dahi onu durdurmamıştır. Çünkü nihayetinde o Türk halkına inanmaktadır. II. Meşrutiyet dönemini hazırlayan siyasi fikirler, Türkçülük akımı gibi edebi cereyanların ilk tohumları da bu dönemde atılmıştır.

2.4.3. Kamuya Açık ve Erişilebilir Örgün Eğitim Tartışmaları

Birinci bölümde ele alınan eserlerde yazarlar kamusal hayatı düzene sokmak için yapılması gereken değişikliklerden en önemlisini eğitim kurumlarında yapılacak değişiklikler olarak görmekteydiler. Encümen-i Daniş üyesi Hayrullah Efendi bu konuda yaptığı çalışmalara hatıratında da yer vermiştir. Eğitim konusu bu bölümde ele alınan eserlerde de öncelikli konulardan biri olmuştur. Birinci bölümdeki yazarlardan çok daha uzun süre Avrupa'da yaşayan yazarlar eğitim konusunda daha derinlikli fikirler ortaya koymuşlardır. Örneğin Ali Kemâl, eğitiminin bir kısmını Avrupa'da almıştır. Her ne kadar II. Abdülhamid eğitim kurumlarının yaygınlaşmasında etkili bir padişah olsa da yazarlar bunu yetersiz bulmuştur. Bir kere onlara göre kadınların örgün eğitime devam edebilmesi için daha çok çaba sarf edilmediler. Bir diğer önemli gözlemleri Avrupa'da uygulanan (özellikle Fransa'da) açık ders sistemidir. Derse ilgisi olan herhangi birinin istediği dersi dinlemesine izin verilen bu sistemin toplumsal gelişim için çok önemli olduğunu savunmuşlardır.

Namık Kemal döneminin en önemli fikir adamlarından birisi olmuştur. Edebiyatın yanı sıra devlet müesseselerinin Garplı örneklerine uygun olarak yeniden tesis edilmesinde düşüncelerine başvurulmuş yazarlardandır. Bu sebeplerle önemli memuriyetlerde bulunan kimseler ve gazetelerde devlet işleyişini etkileyen yazarlar Namık Kemal’le fikir alışverişinde bulunmuştur. Leskofçalı Galip Tuna vilayetinde *Tuna* gazetesini çıkarırken Osmanlı toprağı olan ancak halkı Osmanlı tebaasından olmayan bu vilayette eğitim kurumlarının nasıl düzenlenmesi gerektiğine dair düşüncelerini Namık Kemal’e sormuştur. Namık Kemal 1865 tarihli mektubunda Garplı örnekleri incelediğini ve bunların tatbiki konusundaki yaklaşımını yazara anlatmıştır.

Namık Kemal Fransız okullarının usullerini kurumsal kayıtları göz önünde tutarak incelediğini belirtmiştir. Ancak Osmanlı’nın eğitimdeki yapılanmayı tekrar düzenlemesinde önündeki en büyük engel ekonomidir. Bu sebeple usullerini çok beğenmesine rağmen Garplıların eğitim sisteminden gerektiği kadar istifade edilemeyeceğini vurgulamıştır. Tuna’daki halk Müslüman ve Hristiyan olarak ikiye ayrıldığından en önemli konunun bu iki halkı kaynaştıracak çözümlerle eğitimin tekrar düzenlenmesi gerektiğidir. İki halkı yakınlaştıracak en önemli husus ise lisan meselesidir. “Çünkü bir milleti diğere mezcetmek için, ta’ mim-i lisandan kestirme yol olamaz”. Ona göre *Türkçe* derslerine ayrıca ehemmiyet gösterilmelidir (Tansel, 2013a, s. 19).

Ayrıca dinî eğitim verilirken her iki halkın ihtiyaçları göz önünde bulundurulmalıdır. Yazar Leh ve Macarları Osmanlı’ya daha yakın düşündüğünden Hristiyan öğrencilere din eğitimini bu iki ülkeye mensup kişilerce verilmesini uygun görmüştür. Fransız ve Rus papazları ise Batı’ya daha yakın durduklarından bu işlerden men edilmesini istemiştir (Tansel, 2013a, s. 14). Yazarın eğitimde ‘bize’ has bir Garplılaşma için özel çaba harcadığı ve çok yönlü düşündüğü anlaşılmaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti tek uluslu bir devlet değildir. İçerisinde birçok kimlikten tebaayı barındırmaktadır. Batılılaşma hareketini zorlaştıran etmenlerden birisi de budur. Sınırların genişliği, farklı formasyonlardan gelen kalabalık bir halka hükmetme zorunluluğu kurumlardaki Batılı yeniliklerin yapılandırılmasında bazı engellere sebep olmaktadır. Dönemin fikir insanları yapılacak yeniliklerin zorunluluk olduğunun bilincindedir ancak bu yeniliklerin tatbikinde karşılaştıkları sorunların üstesinden gelmek kolay olmamıştır.

Namık Kemal için eğitim meselesinde üç husus çok önemlidir. Ona göre eğitim fikir gelişimine katkı sunmak zorundadır. Diğer önemli husus eğitim ahlaklı insanların yetişmesini sağlamalıdır. Son olarak da eğitim ülkenin kalkınmasına fayda sağlayacak şekilde tasarlanmalıdır. Bu yüzden Namık Kemal din eğitimine önem verdiği kadar, fen ve ziraat derslerinin de üzerinde durulması gerektiğine işaret etmiştir (Tansel, 2013a, s. 15).

Namık Kemal okutulacak dersler ve içerikleri hakkındaki tavsiyelerine ek olarak maarif yapılanması hakkındaki düşüncelerini paylaşmıştır. Ona göre her köyde sıbyan mektepleri, kasabalarda rüştiye mektepleri ve vilayet merkezlerinde de dârü'l-fünuna benzer büyük okulların açılması gerektiğini söylemiştir. Leskofçalı Galip'e oldukça maliyetli olan bu hususlarda bütçe planlamasının büyük bir dikkatle yapmasını öğütlemiştir (Tansel, 2013a, s. 15).

Namık Kemal kadınların eğitim alması konusu üzerinde de durmuştur. Eğitimin ailede başladığını belirten yazar, ahlak anlayışının çocuk yaşlarda görülen terbiye ile alakalı olduğunu eklemiştir. Ancak iyi bir aile terbiyesinden geçen çocuğun eğitim hayatında başarılı olabileceğini düşünmüştür.

Bunlardan mâ'adâ iki kâ'ide-i külliye daha vardır ki, husûl-i matlabın şerâit-i mübremesindedir. Bunların biri, kadınların emr-i ta'limden istisnâ olunmamasıdır. Malûm-ı âlîleridir ki, insanın tabiatı melekâtta ibârettir; hattâ, aslında birşeyin aynını almak mânâsına olan *tab'* kelimesinin, bu makamda isti'mâli dahi bunun içindir. İnsan tâ beşikten yanında bulunan mizâcî ala ala tabi'atlenir; hattâ pek küçükten alınan ahlâk-ı seniyyeye salâbet-i diniyye veya kuvve-i akliyyenin kemâlinden başka hiçbir şeyle galebe olunamaz; çocuk, en evvel vâlide elinde kaldığından, kadın terbiyesiz olur ise, âni nasıl terbiye edebilir? Bundan başka, okumak bilen kadın, okumanın meziyyetini dahi bileceğinden, elbette evladının talimine ziyâde himmet gösterir. Bizim gibi orta hâlde bulunan ve evindeki kadınlar oldukça okumak bilenlerin, dört-beş yaşına girip de mektebe verileceye kadar âgûş-i mâderde öğrendiği ıstılâhât-ı lâzime ve ma'lûmât-ı muktaziyeyi bâlin-i cehâlette perveriş bulup, yine o sinde mektebe gelecek bir çocuk, ancak birkaç yılda tahsil edebilir (Tansel, 2013a, s. 21).

Öğretmenlerin donanımlı olması gerektiğini vurgulayan yazar, böylece Bulgar ailelerin eğitim bahanesiyle çocuklarını Rusya ve Fransa'ya göndermeleri lüzumunun ortadan kalkacağını düşünmüştür. Çünkü Osmanlı'nın toprak bütünlüğü için çocukların farklı eğitim anlayışlarıyla yetiştirilmesini tehlikeli bulmuştur. Hatta maddi koşullar el verdiğince, özellikle lise eğitiminin Avrupa'da olduğu gibi yatılı olması gerektiğini düşünmektedir.

Şartın biri dahi, ma'zeret-i şer'iyyesi olmayan rüsdîye talebesinin geceleri mektepte kalmasıdır; çünkü bu hâlde hem yolu ile ve dikkat ile derslerine çalışırlar ve hem de, ekser pederlerin terbiye edeceğim diye gösterdiği nâ-be-câ 'unf-ü şiddet ve vâlidelerin

münâsebetsiz rahm-ü şefkatlerinden ve kahve-hâne veya helva sohbetlerinde turrehât ile vakit geçirmekten kurtulurlar (Tansel, 2013a, s. 22).

Yazarın bu sözlerinden Osmanlı aile hayatına dair bazı intibalar elde edilebilir. Osmanlı'da aile reisi olarak babanın çocukla olan ilişkisi gereksiz sert ve şiddetlidir. Baba, ancak bu şekilde evde huzur ve sükûneti sağlayabileceğini düşünmektedir. Çocuğun ahlaklı yetişmesi için baskı altına alınması şarttır. Anne ise sınırsız sevgi veren korumacı bir yaklaşımdadır. Namık Kemal her ikisinin de çocuk yetiştirmede hatalı olarak görmüştür. Bu mektubu Leskofçalı Galib'e İstanbul'dan yazdığı bilinmektedir, henüz Avrupa'yı görmemiştir. Yazdığı tarihte henüz 25 yaşında olduğu göz önünde bulundurulduğunda Batılı ailelerin tıpkı Osmanlı'daki gibi olduğunu, evde veremedikleri terbiyeyi yatılı okullarda sağlandığı yönünde bir düşünce geliştirdiği söylenebilir.

Batılı örnekleri kontrol ettiğinde Avrupa'nın eğitim sistemindeki kararlı yapısının bundan kaynaklandığını düşünmektedir. Yazara göre yatılı okullar sayesinde öğrenciler dersleri dışındaki işlerle uğraşmadıklarından eğitimde verimlilik artmıştır. Yazar birçok konuda olduğu gibi eğitim konusunda da sert ve radikal fikirler ortaya atmıştır. Ancak Osmanlı'nın içinde bulunduğu ekonomik şartlar yatılı okulların maliyetini kaldıracak kuvvette değildir.

Namık Kemal, okullarda dil öğretiminin öneminden bahsetmiştir. Ona göre Osmanlı okullarında dil öğretimi hususunda şekli unsurlara fazlaca önem gösterilmektedir. Oysa bir dil ilk önce anlamak daha sonra da anlaşılacak için öğrenilmektedir. Özellikle Arapça dil öğretiminde yapılan bu hata dil gelişimine olumsuz etki etmektedir. Batılı eğitim sisteminde öğrencilerin süratle dil öğrenmesini öğretmenlerinin dil öğretme becerilerinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Yazar, bunu tekrar keşfetmeye gerek olmadığını ve Avrupalının kullandığı sistemleri uygulamada bir sakınca görmediğini belirtmiştir. Dil öğretimindeki hassasiyeti Midilli mutasarrıflığı sırasında artmıştır. Oradaki öğrencilerin aynı eğitimden geçmesi, Arapça ve Türkçeyi iyi öğrenmesi ona göre birlik ve beraberliği güçlendirecektir.

Kemal, vatan sevgisinin kıymetinden, câhilliğin yok edilmesi ile ferdlerin birbirlerine karşı sevgi ve bağlılıklarının artacağından, böylece memleketin de saâdet ve selâmete kavuşacağından bahsediyor. Aynı toprakta yaşayan insanların bilgiyi cehâlete, vatanseverliği menfaate üstün tuttıkları, çocukların aynı şekilde terbiye gördükleri, aynı yolda yürüdükleri takdirde milli birliğin de kuvvetleneceğini ileri sürüyor ve Gorci Efendi'ye, bu gâyede çalışan Cemiyet-i Maârifeye yardımından dolayı teşekkür ediyor (Tansel, 2013c, s 114).

Osmanlı'da eğitim meselesinin ıslahı konusunda yürütülen tartışmalardan birisi Arap harflerinin Türkçeye uygun olup olmadığı meselesidir. Tanzimat Dönemi'nin önemli gazetelerinden *Hürriyet*'te bu meseleye dair önemli tartışmalar olmuştur. 1869 yılında bu konuyla ilgili isimsiz yazılmış bir mektup *Hürriyet*'te yayımlanmıştır. Yazıda İslâm çocuklarının talim ve terbiyesi hususunda bazı dikkatler sunulmuştur. Beş altı yaşlarında sıbyan mekteplerine başlayan öğrenciler ilk birkaç yıl Kur'an eğitimi alarak Hatm etmeyi öğrenmektedirler, sonraki yıllarda Tecvid, sülüs, nesh gibi dersler almaktadırlar. Ancak bu eğitim sonunda öğrenciler kendi mektuplarını dahi yazamayacak durumdadırlar. Gazete ve tezkireleri de takip edemediklerini belirten yazar makalede bunu eleştirmektedir. Halbuki aynı memlekette okula giden Yahudi, Ermeni ve Rum öğrenciler aynı yıl içerisinde okuma yazma öğrenerek eğitim hayatlarında anında ilerleme sağlamaktadır. Makale, Arap harfleriyle eğitime devam edildiği sürece Avrupa'nın terakki seviyesine asla ulaşamayacağı eleştirisiyle sona ermektedir. Namık Kemal ise eğitim sisteminin ve öğretmenlerin zayıflığını eleştirmesine rağmen Arap harflerini terk etmenin sisteme büyük bir katkısı olmayacağını düşünmektedir. Arap alfabesinin Türkçe'nin fonetiğine uygun hale getirilmesi yazara daha uygun gelmektedir. Çünkü hükümetin bu konular üzerine eğilmeyeceğine ve dini siyasete alet edenlerin bu değişikliği lehlerine kullanabileceklerine peşinen hükmetmiştir:

“İşte şimdi elsine-i sâire-i islâmîye hakkında müdâvele-i efkârı ânların ehline terkederek, yalnız Türkçe'ye mahsus olmak üzere ber-vech-i âfî mülâhazamızı beyâna ibtidâr ederiz” diye başlayan bu makale, “Lâkin bunu kim yapacak? Devlet denilir ise, ânın dünyada en memnun olduğu şey cehâlettir; çünkü indinde her ne sûretle olur ise olsun şediden mültezem olan âsâyiş-i ekâbir ve muhâfaza-i hâl-ü hâzır hususlarına bir vakt hâlel getirmiyor; hâlbuki maârif bu zul-ü ihmâlin düşman-ı cânı olduğunda şübhe yoktur. Efrâd denildikte ise, Allâh versin duâsından başka hiçbir söz bulamayız (Tansel, 2013b, s. 184-185).

Arap harflerinin eğitim hayatında çıkardığı zorluklarla ilgili bir başka tartışma da tıp eğitimiyle alakalı ortaya çıkmıştır. Namık Kemal, Ahmet Mithat'ın başını çektiği bir grup yazarın tıp eğitiminin Fransızca yapılması hususundaki düşüncelerini kesinlikle reddetmiştir. Ona göre eğitim dili mutlaka Türkçe olmalıdır. Ahmet Mithat ve diğerlerinin yaptıkları ona göre *Frenk modacılığıdır* ve umuma tesir etmeyeceğini belirtmiştir. Yazara göre başka dillerden her dile mâl olmuş terimler alınabilir böylece tıp eğitimini yavaşlatacak ıslahatlar biraz ötelenmiş olur. Namık Kemal'e göre Batılı anlamda bir tıbbiye anlayışı için çok emek sarf edilmesi gerekmektedir. Hoca

yetiştirmek, bütün okullarda okutulabilecek nitelikte Türkçe tıp kitapları yazmak, laboratuvarlar için malzeme tedarik etmek gibi birçok engel Avrupa karşısında neredeyse kırk seneye geriye çekmektedir. Oysa Namık Kemal ordunun acil doktor ihtiyacı için bu tartışmaların bir kenara bırakılıp ivedilikle doktor yetiştirilmesi gerektiğini savunmuştur (Tansel, 2013b, s. 304).

Namık Kemal, okullarda verilen eğitimin gündelik yaşama katkı sunması gerektiğini savunmuştur. Teorik dersler, din dersleri elbette olmalıdır ancak bu bilgiler arasında dengeyi iyi ayarlamak gerekmektedir. Mektebe giden öğrenciler iyi veya kötü okumayazma öğrenmektedir. Fakat ilköğretimi tamamlamış öğrencilerin hayatı kolaylaştıracak basit bilgilerden bihaber olmaları yazarın dikkatini çekmiştir. “Oysa Balkanlarda bir çobanın bile ölçü bilgisi benden üstündür” diyerek eğitim sistemini eleştirmiştir (Tansel, 2013b, s.237).

Hayrullah Efendi, Maarif-i Umûmiyye meclisindeki görevi boyunca eğitim meselesi üzerine eğilmiş, yenilikçi fikirler getirmiştir. Fransa seyahati sırasında Fransızların eğitim anlayışlarını incelemiş ve onların eğitim anlayışını, inceledikleri arasında, en ileri seviyede görmüştür. Bu farkındalığı yaratan durumların en önemlisi, oğlu Abdülhak Hâmit’in Fransa’daki kısa süreli eğitimine rağmen Fransızca’yı kısa sürede okuyup yazabilmesidir (Hayrettin Efendi, 2002, s. 120).

Abdülhak Hâmid Tarhan Avrupa’da eğitim almış bir yazar olarak, ilköğretim okullarının eğitime katkıları üzerinde çok durmamıştır. Halbuki babası Hayrullah Efendi, oğlunun kısa sürede Fransızca öğrenmiş olmasından çok etkilenip Avrupa’daki müfredatlar üzerine çalışıp, Osmanlı’daki okullara nasıl uygulanacağı üzerinde epey kafa yormuştur. Abdülhak Hamid’in ilginç bir kişilik özelliğı bulunmaktadır: “Siyasiyat ve hamasiyatta memleketim dahil olmamak şartıyla, daima mağlup tarafı haklı ve galip tarafı haksız bulmak isterim.” (Enginün, 2012, s. 46). Her zaman ezilenlerin tarafında durmaya eğilimli bu tutum daha çocukluk yıllarında onu kaldığı yurttan etmiştir. Henüz ilk okul çağındaki bir çocukken Fransızca eğitim aldığı okulda, Avusturya- Fransa savaşında Avusturya’nın mağlubiyetinden etkilenip kendince Avusturya’ya bir zafer kazandırmak istemiştir. Kendisini Avusturyalı bir general addedip bir başka sınıfa savaş açmıştır. Bu meseleden dolayı öğrenciler tedirgin olup ona “korkunç Türk” diye seslenmişlerdir (Enginün, 2012, s. 47). Bu tip uyum problemleri ve yazarın bu yatılı

öğrencilik anlayışından sıkılması üzerine Fransa'ya birlikte geldiği lalası ve ağabeyi ile birlikte yaşamaya başlamışlardır. Halbuki Hamid'in kendi ifadesine göre çocuklardan öğrendiği Fransızca derslerden öğrendiğinden çok daha fazla ilerlemesini sağlamıştır. (Enginün, 2012, s. 47). Buradan yola çıkılarak Hayrullah Efendi'nin Abdülhak Hamid'de gördüğü hızlı ilerlemede, eğitim sisteminin etkisinden çok dile maruz kalmanın faydasından söz edilebilir.

Hâmid, medeniyetin Fransa'daki okullardan yayıldığını düşünmektedir. Özellikle Paris'teki üniversiteler Avrupa'daki diğer üniversiteler için emsal olmuştur.

Paris üniversitesi âlem-i medeniyetin birinci darü'l-ülümü, birinci marifethane-i edebiyatı olarak, onuncu veya on birinci asr-ı milâdide teşekkül etmiştir ki, milel-i saire hep bu nümune üzere o menba-ı marifeti tesis eylediler. Fransa üniversitelerinden sonra sırasıyla İspanya ve Portekiz ve İngiltere ile Almanya ve İsviçre üniversiteleri meydana geldi. Hem Fransa'nın, hem Avrupa'nın ikinci tahtgâh-ı maarifi olarak Paris üniversitesi Guillaume de Champeaux'nun, De Lorris'in, ve sairenin sebep-i neşatları olmuştur ki, o asırda İngiltere ne bir üniversiteye mütemellik, ne de Chauser'a mâlikti. Medeniyet ise malumdur ki, doğduğu yerde kalmayıp, bizim memleketten başka, Avrupa'nın her tarafında seyahat eder. Bu hal İtalya'dan Fransa ve Almanya'ya muhaceret etmiş olan edebiyat ile hikemiyâtın saydığım delâletlerle oralardan dahi İngiltere'ye seferber olması pek istib'âd olunmamak lâzım gelmez mi? (Enginün, 1995, s. 215-216).

Abdülhak Hâmid'in en uzun süre kaldığı Avrupa ülkesi İngiltere olmuştur. Bu yüzden yazar sık sık Fransa ve İngiltere'yi karşılaştırmıştır. Genelde de Fransa'daki ilim ve medeniyet seviyesini İngiltere'den ileri bulmuştur. Abdülhak Hâmit'in eğitimle ilgili yaptığı yorumları üniversite düzeyinde ele aldığı görülmektedir. Bununla birlikte, eğitimle ilgili değerlendirmelerini yalnız edebiyatla sınırlaması da dikkat çekicidir. Fransızların edebiyat alanındaki ilerlemelerinin diğer tüm Avrupa ülkelerine örnek teşkil ettiğini ileri sürmüştür.

İngiltere'de çok uzun süre yaşamasına rağmen İngilizce diline çok hâkim olmadığını söylemiş ancak Fransızca bilmenin bir zorunluluk olduğunu her fırsatta vurgulamıştır. Fransızca bilmeden kişinin kendini ve dünyayı tanıyamayacağını söylemiştir çünkü ona göre dünyadaki en ileri medeniyet seviyesine Fransızlar sahiptir (Tarhan, 1995, s. 221).

Hamit, Fransa'da okula başladığı dönemde yanlarında hizmetçilerinin, lalasının, ağabeyinin olmasına rağmen çok refah bir yaşam sürmediklerinden ve bir süre sonra İstanbul'a dönmek durumunda kaldıklarından bahsetmiştir. Ancak babası Hayrullah Efendi Fransa'ya gittiğinde daha iyi yerlerde kaldıklarını ve daha iyi beslendiklerini söylemiştir (Enginün, 2012, s.52). Abdülhak Hamit'in iyi bir eğitimden geçmesindeki tek etken Fransa'daki okullarda eğitim görmesi değildir. Babası Hayrullah Efendi'nin,

ağabeyinin, lalasının ve hatıratında yer verdiği Avrupa'daki neredeyse tüm karşılaştığı isimlerin de bu eğitimde etkisi olmuştur. İstanbul'a neden döndüklerini o gün anlamlandıramayan Hamit ileriki yıllarda ailesinin maddi zorluklar yaşadığını fark etmiştir. Buna rağmen Hayrullah Efendi Paris'e gittiğinde Abdülhak Hamit'i çok merak ettiği ve neredeyse taraftarı olduğu Avusturya'ya götürmüştür. Abdülhak Hamit hatıratında Avusturya'ya gitmenin onu ne kadar heyecanlandırıldığını anlatmıştır. Üstelik babasıyla birlikte kültür- sanat etkinliklerine katılmıştır.

Pederim ile bu Salim Ağa mukaddemen dahi Viyana ya gelmiş olduklarından memleketin yabancıları değildiler. Fakat ben Avusturya payitahtını ilk defa olarak görüyordum ve Paris'te iken bonmarşeden aldığım ve beraber taşıdığım kurşundan Nemse askerlerinin Viyana'da hakikilerini, yanı zabitan ve neferatın asıl kendilerini görmekten pek mahzuz oluyordum. Fakat imparatoriçeyi sokakta olsun göremeden Viyana'dan gittiğimiz için çok keder etmişim. Çünkü ona, hasret ve iştihakım berdevam idi. İnat ki makul olunca ismi sebatır, çocuklarda şayan-ı te 'dib bir lecacet olur (Enginün, 2012, s. 60).

Abdülhak Hâmit, İngiltere'yi her ne kadar medeniyetçe diğer Avrupa ülkelerinden geride görüyorsa da basın hür olmasını takdir etmiştir. Londra'daki gazeteler halkı her anlamda bilgilendirmeyi kendilerine gaye edinmişlerdir. Yalnız iktidarın politikaları değil, iktisadi konular, sanat ve teknolojik konulardan da bahsedilmektedir. Böylece gazeteler birer eğitim aracı haline gelmiştir. Yüksek okuma oranı halkın kültür seviyesinin hızla yükselmesinde etkili olmuştur.

Londra gazeteleri yalnız evrak-ı havadis değil, hem de siyasiyat ve edebiyatla, iktisadiyattan, her türlü terakkiyat-ı fenniye vü ihtira'attan, hasılı her şeyden bâhis oldukları için onların mütalaasından sunûf-ı muhtelifesi ahali meyl ve meşrep ve mesleklerine göre istifade ederler ve denilebilir ki o gazeteler efkâr-ı umumiyenin mi'rât ve mümessili olmaktan ziyade mucit ve müessis-i efkâr-ı umumiyedir. Yalnız bu itibarla ve kendi iradelerine göre onu temsil ve ifade etmiş olurlar. Sultan Hamid'in mekteb-i siyasetinde böyle bir rahle-i tederrüs bulduğumdan dolayı kendimi bahtiyar addediyordum ve onun mahkeme-i istibdadı bir müdde-i umumi olmak istiyordum. Çünkü o tarihte ve o münasebetle bana Sultan Hamid hem kendisini, hem Avrupa'daki mevkini, hem de hariç ve dâhilden leh ve aleyhinde itâle ve icâle-i kalem ü lisan edenlerin mahiyet ve meziyetlerini göstermiş oluyordu (Enginün, 2012, s.221).

Ali Akyıldız, Sadullah Paşa'nın hayatı ve eserleriyle ilgili yazarın mektuplarına ve tarihi belgelere dayandırarak kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmada Sadullah Paşa'nın eğitim konusundaki fikirlerine de yer verilmiştir. Akyıldız'ın aktardığına göre özellikle şehzadelerin eğitimlerine çok önem verilmesi gerektiğini düşünen Sadullah Paşa, onların saraydaki hapis hayatından çıkarılmasını eğitim hayatlarının bir kısmını Avrupa'da geçirmeleri gerektiğini savunmuştur. Sadullah Paşa'ya göre şehzadeler Avrupa'daki eğitimlerini tamamladıktan sonra ise orduda istihdam edilmelidirler. Böylece hem milli değerlere hâkim hem de Avrupa'daki gelişmeleri takip edebilen ve

uluslararası ilişkileri yürütebilen yöneticilerin yetiştirilmesi sağlanacaktır (Akyıldız, 2011, s.216).

Sadullah Paşa Paris sefiri Safvet Paşa ile sık sık mektuplaşmaktadır. Bu mektuplarda memleket meselelerinden başka Avrupa ve Osmanlı Devleti'ndeki kurumların karşılaştırması da yapılmaktadır. Sadullah Paşa Safvet Bey'e yazdığı 1879 tarihli mektupta çok iyi eğitim görmüş kişilerin bile Osmanlı Devleti'nde iyi bir memuriyet için koşturmalarını eleştirmektedir. Ancak ona göre bunda suçlu olan öğrenciler değildir. Eğitim kurumlarını yönetenler ve iktidardakiler eğitilmiş kişileri Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan sanayi, üretim, hizmet sektörü gibi alanlara yönlendirmelidir. Avrupa'daki gibi ihtiyaca yönelik bir eğitim anlayışı benimsenmelidir. Yazar aynı zamanda mutlaka bir Avrupa dilinin de okullarda küçük yaştan itibaren öğretilmesi gerektiğini savunmaktadır. Avrupa'nın ilerlemesi birbirlerinin diline hâkim olmalarından kaynaklıdır:

Memleketimizin terakkisi medeni bir ecnebi lisaninin mekteplerimizde kabulüne mevkufl olduğu hakkında mütalaa-i seniyyeleri mesail-i medeniyye ve siyasiyyede hallâl-i müşkilât olan kariha-i sabiha-i fahîmanelerinin cümle-i me'serinden olmağa bi-hakkın şâyândır. Ve vaktiyle ol-bâbda vukubulan teklif-i devletlerinin devletçe mevki-i icraya konulmaması dahi cây-ı teessüftür. Vâkıa bir lisann ihtiyacat-ı medeniyyece derece-i kifayeti o lisan ile mütakellim olan kavmin derece-i maarifiyle mütenasip olup maarifi ilerlemeyen memleketlerin bittabi lisanları dahi geri kalmış olduğundan ve nâkıs edevat ile âsar-ı mükemmele vücuda getirmek kâbil olmadığından efkâr-ı çâkeranemce dahi bizim için maarifçe evvel-be-evvel yapılması lazım gelen şeylerden biri Fransızcanın rüşdiyelere kabulü maddesidir (Kaplan vd., 1993a, 314-315).

Sadullah Paşa, aynı mektupta Osmanlı Devleti'ndeki rüştiyelerin Avrupa'daki eş değer okullarla karşılaştırılamayacağını dile getirmiştir. Sadullah Paşa'ya göre okullardaki eğitimin üç gayesi olmalıdır: “ahlaki olgunlaşma (tehzib-i ahlak), düşünceyi aydınlatma (tenvir-i efkâr) ve beden eğitimi'dir (tahsil-i sıhhat-i cismaniyye)” (Kaplan vd., 1993a, 315). Osmanlı Devleti'nde ise havasız sınıflarda verilen eğitim ve öğretmenlerin olumsuz tavırları öğrencilerin gelişmeleri önünde engeldir. Bunlara ek olarak da ilmiyelerden, divanlardan ve menkıbelerden örneklerle ahlakın öğrencilere öğretilmeyeceğini savunmaktadır. Derslerde öğretilecek bilgilerin standartlaştırılması ve globalleşmesi konusuna da değinmiştir (Kaplan vd., 1993b, 315).

Ali Kemâl Avrupa'da uzun süre kalma şansı yakalamış ve hatta kendisi de eğitimini Avrupa'da tamamlamıştır. Dolayısıyla eğitim sistemi üzerine de pek çok değerlendirmede bulunmuştur. Avrupa'daki eğitim sisteminin Şark'takinden en büyük farkı eğitimi hayatın içine taşıyabilmelidir. Avrupa'da öğrenmeye istekli olanlar için

birçok alternatif bulunmaktadır. Örgün eğitime devam edemeyen kişiler için akşam dersleri bulunmaktadır. Gündüz başka işleri olanlar için eğitime akşamları devam etmek mümkündür. Bunun dışında yüksek öğretim dersleri halka açıktır. İsteyen herkes dersleri dinlemekte özgürdür. Bu sayede bilinçli bir halka ulaşmak kolaylaşırken eşitlik ilkesinin de gereği yapılır (Yeşil, 2014, s. 43).

Ali Kemâl'e göre eğitimin okul duvarları arasından çıkarılmasında etkili olan bir diğer önemli mekân millet kütüphaneleridir. Bu kütüphanelerden isteyen herkes ücretsiz şekilde yararlanabilmektedir. Kütüphanelerdeki eserlerin çeşitliliği o dönem için yazarı şaşırtmıştır. Bu kütüphanelerin bir diğer önemli özelliği ise her dilden kitapları bulundurmasıdır. Böylece Avrupa ülkelerinde yaşayan halk dünya vatandaşı olmaya bir adım daha yaklaşmıştır (Yeşil, 2014, s. 129).

Ali Kemâl'in Avrupa'da bulunduğu yıllarda engelli bireylere verilen eğitimler ileri boyuta taşınmış, bu bireylerin kendilerine ait cemiyetleri ve dernekleri de kurulmuştur. Bunun yanında engelli bireylerin istihdamına Avrupa devletlerinin özel bir ihtimam gösterdiği anlaşılmaktadır. Batı, böylece vatandaşlar arası eşitlik ilkesi her alanda tesis edilmeye çalışılmıştır (Yeşil, 2014, s. 133).

Ali Kemâl mektuplarında Avrupa eğitim sistemiyle Osmanlı eğitim sistemini karşılaştırmıştır. Ona göre Avrupa eğitiminde öğrenciyi düşünmeye ve tartışmaya yönlendiren anlayış anlatılan konunun zihne ister istemez yerleşmesini sağlamaktadır. Yazar Osmanlı'da aldığı eğitimde sınavlara birkaç gün kala kitapta yazılanları ezberlediğini bu *tahsil-i kadimin* ise hiçbir işe yaramadığını dile getirmiştir (Yeşil, 2014, s. 193). Ezber yöntemi bilgilerin kalıcılığını sağlayamamaktadır. Ancak Avrupa'da öğrencilerin kendi içlerinde yürüttüğü tartışmalar, bu tartışmaların derslik dışında cemiyet ve derneklere de taşması gibi durumlar bilginin zihne yerleşmesinde daha etkili olmuştur. Bunların dışında yazar seyahat etmenin önemine de değinmiştir. Ona göre bütün toplumlardan öğrenilecek şeyler vardır. Bilgi ve terbiyenin artması için seyahat etmek neredeyse zorunludur.

Ali Kemâl *Musahâhabe-i İlmiyye II* başlıklı yazısında Osmanlı okullarında gördüğü eksik yaklaşımlar üzerinde durmuştur. Avrupa okullarıyla karşılaştırmalı olarak ele aldığı konuda Osmanlı okullarında gördüğü en büyük eksikliği kaynak eksikliği olarak tanımlamıştır. Burada iki tür eksiklik mevcuttur. Birincisi tercüme eksikliğidir. Bilginin

doğruluğunu kontrol etmek için mutlaka Batılı kaynaklar da kontrol edilmelidir. Sadece Türkçe yayımlanmış eserler yeterli değildir. İkincisi ise müfredat eksikliğidir. Belli bir program takip edilmediği için öğrencilerin eğitim öğretim seviyesi öğretmenin bilgisi ve gayreti ölçüsünde gelişmektedir.

Mekteplerimizde, mütâlâımızda en birinci kusurumuz. Hangi nev kitaplara hangi me’hazlara müracaat edeceğimizi bilmemektir. Meselâ kurûn-ı âhire yahut asr-ı hazır tarihini gözden geçiriyoruz. Bittabi bunun için hocanın takrîri kifayet etmez. Hariçten bâhusûs Garp’tan müellefât-ı garbiyyeden tetebbûât ister. Fakat hani delilimiz? Bir delil ki vukûf sahibi olsun, bir nevi te’lifâtı iyice bilsin. Muallimimiz kapıdan çıkarken evde yalan yanlış olmak üzere bir eser tavsiye eder ki ya bulamayız bulsak da emelimize tamamen muvafık göremeyiz. Çünkü zemânede böyle âsâr o derece vüs’at, ehemmiyet kesbetti ki her maddeye dâir te’lifât âdetâ başkadır. Bu noksanımızı mümkün mertebe gidermek, şu sahifelerle rüfekaya bu yolda bir hizmet-i nâçiz de bulunmak ümidindeyim (Yeşil, 2014, s. 214).

Ali Kemâl yüksek öğretimini tamamladığı Avrupa’da bir dersin nasıl yürütüldüğüne dair intibalarını da aktarmıştır. *Musâhabe-i İlmiyye IV* başlıklı mektubunda dersin içeriği ne olursa olsun tarihle bağlantı kurmaya gerek duyulduğunu belirtmiştir. Öğretmenler dersin bir düzenle yürütülmesine büyük önem verirken öğrenciden de bu hassasiyeti beklemektedir.

Arap harflerinin eğitim hayatında çıkardığı zorluklarla ilgili bir başka tartışma da tıp eğitimiyle alakalı ortaya çıkmıştır. Namık Kemal, Ahmet Mithat’ın başını çektiği bir grup yazarın tıp eğitiminin Fransızca yapılması hususundaki düşüncelerini kesinlikle reddetmiştir. Ona göre eğitim dili mutlaka Türkçe olmalıdır. Ahmet Mithat ve diğerlerinin yaptıkları ona göre *Frenk modacılığıdır* ve umuma tesir etmeyeceğini belirtmiştir. Yazara göre başka dillerden her dile mâl olmuş terimler alınabilir böylece tıp eğitimini yavaşlatacak ıslahatlar biraz ötelenmiş olur. Namık Kemal’e göre Batılı anlamda bir tıbbiye anlayışı için çok emek sarf edilmesi gerekmektedir. Hoca yetiştirmek, bütün okullarda okutulabilecek nitelikte Türkçe tıp kitapları yazmak, laboratuvarlar için malzeme tedarik etmek gibi birçok engel Avrupa karşısında neredeyse kırk seneye geriye çekmektedir. Oysa Namık Kemal ordunun acil doktor ihtiyacı için bu tartışmaların bir kenara bırakılıp ivedilikle doktor yetiştirilmesi gerektiğini savunmuştur (Tansel, 2013b, s. 304).

Ahmet Mithat Efendi İsveç ve Norveç’i eğitim konusunda Avrupa’nın en ileri düzey memleketleri olarak göstermiştir. Kongreye ev sahipliği yapan dönemin İsveç-Norveç Prensi’nin aldığı eğitimi ve nezaketini de takdir etmiştir. Avrupalı hükümdarlar askerî eğitimlerinin yanı sıra üniversite eğitimi de almaktadırlar. Avrupa’da çokça seyahat

edip görgülerini de arttırmaktadırlar. İsveç-Norveç Prensi'nin Kongre'ye ev sahipliği yaparken bunu yalnızca hükümdar olduğu için değil akademik merakını gidermek için yaptığını fark eden yazar Avrupalıların önemli görevlerdeki kişileri çok yönlü yetiştirdiklerine bizzat şahit olma şansını yakalamıştır (Pala, 2015, s. 139).

Ahmet Mithat Kongre'de ortak dil meselesinin birçok açıdan sorun çıkardığını dile getirmiştir. Öncelikle çoğunluğun Fransızca bildiği varsayılarak hazırlanan metinler bu konuda eksiklerin olduğu görüldükçe Almancaya da çevrilmiştir. Ancak Arap ülkelerinden gelenler Kongre'de zorlanmıştır. Bununla birlikte Osmanlıca ve Arapçayı bir tutan yaklaşımlar olmuştur. Ahmet Mithat bu duruma açıklık getirmek istese de Arapça bilgisi yeterli gelmemiş ve istediği örnekleri vermekte zorlanmıştır. Doğu dillerinin birbirine çok benzediğini sanan Şarkiyatçıların tutumu Ahmet Mithat'ın dikkatini çekmiştir. Yazar kendi bilgisince onlara itirazlarını sunmuştur (Pala, 2015, s.164).

Ahmet Mithat Efendi İsveç ve Norveç'i eğitim konusunda Avrupa'nın en ileri düzey memleketleri olarak göstermiştir. Kongreye ev sahipliği yapan dönemin İsveç-Norveç Prensi'nin aldığı eğitimi ve nezaketini de takdir etmiştir. Avrupalı hükümdarlar askerî eğitimlerinin yanı sıra üniversite eğitimi de almaktadırlar. Avrupa'da çokça seyahat edip görgülerini de arttırmaktadırlar. İsveç-Norveç Prensi'nin Kongre'ye ev sahipliği yaparken bunu yalnızca hükümdar olduğu için değil akademik merakını gidermek için yaptığını fark eden yazar Avrupalıların önemli görevlerdeki kişileri çok yönlü yetiştirdiklerine bizzat şahit olma şansını yakalamıştır.

Ahmet Mithat Kongre'de anadille eğitim meselesinin önemi üzerinde de durmuştur. Bir milletin karakterinin tam olarak yerleşebilmesi için eğitim mutlaka anadilde olması gerektiğini savunmuştur. Özellikle askeri eğitimde, tıp eğitiminde ve hukuk eğitiminde anadilde eğitim yapılmasının eğitimin yaygınlaşmasını da sağladığını belirtmiştir. Avrupa eğitim sistemine ancak bu yolla geçilebileceği üzerinde durmuştur. Kongredeki diğer temsilciler de bu durumdan hoşnut olmuş ve yazarı onaylamışlardır (Pala, 2015, s. 235).

Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm?* Boyunca yalnız Paris bölümü için bir hatime yazma ihtiyacı duymuştur. Yazarın en uzun süre kaldığı şehir Paris olduğundan oraya dair izlenimlerini ayrıntılandırmak istemiştir. Yazar, Paris için yazdığı hatimeyi bütün

seyahati bittikten sonra kaleme aldığı için daha objektif bakabildiğini düşünmektedir. Avrupa'yı umduğu gibi bulup bulmadığına dair kendisiyle sohbet etmiştir. Avrupa konusunda bazı konularda hayal kırıklığına uğradığını bazılarında ise umduğundan daha iyi olduğunu fark etmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 128). Yazarın hayal kırıklıklarından birisi eğitimin bütün Avrupa'da yaygınlaştığı yanılgısıdır. Özellikle Paris'te tıpkı Doğu'da olduğu gibi eğitimin imtiyazlı sınıflar arasında daha yaygın olduğunu fark etmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 129).

Halit Ziya Uşaklıgil, *Sanata Dair*'de ve *Kenarda Kalmış*'ta eğitim meselesi üzerine geniş parantezler açmıştır. Türk gencinin kesinlikle Batılı bir eğitim tarzından geçmesi gerektiğini düşünmektedir. Avrupa ülkelerindeki oturmuş ve iyi sonuçları görülmüş eğitim tarzlarının Türk eğitim kurumlarında da mutlaka uygulanması gerektiğini kanaatindedir. Bu fikirlerinden en önde geleni “ihtiyaca yönelik bir eğitim anlayışı” denilebilir. Özellikle *Kenarda Kalmış*'taki yazılarının çoğu bu meseleye ayrılmıştır.

Her iki tarafa birden, aynı zamanda, adam yetiştirebilmek, birinde noksan diğerinde fazla bırakılmayacak surette mahsul ile ihtiyacı bir nisbet-i muttarideye ittiba etmek, velhâsıl yapacak iş bulamayan adamlarla, çalışacak adam bulamayan işlerin mesafesini hadd-i ekalle indirmek öyle amelî bir fikr-i hesaba mütevakkıf ki biz bunu Şark'a ait şiiir-perestliğimizle, emel perverliğimizle tatbikten tamamen izhâr-ı acz ediyoruz. (...) Ve bunun neticesiyle işte İstanbul sokaklarının çamurlarına bir yığın işe yaramayacak şehadet-name dökülüyor. Resim, nakr, musiki tahsili için sevk edilen gençlerden bahis fazladır. Bilinemez nasıl bir süs cinnetine feda edilecek sermaye bulduktan sonra bu da belki mübah addedilebilir. Asıl mevzubahis biziz (Ayva, 2017, s. 128-129).

Bugün Türk eğitim hayatı için hala çözüm aranan bir konu olan ihtiyaca yönelik talebe yetiştirmek meselesi aynı zamanda yüksek öğretim kurumunda da hocalık yapan bir aydın olarak Halit Ziya Uşaklıgil için de öncelikli bir konu olmuştur. Bu yazıların kaleme alındığı sıralarda Osmanlı'da iki yüksek öğretim kurumu bulunmaktadır: Darül Fünun ve Mekteb-i Sultani. Tahsiline devam etmek isteyen öğrenciler, devletin desteği ile yurt dışındaki eğitim kurumlarına gönderilmiştir. Ancak hem hocalık deneyimi olan bir aydın olarak hem de devletin çeşitli kademelerinde görev almış bir devlet adamı olarak Uşaklıgil, yurt dışına gönderilen bu öğrencilerin yeterince iyi yönlendirilemediklerini düşünmektedir. Burada iki türlü plansızlıktan söz etmektedir. Birincisi buradan gönderilen talebenin yetenekleri ve istekleri iyi tahlil edilmemektedir, böylece talebe sonraları belki hiç de istemeyeceği bir meslekte görev almak zorunda kalacaktır. İkincisi ise yurt dışından gelen talebe örneğin mühendislik ihtisası

yapmasına rağmen iyi derecede yabancı dil bildiği için bakanlıkta bir memuriyete atanmaktadır.

Avdet ettikten sonra anladık ki bugün Avrupa'da tahsil-i âliyi ikmal ile gelmiş bir genç aynıyla mektepten çıktıktan sonra iş bulmak üzere devâir-i devlet kapılarını çalan mesela bir darülfünun hatta bir sultani mezunu vaziyet-i elîmesindedir. (...) Elektrikte ihtisas kesbettikten sonra Anadolu Demiryolu Kumpanyası'nın muhasebe dairesine, terbiye-i etfâlde ikmal-i tahsilden sonra Nafia Nezareti Tercüme Kalemî'ne, Ulûm-ı Siyasi'den mezun reisiyle müessesât-ı maliyeden birinin evrak-ı kalemine kayırlan bizleriz (Ayva, 2017, s. 127-129).

Böyle olduğu için de iki türlü verim alınmamaktadır. Devlet bu öğrenciler için büyük yatırım yapmasına rağmen karşılığını istediği ölçüde alamamaktadır. Bununla birlikte eğitimi tamamlayıp yurda dönen öğrenci de mesleğini gerektiği gibi yapamadığından buhrana sürüklenmektedir.

İşte asıl burada meseleyi bir mesele-i beşeriye şeklinde tasavvur etmek lazımdır. Maksat memlekete müfid ve hâdim bir unsur yetiştirmekse onun yalnız dimağını irfan ile tefriş ve tezyin kifayet etmez. Aynı zamanda cismaniyâtını emraz ve sakatattan, maneviyâtını ille ve eskâmdan vikaye esbâbını da izhar etmeli. Eğer onun yürümeye başlamaktan evvel dizlerinin bağı gevşeyip çözülür, işini kucaklamadan evvel ruhunun harareti tavsayıp sönerse sizin elinize memleketin derdine şifa verecek bir müdavi değil bilakis kendisine bakılacak bir hasta gelmiş olur (Ayva, 2017, s. 131).

Halit Ziya hem devlete hem de öğrenciye zarar veren bu yöntemde bazı ıslahatlar yapılması için de fikirler sunmuştur. Bunlardan ilki lise eğitiminin güçlendirilmesi fikridir. Özellikle acil ihtiyaç duyulan alanlarda Almanya'dakine benzer teknik liselerin rolünü önemsemektedir. Uşaklıgil'e göre ustalık, kalfalık vs. gibi mesleklerin yüksek öğretime gerek kalmadan lise çağında öğretilmesini ve bu talebelerin sahada eğitilerek iş gücüne katılmasının da önemini vurgulamıştır. Buna ilave olarak uzmanlık eğitimine devam almayı baba mesleğine devam etmek isteyen talebelerin de mutlaka lise eğitiminden geçmesi gerektiğini savunmaktadır. Burada Almanya ve Fransa'daki ünlü liselerden örnekler vererek Türk eğitim sistemindeki sıkıntıların esasında yalnız yüksek öğretimden kaynaklanmadığını da vurgulamıştır.

Halit Ziya, eğitimle ilgili tüm bu aksaklıkları dillendirirken hepsi için birer çözüm önerisi getirmesi dikkate değerdir. Getirdiği çözüm önerilerini Garplı devletlerdeki eğitim modellerini ile karşılaştırarak temellendirmeye çalışmıştır. Ancak bu köklü değişiklikleri yapacak olan kişiler ona göre talebeler ve vatandaşlar değildir. Öncelikli alanların belirlenip ona göre öğrenci yetiştirmek, devlet ve vatandaşın çift taraflı kazançlı çıkacağı bir eğitim modeli yaratmak en başta hükümetin görevidir (Ayva, 2017, s. 143-144). Genel çerçeve belirlenip ihtiyaçlar belirlendikten sonraki iş ise

Maarif Nezareti'ndedir. Uşaklıgil'e göre Maarif Nezareti tüm bu meseleleri sosyolojik, iktisadi ve idarî olarak tüm boyutlarıyla ele almalıdır (Ayva, 2017, s. 143-144).

Halit Ziya, insan bedeninin de eğitime muhtaç olduğu kanaatindeydi. Bedenin idmanla tertip edilmesi kişinin ahlakına da etki etmektedir. Hatta yazarın o günler için ahlak dışı saydığı birçok mefhumun Batı'daki aile hayatını ortadan kaldırmamasını buna bağlamaktadır. Garp okullarında bu hususa ayrıca önem verilmektedir. Okullarda verilen eğitimler çocukların yalnız zekalarını değil bedenlerini de geliştirmeye yönelik programlar içermektedir (Ayva, 2017, s. 67).

Bu mûmâresât-ı bedeniye esasen zinde ve tûvânâ vücudlara fazla bir kuvve-i faaliyet ve mukavemet vermekle beraber bir yandan da hayat-ı medeniyenin tamir-i tahribatına veya sakatât-ı intisâliyenin tadil-i eskâmına hizmet suretiyle cemiyeti kuvvâ-i zekâiyesi servet-i maarifle ârâste olduğu kadar pazusu cidal vegâyâ istidatla takviyet-yâb olmuş efrat ile tahkim etmektedir. Bu iki türlü tarz-ı terbiye, memleketin temin-i ihtiyacına, yani beden ve fikren vatanlarının itilâ-yı terakkiyatına hâdim evlat yetiştirmek maksadına kâfi addedilmeyerek ayrıca çocukların terbiye-i ahlakiyesine müteallik vesait ve esbaba da müracaat olunur (Ayva, 2017, s. 67-68).

Uşaklıgil'e göre bir öğrenci için en önemli mesele ise en az bir Garp dilini en iyi şekilde öğrenmektir (Ayva, 2017, s. 167). Çünkü yazara göre Türk gencinin dünü ve bugününü en iyi şekilde kavrayabilmesi ve yarınını zamana uygun şekilde inşa edebilmesi için mutlaka Batılı eserlere hâkim olması gerekmektedir.

Eğitim meselesini her vesile ile ele alan Halit Ziya Uşaklıgil, bu meselenin vatandaşın sorumluluğunda olmadığını belirterek hükümetin konuyu teferruatıyla ele alması gerektiğini vurgulamıştır. Batılı örnekler vererek eğitim anlayışındaki reformun nasıl yön verileceğine ilişkin de fikirler ortaya çıkarmıştır. Eğitimdeki değişiklikler ona göre tamamen Garplı olmalıdır. Bununla birlikte öncelikli olarak devlet eğitime gereken değeri verip bakanlıkları ve diğer tüm kurumlarıyla eğitimi bir istikbal meselesi olarak ele almalıdır.

2.4.4. Sanat ve Edebiyatta Medeniyetler Arası Aktarım Tartışmaları

II. Abdülhamid döneminde, Tanzimat'ta olduğu gibi sanatın gelişmesinde Batı'dan faydalanılması gerektiği konusunda tüm yazarlar hemfikir gibi görünmektedir. Ancak tercüme faaliyetleri, lisan meselesi, sadeleşme, Batı'dan gelen bilim ve sanat sözcüklerinin Türkçeleştirilmesi konusunda tartışmalar çıkmıştır. Aynı dönemde edebiyata giren tiyatro gibi yeni türlerin ve serbest ölçü gibi yeni usullerin eserlere nasıl

uygulanması gerektiğine dair değerlendirmeler yapılmıştır. Özellikle Namık Kemal ve Abdülhak Hamit'in arasında geçen mektuplaşmada dönemin gazetelerinde bu konuların hararetle şekilde tartışıldığı görülmektedir. Eserlerini yurt dışında yayına hazırlayan yazarların asli meselesi yine özgürlüktür.

Namık Kemal, hususî mektuplarında sanata yaklaşımını pek çok yönüyle açıklamıştır. Tanzimat döneminde diğer alanlarda olduğu gibi edebiyatta da Batı'ya doğru bir yönelim vardır. Namık Kemal bu yeni ve Batılı edebî anlayışla ilgili düşüncelerini sık sık dostlarıyla paylaşmıştır. Ona göre Avrupa'dan alınan yeni türler doğrudan çeviri yöntemiyle Türkçeye aktararak tanıtılmalıdır (Tansel, 2013a, s. 261). Ancak bu yeni türleri denemek isteyen Türk yazarlar mutlaka içtimai özellikleri göz önünde bulundurarak eserler ortaya koymalıdır. Bu halkçı anlayış Namık Kemal'in sanat görüşünün mihenk taşıdır.

Yazarın savunduğu diğer bir düşünce ise sanatın faydalı ve öğretici olması gerekliliğidir. Divan şiirine yaptığı eleştiriler bundan kaynaklanmaktadır. Arap dilini duygu zenginliği ve müzikalite bakımından Avrupa dillerinden üstün tutmaktadır. (Tansel, 2013a, s. 161). Ancak Divan şiirinin lezzetine çok kısıtlı bir çevre haiz olabildiğinden umuma hitap eden yeni bir tarza geçilmesi gerektiğini düşünmektedir. Hatta tiyatroyu öğreticilik bakımından diğer türlerden üstün tutmaktadır. Avrupa'da bizzat yaptığı gözlemleri buna kanıt olarak göstermiştir.

Gelelim şiirin faide-i asliyesine : Filhakika bizim yolda olan şiirler, erbâbina rûh-ı sânidir; fakat bu asırda ve belki her zamanda nihâyet beş-on kişiye lezzet bahs-i derân olabilir. Yoksa halka hiçbir fâidesi yoktur; binâenaleyh ne kadar alâ olur ise olsun, milletçe bahil elinde bulunan servete benzer; tatalım ki herkese anlatmak kâbil olsun. Mevzû'u, külliyyet üzere mey-ü mahbûb vasfından ve halkı uzlet-u tecride sevkten ibâret olan sözleri, rağbet-i umumiyyeye çıkarmak, hiç nasıl tecvîz olunur? Umumca mevadd-ı nâfiadan ma 'dud olması mukaddemâ Araplar' da imiş ki bir beyit, bir ordunun galebesine sebep olur imiş ve el'ân Avrupa'dadır ki manzum bir tiyatro, birçok âdât-ı muzirrenin terkini mûcip olur. Biz iptidâ şi'rimizi kendimize te'sir ettiği gibi herkese dahi te' sir edecek ve tehzib-i ahlak ve islâh-ı efkâra medâr olacak bir hâle getirmeliyiz (Tansel, 2013a, s. 36).

Namık Kemal, tiyatrolara çok önem vermesine rağmen sahnelenen her oyunu da beğenmediği mektuplarından anlaşılmaktadır. Özellikle Ortaoyunlarından duyduğu rahatsızlığı mektupları aracılığıyla dostlarıyla paylaşmıştır. Ramazan eğlenceleri kapsamında sıklıkla sahnelenen Ortaoyunları halk için hiçbir fayda sağlamamaktadır. Hatta halkın ahlak yapısına zarar vermektedir. Namık Kemal gibi halka yakın duran bir sanatçının bu tip içtimai oyunları zararlı ilan etmesi ilginçtir. Ancak bu durumu şöyle gerekçelendirir; yazara göre cemiyeti bir arada tutan Ramazan eğlenceleri, tören ve

bayramlarda halkı eğlendiren geleneksel oyunların sahnelenmesi birlik duygusunu güçlendirmektedir. Yalnız Avrupa’da bu tip oyunları en muteber yazarların kaleme aldığını ve halkı ahlak yönünden beslediğini belirtmiştir. Şinasi’yi bahsettiği muteber yazarlara eş değer gören yazar, halkı eğlendirmek için küfre, bozuk bir lisana ihtiyaç duyulmadığının kanıtı olarak *Şair Evlenmesi*’ni göstermiştir (Tansel, 2013a, s. 315). Oysa Karagöz ve Ortaoyunları içerik olarak da metin olarak da halka hiçbir fayda sağlamamaktadır. Geleneksel eğlencelerde Avrupaî bir bakış açısıyla ıslahın gerektiğini savunmuştur (Tansel, 2013a, s. 69).

İnsan gözüne yeni karalanmış bir kağıt göründükçe, Şinâsi’ye nasıl rahmet okumaz, ki üdebâmızı altı yüz seneden beri enîn-i ızdırap içinde tutan ve adına usûl-i kalem, yâhut kâ’ide-i rabıt denilen zencir-i esareti, âhen-destâne bir darbe-i himmet ile parladı. (Tansel, 2013a, s. 317).

Namık Kemal, Garp medeniyetinin tesirinin en çok edebiyat alanında görüldüğünü ileri sürmüştür. Bu yüzden Divan edebiyatının önemli eserlerinden *Hamse-i Nergisi*’nin basıldığında yeterli ilgiyi uyandırmadığını savunmuştur. Çünkü ona göre eser halkın hislerinden kopuktur. Namık Kemal, Divan edebiyatına ait eserleri tercüme ederken içeriğe müdahale etmiş ve zamanın şartlarına ve ihtiyaçlarına uygun hale getirmiştir. Garp eserlerinin tercümelerinde de aynı usulü takip etmiş ve ona fikir danışan yazarlara da aynı usulü tavsiye etmiştir.

Garp eserlerini tercüme etmenin medeniyet dairesi içinde kalmak için bir gereklilik addeden yazar, Şark edebiyatının da ihmal edilmemesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre bu ihmal Fuzulî, Bakî, Nabî gibi şairlere ihanet niteliğindedir. Namık Kemal’in medeniyet anlayışında zamanın koşullarına uygun, umuma hitap eden, halk için faydalı her eser aynı değerdedir ve mutlaka edebiyata kazandırılmalıdır (Tansel, 2013a, s. 277). Yazarın Şark ve Garbı aynı medeniyet dairesinde görmesi ve birbirine yaklaştırması açısından bu tespitler önemlidir.

Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik’e yazdığı birçok mektupta tarihe geçecek bir edebiyatçı olmak için nasıl eserler ortaya koyulması gerektiğini anlatmıştır. 1875 tarihli mektubunda da bu konuya değinmiştir. Mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Ebüzziya Tevfik *Mâhiyât-ı Ulûm* adlı eseriyle alakalı Namık Kemal’den yorum istemiştir. Namık Kemal eserin ismine bir eleştiri getirmiştir. Ona göre eserin adı yalnızca *Mâhiyât* olmalıdır çünkü Namık Kemal kendisini de çağdaşlarını da edip olarak görmekle birlikte ‘alim’ olarak değerlendirmemektedir. Yazar, böyle kapsamlı bir eser ortaya

koymak için çok uzun süren bir eğitimden geçilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bununla beraber Doğu'nun ve Batı'nın ilmine de hâkim olunması gerektiğini vurgulamıştır:

Mâhiyât ünvanlı bir eserde, ulûmun mâhiyâtından bahsolunur. İnsan hatâsında ashâb-ı insâfin müsâmahasına mazhar olur; fakat Mâhiyât-ı Ulum ünvanlı bir kitap meydana çıkarılınca, ânın hakkını ifâ etmek, hiç olmaz ise bizi ulûm-ı şarkîye ve Garbîye'de on sene okutmağa tevakkuf eder. Bence ya Mevzu'ât veya Seyyid'in Ta'rifat'ı yolunda birşey yapmalı; hattâ baksan a, o koca Seyyid bile eserine yalnız Ta'rifât demiş; Ta'rifât-ı Ulûm dememiş. . . Hâsılı birader biz, Sokrat gibi bir hakim, Rousseau gibi bir edib olabiliriz; fakat İbn Sinâ gibi, Seyyid gibi, İbn Kemal gibi, Humboldt gibi bir alim geçinmeğe kalkışır isek haddimizi bilmemiş; ve Ahmed Midhatler, Ali Su'âviler gibi şarlatanlara bu yolda şerik olmuş oluruz (Tansel, 2013a, s. 415).

Namık Kemal, devrin genç yazarlarından Abdülhak Hamit ile de sık sık mektuplaşmıştır. Namık Kemal'in Magosa'ya sürgün edildiği yıllarda Hamit kendi ifadesiyle '*daha olgun eserler*' vermeye başlamıştır. Namık Kemal'in sürgünde olması sebebiyle iki yazarın birbirlerini yazıları üzerinden tanıdığı söylenebilir. 1876 tarihli mektupta da Namık Kemal o sıralarda 26 yaşında olan Abdülhak Hamit'e eserlerinde kendi üslubunu bulabilmesi için kimi tavsiyelerde bulunmuştur. Bunun için Batılı yazarları örnek gösteren yazar, kalıcı olmanın kuralını "herkese hitap etmek", "tüm zamanlara seslenmek" olarak belirlemiştir. Yani evrensellik vurgusu yapan yazar buna ulaşmak için Moliere gibi Hugo gibi yazarları örnek almasını öğütlemiştir. Çünkü her iki yazarın da işlediği konular bütün insanlığı ilgilendirmektedir.

Recaizade Mahmut Ekrem ve Abdülhak Hâmit arasında vezin tartışmaları olmuştur. Hâmit mukaffa adını verdiği yeni bir vezin icat etmiştir. Bu vezni de Nesteren adlı eserinde kullanmıştır. *Nesteren*'in önsözünde ise bu veznin Arap ve Avrupa edebiyatlarından farklı bir tür ortaya koymaya yarayacağını söylemiştir. Hâmit'e göre mukaffa vezni şiiri ve nesri birbirine yaklaştıracaktır. Bu sayede Türk edebiyatı kendine has üslubunu bularak taklitçilikten kurtulacaktır. Nesre şiirsel bir hava katacaktır. Ancak Recaizade Mahmut Ekrem bu düşünceye katılmamaktadır. Yazar her lisanda şiir ve nesrin ayrı türler olduğunu ve birleştirilemeyeceğini ileri sürmüştür. Zamanla bu hususi tartışma alevlenerek matbuat sahasına yayılmıştır. Namık Kemal ise Hâmit'i kendi üslubunu bulmaya çalışması konusunda desteklerken eserin içeriği konusunda hayal kırıklığına uğradığını söylemiştir. Çünkü eser İslam adet ve anelerine uymamaktadır. Namık Kemal'e göre eserde yaşanan olaylar hiçbir Müslüman memlekette vuku

bulamaz. Eserdeki olaylar Avrupalılara has hayallerle süslüdür. Bu bakımdan Namık Kemal müteessir olduğunu Hâmit'e iletmiştir (Tansel, 2013b, s. 375).

Abdülhak Hâmit Mizancı Murat Bey'in tavsiyesiyle Garplı kafiye biçimiyle, serbest ölçüye yaklaştırdığı *Sahra* şiiriyle dönemin edebiyat otoriteleri tarafından övgüyle bahsedilmiştir. *Sahra*'nın muhteviyatında hem şehir hayatının hem kır hayatının olması Türk şiiri için eşi az bulunan bir gelişme olmuştur. Hâmit'in birçok denemeden sonra şekil ve içerik olarak yaptığı bu değişiklikler büyük coşku uyandırmış ve Türk edebiyatının Batılılaşmasında önemli gelişmeler olarak değerlendirilmiştir. "Bir kerre de senin gösterdiğin terakkîyi ve o terakkîden bence hâsıl olan ümîd-i istikbâle ma 'tûf zevkiyyâtı nazar-i hayâl önüne al da, Sahra'dan ne kadar memnun olduğumu anlardan tahmin et" (Tansel, 2013b, s. 391).

Abdülhak Hâmit Paris Sefareti İkinci Katipliğinden uzaklaştırıldığında resmî hayatında Namık Kemal'le aynı akıbete uğramıştır. Mektuplarında bundan duyduğu üzüntüyü Namık Kemal'le paylaşan Hâmit'e yazarın en büyük tavsiyesi bu gibi şahsi üzüntüleri bir kenara bırakıp *Mâder-i vatanla* meşgul olmasını istemektir. Abdülhak Hâmit, üstadının bu isteğini kendi tarzında ama yine Garplı bir bakış açısıyla yaptığı için takdir toplamıştır (Tansel, 2013b, s. 393).

Namık Kemal, fikrin şairanelikten çok daha önemli olduğunu savunmuştur. Sanatın bir fikre hizmet etmesi konusunda ısrarcı olan yazar, zaman zaman çevresindekileri gücendirecek kadar ısrarcı olmuştur. Hamit'in *Üçüncü Zemzeme*'nin girişinde Muallim Naci'nin şiirleriyle ilgili yaptığı eleştirilerden sonra Muallim Naci *Tercüman-ı Hakikat*'te yazmayı bırakmıştır. O sırada *Tercüman-ı Hakikat* Ahmet Mithat yönetimindedir. İki yazarın şiir ve edebiyatla ilgili görüşleri o dönem aynı olsa da şahsi meselelerin bunların üzerine çıktığı görülmektedir. Namık Kemal, Ahmet Mithat'ı edebiyat görüşü konusunda tutarsız bulmaktadır. Uzun süre eski şiir taraftarı olup, *Tercüman-ı Hakikat*'in edebiyat sütununu Naci'ye devreden yazar Batılı anlayışın Türk edebiyatına giderek yerleşmesi sonucunda fikir değiştirmiştir. Ancak Namık Kemal'e göre bu yalnızca popülist bir adımdır (Tansel, 2013d, s. 271).

Aman, Tercemân'ı elbet görürsün ya... Midhat'in Nâcî ile uğraşmasına ne buyurursunuz? Muallim cenâbları'nın meşreb-i bed-mestânesini Osmanlılar'ın en 'âli şi 'ri olmak üzere gösteren; bizim, Hâmid'in, Ekrem'in şi 'ri hâl-i tabî'isine ircâ ' için ettiğimiz gayretlere bi-edebâne bir sedd-i muhâlefet çekip de Edebiyât serlevhası altında dünyânın turrehâtını neşreden yine o teres idi. Şimdi şi 'ir diye, dünyânın bildiği birtakım ma'kâlat-ı manzûme

'yi i'lân edip duruyor. Cenâb-ı Hak, yâ şu erâzilin 'âlem-i neşriyâttan vucûdünü kaldırsa, yâhûd câsûs olmayanlara da neşriyyat iktidârı ihsân eylese... (Tansel, 2013d, s. 276).

Namık Kemal'e göre eski şiirde “*gerek lisanca, gerek fikirce şayan-ı intihab yüzde on lakırdı*” bulunmamaktadır. Ancak Sultan Süleyman'dan sonra Şark'tan Fuzûlî ve Garp'tan Bâkî eski şiirin kendi sesini bulmasını sağlamıştır. Nedim ise kendi kendine bir yol açtığı için *lisanımızın en büyük şairidir* (Tansel, 2013b, s. 437-440). Namık Kemal Abdülhak Hamit'e yazdığı mektubunda eski şiirin önemli bulduğu şairlerine dair fikirlerini yazmıştır, buradan da Batı edebiyatına geçerek onlarda önemseydiği yazarlardan bahsetmiştir. Namık Kemal'in amacı kalıcı olmayı başarmış bu yazarların ortak yönlerini ortaya koyabilmektir. Namık Kemal Abdülhak Hamit'e Batı edebiyatından Shakespeare'i okumasını ve bunlardan birini Türkçeye çevirmesini istemiştir. Çünkü Shakespeare eserleriyle tüm insanlığa has duyguları hususi bir yaklaşımla kaleme almıştır. Shakespeare seçtiği konular bakımından da, tabiat tasvirleri bakımından da çağının ötesinde eserler ortaya koyabilmiştir (Tansel, 2013b, s. 447).

Abdülhak Hâmit'in şiirde ve nesirde Avrupalı çağdaşlarına yetişme çabası dönemin yenilikçi yazarları tarafından desteklenmiştir. Fakat aynı çağda bu yenilikleri eleştiren pek çok yazar da vardır. Dönemin gazetelerini meşgul eden bu tartışmalarda adı en fazla geçen yazarlardan birisi de Hâmit olmuştur. Namık Kemal 1882 tarihli Abdülhak Hâmit'e yazdığı mektubunda bu eleştirilerle ilgili Hâmit'e teselli vermeye çalışmıştır. Abdülhak Hâmit'in genç yaşına rağmen üst üste eserler çıkarması, şiirde ve nesirde cesaretle Batılı örnekleri takip etmesi tartışmaların odağına yerleşmesine neden olmuştur.

Said Bey, Tercemân-ı Hakikat'te Abdülhak Hâmid'in, R. Ekrem tarafından takdiri yüzünden şiddetle aleyhinde bulundu. Bastonla gezenlerin Avrupa medeniyeti denilince Avrupa caddelerinin güzelliğini, eğlence yerlerinin intizamını anladıklarına, işleri güçleri sokaklarda çapkınlık etmek olduğunu, şehvet-engiz ve rezaletnâmeden ibâret eserler okuduklarını, bunların roman terceme etmeğe, Fıransızca şiir yazmağa kalkıştıklarını, Hâmid'in, bu gürûhun eli kalem tutanlarından bulunduğunu, Tezerler, Nesterenler gibi rezâlet-nâmelerle meydana çıkan bu şairin, memleketimizde değil, ancak Firengistan'da sâirlik iddiasında bulunabileceğini yazar. Udebâdan sayılan R. Ekrem'in, Talim-i Edebiyat'ında Hâmid'in eserlerine yer vermesini, iyi eserleri bir yana bırakıp Ebüzziya'dan örnek almayarak fenaları eserine almış olduğunu tenkid eder; Said Bey' göre Hâmid, herzeler yazan ve R. Ekrem'in Ayvaz'ı bir şâir'dir. Said Bey'in bu düşünceleri üzerine Dört Osmanlı imzâsı ile neşredilen makalede, onun, münâkaşaları şahsiyyâta döktüğünden bahsedilmiş, bu münâsebetle Ahmed Midhat da bir makale yazmıştır (Tansel, 2013c, s. 196).

Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* adlı eseri yurt içinde olduğu gibi yurt dışında da ilgiyle karşılanmıştır. Heinrich Hartt tarafından Almanca'ya çevrilen eser hakkında

Berliner Tageblatt adlı gazetede bir eleştiri yazısı da çıkmıştır. Hartt, oyundaki fikirlerin ifade ediliş tarzını beğenmiş ve Osmanlıca'nın belâgate uygun olduğunu belirtmiştir (Tansel, 2013d, s. 387).

Demek ki Goethe ve Schiller gibi biri, bir eserinde hilâf-i tabi'at i'ade-i şebâb eden bir ihtiyâr tasavvur etmiş ve diğeri tarihin en ciddi bir vak'asını bütün-bütün tağyir ,le Jeanna Darc'ın âteş-i zulme bedel meydân-ı harb içinde fedây-i cân ettiğini göstermiş iki büyük şâ'ire mâlik olan Almanlar, ma'ârifin her cihetinde Avrupa'daki akvâmın kâffesine tefevvuk ettikleri hâlde, edebiyâta hakayık-ı fenniyye, veyâ 'ulûm-ı mute'ârifeye muta'allik sözler aramıyor, yalnız efkâr-ı şâ'irâne ve hissiyâtın sûret-i tasvir için de; lisân-ı Osmanî'ye mahsûs şa 'şa 'alı bir belâgat mevcûd olduğundan ve o belâgat başka lisana nakl olunduğu zaman bile kuvvetini ga'ib etmediğinden bahsediyorlar (Tansel, 2013d, s. 391).

Namık Kemal Ebüzziya Tevfik'e yazdığı mektubunda Almanlara Osmanlı'nın fikir ve ahlak yönünden ne kadar ileri olduğunu Vatan piyesiyle kanıtladığı için iftihar ettiğini anlatmıştır. Osmanlı'nın Avrupalının da gözünden kaçmayan bu mertebeye ulaşmasında en büyük etkinin altı yüz yıldan beri tüm cihana karşı yürüttüğü siyasetten ve kahramanlık hikayelerinden ileri geldiğini iddia etmektedir. Osmanlıca, bütün bu hikayeleri ve mücadeleyi taşıyan kadim bir dildir. İranlı şairlerin ve belagat fazlaca bağlı şairlerin etkisi altında uzun süre kaldığı için kendi sesini bulmakta geç kalmıştır ancak Tanzimat'ın gayretli yazarları sayesinde bu durum aşılmaya başlanmıştır (Tansel, 2013d, s. 391).

Namık Kemal'in Vatan yahut Silistre adlı eserini takdir edenler olduğu gibi beğenmeyenler de olmuştur. Yazarı ilk kez Ruslara tanıtan Moskova Üniversitesi'nde Türk Edebiyatı doçenti olan V.D Smirnof olmuştur. Fransız İhtilali'nin etkisinde kalan Rus vatanseverleri bir araya toplayan *Vestnik Europi* (Avrupa Muhlisi) gazetesinde Smirnof'un *Türk Medeniyeti* adlı bir makalesi yayımlanmıştır. Bu eserde Namık Kemal'in *Vatan* piyesinden de parçalar bulunmaktadır. Smirnof yazısında Namık Kemal'in vatanperver üslubunu görüşlerine dayanak olarak göstermiştir. Rusların Pan-İslâvist bir politikaya geçmesiyle neşriyatlarında çıkan yazıların içerikleri de değişmeye başlamış ve Osmanlı aleyhinde yazılar yayımlanmaya başlanmıştır. Smirnof'un yazısına karşılık *Novoe Vremye* gazetesinde Victorien Sardou'nun *La Patrie* adlı piyesiyle *Vatan* piyesi karşılaştırılmıştır. Yazıda *Vatan yahut Silistre* teknik bakımdan ve sanat bakımından *La Patrie* yanında çok zayıf bulunmuştur. Yazıya, *Kemal ile Victorien Sardou arasında koca bir Avrupa var!* diyerek son verilmiştir (Tansel, 2013d, s. 404).

Vatan yahut Silistre'nin yurt dışındaki yankılarına Türk yazarları tarafından bazı yorumlar yapılmıştır. Süleyman Nazif, *Novoe Vremye*'deki yazıda *Vatan* piyesinin

sadece bir kez sahnelendiği iddiasını doğrular nitelikte makale kaleme almıştır. Ancak Ebüzziya Tevfik buna karşı çıkararak piyesin iki ay içinde 47 kez sahnelendiğini iddia etmiştir. Ebüzziya Tevfik'e göre halk üzerindeki tesiri açısından Namık Kemal eseriyle övünmekle haklıdır. Hacı İbrahim Efendi de 1887'de *Tercüman-ı Hakikat*'te *Redd-i Evhâm* adlı bir eser kaleme almıştır (Tansel, 2013d, s. 405).

Namık Kemal *La Patrie* ile *Vatan yahut Silistre*'nin karşılaştırıldığı yazıya karşılığı Ebüzziya Tevfik'e yazdığı mektupla vermiştir. Bu mektup daha çok Hacı İbrahim Efendi'nin yazısına verilmiş bir karşılıktır.

Eser-i 'acizânemin bir Alman sâhib-i kalemi tarafından terceme, bir diğeri tarafından da takdir olunmasından dolayı iftihâr ettim, yine de ederim; çünkü cihan-ı terakkiye mâlik olan milletlerden birinin lisânına terceme olunabilecek bir eser meydana koyabilmişim. Hacı İbrahim Efendi Hazretleri de iki satırlık bir yazılarının bir lisâna terceme olduğunu görsünler, o zaman ne kadar iftihâr ederlerse etsinler (Tansel, 2013d, s. 408).

Hacı İbrahim Efendi gibi Batılı edebiyata karşı gelen yazarların Avrupa dillerine hâkim olmadıklarını söyleyen Namık Kemal, *hiç değilse Arap diline tercüme edilmiş eserleri olabilirdi* diyerek onları tenkit etmiştir (Tansel, 2013d, s. 410). *Novoe Vremye*'de çıkan yazıya ise mektupta ayırdığı kısım birkaç paragraftan ibarettir. Namık Kemal'i asıl hiddetlendiren *Vatan* piyesinin yalnız bir kez sahnelendiği ile ilgili iddiadır. Diğer taraftan içerik bakımından benzemeyen sadece isim benzerliği olan bu iki oyunun karşılaştırılmasını anlamlandıramadığını, Türklerin Avrupa medeniyetini eserleriyle yakalayamayacağını göstermek telaşıyla yazılan bir tenkit yazısı olduğunu belirtmiştir.

Maksad zannım gibi Victorien Sardou'nun *Vatan* nâmındaki eseriyle benim eserimi kıyas etmek ise, o zaman hakikaten arada Avrupa kadar bir mubâ 'ade peydâ olur. Benim eserin mevzu 'u, bir adamın mâder-i vatanı cânına, cânânına tercih etmesi idi. Victorien Sardou'nun eserine intihâb ettiği mevzu', bir adamın vatan-perverlik nâmına diyâneti kabûl etmesinden 'ibârettir.

Edebiyât-ı 'atika ile aramızda dünyâ kadar bir kabristân peydâ oldu. Victorien Sardou'nun eseri yolunda olan ve Rusya mu'âhizine göre edebiyât ve san'ata mutâbık bulunan bedi'a, veya bid'atler ile de beynimizde bir kıt'a değil, birkaç dünyâ girse memnûn oluruz (Tansel, 2013d, s. 417).

Yazar, piyese teknik açıdan yapılan eleştirilere ise cevap vermemiştir. Fevziye Abdullah Tansel, Fransız edebiyatında dört yüz- beş yüz senelik bir geçmişi olan bu türle Türk edebiyatında o dönem henüz on iki on üç senelik geçmişi olan dramatik türün karşılaştırmaya tabi tutulmasını haksızlık olarak görmüştür. Bu durumun ancak siyasi bir temele dayandırılarak açıklanabileceğini ileri sürmüştür (Tansel, 2013d, s. 404).

Namık Kemal tercüme edilecek eserler konusunda hassas davranan bir yazardır. Özellikle Batı'dan yapılacak eser tercümelerinde toplumu ileri taşıyacak, içerisinde eğitici öğeler barındıran, gelenek ve göreneklere ters düşmeyen ürünlerin ortaya koyulmasını istemektedir. Bu sebeplerle Kânî Paşa-zade Rif'at'ın Pradié Fodéré'den yaptığı *Hukûk-ı Umûmiyye* tercümesini tenkit etmiştir. Fransızların dahi çok önemsemediği bu yazarın hukuk tercümesinin Osmanlı ilmine katkısının pek fazla olamayacağını belirten yazar, eseri birçok açıdan tenkit etmiştir. Fevziye Abdullah Tansel, Namık Kemal'in gelenekten kopmayan tarafının ona zaman zaman yanlı eleştiriler yaptırdığını öne sürmüştür (Tansel, 2013d, s. 631).

Namık Kemal yaşadığı dönemde fikirlerine en çok saygı duyulan isimlerden birisi olmuştur. Tanzimat'ın genç yazarları gerek edebî eserlerinin yayım sürecinde gerek de fikir yazılarının neşrinden önce Namık Kemal'e eserlerini gönderip düşüncelerine müracaat etmişlerdir. Namık Kemal Rüşdi Efendi'ye yazdığı tarihsiz mektubunda Ali Suavî gibi gençlerin yazılarına gazetelerde yer verilmesi gerektiğini savunmuştur. Namık Kemal'e göre Ali Suavî, çok genç bir yazar olmasına rağmen Şark- Garp meselesini çözmüştür. Böyle yazarları memleket insanının tanınması icap etmektedir.

Ehemmiyet-i hıfz-ı mâl hakkındaki risâle-i nefisenin irsâl buyurulduğuna dair olan kerem-nâme-i sâmilere alindi. Mazhar-ı hüsn-i nazar-ı vatanperverâneleri olan Tasvir-i Efkâr, yakında bu yâdigârlarının neşri ile, tezyin-i sahâif-i iftihar edecektir ve böyle bir eser-i himâyet-kâraneye nail olmasından dolayı, sûret-i mahsûsada arz-ı teşekkür eder. Vâkı'a risâlenin hâvi olan tedkikât-ı hakîmânenen ve tahrirât-ı seniyyelerinden istifade olunan tafsilâtta anlaşıldığına göre, Hoca Su'âvi Efendi hazretleri maârif-i Sarkiye' yi, efkâr-ı Garbiye ile mezcederek, kalem-i kemâliyle âlem-i dânişeye pek büyük hizmetler etmiş olduğundan, gencine-i fitrattan tezyin-i vatan için zuhura gelmiş olan böyle bir cevher-girân-i kadr-i maârifetin nâm-ı celili bile, şimdide mahfaza-i kitmanda mestur kalmasına arz-ı teessüfle beraber, müşârunileyhim terceme-i hâlini, kadr-aşinâ-yi irfâna neşretmek hizmet-i fâhiresine, intişâr-ı maârifin taraf-dâr-ı gayret-kârı olan Tasvi-i Efkâr arz-ı istihkak eder ve ümniyesinin husûlü için dahi bu nâm-ı celilin bize tebliğine bize vâsita olan inâyet-i aliyyelerine mürâcaat eyler (Tansel, 2013a, s. 32).

Birçok gazetenin çıkarılmasında bizzat önemli görevler almış Namık Kemal, düşünce yazılarına ayrı bir önem atfetmektedir. Çünkü gazetelerde çıkacak olan bu makalelerin umumun fikir dünyasını etkilediğini fark etmektedir. Bu yüzden yazar Avrupa ile ilişkilerin yeniden yapılandırıldığı Tanzimat döneminde gazetede çıkan yazılar için çok titizlenmiştir. Namık Kemal'e göre Ali Suavi genç bir yazar olmasına rağmen Avrupa'daki medeniyet anlayışına hakimdir. Ancak Namık Kemal'in bundan daha çok

önemsediği durum Ali Suavi'nin Avrupaî bakış açısıyla Osmanlı'nın medeniyet anlayışını bir araya getirmesidir.

Aslında bu durum Namık Kemal'in terakki düşüncesinin özeti gibidir. İlerleme için Batı'dan faydalanılması gerekiyorsa oradan elbette faydalanılmalıdır. Fakat Osmanlı'yı yüzyıllar boyu ayakta tutan içtimai unsurların da göz önünde tutulması gerektiği asla unutulmamalıdır. Namık Kemal gazetede yayımlanması için gönderilen yazılara böyle bir yaklaşım sergilemiştir. Salt Batılı bir değişime de sıcak bakmamaktadır. Namık Kemal'in koyduğu ölçü ise cemiyetin kendisidir. Çünkü değişim sadece toplumun istediği nispette olacaktır.

Namık Kemal *Al Cevâib Gazetesi*'ne hitaben yazdığı mektupta Avrupalıların bedii sanat zevklerinden mahrum oldukları eleştirilerine cevap vermiştir. Namık Kemal, bu eleştiriye yerinde bulmamıştır. Yazar Avrupalıların danslarını, balolarını, gece eğlencelerini dikkate alıp, adalet anlayışlarını, devlet kurumlarındaki düzeni, hak ve eşitlik arayışları göz ardı edildiğinde Batı'nın bunda bir sorumluluğu olmadığını düşünmektedir. Çünkü burada hangi özelliklerin kabul edileceği hangilerinin uygulanmayacağı tamamen tercih meselesidir (Tansel, 2013a, s. 164). Bu yüzden Namık Kemal burada eleştiriye bizzat Şark'a yapmıştır. *Al Cevâib*, Batı'da çıkan gazeteleri edebî yönlerinin zayıflığından dolayı da eleştirmiştir. *Times*'i örnek gösteren makalede Batı gazetelerinde politika, ekonomi, edebiyat ve hukuk gibi konularda yazıların aynı gazetede ve karmaşık bir usulle yayımlanmasını eleştirmiştir. Namık Kemal bu mektubu Londra'dan yazdığı için Batı'daki gazetecilik anlayışının henüz Osmanlı'da yerleşmediğini fark etmiş ve bu duruma müdahale etmiştir. Aynı zamanda gazeteyle verilen reklamların gazetelerin geleceği için öneminden de bahsetmiştir.

Her ne kadar ekser lisanlarda bâzı edebiyat gazeteleri var ise de her gazete âsâr-ı edebîyeden olmak lâzım gelmez. Sâniyen delil gösterdiği Times İngilizler'in Nevâbig ve Makâmât yolunda müsteşhidât-ı edebîyesinden değil, âdetâ umum ümmetin efkarını kollar ve menâfi'ine hizmet eder bir muhbiridir. Vâkı'a ekser bendleri edîbane yazılır ve umûr-ı siyâsiden bahseder; lâkin müşterileri üdebâ ile politika meraklılarından ibâret olmadığından tüccara da sabunun, pamuğun ahvâlini bildirir ve asıl o parayı o misillü ilanattan kazanır (Tansel, 2013a, s. 163).

Namık Kemal'in bu gazetede yayımlanmak üzere gönderdiği cevapta bir başka ilginç nokta ise Osmanlı'da çıkan gazetelere yaptığı uyarıdır. Nasıl ki Osmanlı aydınları Avrupa gazetelerini takip ediyorsa Şark dillerine hâkim Batılılar da Osmanlı'da çıkan gazeteleri takip etmektedir. Bu yüzden Batı'ya karşı söylemlerde dikkatli olunmalıdır.

Yazarın *Ben'i Öteki* karşısında çatışmacı değil uzlaşan bir noktaya yerleştirmesi açısından bu tespiti önemlidir. Batı'nın Osmanlıya karşı menfi fikirler beslemesini istemektedir.

Namık Kemal yaşamının uzun bir süresini sürgünde geçirmiştir. Sürgün yıllarının bir kısmı Avrupa'da Londra ve Fransa'da geçmesine rağmen oradaki gündelik yaşamından, oranın insanlarından, doğasından çok fazla bahsetmemiştir. Bütün benliğiyle vatanperver bir kişiliğe sahip olan yazar, edebiyat, politika, hukuk vs. gibi bütün konularda vatana faydalı olma gayesiyle hareket etmiştir. Mektupları da tıpkı eserlerinde olduğu gibi bu gayeyle yazılmıştır. Namık Kemal'den önce ve sonra gelen diğer pek çok yazar etrafıyla çok ilgili olmakla beraber Avrupa'yı adeta bir cennet mekânı olarak aksettirmişlerdir. Ancak Namık Kemal bütün eksikliklerine rağmen Osmanlı'nın üstün yönlerini vurgulamış ve hatta Avrupa'dan üstün tutmuştur. Bu fikrine dayanak olarak ise kısa zamanda yapılan inkılaplardan alınan sonuçları göstermiştir.

İnkılabât ve terakkiyât-ı alemin kâffesi edep kuvveti ile olduğunu tarihler gösteriyor. Bizde ise, bir devr-i terakki bir tarz-ı garip ile başladı ki, ne sür'atinde, ne de tavrında, sair akvâmın birine benzedik. Fransızlar'ın bir asırda ileri götüremediği terakki-i âdâbı, biz on senede vücuda getirdik ki gerçekten Osmanlı olduğumuzu gösterdik. Husûsiyle yazıyı fikir idâre ettiğini ve yazısız fikir ise, kapalı kütüphâne kabilinden olduğunu anladık. Kılıcı da makta'da bilemeğe, kalemi, kılınc ile şakketmeğe çalışıyoruz. Kalemlerimizden akan mürekkebi, şühedâ-yı hamiyete âb-ı hayat-ı tesliyyet etmek istiyoruz. Kılıçlarımızdan dökülen kan ile, milletin sahâif-i ikbâline, şân ve şecâatini tasvir eylemek istiyoruz. Bu sa'yin neticesini görmedik ise, hüsn-i âkibetini izhâr edecek nice bin bedâyi'-i âsârını görüyoruz (Tansel, 2013a, s. 318).

Namık Kemal aynı mektupta lisanın önemine değinmiştir. Bir çocuğu karakter haline gelmesi onun konuşmaya başlamasıyla gerçekleşmektedir. Aynı şekilde bir topluluğu cemiyet veya halk olarak bir araya getiren ilk unsur dildir. Bu bakımdan Osmanlı'nın değişim dönemine şahitlik eden yazarlara çok fazla sorumluluk düşmüştür ve Namık Kemal'e göre bu görevler hakkıyla yerine getirilmiştir. Türk edebiyatı çağdaşlarını kısa zamanda yakalamıştır (Tansel, 2013a, s. 318).

Namık Kemal, fikrin şairanelikten çok daha önemli olduğunu savunmuştur. Sanatın bir fikre hizmet etmesi konusunda ısrarcı olan yazar, zaman zaman çevresindekileri gücendirecek kadar ısrarcı olmuştur. Hamit'in *Üçüncü Zemzeme*'nin girişinde Muallim Naci'nin şiirleriyle ilgili yaptığı eleştirilerden sonra Muallim Naci *Tercüman-ı Hakikat*'te yazmayı bırakmıştır. O sırada *Tercüman-ı Hakikat* Ahmet Mithat yönetimindedir. İki yazarın şiir ve edebiyatla ilgili görüşleri o dönem aynı olsa da şahsi

meselelerin bunların üzerine çıktığı görülmektedir. Namık Kemal, Ahmet Mithat'ı edebiyat görüşü konusunda tutarsız bulmaktadır. Uzun süre eski şiir taraftarı olup, *Tercüman-ı Hakikat*'in edebiyat sütununu Naci'ye devreden yazar Batılı anlayışın Türk edebiyatına giderek yerleşmesi sonucunda fikir değiştirmiştir. Ancak Namık Kemal'e göre bu yalnızca popülist bir adımdır (Tansel, 2013d, s. 271).

Abdülhak Hâmit, eğitim alanında olduğu gibi edebiyatta da Fransızların önde olduğunu düşünmektedir. Fransa'daki üniversitelerde edebiyat derslerinin İngiltere'deki üniversitelerden çok daha erken başlamış olması Hâmit için önemlidir. Çünkü bu sayede Fransız edebiyatı Avrupa'da öncü olmuştur. Yazara göre özellikle Victor Hugo'nun eserleri yalnız Avrupa'nın değil dünya edebiyatının gelişip değişmesini sağlamıştır. “Şimdi ise Fransa'da Victor Hugo var ki Fransa'nın değil bütün dünyanın edebiyatını bir merteye-i kemale isâl ediyor. O halde Fransa'da edebiyatın daha ileriye varmış olduğuna niçin kail olmamalı?” (Tarhan, 1995, s. 239).

Abdülhak Hâmit, Shakespeare ve Victor Hugo'nun evrensel değerler arasında olduğunu düşünmektedir. Bu dâhi yazarlar, milletlerinden bağımsız insanlığın ortak değerlerine, mutluluklarına ve acılarına tercüman olmuş kişilerdir. Hâmit'e göre bu iki yazarı ortaya çıkararak toplum hayatındaki inkılaplardır. Cumhuriyet ve demokrasi yalnız siyaseti değil bütün bir toplumu etkilemektedir. Bu etki elbette eserlere de yansımaktadır. Victor Hugo ve Shakespeare de bu değişimi edebiyata taşıyan, edebiyata inkılaplar getiren iki isim olmuştur:

İkisini de Fransa'ya cumhuriyet getirmişti. Birer mümessil-i hürriyet, birer mümessil-i sulh u salâh ve birer mümessil-i galibiyet idiler. Bunlardan birisi Petersburg'dan Şâkir Paşa ile Mahmud Nedim Beyi, Berlin'den Sadullah Bey'i, Turhan Bey'i, galiba Viyana'dan Aleko, Londra'dan Mulas Paşaları ve İstanbul'dan birçok zevatı Paris'e getirdiği gibi, diğeri de bizimkiyle beraber bütün cihanın edebiyatını inkılâbdan inkılâba götürmüştür. Bu hârikulâde adam Fransızlıkla değil, Fransa onunla iftihar etmelidir. Hâlbuki Hugo gibi, Shakespeare gibi ma-fevkattabiye ve nâmütenâhi yaratılmış dâhilerin milletleri ikinci derecede kalır. Onlarla beşeriyet müftechir olmalıdır (Enginün, 2012, s. 125).

Abdülhak Hâmit Londra'da iken İstanbul'u özlediği zamanlarda Sir James Redhouse, Mr. Gibb ve Lord Stanley of Alderly ile görüştüğünden bahsetmektedir. Redhouse'un İngilizce- Türkçe sözlüğünü çok beğendiğini ve Osmanlı'daki “lugavviyuna ders-i ibret” olarak gösterdiğini söylemiştir. Hatta Redhouse'un sözlüğü bugün dahi kullanılan geniş kapsamlı bir sözlüktür. Yazarın bu sözlüğü beğenmesinin ve örnek olarak göstermesinin sebebi ise çok büyük bir dikkatle ve kapsamlı şekilde hazırlanmasıdır. Aynı zamanda Redhouse her iki dile de çok hâkimdir. Mr. Gibb hakkında da “onu en

büyük üdebâ-yı Osmanın'ıye'den- yahut Türk üdebasından" addedebiliriz demiştir. Çünkü Mr. Gibb Türkçe'de yazılan bütün eserlere çok ilgilidir ve birçoğunu da İngilizceye tercüme etmiştir (Enginün, 2012, s. 203-205).

Sami Paşazade Sezai, 1899'da İkdâm gazetesine yazdığı mektupta Avrupa'da gazete okurluğunun çok yaygın olduğundan bahsetmiştir. Yazar, gazetelerde yalnız siyasi meselelerin ele alınmadığını edebiyata da çok geniş yer verildiğini belirtmiştir. Gazete okurluğu ile medeniyet arasında bir bağlantı olduğunu düşünmüştür. Okumanın bir kültür olduğunu belirten yazar, Avrupalılarda bu kültürün yaygın olmasına gıpta ile bakmıştır. Avrupalıların en favori okuma mekanları Faubourg, Montmartre gibi yeşillik içinde doğal parkların bol olduğu yerlerdir. Sami Paşazade Sezai de okuma yapmak için tabiata yakın olmak gerektiği fikrindedir. Ona göre doğanın sessizliği içinde eserlerden ilham almak tabiidir (Kerman, 2003a, s. 23). Avrupalılar bu bilince erkenden varmış ve kendi gelişimleri için bu vakti kendilerine ayırmaya başlamıştır.

Sami Paşazade Sezai, 1882'de Abdülhak Hamid'e yazdığı bir mektupta toplumda kadının konumlandırılması üzerine bazı yorumlarda bulunmuştur. Ona göre kadına olan yaklaşımın en açık şekilde görüldüğü yer lisandır. Avrupa'da hal ve tavırlarıyla, güzellikleriyle en dikkat çekici bulunduğu kadınlar İngiliz kadınlarıdır. İngiliz kadınlarını bu kadar güzel kılan sebeplerin başında onların lisanlarında kadınlara atfedilen sıfatların olduğunu düşünmektedir. Güzel sıfatlarla anılan İngiliz kadınları kendilerinin değerinin farkına varmaktadır. Ancak Doğu'da kadınlara verilen sıfatları insanlığa aykırı bulmaktadır:

İngiliz kadınlarının edeb ve hüsünlerine hüsn-i taayyüşün, hüsn-i terbiyenin dahl-i küllisi olduğunda şüphe yoktur. Bizde ise muamele başka. Hattâ Pertev Paşanın *Nümune-i Edebiyat*'ta gördüğüm av'avesinde, ki Kıtımîr ile mukâmelesine hâvidir, "köpeğin av'av demesine mukabil galiba avret demek istersin. Bu hususta lugat-ı tabiiyenizi istimale sebep ne oldu?.." diye soruyor da "belâgatin tarifî kelâmın muktezâ-yı hâle mutabakatı değil midir? İşte bu guruh ile hâlen müşâbehetimiz var, kalen dahi olsa!.." diyor. Bu söz kailinin insaniyete bir zînet olan hissiyat-ı nâzike vü rakikadan mahrumiyetine en büyük bir delildir (...) Hâlbuki kadınlar dediğimiz mahlûkat-ı ulviye bizim âlâm ve ekdarımız içinde yalnız mâlik olduğumuz tesellilerdir (Kerman, 2003a, s. 97).

Ali Kemâl yazılarında yeni çıkan oyunları izleyip uzun uzun anlatmıştır. Bazen bütün bir yazıyı bu oyunların tahliline ayırmıştır. Tiyatro türü Avrupa'da çok gelişmiştir. Yazara göre 1800 sonlarında Avrupa'da edebiyatın en önemli kolu tiyatrodur (Yeşil, 2014, s. 27). Tiyatronun görsel bir sanat olması halkı etkilemekte ve yönlendirmekte

çok güçlü bir araçtır. Tiyatronun halkta hızlı karşılık bulması kendine ait bir kültür oluşturmasını sağlamıştır:

Bir müellif bir hikaye neşreder, bu hikayenin muvaffakiyeti ve adem-i muvaffakiyeti âni olmaz, aradan aylar, haftalar geçmeli, gazeteler uzun uzadıya beyân-ı rey etmeli, hülâsa birçok keşmekeş olmalı da sonra netice anlaşılmalı. Tiyatroda bu netice ânidir. O imtihan bir sür'at bir kâne ile icra olunur. Bu sebebe mebnî, müelliflerin hayat-ı edebiyelerinde en heyecanla geçirdikleri birkaç dakika ilk defa olarak mevki-i temâşâyâ koydukları eserlerinin neticesine intizar ettikleri müddet-i cüz'iyye içindedir (Yeşil, 2014, s.13).

Ali Kemâl Avrupa'da tiyatro yazarlarının çok olmasını türün popülaritesine bağlamaktadır. Herhangi bir oyununu halka beğendirmiş olan yazar kalıcılığı çok rahat sağlamaktadır. Halk eserin yazılı halini belki hiç hatırlayacakken sahnede izlemesi sayesinde belleğinde yer etmektedir. Bu yüzden de tiyatronun getirdiği ün o dönem için başka bir sanat dalına oranla çok daha yüksektir (Yeşil, 2014, s. 39).

Bilim, sanat ve teknolojiyi Avrupa'dan ithal etmek bazı terimlerin yerleşmesinde problem yaratmıştır. Terimlerin tercümesinde kimi eğilimler ortaya çıkmıştır. Bazı yazarlar terimleri Avrupa'daki haliyle kullanmaya devam ederken bazıları da onlara yerli bir karşılık bulmak istemiştir. Terimlerin Türkçeleştirilmesi hususu Türk edebiyatında önemli tartışmalara yol açmış, Yeni Lisan gibi manifesto niteliğinde bir makalenin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Ali Kemâl'in bu konuya *Paris Musâhabeleri*'nde değinmiştir. Öncelikle Avrupa'nın yaptığı tasniflerin akılcı olanlarına uyulması gerektiği üzerinde durmuştur. Bunu birkaç örnekle göstermeye çalışmıştır. Örneğin Batılı bir anlayışla ilim ve fen arasındaki farkı ortaya koymuştur:

Fen ile ilim arasında fark-ı azim vardır. İlm-i keşif kavânin eyler, fen bir netice istihsali için o kavânini tatbik ile uğraşır. Meselâ tıp bir fen (hikmet, kimya, tabîiyât) gibi ulûm-ı muhtelifeden aldığı kavânini, sıhhatimizi muhafaza ve idame eylemek vesâit-i mahsûsâsını düşünmek için tatbika koyulur. Bu halde ilm-i tıb dememeliyiz, fenn-i tıb demeliyiz. Çünkü tıp ilim değildir, keşf-i kavânin etmez (Yeşil, 2014, s.48-49).

Ali Kemâl'e göre ilim ve fenle ilgili tasnifleri alıp uygulamakta sakınca yoktur. Eskide kalmış terim ve usullerle ilerlemeye çalışmak *terakki* önünde bir engeldir (Yeşil, 2014, s. 49).

Ali Kemâl *İkdam*'a gönderdiği mektuplarda Avrupa gazetelerinin üslup ve içeriklerinden faydalanmıştır. Örneğin sık sık Batılı yazarların biyografilerine yer vermiştir. Çünkü İstanbul gazetelerinde çoğunlukla siyasi haberler verilmektedir. Oysa Avrupa gazetelerinde edebiyatçıların eserlerine ve hayatlarına yer verilmektedir. Özellikle Avrupalı bir yazarın ölümü üzerine gazeteler haftalarca o yazar hakkında bilgi

vermektedir. Ali Kemâl de bu geleneği takip ederek birkaç yazısını Dumas Fils'i tanıtmak için kullanmıştır. Ve yazarın ölümünden sonra kamunun aldığı tavır üzerine tespitlerde bulunmuştur (Yeşil, 2014, s. 52).

Ali Kemâl gazetelerin Avrupa'da kamuoyu oluşturmada oldukça etkili olduğu üzerinde durmuştur. Sanat ve edebiyata ayrılan sayfaların etkisi bunda büyüktür. Ama burada etkin olan bir diğer unsur da eleştiri kültürünün gazeteye yerleşmesidir. Kamuoyu eleştirmenin yaptığı yorumlara göre tiyatro ve kitap tercihi yapmaktadır. Paris'in en ünlü gazetelerinde yazan bu eleştirmenlere büyük saygı duyulmaktadır. Eleştiriler hissi yapılmadığından yazar tarafından da besleyici olur. Avrupa'da sanatın gelişmesine katkıda bulunan en önemli yapılardan biri de bu eleştiri kültürü olmuştur (Yeşil, 2014, s. 63-67).

II. Abdülhamid devrinde Avrupa'da bulunan yazarların tipik bir biçimde kültürel miras meselesiyle ilgili olduğu görülmüştür. Batı'yla daha derin bir bağ kurabilmek için harcanan çaba bir yana Avrupalıların mirasa sahip çıkmadaki titizlikleri Osmanlı entelektüellerini hayran bırakmıştır. II. Abdülhamid yönetiminden kaçıp Avrupa'ya giden yazarlar bunun için araştırma yapmaya gönüllü olmakla beraber birtakım problemlerle karşılaşmışlardır. Tarih araştırması yaparken karşılaştığı en önemli sorunlardan birinin Türkçe eserlerde bibliyografya bilgisinin zayıf olmasını göstermektedir. Buna ek olarak Türkçe eserleri başka dillere çevirip yaygınlaştırma konusunda da Encümen-i Daniş'i eksik bulmaktadır (Yeşil, 2014, s. 97).

Ali Kemâl Avrupa'da edebiyatın gelişmesinde en önemli rolün eleştiri kültüründe olduğu sonucuna varmıştır. Gazete sayfalarında yeni çıkan eserlerin tanıtılmasına önem gösterilirken eleştiri de büyük bir ciddiyetle yapılmaktadır. Böylece eser çok yönlü değerlendirilerek yeni eğilimlerin ve deneyimlerin yolu açılmıştır (Yeşil, 2014, s. 149).

Ali Kemâl, Öz Türkçecilik henüz bir akım olmamışken bu eğilimi eleştirmeye başlamıştır. Onun dile koyduğu ölçüt halkın tercihinde saklıdır. Yazara göre yaşayan bir dil mutlaka etkileşimde de bulunacaktır. Bu yüzden bazı kelimelerin Avrupa'da kullanıldığı gibi Türkçe'ye aktarılmasında bir sorun yoktur. Avrupalıların bulduğu ve kolayca benimsenecek kelimeler yerine uzun terkipler kullanmak anlaşılabilirliği azaltmaktadır. Bu sebeple de nafi bir çabadır:

Üdebâımızdan biri 'müze' kelime-i efencesini “*Teşhîrgâh-ı âsâr-ı atika*” diye tercüme etmek istiyordu. Her ne denirse densin, bu nevi terâcimin meraklılarından, hatîâtı lisanıyemizin, hâlimce adüvlerinden olduğum için ben de bu terkipten '*âsâr-ı atika*' kaydini tayy ile "*müze ye bedel, sade 'teşhîrgâh-ı nefâis'*" diyor, duruyorum, şimdi daha ileri gideceğim. "*Ekspozisyon'u 'sergi, muarraz'*" diyoruz. '*Müze*'ye '*meşher*' deyiveririz. Mini mini, mûnis, latîf bir lûgat. İştikakça, mânâca o kadar taassuba lüzûm yok. Çok geçmez "*meşher*" in medlûlü zihnimizde '*müze*' olur. Yok, bu lafız-ı ecnebiyi o lafız-ı arabiden güzel bulanlar varsa o da bir nevi zevktir, ne denir.. Kırk yıllık hindîbağı yerine '*şigura*' demek gibi nane yiyenler de var (Yeşil, 2014, s. 160).

Ali Kemâl Avrupa'da uzun süre yaşadığı için medeniyet konusundaki fikirleri zaman zaman farklılık göstermiştir. Avrupa'da medeniyet şehirli bir yaşamı imgelemektedir. Şehir yaşantısı nüfus kontrolü gerektirdiğinden düzeni sağlamak için birçok kuralı da beraberinde getirmektedir. Oysa tabiatın kuralları çok daha basit ve sadedir. Medeniyetin sağlamaya çalıştığı refah, sağlıklı ve müreffeh hayatı tabiat kendiliğinden verebilmektedir. Yazar tabiatı ve sadeliği özlediği zamanlarda medeniyet ve tabiat arasında kalıp bir paradoksa düşmektedir:

Hayat-ı medeniyyenin seyyie-i zarûreti bu tabiâtı ihlal eyliyor. Çölleri gezdim, bedevilerle bulundum, köylülerle yattım, kalktım. Bu diyarda olduğu gibi uykusuzluk, iştahsızlık hiç gözüme ilişmedi. Herkes istediği zaman yatıyor, uyuyor. İsteddiği zaman kalkıyordu. Hiçbir ferd yoktu uyumak için morfin arasın, yemek için absant içsin. Çehre-i temeddünün bu girizgâhlarını seçince, temyîz edince insanı bir düşüncedir alıyor. Hiç hâtîrâtımdan çıkmaz. Vilayetlerimizin birinde idi. Bir kere yolculukta gece sabaha kadar atlarımızı sürdük. Sabahleyin bir dağ kenarında latîf bir köye indik. Köyde bir su vardı ki ağustos ayında bile buz gibi idi. Bu suyu içtik, yemeği yedik. Bir ağaç altında uykuya daldık. Üç saat sonra uyanınca karnımız yine zurna çalıyordu. Hasılı istediğimiz vakit uyuyor, içiyorduk. Harekâtımız baştan aşağı gelişigüzel. Zaten memlekette herkes böyle yapıyordu. Şimdi su havat Paris'in etibbasına anlatsam, bununla beraber o zaman turp gibi sağlam yaşadığımı da söylesem sözüme inanmazlar, fennen muhaldir, derler. Oh canım fen. Bazen öyle potlar kırarsın ki ! İflas-ı ulûm' diye bağıranlara pek çok noktalarca hak verdirirsin. Medeniyetten maksûd refahiyyet-i beşer ise Antakya da Betyas karyesinde bulduğum refahiyyet hayatı Paris'te "*Richard*" olsam zor bulurum (Yeşil, 2014, s. 172).

Ali Kemâl'in hatıratından anlaşılan modern, şehirli ve medeni hayatın da kendine has problemleri vardır. Bu durum Osmanlı entelektüelleri tarafından medeniyetin başkenti olarak görülen Avrupa'da dahi dikkat çekici hale gelmiştir. Avrupa medeniyeti getirdiği bütün nimetlerine rağmen eleştirilmeye başlanmıştır. 1900'lerin başında Avrupa medeniyeti, tamamen olmasa bile, aksayan yönleriyle ele alınmaya başlanacaktır.

Ahmet Mithat Efendi, Kongre'ye katılan ülke temsilcileri ile birlikte akşamları tiyatrolara gitmiştir. Tiyatro sahnelerini teknik açıdan da inceleme imkânı bulan yazar, ışığın sahne tasarımındaki etkisini fark etmiş ve oyunların gerçekçiliğini arttıran bir öğe olarak kullanılmasının şart olduğunu işaret etmiştir.

Ahmet Mithat bir akşam Avrupa'nın ileri gelen ülkelerinin temsilcileriyle beraber *Aida* adlı oyunu izlemeye gitmiştir. Yazar İstanbul'da birkaç sefer izlediği oyun hakkında

bilgi sahibidir. Oyun hakkında bilgi sahibi olması diğer Avrupa temsilcilerinin gözünde Ahmet Mithat'ı terakkiperver bir yazar haline getirmiştir. Yazar hatıratında bu duruma değinmiş ve Avrupalılar için bilginin ne derece önemli olduğunu vurgulamıştır. Ahmet Mithat'ın gözlemine göre Avrupalılar görgüyü, terbiyeyi ve ilerlemeyi bilgiyle eş değer tutmaktadır.

Kontes de Landsberg cenaplarıyla İtalya sefirinin ve sair birkaç zevatin şu oyuna dair açtıkları musahabeye müntekidane ben de iştirak edebilmekle memnuniyet ve mahzuziyetlerini kazanmaya muvaffak oldum. Bu Avrupa terbiyesi ve bahusus diplomasinin cihat-ı nazikesi acayip şeydir. Bu misilli ahvalde tiyatroya, müzikaya aşına çıkmamak vakta tamamıyla muayyebattan addolunamazsa da herhâlde görgünün, terbiyenin biraz noksanına hamlolunur. Bu haml dahi egerçi Avrupalıların kendilerine mahsus olarak bizim gibi Şarklıların onların bu yoldaki sanayi-i nefiselerine vâkıf olamadıkları surette bi't-tabii mazur görülürlerse de buna muhalif olarak gayet o Şarklıyı bu misilli sanayi-i nefiseye de fikir ve nazar isal etmiş ve az çok bir vukuf peyda eylemiş görürlerse ziyadesiyle memnun olarak bunu da terbiyesinin ve görgüsünün tamamısına hamlederler (Pala, 2015, s. 229).

Yazarın buradaki dikkati çok önemlidir. Avrupalıların kendileri ile Şarklıyı ayıran en önemli unsurlardan biri olarak bilgiyi göstermektedirler. Kendilerine has gördükleri tiyatro gibi sanatlarda da Şarklı diye kodladıkları birinin bilgi sahibi olması onları memnun etmiştir. Ahmet Mithat'ın Kongre esnasında en çok çaba sarf ettiği durum da ne kadar bilgili olduğunu Avrupalılara kanıtlamak noktasında olmuştur.

Tiyatroda yaşanan sıkıntıların daha fazlası operaların sahnelenmesinde yaşanmaktadır. Öncelikle alafrağa müzikle ilgili bilgi sahibi çok az kimse bulunmaktadır. Müzikle ilgili bilgisizlik eserlerin sahneye koyulmasında da problemlere yol açmaktadır. Çünkü eserlerin çevirileri Türkçe'ye yerli yerinde yapılamamaktadır bu da sahnelemeye yansımakta ve kaliteyi düşürmektedir.

Alafrağa müzikadan bizde anlayanlar pek çok olmadıkları için cümel-i şiiiriyeye cümel-i musikiyenin beraber gidememelerinden mütevellid olan rahatsızlık yine neyse ne diyelim. Fakat oyuncuların o evza ve harekâti bi'l-külliyeye karışıp gidiyor ki erbab-ı temaşanın asıl hoşlarına gitmeyecek olan şey de işte bu oluyor. Mesela kâh oluyor ki müzikanın müsterhimane nağmelerinden bizim oyuncu mütercem olan güfte hasebiyle gazap göstermeye mecbur oluyor. Bazı kereyse güfte hasebiyle oyuncu cevab-ı tasdik verdiği yerde müzikanın o hecelere mahsus olan nağmeleri bir red cevabi teşkil eyliyorlar. Elhasıl bir Avrupa operasının bizim lisan-ı Osmanimize aynen mesela şu *Aida* operasını İsveç lisanına tercümesi derecesinde muntazaman tercüme hiç imkân bulunamıyor (Pala, 2015, s.231).

Ahmet Mithat'ın *Aida* operasına beraber gittiği Avrupalılar yazarın opera meselesine dair yorumlarına “siz de doğrudan doğruya Osmanlı şiiiri üzerine beste yapıp Osmanlı müzikasıyla opera yapın” diyerek karşı çıkmışlardır. Yazar ise bunun sanıldığı kadar kolay olmadığını Avrupa'da beş yüz altı yüz seneden beri süregelen musiki geleneğini

birdenbire tatbik etmenin mümkün olmadığını anlatmaya çalışmıştır. Osmanlı'nın müzik geleneği öncelikle dini sebeplerle Avrupaî özellikler göstermemektedir. Fakat alaturka damarları Doğu kültüründen beslenmiştir (Pala, 2015, s. 233).

Yazar seyircinin alafranga müzikten pek hoşlanmadığını yanındakilere anlattıysa da müzik konusundaki geri kalmışlık onu müteessir etmektedir. Çünkü Osmanlı'da hiç gelişmemiş olan müzik, yazarın zihninde terakkinin en önemli nişanesidir. Müzik kültürü olan bir milletle müzikle hiç tanışmamış bir milletin arasında büyük farklar bulunmaktadır. Müziği insanı terbiye eden bir öge olarak görmesi de bundan kaynaklanmaktadır.

Ruh-ı beşer üzerinde muzikanın gösterdiği tesir hiçbir şeye makîs olamayıp insandaki tabiat-ı mekiyevi nefis-i emmare üzerine galip getirmekte en büyük kuvvet ve imdad müzikadadır. Müzika istimâ' edilirken en müthiş caniler bile ika-yı cinayete muktedir olamazlar. Onların bile sinelerinde münbasit olan tatlı ahlak, kalplerinin yumuşamış olmasına delalet ederler. İşte bu sebebe mebni Avrupa düvel ve mil-i mütemeddine ve müterakkiyesi müzikayı ziyadesiyle iltizam ve himaye ederek tiyatroların, konsertoların vesair mecami-i musikiyenin çoğalmaları, ilerlemeleri için dâire-i belediye vesairenden büyük büyük muavenet-i nakdiye tahsis ettirirler. Ahali ne kadar çok müddet müzika dinlerse o kadar müddet zihinleri ve kalpleri mefasidden hâli kalacağı mertebe-i tahakkuktur (Pala, 2015, s. 234).

Ahmet Mithat Efend'nin müzik konusundaki dikkati Halit Ziya Uşaklıgil'de de gözlenmektedir. Osmanlı entelektüelleri için birçok tür gibi müzik de yeni tanıştıkları bir sanat dalı gibidir. Saray orkestrasından ve savaş bandosundan hatıratında çok cılız şekilde bahseden Halit Ziya Uşaklıgil, Avrupai tarzda bir sanat dalı olarak müziğin Osmanlı geleneğinde olmadığını ileri sürmüştür.

2.4.5. Mekân ve Mimaride Materyal Kültürün Kişiselleşmesi ve Topluma Yansımaları

II. Abdülhamid döneminde Avrupa'da bulunan yazarlar uzun süreler Avrupa'da kaldığı için binalara, müzelere, tiyatro sahnelerine, saraylara ve otellere daha il bölümde ele alınan yazarlara göre çok daha derinlikli bakma şansı yakalamıştır. Medeniyet şehirleşmeyle sıkı sıkıya bağlı olduğundan Batı'nın düzenli şehir anlayışı yazarların dikkatini çekmiştir. Bununla birlikte şehir yaşamının, evlerin, konaklama yerlerinin ve diğer bütün mekânların içinde yaşayan toplumdan etkilendiğini fark etmişlerdir. Örneğin otel duvarına asılmış savaş tasvir eden bir tablonun duvarda öylesine durmadığını idrak etmişler, bir mobilyanın hangi millete ait olduğuna dair ipuçlarını

görmüşlerdir. İlk bölümde Hayrullah Efendi'nin hatıralarında bahsettiği ev yaşantısında Avrupa yatak odalarının ayrıca bir yer olarak planlanması kişisel alanı oluşturan en temel ihtiyaçlardan birinin farkına varmasını sağlamıştır. Ahşap evler nedeniyle sık sık yangınların çıkması Türk geleneğinde eşyanın işlevselliğinin yeterli kabul edilmesini sağlıyordu. Ayrıca yatak odası hazırlamak mali bir yük demektir. Bu yüzden Türk geleneğinde uzun süre yataklar seyyar şekilde hazırlanıp işi bitince kaldırılıyordu. Ancak Avrupa'da çok uzun süre yaşayan II. Abdülhamid dönemi yazarları eşyanın sadece iş görme için değil estetik için de var olduğunu anlamışlardır. Doğu ve Batı'yı ayıran en önemli tavırlardan biri de eşya ile ve mekânla kurulan bu bağ olmuştur.

Namık Kemal 1877 yılında Midilli'ye mutasarrıflık göreviyle gönderilmiştir. Midilli halkı farklı dinlerden ve milletlerden meydana gelmektedir. Yazarın Midilli'ye ulaşmasından iki hafta sonra oraya dair gözlemlerini aktardığı mektubunda Midilli'nin en güzel yerlerinde Frenklerin bulunduğunu ve oturdukları evlerden bahçe düzenlerine kadar kendi kültürlerini yansıttıklarını söylemiştir. Örneğin bütün evler beyaza boyalıdır. Böylece şehrin silüeti çok muntazam görünmektedir. Evler beyaza boyalı olduğu için uzaktan bakıldığında kargir olduğu sanılmaktadır bu da şehre daha Avrupaî bir hava katmaktadır. Namık Kemal Avrupalıların kendi izlerini şehre ve sokağa taşımalarını böyle resmetmiştir. “Bayağı tûfân-i havâdis, Avrupa'dan ufacak bir kıt'a koparmış da, sürükleye sürükleye buraya getirmiş diyeceğim geliyor.” (Tansel, 2013b, s. 29).

İmparatorluğun binaları, okulları, meydanları yıkılmış yerlerine yenileri inşa edilmeye başlanmıştır. Hamid için bu değişim şaşırtıcı olmuştur, Avrupa'yı Avrupa yapan özelliklerden biri olan 'süreklilik' mefhumunun farklılaştığını görmek yazar için yenidir. Yönetim sistemi değişen Fransa halen savaştan beklediklerini alamamıştır, yazar Paris'in değişimine olan şaşkınlığından Fransız şoföre bahsettiğinde, şoför dişlerini sıkarak Prusyalıların yeni yapılan meydanlardan esir olarak geçirileceğini dile getirmiş, bu düşünce de yazara Fransızların kindarlıklarını hatırlatmıştır (Enginün, 2012, s. 108-109).

Abdülhak Hamit'in Avrupa'daki sefirleri de eleştirdiği bu kısımda daha belirgin şekilde anlaşılıyor ki değişim isteğinin en çok hissedildiği yerlerin başında mekânlar gelmektedir. İlkokul çağında gittiği Fransa'dan İstanbul'daki evine döndüğünde de

mekânların eskimişliği yazarı çok etkilemiştir. Paris'teki yapılarla karşılaştığı evler, yalılar, dükkânlar gözüne küçücük ve eski görünmüştür. Savaşın izlerini silememiş eskimiş bir yönetimin bunda payı büyüktür.

Viyana'dan İstanbul'a Varna tarikiyle ve birçok mezâhimle avdet ettik. Vapurdan karaya çıktığımız zaman evleri, dükkânları başımıza yıkılacak gibi görmüştüm. Bütün halk da öyle. Sanki, kadın, erkek, çoluk, çocuk herkes sarhoş olmuştu. Ben iki sene zarfında artık büyük adam olmuşum. Büyük pembe yalı, muazzam divanhâneler, salonlar, odalar, bahçedeki sedirler, havuzlar hep küçülmüş, validemden başlayarak evde her kim varsa boyları kısalmış, dadımın vesair cariyelerin yüzleri buruşmuş görünüyordu (Enginün, 2012, s. 60).

Hamit'in hatıratında uzunca yer verdiği ve çok etkilendiği bir diğer husus Avrupa'nın büyük kentlerinde yapılan ekspozisyonlardır. Sözlük anlamıyla *sergi* ya da *pazar* denilebilecek bu alanlarda ülkenin ve belki dünyanın dört bir tarafından sanatçılar, mucitler, bilim insanları gelip eserlerini sergilemektedir. Böylece kolayca iletişim kurulamayan o dönemde Avrupalıların kendi kıtalarındaki ve dünyadaki gelişmelerden haberdar olmaları kolaylaşmıştır. Abdülhak Hamit için bu fikir dahicedir. Bu ekspozisyonları gezme fırsatı bulmuş ve bu serginin cumhuriyetin bir getirisi olduğuna karar vermiştir.

Üçüncü Napolyon'un intikam-ı mağlubiyetini almak için Paris; cumhuriyetle beraber on sene sonra bir de ekspozisyon gelmişti. Sulhun cebhe-i galebesi demek olan bu haşmet-serây-ı san'at ü marifete ben ikinci Victor Hugo demiştim: Çünkü ikisi de birer meşher-i dehâ, meşher-i âsâr-ı fuhûl idiler, o serây-i cihânnümâ ile şahs-ı âlemşümûl idiler. (Enginün, 2012, s. 125).

Abdülhak Hamit'in insanla ve hayatla kurduğu bağ mekânlarla kurduğu bağdan çok daha kuvvetlidir. Diğer yazarların en büyük tutkularından biri olan tiyatroya gitmek, Avrupa'daki oyunları görmek Hamit'e aynı zevki vermemektedir. Üstelik kendisinin Londra'da bulunduğu dönemde İngilizlerin de tiyatro ile ilişkisini zayıf bulmaktadır. Tiyatro onlar için bir sosyalleşme mekânıdır. Halbuki yazar, hayatın kendisini bir tiyatro sahnesi olarak görür ve gerçekliği hayal sahnesinden üstün tutar.

Londra'da tiyatroya gitmez değildim, gider fakat âdet yerini bulsun diye giderdim, çünkü bence en mühim ve en büyük sahne-i temaşa, temaşağâh-ı hayret-bahşâ hususuyla geceleri Londra'nın kendisi idi. O esrarengiz memleketin seyyie, o hayal-hâne-i hakikatin sahnesinde binlerce facia ve mudhikeler, nazar-ı ibret ü ibtisara bir anda ve birlikte maruz oluyordu. Ben neden kemal-i itina ile giyinip de mahdud ve mürettep bir oyun, muhayyel bir vâkıa veya muharref bir rüya görmek için zavallı kuvve-i fikriyemi yaldızlı bir mecliste saatlerce tevkif edeyim? Zaten tiyatroya gitmeğe mecbur oldukça yani tanıdığım kadınların localarında med'uvven buldukça société halkından çoğunun da tiyatrolara oyun görmekten ziyade kendilerini göstermek için gittiklerine şahit oluyordum (Enginün, 2012, s. 222).

Avrupa’da bulunan yazarların çoğu tiyatroları, meydanları ve tarihi mekanları uzun uzun anlatmışlardır. Bundaki amaçları çoğunlukla öğretici olma gayesidir. Ancak hatıratını “kendisi” için yazdığını belirten Abdülhak Hamit bu tip yerlerin yalnızca sayılarını ve adlarını vermekle yetinmiş ve bu mekânların ilgisini çekmediğinden bahsetmiştir.

Londra şehrinde elli altmış kadar tiyatro vardır. Ben bunlardan bir, çoğunun yalnız ilanlarını okuyup geçerdim. Yine dâhil-i şehirde on altı cesim park ile yüzlerce square yani muhteşem binalarla muhât, çiçekli ve ağaçlıklı meydanlar mevcuttur. Parkların en makbulü ve en merkezisi Hyde Park olduğu gibi Trafalgar muharebe-i bahriyesinin bir hâtıra mütehacciresi olan o namdaki meydan yahut mermeristan istisna olunduktan sonra bu meyâdinin enzar-ı kibarânedede en şehri ve en şöhretlileri Belgrave, Grosvenor, Berkeley tesmiye edilen “square”lerdir. Sisli havalarda bir mamure-i mesture olan bu meşher-i terakkiyatı güneş ziyaret ettikçe kubbe-i laciverdinin altında bir cihan-ı zümrüdi görünür. Bu tercüme-i hâlimde mecburen hâl ve hareketimden bahsediyorum, çünkü mümkün olduğu kadar —itiraf-ı zünub— edeceğimi kârlerime vaat etmişim. İncaz-ı va’d için diyeceğim ki, ben o parklardan ve o meyâdin ve menâzırdan da, hiçbir şey anlamadan şöylece gelip geçiyordum. Ne arıyordum acaba? (Enginün, 2012, s. 222).

Yazarın müze ve saraylara karşı daha ilgilidir. Çünkü bu mekanlarda insanla ve insan doğası ile ilişki kurabilmektedir. Müzelerde ve saraylarda daha evvel oralarda yaşamış insanları hayal ettiğinden bahsetmiştir. Diğer yazarların pek değinmediği bir diğer mekân ise mahkeme binalarıdır. Yazarın insanlıkla kurduğu bağ öyle kuvvetlidir ki o binada idam cezasına çarptırılan kişiler için acı duymaktadır. Hatıratının bu kısmında Avrupa veya Osmanlı diye ayırt etmeden idam cezasını bir insanlık suçu olarak addetmiştir. İdamın medeniyetten uzak bir cezalandırma biçimi olduğunu ifade etmiştir.

Onlar mahbus ve garibü'd-diyar idiler. Kızıl ve kanlı gözleriyle bana bakıyorlardı. Ben de onlara bakıyordum. Sanki birbirimize “gidelim, gidelim, bu hasis ve deni âlem-i insaniyetten çıkalım, bulutlara, ufuklara, namütenâhiliklere gidelim ve orada Hâlıkımızın en yakın tarassudgâhında bulunalım” diyorduk (Enginün, 2012, s. 222).

Ebüzziya Tefvik, trenle Dover kentinin üzerinden geçerken gördüğü manzarayı satranç tahtasına benzetmiştir. Evlerin ve aralarındaki boşlukların muntazam olmasına dikkat çekmiştir. Bahçelerin düzeni, evlerin arasındaki ferah yollar ve mesafeler de yazarın değindiği diğer unsurlardır. Yolların seyir zevkini neredeyse dakika dakika aktarmıştır. Dover’den ayrıldıktan dört saat sonra ise Londra’nın Victoria garına varılmış olunur. Londra’da yazarın ilk dikkatini çeken unsur ise aydınlatmadır. Geceleri dahi şehrin aydınlık olması Londra’da sürekli bir devinim olduğunu çağrıştırmıştır (Akgün, 1987, s. 39).

Ebüzziya Tefvik’in aktardığına göre Avrupa otellerinde kendi medeniyet anlayışlarına göre bazı eşyalar kullanmak yaygın bir durumdur. Örneğin İngiliz saatleri otelin

duvarlarını süslemektedir. Onun dışında kendi kültürlerine ait sembolleri ve resimleri de duvarlarında sergilemektedirler. Ünlü komutanlarını ve yazarlarının resimlerini asmak adeti yaygındır. Otellerin çalışma alanları mevcuttur. Bu alanlarda çalışmak için gerekli tüm eşyalar bulunmaktadır. Kendilerine ait kütüphaneleri de bulunmaktadır. Bu kütüphanelerde yine kendi medeniyetlerinin taşıyıcısı olan kitaplar mevcuttur. Bu çalışma alanlarından kadınlar ve erkekler aynı anda faydalanabilmektedir. Bu salonlar genelde mektup yazan insanlarla doludur. Çünkü otellerin içinde anında haberleşmeyi sağlayan telgraf sistemleri yirmi dört saat çalışmaktadır. Avrupalılar hem özel yazışmalarını buradan yapabilmekte hem de dünyadaki gelişmeleri bu haberleşme sistemleri sayesinde takip edebilmektedir (Akgün, 1987, s. 47-48).

Kazinolarda ise herkes gazete okumakla meşgul olmaktadır. İçecek sipariş edip sabaha kadar oturmak mümkündür. Sigara içilebilen bu mekanlar yemeklerden sonra tercih edilmektedir. Sigara içmek ise Avrupalı kadınlar arasında pek yaygın değildir. Amerikalı ve Avusturalyalı kadınların daha çok sigara kullandıklarına dikkat çekmiştir. Ebüzziya Tefik dünya yansa buradakilerin haberi olmaz diyerek Avrupa insanının kendi halinde oluşuna dikkat çekmiştir (Akgün, 1987, s. 64).

Ebüzziya Tefik, Avrupalıların tuvaletlerinin mimarisine ve temizliğine dahi önem vermeleri üzerine sayfalarca yazmış bu konuyu da medeniyete bağlamıştır. “Medeniyet nedir?” diye sorduğu soruyu önce bir edebiyatçıdan yaptığı alıntıyla “âsâyişte kemâl” olarak tanımlamıştır (Akgün, 1987, s. 69). Ancak onun medeniyet tanımı için huzur ve güvenlik ihtiyacının karşılanması yeterli değildir. Ona göre bütün bunlardan önce sıhhati korumak için gerekli ne kadar tedbir varsa alınmalıdır. Buraya harcanacak miktar önemli değildir. Oysa ona göre Batı-dışı toplumlar eşyanın ya da ihtiyacın işlevsellik dışındaki özelliklerine pek dikkat etmemektedir:

Yaşamak için sıhhat-i vücûda muhtâc olan ebnâ-yı beşer muhâfaza-i sıhhat için onu ihlâl eden hâlât ve avârıza nasıl meydân verebilir? İnsan hâbgâhında nasıl ceyyid bir havaya muhtâc ise hânesinin havâ-yı sâfını ihlâl etmemesi için kâriz ve helâsını dahi o mertebe ıslah ü tanzîme riâyet etmelidir. Zîrâ oradan nebeân eden havâ-yı münteni esnâ-yı teneffüste bel’ etmekle ne kadar mühlik hastalıklara uğranıldığı erbabına ma’lûmdur. Bir şey ki mızır-ı sıhhattir; âsâyiş-i beşeri muhildir. Muhil-i âsâyiş olan her bir şey hilâf-ı medeniyettir.

Ziyenet ü zerâfete hıfz-ı sıhhat arasında bir münâsebet veyâ hiç olmazsa mülâyemet mutasevver midir ki, helâların bu derecelerde külfete tanzîm ve tezyînini levâzım-ı medeniye ve tetimmât-ı âsâyişten addedelim.

Vâkıâ böyle bir i’tiraz vâri olabilir ve zâhir-i hâlde de haklı görünür. Fakat tabiat-ı beşer hüsn-i intizâma mâildir (Akgün, 1987, s. 69).

Ebüzziya Tefvik ve arkadaşı Otel Metropol'de kendilerine tahsis edilen odalara geçtikten sonra odayı ve içindekileri tek tek tarif etmeye başlar. Odaların düzeni İngiliz tarzıdır. Yazar bu konu üzerinde epeyce durur. Avrupalıların kendi tarz ve üsluplarını mekâna, eşyaya, mimariye, giyime ve her şeye yansıttıklarını belirtir. Odalarda bir insanın huzuru için gerekli bütün eşyalar bulunmaktadır. Yazar, arkadaşıyla beraber odalardaki düzen üzerine sohbet eder. Bu düzen ve rahatın Avrupalıya düşünmek, istirahat etmek ve üretmek için zaman tanıdığı üzerinde dururlar:

Cemiyet-i şuur işte böyle bir beytül -huzûra mütevakıftır. İstirâhat-ı fikriye istirâhat-ı bedeniye ile hâsıl olur. Maddiyâtın ma'nevîyâta olan te'sirî muhtâc-ı îzâh var mıdır? Bu odada gördüğümüz şeyler bir şahs-ı medenî için levâzım-ı zarûriyeden değil midir? Evvelâ hava ve ziyâ. İşte pencereler, işte camlarındaki teceddüt havaya mahsûs musanna' sakbeler. İşte iki lâzime-i tahattur, abdesthâne ve hamâm (...) Acaba böyle bir dârü'l -istirâhaya böyle bir meblağ-ı cüz'î mukâbilinde değil, insan mâ-hasal mesâîsini sarf eylese bizim memleketlerde mâlik olmak kâbil midir?

İşte azizim! Hâcât-ı beşeri bu yolda teshil edecek vesâitin istikmâline ancak medeniyetin şimdiki kemâliyle vusul müyesser olur (Akgün, 1987, s. 76-77).

Ebüzziya Tefvik ve arkadaşının arasında geçen bu sohbette de beden sağlığı, ruh sağlığı ve refah durumunun insanlığın ilerleyip medeniyete kavuşması için elzem olduğu görülmektedir. Onların gözünde Avrupa medeniyet dairesine girebilmek için Batı-dışı toplumların bütün zamanlarını hiç durmadan buna harcaması bile yeterli olmayabilir.

Ebüzziya Tefvik yazının sonunda otelin katlarının belirli sınıflara göre ayrıldığını vurgulamıştır. Bu sınıflandırmaya göre Ebüzziya Tefvik ve arkadaşına altıncı katta iki oda verilmiştir. Bütün katları kontrol eden ikili dördüncü kattan birinci kata kadar büyük farklılıkların olmadığını fark etmiştir. Yalnız girişteki odalar daha ihtişamlıdır. Altıncı kattan yukarıdaki odalar ise giderek daralmaktadır (Akgün, 1987, s. 78). İngiltere'de sınıf ayrımının her alana sinmesi Ebüzziya Tefvik'te yazı boyunca bu durumdan bahsetme ihtiyacı doğurmuştur.

Sami Paşazade Sezai, 1886 tarihli *İngiltere Hâtıratı II* başlıklı yazısında Hyde Park üzerinde epeyce durmuştur. Avrupalıların tabiatı korumaya verdiğini ağaç kesmenin çok büyük bir suç olduğunu belirtmiştir. Yazarın belirttiğine göre müreffeh bir toplum için Avrupalılar insan sağlığını her şeyden üstün tutmuşlardır. Bu sebeple de şehir içlerine büyük mesire alanları oluşturmuşlardır. Bu durum beden sağlığı için önemli olduğu kadar ruh sağlığı için de önemlidir. Yazarın büyük bir hayranlıkla bahsettiği İngiltere ise yeşil alanlar konusunda en çok titizlenen ülkedir. Yazar, hızlı sanayileşme İngiltere'nin hava kalitesini bozduğundan doğanın korunması için daha fazla özen

gösterildiğini düşünmektedir (Kerman, 2003a, s. 94-95). Sami Paşazade Sezai Avrupa hatıralarında toplum sağlığı meselesi üzerine sık sık yazmış ve sağlığın korunması için tabiata yakın olmak gerektiğini savunmuştur. Sami Paşazade Sezai, İngilizleri *dünyanın birinci milleti* olarak tanımlamıştır (Kerman, 2003a, s. 94-95). Yazara göre İngilizler medeniyetin geldiği son noktada olduklarını bildiklerinden dimdik ve mağrur bir yürüyüşle mesire yerlerinde boy göstermektedirler. Bedenlerinin sağlıklı olduğu hal ve hareketlerinden olduğu kadar ciltlerinden bakışlarından bile bellidir. Ancak birinci millet olmalarının tek sebebi beden sağlığına gösterdikleri ihtimam değildir. Bilgi birikimleri, terbiyeleri ve kültürleri de onları gururlu kılmaktadır. Onlarla yarışacak tek millet Fransızlardır. Ancak Sami Paşazade Sezai onların yalnız zihni faaliyetlerde bulunduğundan bahsetmiştir: “Fransa’da sa’y ve itina büsbütün istikmalât-ı zihniyeye masruf olduğundan mekteplerden çıkan erbab-ı şebab içinde gözlüksüz bir göze, renkli bir çehreye, kuvvetli bir vücuda tesadüf etmek pek kesretli değildir” (Kerman, 2003a, s. 96). Bedeni ve zihni aynı anda geliştirebilen İngiltere’yi yazar medeniyetin kemal noktasında görmektedir.

Sami Paşazade Sezai medeni bulduğu devletlerin halkıyla Şark arasında gördüğü bir farkı da sıklıkla dile getirmiştir. Yazara göre Batılı halkları medeni yapan ve Şark’tan farklı kılan en önemli özelliklerinden biri ayrıntılara verdikleri önemdir. Şark ise toptancılığı sevmektedir. Ayrıntılara değer vermez. Bu yüzden de herhangi bir konuda derinleşemez. Ona göre bu küçük şeylere değer veren en medeni halk yine İngilizlerdir. 1898’de İkdâm gazetesine gönderdiği mektupta küçük şeylerin neler olduğunu açmak için örnekler verir. Örneklerden biri İngilizlerin gündelik yaşamından, zamana verdikleri önemden ve işlerine bekledikleri saygıdan ibarettir. Yazar, saatinden önce gittiği bir kafede kahve sipariş etmek ister. Ancak garson henüz servise başlanmadığını, beş dakika sonra başlanacağını hatırlatır: “Çünkü o gün pazardı. Çünkü asırlardan beri Pazar günü İngiltere’de öğleye kadar her türlü mesaî ve meşâgil tatil olunur. Kahvede istediğim bir çaydan anladım ki, İngiliz milleti esasen “muhafazakâr” olduğu gibi İngiltere’de eyyam- ı hayat saatin yelkovanına merbut!..” (Kerman, 2003a, s. 98).

Yazar aynı yazıda meseleyi daha fazla örneklendirmek için Avrupa’nın önemli yazarlarının üslup ve içerikteki ayrıntıcı tavırlarına da değinmiştir. Ona göre Victor Hugo ve Shakespeare gibi yazarların ehemmiyeti de buradan gelmektedir. Dünyaya baktıklarında kimsenin görmediği ayrıntıları fark eden bu iki dehanın gücü küçük

şeyleri anlatmadaki ustalıklarından gelmektedir. Sami Paşazade Sezai'yi *Küçük Şeyler*'i yazmaya iten sebep de Batılı yazarlardan aldığı bu ilhamdır.

Bizde eshab-ı malumattan adamlar vardır ki, her şeye toptan, yekûndan bakmağı tercih ederek tafsilâtı zaid, teferruatı haşv addederler. Hâlbuki tafsilât ve teferruatın edebiyatta, hattâ hayatta ehemmiyeti pek büyüktür: Shakespeare'i cihan-ı edebiyatın büyüklerinden büyüğü eden, âsâr-ı pâyidârında tafsilat ve teferruata ait bazı küçük şeylerdir. Shakespeare'le- Shakespeare'in en ziyade meftunu olan- Victor Hugo'nun bu iki dehanın hayat-ı kâinata suret-i nazarındaki en hafî tehâlûf eserlerindeki bazı küçük şeylerde görünür (Kerman, 2003a, s. 97).

Ali Kemâl yazılarında Avrupa'nın medeniyet yolunda en büyük alâmet-i farikasının kendi şahsını bulmada olduğunu belirtmiştir. Ona göre milletleri şahsına münhasır yapan şey üsluptur. Örneğin Avrupa'da bir tabloya bakıp onun hangi millete ait olduğu anlaşılabilir (Yeşil, 2014, s. 31). Çünkü Avrupalılar kendilerine ait olan eşyayı o eşyadaki onlara has özellikleri sergilemenin önemini idrak etmiştir. Özgünleşme ve bireyselleşme de böyle başlamıştır. Batı'nın Şark'tan en büyük farkı da bu olmuştur. Batı, nesneyle olan ilişkisini değiştirmiş ve nesneyi de şahsileştirmiştir.

Ali Kemâl Avrupa'nın nesneyle olan iletişiminin değişmesiyle ilgili bir başka tespit daha yapmıştır. Avrupalılar göstermeye meraklıdır. Onlara göre her şey estetiğin konusu olabilir. Bu sebeple fabrikaların içlerine müze yapmayı ihmal etmezler (Yeşil, 2014, s.35). Makinaların estetik açıdan bir değeri olmamasına rağmen ulaştıkları "kemâl" noktasını her fırsatta göstermek isterler.

Ali Kemâl, Batılıların eşya ve tabiatla olan ilişkilerine dair ilginç yorumlarda bulunmuştur. Yazara göre Batı benliğini ve kimliğini ortaya koymak için olağanüstü bir çaba içerisindedir. Bu durum onların dünyayla ilişkisini değiştirmiştir. Şehirlerin içine büyük meydanlara heykeller yerleştirmek tarihi imgesel bir boyuta çekmektedir. Ya da özellikle turistlerin görebileceği yerlerde örneğin otellerde ünlü komutanlarının resimlerini bulundurmak, eşyalara bir kimlik kazandırarak karşıdakine "bu İngiliz usulü bir sandalye, bu Fransız mobilyasına benziyor" dedirtmek her zamankinden önemli hale gelmiştir. Avrupa'nın millileşme süreci yalnız siyasetle sınırlı kalmamış gündelik hayata sirayet etmiştir. Buna yönelik sistematik bir çalışma yürütülmüştür. Ali Kemâl'in verdiği başka bir örnek ise düşündürücüdür; ona göre hayvan sevgisi dahi Şark'ta ve Garp 'ta farklıdır. Şark, evcil hayvanlardan kedileri severken Garp köpekleri sevmektedir. Yazara göre Garb'ın köpeklere daha düşkün olmasının iki önemli sebebi bulunmaktadır. Bunlardan biri köpeklerin uysal ve köle ruhlu olmasıdır. Bir diğer

sebebi ise Garp gücünü, terakkisini, ihtişamını her vesile ile göstermek istemektedir. Fransız halkının köpeklerini alıp sabahları yürüyüşe çıktıklarını ve etraftan ilgi gördüklerinde uzun uzun köpeklerinin meziyetlerinden bahsettiklerini anlatmıştır. Şark'ta ise kedilere düşkünlük daha fazladır. Yazar bu durumu Alexander Dumas Fils'in *Lika* adlı eserini tercüme ederken fark etmiştir. Batılıların aksine yazarın hikayelerinde kedilere daha çok yakınlık hissettiğini görmüştür. Daha sonra Türk edebiyatında hayvanlarla olan ilişkileri düşünerek klasik edebiyatta *Hirrenâmeler*'in daha fazla olmasından böyle bir çıkarıma gitmiştir.

Kadına “Kediciğim” hitabını Frenkler tevcih ederler. Bizde böyle elkab yoktur. Zaten Dumas'nın yukarıdan beri bütün şu mütâlâtı terbiye-i garbîyeye istinâdendir. Çünkü terbiye-i şarkîyeye edibin felsefesine, meyline kâmilin muvafıktır. Evlerimizde Tekir'lerden, Pamuk'lardan geçilmez. Misafir odalarımızda Hirre Hanımlar saf ikbâli ihraz ederler. Edebiyatımızda ta ne zamandan beri “Hirrenâmeler” varsa da Pertev Paşa'ya gelinceye kadar “Kıtmir”den bahis yok. Bu son bahis bile ne kadar başka bir zemindir (Yeşil, 2014, s. 181).

Ali Kemâl'in yaptığı tespit hayli öznel olsa da Batı'nın tabiat ve eşyayla kurduğu ilişkiyi örneklemesi açısından ilgi çekicidir.

Ahmet Mithat Efendi İstanbul'dan ayrılırken bulunduğu geminin güvertesinden İstanbul'u seyrederken İstanbul'un Avrupa'nın başka hiçbir kentinde bulamadığı güzelliğinden bahsetmiştir. Avrupa'nın bütün büyük kentlerinde şehri seyretmek için yüksek yapılar inşa edilmek zorunda kalınmıştır. Çünkü Avrupa'nın düz coğrafyası şehrin güzelliklerinin bir seferde görülmesine izin vermemektedir oysa İstanbul'un silueti denizden bakıldığında tablo gibi görünmektedir (Pala, 2015, s. 34). Yazar, Paris'i bu anlamda beğenmemiştir.

Hakikat! İstanbul' un hangi tarafı olursa olsun hariçten görünüşü ne azametlidir! Avrupa biladının aplebi münhatt arazi üzerinde mebni bulundukları için âsâr-ı azime-i mimariyesi cümleten bir nokta-i nazardan müzahede olunamaz. Buna bir çare olmak üzere seyyahlar en mürtefi kulelere, damlara çıkarak etrafa bakınırlarsa da nazar-ı temaşa ebniye-i mevcudenin kâffesini yine ihata edemeyip yakında bulunanlar uzakta olanlara hâciz olurlar. Şehr-i şehir-i İstanbul ise tepeler üzerinde mebni olduğu için bu tepelerin havi oldukları câmi-i şerife ve devair-i miriye ve sair ebniye-i azime kendi kendilerini enzar-ı temaşa ve hayrete arz ederler. Her nokta payitaht-ı saltanat-ı seniyyeyi temaşa için bir nokta-i müntehabe-i nazar hükmünü alır (Pala, 2015, s. 34).

Paris'i görmeden yazdığı *Paris'te Bir Türk* adlı romanını yazmadan evvel birçok araştırma yaptığını belirten Ahmet Mithat gördüğü yapıların hayalindekilerden çok uzak olduğunu söylemiştir. Medeni bir şehrin nizami bir şekilde kurulduğunu düşünen yazar Paris'in aslında İstanbul'dan çok farklı olmadığını görmüştür.

Velhasil bana Paris' in bulvarları ve bunların en meşhuru olan Champs-Élysées bile hayal eylediğim dereceye nispetle badi-i emirde dar göründüler. Dolmabahçe'den Beşiktaş'a giden yol Paris' in Champs-Élysées ile bazı bulvarlardan maada) hemen birinci derecedeki caddelerinden aşağı değildir. Beyoğlu Caddesi'nin tesviye gören yerleri ve Divanyolu Caddesi Paris'in birinci derecedeki caddelerinin nazirleridir. Şişli'ye giden yeni yolu da hatırdan çıkaramıyorum. Bense planlar üzerinde ettiğim mesahaları zihnimde büyülte büyülte şu gördüğüm şeylerden daha pek çok muntazam şeyler göreceğim itikadındaydım. (Pala, 2015, s. 96)

Avrupa mimarisi Türk yazarların dikkatlerini en çok çeken unsurlardan birisi olmuştur. O dönem İstanbul'da çıkan yangınlar hem kişilerin hayatlarını etkilediği gibi toplumsal hafızanın da silinmesine sebep olmaktadır. Bu yüzden yazarlar Avrupa binalarının örnek alınması gerektiğini düşünmektedir. Çünkü bu binalar yalnız estetik açıdan üstün özelliklere sahip değildir aynı zamanda güvenlik açısından da Osmanlı mimarisini geride bırakmıştır. Kullanılan tuğlalar kalitesiz olduğundan duvarları güçlendirmek için sıva yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır bu da binaların estetik açıdan çirkin görünmesine sebep olmaktadır.

Marsilya'dan Paris'e kadar gördüğüm ebniyenin kâffesi taştan bina edilmiş; oldukları hâlde Almanya içine girer girmez binaların âdetâ kâffesi tuğladan yapıldıklarını gördüm. Sonraki müşahadat ve tahkikatım da ispat eyledi ki Almanya'da ebniye ekseriyetle tuğladan yapılır. Fakat gûnagûn resimlerle ne güzel yapılır! Tuğlaların sarısı kırmızısı olup bunlar kâh arzanî kâh tûlanî konulmak ve kâh birer köşesi dışarı çıkarılmak suretiyle âdetâ fenn-i mimarinin nefaset-i fusulüne bir fasl-1 cedîd ilave ettirecek kadar güzel şeyler husule getiriyorlar. Bizim de İstanbul' da kârgirlerimizin hemen kâffesi tuğladansa da cümlesinin üzerine kuvvetli bir sıva çekmeye mecbur oluyoruz. Tuğlalarımız iyi değildir de onun için! (Pala, 2015, s. 100).

Ahmet Mithat Efendi, yolculuğunun başlarında birçok şehirden geçmesine rağmen içlerinde en çok Marsilya'dan bahsetmiştir. Marsilya'da yolların çok muntazam olması yazarın dikkatini çekmiştir. Ona göre medeni bir şehirde ulaşım için birden fazla seçeneğin olması gerekmektedir. Ulaşımındaki çeşitlilik insanların hayatlarını kolaylaştırdığı gibi ekonomiyi de canlandırmaktadır. Çünkü böylece şehir dışından gelen mamuller kolayca şehrin her tarafına dağılmaktadır. Sokakların düzeni de o büyük arabaların geçmesine izin verecek şekilde ayarlanmaktadır. Bu da şehrin genel görüntüsünün ferah ve müreffeh olmasını sağlamaktadır (Pala, 2015, s. 74).

Ahmet Mithat Efendi seyahatlerinde ikamet ettiği otellere de uzun uzun yer vermiştir. Bundaki maksadı Şark memleketlerinde seyahat kültürünün neden geride kaldığına dair bir farkındalık yaratmaktır. Avrupa otellerindeki düzen ve kurumsallaşma Şark'ta sağlanamamıştır. Ancak bundan da öte yazarın özellikle üzerinde durduğu husus temizlik meselesidir. Şark'ta seyahatlerin konforsuzluğu otellere de yansımaktadır. Bütün bu süreçler birbirini tamamlamaktadır.

Filvaki seyahat hususunda en ziyade itina edilecek şey temizliktir. Bizim Şark taraflarının seyahatleri kâh araba kâh hayvan meşy ü hareketiyle gayet batî olduğu gibi ekseriya hanlar, kervansaraylar ve köylü kulübeleri de murdar olduğundan temizlik meselesi pek güçtür. Hatta bu hâl Avrupa için bile calib-i nazar-ı ehemmiyettir. Avrupa'nın hotellerinde temizliğe son dereceye kadar riayet olunursa da eğer insan kendi nezahet ve taharet-i şahsiyesine kemal-i itina ile ehemmiyet vermeyecek olursa nezafetsizlik cezasını pek çabuk görür. Bu ise yalnız kehlelenmekten ibaret değildir. Sıhhat-i vücudunu da tehlikeye duçar etmesi muhtemelat-ı karibedendir (Pala, 2015, s. 208).

Ahmet Mithat Efendi İstanbul'dan ayrılırken bulunduğu geminin güvertesinden İstanbul'u seyrederken İstanbul'un Avrupa'nın başka hiçbir kentinde bulamadığı güzelliğinden bahsetmiştir. Avrupa'nın bütün büyük kentlerinde şehri seyretmek için yüksek yapılar inşa edilmek zorunda kalınmıştır. Çünkü Avrupa'nın düz coğrafyası şehrin güzelliklerinin bir seferde görülmesine izin vermemektedir oysa İstanbul'un silueti denizden bakıldığında tablo gibi görünmektedir. (Pala, 2015, s. 34) Yazar, Paris'i bu anlamda beğenmemiştir.

Hakikat! İstanbul' un hangi tarafı olursa olsun hariçten görünüşü ne azametlidir! Avrupa biladının aplebi münhatt arazi üzerinde mebni bulundukları için âsâr-ı azime-i mimariyesi cümleten bir nokta-i nazardan müsahele olunamaz. Buna bir çare olmak üzere seyyahlar en mürtefi kulelere, damlara çıkarak etrafa bakınırlarsa da nazar-ı temaşa ebniye-i mevcudenin kâffesini yine ihata edemeyip yakında bulunanlar uzakta olanlara hâciz olurlar. Şehr-i şehir-i İstanbul ise tepeler üzerinde mebni olduğu için bu tepelerin havi oldukları câmi-i şerife ve devair-i miriye ve sair ebniye-i azime kendi kendilerini enzar-ı temaşa ve hayrete arz ederler. Her nokta payitaht-ı saltanat-ı seniyyeyi temaşa için bir nokta-i münteha-i nazar hükümünü alır. (Pala, 2015, s. 34)

Paris'i görmeden yazdığı Paris'te Bir Türk adlı romanını yazmadan evvel birçok araştırma yaptığını belirten Ahmet Mithat gördüğü yapıların hayalindekilerden çok uzak olduğunu söylemiştir. Medeni bir şehrin nizami bir şekilde kurulduğunu düşünen yazar Paris'in aslında İstanbul'dan çok farklı olmadığını görmüştür.

Velhasıl bana Paris' in bulvarları ve bunların en meşhuru olan Champs-Élysées bile hayal eylediğim dereceye nispetle badi-i emirde dar göründüler. Dolmabahçe'den Beşiktaş'a giden yol Paris' in Champs-Élysées ile bazı bulvarlardan maada) hemen birinci derecedeki caddelerinden aşağı değildir. Beyoğlu Caddesi'nin tesviye gören yerleri ve Divanyolu Caddesi Paris'in birinci derecedeki caddelerinin nazirleridir. Şişli'ye giden yeni yolu da hatırdan çıkaramıyorum. Bense planlar üzerinde ettiğim mesahaları zihnimde büyülte büyülte şu gördüğüm şeylerden daha pek çok muntazam şeyler göreceğim itikadındaydım (Pala, 2015, s. 96).

Avrupa mimarisi Türk yazarların dikkatlerini en çok çeken unsurlardan birisi olmuştur. O dönem İstanbul'da çıkan yangınlar hem kişilerin hayatlarını etkilediği gibi toplumsal hafızanın da silinmesine sebep olmaktadır. Bu yüzden yazarlar Avrupa binalarının örnek alınması gerektiğini düşünmektedir. Çünkü bu binalar yalnız estetik açıdan üstün özelliklere sahip değildir aynı zamanda güvenlik açısından da Osmanlı mimarisini geride bırakmıştır. Kullanılan tuğlalar kalitesiz olduğundan duvarları güçlendirmek için

sıva yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır bu da binaların estetik açıdan çirkin görünmesine sebep olmaktadır.

Marsilya'dan Paris'e kadar gördüğüm ebniyenin kâffesi taştan bina edilmiş; oldukları hâlde Almanya içine girer girmez binaların âdeta kâffesi tuğladan yapıldıklarını gördüm. Sonraki müşahadat ve tahkikatım da ispat eyledi ki Almanya'da ebniye ekseriyetle tuğladan yapılır. Fakat gûnagûn resimlerle ne güzel yapılır! Tuğlaların sarısı kırmızısı olup bunlar kâh arzanî kâh tûlanî konulmak ve kâh birer köşesi dışarı çıkarılmak suretiyle âdeta fenn-i mimarinin nefaset-i fusulüne bir fasl-ı cedîd ilave ettirecek kadar güzel şeyler husule getiriyorlar. Bizim de İstanbul' da kârgirlerimizin hemen kâffesi tuğladansa da cümlesinin üzerine kuvvetli bir sıva çekmeye mecbur oluyoruz. Tuğlalarımız iyi değildir de onun için! (Pala, 2015, s. 100).

Ahmet Mithat Efendi mekânın sanat eseri üzerindeki etkisinden bahsederken tiyatroları örnek göstermiştir. Kongre üyeleriyle birlikte gittikleri bir tiyatro oyunundan sonra Osmanlı'da tiyatronun gelişimi üzerine yaptıkları sohbetle Osmanlı'da tiyatronun metin bakımından Avrupalı oyunlara yaklaştığını ancak sergilenme bakımından asla aynı kaliteyi yakalayamadığını anlatmıştır. Öncelikle tiyatro kültürünün oluşması için kargir tiyatro binası inşa edilmelidir. Ancak Osmanlı'da oyunlar derme çatma çadırlarda sergilenmektedir. Özellikle Avrupa menşeli oyunların sahnelenmesinde kostüm sıkıntısı yaşanmaktadır. Yazar aynı zamanda Avrupa tiyatrolarına sağlanan maddi desteğin Osmanlı'daki tiyatrolara sağlanmadığını dolayısıyla tiyatroların Avrupalı çağdaşlarını yakalamasının çok zor olduğunu vurgulamıştır. Kültürün oluşması için önce mekânın düzenlenmesi gerekmektedir. (Pala, 2015, s. 230)

Ahmet İhsan, Avrupa'ya giden ilk seyyahlar gibi gördüğü şehrin nüfus bilgisini, büyüklüğünü, ticari girişimlerini, saray ve müzelerini yorumsuz şekilde anlatmaya eğilimlidir. Avrupa seyahatinde en uzun kaldığı ülke Fransa'dır. Yazarın Fransızlara hayran olduğu çok açıktır. Bunda elbette Fransızların kültürel yapısının yazara hitap etmesi etkilidir. Ancak seyahatinin ilerleyen kısmından da anlaşıldığı kadarıyla Ahmet İhsan Fransızca konuşulan ülkelerde rahat etmiş ve o yerlere daha çok vakit ayırmıştır. Yazarın seyahati boyunca Avrupa'da gördüğü Şark usulü mekanları ayrıntılarıyla inceleme eğilimi vardır. Örneğin Louvre Müzesi'nde en çok vakit geçirdiği ve uzun uzun anlattığı kısımlar Mısır ve Hintlilerin eserlerinin sergilendiği katlardır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 89). Ahmet İhsan müzelerde gazete, dergi ve kitapların da sergilendiğine şahit olmuştur. Matbuat Sergisi'nde Osmanlı Devleti'ne ayrılan kısımda Türkçe olarak yalnız Servet-i Fünun dergisinin sergilendiğini görüp buruk bir sevinç yaşamıştır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 92).

Ahmet İhsan'ın aktardığı kadarıyla 1878'de Fransa Dünya Fuarı için hazırlanan mekanlar sergi bittikten sonra kaldırılmamış, müzeye dönüştürülmüştür. Yazarın Trokadero dediği bölgede kalan bu müze, o zaman Paris'in birçok noktasından görülebilir büyüklüktedir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 96-97). Ahmet İhsan, 1891'de Dünya Fuarı'nın yapıldığı yeri görüp aynı derecede etkilenebilmiştir. Avrupalıların bu tip mekanları bir hatırlama ve sergi alanına dönüştürmesine hayranlık duymuştur. Dünya Fuarı ticari bir etkileşim alanı olarak düşünülse de Fransızların Trokadero'daki bu müzeyi heykel ve resimlerle estetik hale getirmesi yazarın takdirini almıştır.

Ahmet İhsan'ın Paris'te en çok ilgilendiği konulardan biri de matbaa işleridir. Paris'te bir eserin üç yüz bin baskıya ulaşabildiğini duyduğunda çok şaşırmıştır. Oysa Osmanlı'da elifba, ders kitabı türünde eserlerin bile üç binden fazla baskısının yapılmadığını düşünerek Doğuda ve Batıda okuryazarlık üzerine derin düşüncelere dalmıştır. Yazarın diğer bir şaşkınlığı ise Fransızların milli bir matbaalarının olmasıdır. Çünkü Osmanlı'da o dönem matbaalar kişisel teşebbüsle kurulmaktadır. Avrupalıların eğitime verdiği önemin devlet eliyle güçlendirildiğini fark etmiştir. Paris'te köylülerden gelen kişilerin de matbaaları ziyaret ettiğine dikkat çeken yazar, köylülerin matbaa içindeki aşırı davranışlarına istinaden; “Avrupa demekle köylüsünü de âlim farz etmeyeceğiz yalnız hatırda tutacağız ki oranın köylüleri bile şehre geldiği zaman matbaa-yı resmiyeyi ziyaret arzusuna izhar edecek kadar behre-i maariften hissemendir ” diyerek Avrupa köylülerinin ilgilerine dikkat çekmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 106-108).

Ahmet İhsan, İtalyanları Türklere benzettiği için onlara yakınlık duymuştur. (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 406). İtalyanca bilmiyor olmasına rağmen Almanya ve İngiltere'de olduğu gibi kendini yabancı hissetmemiştir. Şehrin tarihi dokusu, mimari, havanın sıcaklığı ona Osmanlıyı hatırlatmıştır. Ancak gezdiği ülkeler arasında en geride bulunduğu ülke de İtalya olmuştur. İtalyanların çoğunlukla tarımla uğraşıyor olması yazara eğitimin yaygınlaşmadığını çağırıştır. Sokakların İstanbul'daki gibi dar olması, dükkanların düzensizliği, kaldırımın olmaması, sokakların kalabalık olması ve aşırı alkol tüketimi yazarın İtalya'yı medeniyetçe geri kalmış olduğuna ikna etmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 412). Yazar, Roma'yı *tarih-i kadim* olarak gördüğü

için Roma hakkında ayrıntılı bilgi vermek ihtiyacı duymuştur. Avrupa'nın da medeniyet bilgisini bu şehirden aldığını düşünmektedir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 421).

İtalya'da o tarihlerde sıtma gibi salgın hastalıklar yaygın olduğundan yazar oradan çabuk ayrılmıştır. Hatta hafif bir hastalık geçirdiği için de Viyana seyahatini kısa tutmuştur. Oysa Viyana'yı Paris'ten sonra Avrupa'da gördüğü en güzel şehir olarak tanımlamıştır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 478). Ancak üç ay Avrupa'da kaldığı için gezme hevesinin giderek azaldığını da eklemiştir.

2.4.6. Avrupa'da Gündelik Yaşam: Kamusal Alanı Kuran İktisadi, Estetik ve Toplumsal Âdetler

Bu bölümde yazarların kamusal alanda karşılaştıkları ve Doğu'yla Batı'yı ayırdığını düşündükleri tutumlara ve adetlere değinilecektir. Yazarların kamusal alanda, iş hayatında ve eğitim hayatında sıklıkla karşılaştıkları kadınlarla ilgili fikirleri daha güçlü şekilde şekillenmiştir. Örneğin Ahmet Mithat , Avrupa seyahatinin büyük bir kısmını Madam Gülnar'la geçirmiştir. Onun kültür seviyesinden ve bilgisinden çok etkilenmiş ve kadınların çok daha iyi şartlarda yetiştirildiklerinde nasıl sonuç vereceğine yakinen şahit olmuştur. Yazarlar, Avrupa insanını kategorize etmekten kaçınmamıştır. Hemen hepsinde İngilizler ve Fransızlar hakkında görüşler mevcuttur. Gündelik hayatta dikkat etmek zorunda kaldıkları kıyafet, yeme-içme ve eğlence kültürlerine dair de bilgiler bulunmaktadır.

Namık Kemal, Avrupa'da geçirdiği sürgün yıllarında *düvel-i muazzama* denilen Batı'nın iki büyük kentinde yaşama fırsatı bulmuştur. Londra'nın Paris'e göre daha ekonomik olduğunu dile getirmiştir. Yazar Avrupa'daki yıllarında çok fazla ekonomik darboğaza düşmemiştir. Osmanlı'dan gelen maaşın temel ihtiyaçlarını karşıladığını dile getirmiştir. Ancak Paris'in gündelik yaşamda sunduğu imkanlar çok çeşitli olduğundan zaman zaman paranın yetmediğinden şikâyet etmiştir.

Aman Paris, aman. . . Masrafına tehammül gelmiyor. Daima evde oturur ve yemeğini kendin pişirirsen zararı yok. Mesela, benim ev kirası ile yemek masrafı, ayda 1500, 1600 kuruş ile bitiyor; fakat bizim gibi şunu bunu görmek için sokağa çıkmağa muhtaç olursan araba parası, bir yerde oturmak, yolda bir su içivermek gibi şeyler için, günlü geceli lâ-akal bir Fransız altunu gidiyor. Evler kârgir, bina zik, rahat ammâ ferah değil; ahbap değil, yanına cinler bile uğramaz. Âdet iktizâsınca, misfu'l-leylden üç-dört saat sonra yatılıyor; yimek ise, ezan raddelerinde yeniyor. Dokuz-on saat evde oturmak mümkün değil; çaresiz, tiyatroya, falanlara çıkılıyor... Nısfu'l-leylde geliyorum; ândan sonra kitap okumağa, yazı

yazmağa başlıyorum. Gündüzleri de işimizin arkasında dolaşıyoruz. Masraftan yandık. Ne ise elhamdülî 'lâh maaş kifayet ediyor. Londra çok ehven idi; yemeği daha bahali, lakin el masrafı yok.... Şimdi Paris'te bir koca dairede yapayalnızım. Nûrî Bey ile arkadaşlar başka dairede oturuyor (Tansel, 2013a, s. 123).

Abdülhak Hâmit ve Namık Kemal çokça mektuplaşan iki yazar olarak kadınların eğitimi konusuna değindikleri olmuştur. Abdülhak Hâmit'e göre kadınlar çocuk yetiştirmede asli göreve sahip olan kesimdir. Çocuk bir milletin geleceği olduğu için de toplum hayatında kadınlara büyük sorumluluk düşmektedir. Hâmit'e göre bir zaman sonra, Osmanlı'daki kadınlar da eğitim aldıkça toplum hayatında erkeklerle aynı görevlerde bulunabileceklerdir (Enginün, 1995, s. 367). Bu fikir bugün için ilginç olmamakla birlikte o zamanların aydınlarından Namık Kemal'le dahi anlaşamadıkları olmuştur.

Tarık ibn Ziyad oyununun bir sayfasında “bir milletin nisvanı derece-i terakkisinin mizanıdır” denilmiştir. Cennetmekân üstadım Kemal, buna itiraz ederek kadınların mürebbisi erkekler olduğundan, mizan-ı terakkiyi zükûrda aramak lazım geleceği reyinde bulunmuşsa da sonra aramızda bir mübahese açılarak uyuşulmuştu. Demiştim ki, üstadın kavline göre nisvanın hüsn ü kubh-ı ahvali mürebbileri olan erkeklerden in'ikâs etmiş olacağından, bu nazariyeyi kabul ettiğimiz hâlde dediğim mizan, eyâdi-i nisâdan gürizan olmamak icap eder. Binaenaleyh o mizana bir mir'at-ı ruh-ı milli gibi bakabiliriz (Enginün, 2012, s. 75).

Namık Kemal, medeniyete ulaşmada erkeklere daha çok görevin düştüğünü savunurken Abdülhak Hâmit kadınların annelik rolünden dolayı tersini savunmuştur. Avrupalı kadınların toplumsal hayattaki konumuna bakarak Osmanlı'da da yapılması gerekenler üzerinde durmuştur. Avrupalı kadınlar, kanun önünde erkeklerle eşit haklara sahiptir, erkeklerin çalıştığı birçok sektörde de çalışmaktadırlar.

Namık Kemal, İstanbul'da Ramazan aylarında yapılan eğlenceleri sık sık mektuplarına taşımıştır. Osmanlı coğrafyasına has bu eğlence kültürünü birçok açıdan eleştirmiştir. 1867 tarihli kime yazıldığı belli olmayan mektubunda bu eğlenceler sırasında sergilenen tiyatroları da beğenmediği gibi kadın ve erkeklerin bir arada bulunduğu bu yerleri tehlikeli bulmuştur. Avrupa hukukuna ilgi duyan yazar yurt dışında olduğu yıllarda eğitim almayı da ihmal etmemiştir. Bu eğitim, Namık Kemal'de cemiyete kültürel olarak yerleşmiş davranış biçimlerinin tümüyle doğru olmadığıyla ilgili bir farkındalık sağlamıştır. Osmanlı'da kadın ve erkeğin birlikte bulunabildiği mekânlar oldukça kısıtlıdır. Ramazan aylarında kadınlar akşamları da sokağa çıkabilmektedir. Yine de erkeklerle temas etmeleri hoş karşılanmamaktadır ve mutlaka birilerinin gözetimi altında olmak zorundadırlar. Namık Kemal bu tip eğlence yerlerinde Osmanlı

erkeklerinin kadınlara ‘laf atmasını’ zararsız bir eğlence olarak görülmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Avrupalı kadınların -ne kadar düşkün olurlarsa olsunlar- sözlü tacize asla göz yummadıklarını dile getirmiştir. Burada Avrupalı kadınlar ve Türk kadınlarının sınırlar konusunda ne kadar farklı düşündüklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Türk kadınlara eğlenceli gelen, gülümseyerek cevap verdikleri bu eylemin Avrupa’da suç teşkil ettiğini vurgulayarak bundan bir an evvel vazgeçilmesi gerektiğini anlatmıştır. Namık Kemal’e göre medeniyete ve hukuka uymayan davranış Avrupalı olmanın bir gereği olmasa da dinin gereğidir.

“Zikrolunan ahvâl herkesin nefsinde âit değil midir? Bundan medeniyetimiz ne zarar görür ki, bu kadar şikâyete hak olsun?” buyurursanız, şöyle cevap veririm ki, kabahat iki türlü olur. Biri hukuka taaruzdur; bunun sırren, alenen her nerede vuku’ bulsa men’i lazım gelir. Biri de bunun gibi âdâb-ı mevzû’aya mugâyir şeylerdir. (...) Cemiyetin hukukuna dokunacak bir hâlin men’i lâzım gelir. Bunda şüphe eden var mıdır? Eğer var ise teşrihât-ı âtiyye iknâ’ına kâfidir zannederim (Tansel, 2013a, s. 77).

Abdülhak Hâmid daha ilkokul çağında iken Fransa’ya gitmiştir. Yaşlılık dönemindeyken yazmaya başladığı hatıralarında çocukluk hatıralarını neredeyse bir çocuğun gözünden aktarmıştır. Paris’e ilk ziyaretinde, tıpkı bir çocuğun yapacağı gibi, öncelikle baktığı yer insanların dış görünüşleri olmuştur. Paris’te *omnibus* denilen atlı arabayla yaptığı ilk yolculukta küçük bir kızın kendilerine doğru baktığını fark etmiş ve bunun görünüşleri yüzünden olduğunu hemen anlamıştır. Çünkü o yıllarda her milletin kendine has bir giyim tarzı bulunmaktadır. Ve kıyafetlerden kimin nereli olduğu az çok anlaşılmaktadır. “Bunlar nazarında garibü’l-hâl ve kıyafetçe de ecnebi olduğumuzdan hepsi bize bakıyorlardı. Bâhusus yanlarında bulunan bir küçük kız gözlerini bana dikmişti. Uzun püsküllü fesimle, ihtimal ki beni kuyruğu başında bir çoban yavrusu zannediyordu.” (Enginün, 2012, s. 42).

Abdülhak Hamid’in en uzun kaldığı iki ülke Fransa ve İngiltere’dir dolayısıyla hatıratında en çok bu iki ülkenin insanına değinmiştir. Öğrenci olarak Fransa’ya gittiği yıllarda Fransızların öğrencilere sıcak davrandıklarından ve yardımcı olmaya çalıştıklarından bahsetmiştir (Tarhan, 2012, s. 46). Yıllar sonra Fransa’ya gittiğinde ise eski okulunun yerini ararken, imparatorluğun yıkıldığı cumhuriyetin kurulduğu şehirde birçok şeyin değiştiğini de görmüştür.

Abdülhak Hâmit’in Avrupa’da bulunduğu yıllarda kıyafet meselesi ona sıklıkla sorun çıkarmıştır. Bir kere her kıyafet her yerde giyilememektedir. Özellikle kadınların giyim kuşamına ayrı bir itina gösterilmektedir. Eşiyle birlikte İngiltere’de geçirdiği yıllarda bu

durum üzerlerine mali bir yük de getirmiş, Osmanlı'dan İngiltere'ye gelip gidenlerden kumaş sipariş etmek zorunda kalmışlardır (Enginün, 2012, s. 306). Diğer yandan Hâmit'e göre giyim kuşam toplumların iç dünyaları hakkında bile fikir verebilir. Ve Hâmit'e göre şarkın kıyafetleri de ruh halleri gibi iç karartıcıdır.

Kıyafet meselesi pek mühim ve suhuletle hallolunur mesailden değildir. Bir memlekete girildiği zaman en evvel göze çarpan şey ahalisinin şekil ve kıyafetleridir. Ve hâlet-i ruhiyeleri o kıyafetlerden anlaşılır. Aksâ-yı şark erkeklerinin “zaîfe” dedikleri tâife-i latîfe ise bu kıyafet meselesinde enzar-ı ecânibe pişvâ-yı evveldir. (Enginün, 2012, s. 75)

Fransızlar kadar İngilizler de kıyafet meselesine dikkat etmekte ve evlerinde dahi sabah ve akşam ayrı kıyafetler giymektedir. Frak ve smokin erkeklerin akşam kıyafetlerindedir. Hâmit'in belirttiğine göre Eski Türkler de eve gelir gelmez üstlerini değiştirmemektedir. Bu gecelik tipindeki kıyafetlerle akşam bile olsa dışarı çıkmak İngiltere halkı tarafından çıplak dışarı çıkmakla eş değerdir (Enginün, 2012, s. 306).

Avrupa'da yaşamış birçok yazarın dikkatini çeken Avrupa ahalisinin 'düzen' arayışı Abdülhak Hâmit'in de ilgisinden kaçmamıştır. Hayatın her alanındaki düzen merakı Avrupa'da yaşamayı kolaylaştıran başlıca öğelerden biridir. Aslında küçük değişikliklerin hayatın akışını nasıl da değiştirdiğine şahit olup bugün için önemsiz görünen ayrıntıların farkına varılmasını sağlamışlardır.

O zamanlarda Paris omnibüsleri halka pek muti olduklarından, arabanın içinde bulunanlardan kim isterse, ineceği yerde bir işaretle onu durdurtabiliyor ve eğer içerisinde yer varsa hariçten birisinin girmesi için tevakkuf etmesine yine bir işaret kâfi geliyordu. Denilebilir ki onlar da nizam ve intizamın lüzumuna vâkı, yahut ârif bulduklarından, bu işaretten anlıyor ve derhal duruyorlardı (Enginün, 2012, s. 42).

Medeniyet, Abdülhak Hâmit için, canlı tutulması gereken bir resim gibidir. Avrupalılara benzer medenî bir yaşam sürmeyi oranın gündelik yaşamına ve insanlarına bakarak anlamlandırmaya çalışmıştır. Avrupa'nın binaları, tiyatroları, bulvarları yazar için ikinci planda kalmıştır. İnsanları tanımak ve izlemek için daima dışarıda olmayı seçen yazar, özellikle geceleri yürüyüş yaptığından sıklıkla bahsetmektedir. Yine bugün gündelik yaşamda farkına varılmayan ancak yokluğunun büyük krizlere yol açacağı 'sokak aydınlatmaları' ile ilgili tespiti de çok çarpıcıdır: “Paris'te gece oluyor, fakat karanlık olmuyor. Karanlık gecelerle kara günler memâlik-i İslamiyede görülür.” (Tarhan, 2012, s. 42) Burada vurgulanan 'karanlık' İslâm ülkelerindeki tekinsizliğe de dikkat çekmektedir. Aydınlığı Avrupa'ya has görmesi de bir diğer dikkat çekici öğedir. Fransa'dan sonra İngiltere'de yaşamaya başlayan Abdülhak Hâmit, İngilizlerin aydınlatma karşısındaki mutluluk ve şaşkınlıklarına değinmiştir. Hâmit bu tip yenilikleri

diğer Avrupa ülkelerinde görmüş ancak Londra'ya teknolojinin çok geç geldiğini fark etmiştir.

Ben bu Londra şehri denilen iklim-i ta'lime telefon, telsiz telgraf, otomobil, otobüs gibi şeylerin tayyare ve hâl-i hâzırdaki derracelerin belki hatırlara gelip fakat meydana çıkmadığı ve elektrik ile ziyalarının zulemât-ı cehl içinde bulunduğu bir tarihte gelmişim. Amerika'nın bu fecr-i medeniyetini Londralılar yalnız cevvi-i havai: görüyorlardı. Bilâhire Londra esvak-ı vesî'asının en âdilerinden bulu nan Tottenham Court Road caddesinde ilk defa olarak elektrik fenerleri görüldü. Hayrette kalan halkın nazarlarında sanki bir yıldırım parçalanmıştır (Enginün, 2012, 188-189).

Abdülhak Hâmit, İngilizlerin emperyalist düşüncelerinin gündelik yaşama da yansıdığına şahitlik etmiştir. Kişilerin refah düzeyleri kılık kıyafetlerinden eşyalarına konuşmalarına ve gittikleri mekânlara kadar bütün eylemlerine yansımaktadır. Hâmit, Londra'da sosyete dediği, şehrin ileri gelen aileleriyle iyi ilişkiler kurmuştur ancak ekonomik durumu dolayısıyla dışlanmak veya herhangi bir eleştiriye maruz kalmak o insanları yazarın gözünde basitleştirmiş ve birer dedikoducuya çevirmiştir.

Dedikodunun şark ve garbı yoktur, her memlekete girip çıkar. Esaslı veya kâzip bir dâd-ı Hüda, bir sadâ-yı câzibdir. Bir ükzübedir ki hakiki olur. Uzun dillerin nâtika-ı hakikiyesidir. Bir av'ave-i beşeriyedir ki nihaî bir mutrip olur ve en mahrem ve muhterem tabakalarda hem-sâz ve hem-demler bulur. Bir gün işittim ki Gorst'un büyük mahdumu "Hâmid Bey hemşirem alırsa société çalkanacak." Buna katlanmak için bari o Hâmid Bey zengin bir Türk olaydı" diyormuş. Ne çare ki o hâl ve o fikr-i muhâl bende vâkı olamazdı. (Enginün, 2012, s. 196-197).

Sadullah Paşa, Avrupa'daki çalışma zihniyeti, iş ahlakı ve iş düzeniyle Osmanlı Devleti'ndeki karşılaştırır. Avrupalılar mesaileri konusunda oldukça dikkatlidirler. Müşterilerin kim olduğuna bakmaksızın hepsine aynı ilgiyle yaklaşırlar. Ancak Osmanlı'da bir dükkâna girilip ürünlerle ilgili birkaç soru sorulduğunda dükkan sahibinin hoşnutsuz hali hemen göze çarpar. İstanbul'da esnaflar o gün belirledikleri kazanca ulaştıklarında dükkanlarını kapatıp giderler. Oysa Avrupa'da esnaflar belirli bir disiplin içinde çalışırlar (Akyıldız, 2011, s. 217).

Avrupa'daki binalar Sadullah Paşa'nın ilgisini çekmektedir. Ona göre bir ülkede özgürlüğün mü yoksa rejimin mi baskın olduğu binalara bakılarak tespit edilebilir. Büyük binalar kime aitse ülkenin hâkimi odur. Avrupa'da büyük binalar halkın kullanımına açılmıştır ve isimlendirilirken önüne "milli" ifadesi eklenir. Osmanlı Devleti'nde ise büyük ve gösterişli binalar saray ya da devlet dairesi olarak kullanılmaktadır (Akyıldız, 2011, s. 217).

Ebüzziya Tevfik'in Paris'ten İngiltere'ye yaptığı seyahati ve kaldığı oteli anlatan yazı dizisi bürokratların Avrupa gözlemlerinden farklılık gösterir. Ebüzziya Tevfik,

seyahatini bir gezgin gibi en ince ayrıntısına kadar anlatır. Yemek menüleri ve içerikleri, tütün fiyatları, yemek fiyatları, içki kültürleri bunlardan bazılarıdır. Diğer yazarlardan farklı olarak Fransa ve İngiltere’yi birbiriyle karşılaştırır. Bu karşılaştırma genel olarak fiyatlar ve alışkanlıklar üzerinden ilerlemektedir.

Ebüzziya Tevfik ilk olarak Fransız tütününü beğenmediğinden bahsetmiş bu yüzden Viyana’dan aldığı tütünleri idareli kullanarak İngiltere’ye gidene kadar yetirmek için uğraştığını anlatmıştır. Londra’da ise daha kaliteli tütünler bulmak mümkündür. Yazarın bu tespiti onun daha önce de Avrupa’ya seyahat ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda deniz yolculuğunun onu rahatsız ettiğinden de ve bu konuda alınabilecek kimi tedbirlerden de bahsetmiştir. Ancak 1897’de yaptığı bu yolculukta henüz Manş Köprüsü ve Manş Tüneli’nin açılmadığını vurgulayarak vapurla seyahat etmekten başka çare olmadığını söylemiştir (Akgün, 1987, s. 32). Yazarın bu vurgusu da Avrupa’ya sıklıkla seyahat ettiğinin bir göstergesidir.

Ebüzziya Tevfik Fransa’nın Calais kentinden İngiltere’ye ulaşmak için vapurla bir saat yirmi dakika kadar bir yolculuk yapıldığından bahsetmiştir. Şubat ayı olmasına rağmen havanın çok güzel olduğunu vurgulayan yazar deniz yolculuğunun bu sayede iyi geçtiğini belirtmiştir. Aynı zamanda Gulf Stream akıntılarından bahseden yazar, Şubat ayı olmasına rağmen hava sıcaklığının neden yüksek olduğunu uzun uzun açıklamıştır (Akgün, 1987, s. 36). Ebüzziya Tevfik’in okurlar için hazırladığı bu mektubu bir yazı dizisi haline getirme planı olmuştur, yazının sonunda devamının geleceğini belirtmiştir ancak bu isteğini gerçekleştirmemiştir. Bu sebeple okuyucuyu aydınlatmak için fazlaca ayrıntıya yer verdiği ve bilgilendirmeye çalıştığı söylenebilir.

İngilizlerin yeme-içme kültürlerinden de bahseden yazar, yemek öncesi viski ya sherry içen bu milletin adetlerine uyduklarını söylemiştir. Başka bir kültür dairesine girildiğinde o milletin adetlerine hızla uyum sağlamanın kişiyi rahat ettireceğine inanan yazar bu konularda çekingen davranmanın yabancılık hissini körükleyeceğine değinmiştir.

İngilizlerin ta’âmdan evvel birer kadeh “Şeri” (Sherry) yâhûd “Viski” içmek âdetlerine biz de ittîbâ ettik. Gidilecek memleketin velev bir müddet-i muvakkata için olsun, birlikte bulunulacak halkın üsul-i mu’âşeretine, ekl ü şûrb husûsusundaki i’tiyâdlarına iktifâdan başlanırsa fenâ olmuyor. Böyle şeylerde müşkil-pesend olmak ilâ-nihâye râhatsızlığı da’vet eder. İnsan bir şeyi beğenmemeye başlarsa dâimâ her gördüğünü bedbînâne muhâkeme eder. Bu da bittabi kendini bi-huzûr eder (Akgün, 1987, s.35).

Yazarın vapur yolculuğu boyunca yiyip içtiklerine ödedikleri para onu ve arkadaşını şaşırtmıştır. Paris'in İngiltere'den katbekat pahalı olduğunu fark etmiştir. Vapurda sadece İngilizler bulunmaktadır. Yabancı yolcu olarak Ebüzziya Tevfik ve arkadaşı bulunmaktadır. Ebüzziya Tevfik ara duraklarda Fransızlar vapurdan indikten sonra daha rahat hareket ettiklerini aktarmıştır. Yolcuların güverteye çıkıp martıları tüfikle vurmasını ise hoş karşılamamıştır. İnsanlığın sadece zevk için hayvanlara zarar vermesini doğru bulmadığını ifade ederek eğer ortam uygunsa bu kişilerin uyarılması gerektiğini belirtmiştir. Ancak vapurdaki yabancılardan biri olduğu için bunu yapamamıştır (Akgün, 1987, s. 36).

İngiltere'nin Dover kentine varan vapurdan indikten sonra Londra'ya gitmek için trene binmeye hazırlanan yazar ve arkadaşı trene binerken bir kaos yaşamadıkları için şaşırmışlardır. Ebüzziya Tevfik, trene binerken kimsenin onların biletlerinin birinci sınıf mı ikinci sınıf mı diye kontrol etmemesini ve herkesin hakkına razı gelerek hareket etmesini takdir etmiştir (Akgün, 1987, s. 37). Ona göre medeni bir halk tam da böyle olmalıdır: Kendiliğinden hakkaniyetli ve kendiliğinden özgür. Bu anlamda İngilizleri diğer Avrupalılardan üstün tutmuştur.

Ebüzziya Tevfik, önceden tanıdığı bir ev sahibine evlerinin iki odasını kiralamak istediğini önceden bildirmiş olsa da evde boş oda olmadığını bildirilmesi üzerine Otel Metropel'e geçmek zorunda kalır. Yazarın, seyahat geleneklerine alışkın olduğu buradan da anlaşılmaktadır. Seçtiği ev ve otel şehrin tiyatrolarına, lokantalarına ve ünlü mekanlarına yakınlıklarıyla meşhurdur. Yazar, eğer maddi olanaklar el veriyorsa İngiltere'de mutlaka büyük otellerde kalınması gerektiğinden bahsetmiştir. Çünkü eğer böyle bir otelde kalınırsa insana verilen değeri yakından hissetmek mümkündür. Öncelikle büyük bir otelde kalındığında araba parasını otelin ödediğinden bahsetmiştir. Bunun büyük otellerde bir gelenek olduğunu vurgulamıştır. Daha sonra görevli personel yolcuları karşılayıp onların isteğine göre bir oda ayarlamakla mükelleftir. İngiliz otellerinde giriş katındaki odaların daha pahalı olduğunu çünkü bu odaların otelin gazino ve eğlence yerlerine daha yakın olduğunu ve girişte oldukları için daha göz alıcı hazırlandıklarını anlatmıştır. Otel odasındaki eşyaları da tek tek sıralayan yazar İngiliz mobilyalarının asaletinden de ayrıntılarıyla bahsetmiştir (Akgün, 1987, s. 40).

İngilizlerin yeme-içme kültürlerine önceden hâkim olan Ebüzziya Tevfik, böyle bir otelde yemek için iyi giyinmenin öneminden bahsederek frak giymeye karar verdiğine değinmiştir. Fransızların yemeğe giderken iyi giyinme zorunluluğunu giderek terk ettiğini ancak İngilizlerin geleneklere çok bağlı bir millet olarak sıkı sıkıya geleneği takip ettiklerini belirtmiştir. Yazar, Avrupalıların frak giymekteki amaçlarının yeknesak bir görüntü elde etmek olduğunu iddia eder. Aslında askeri sınıftan gelen üniforma giyme anlayışına benzettiği bu gelenek, toplumsal bir sınıfı işaret etmektedir (Akgün, 1987, s. 42).

Erkekler için daha basit görünen bu giyim meselesi kadınlar için daha girift bir hal almıştır. Erkekler için gülünç olmadığı sürece her renk kıyafet ve ceketle lüks salonlarda yemek yemek mümkünken kadınların tek tip, önden göğüslere kadar ve sırttan da kürek kemiklerinin altına kadar dekolte olan uzun elbiseler giymek elzemdir. Her renk elbise giymek serbest olsa da asil bir sınıfa mensup olduğunu göstermek ve daha çok itibar görmek isteyen kadınlar siyah ve beyaz rengi tercih etmektedir. Kadınlar için dirseğe kadar uzayan bir eldiven takmak ve mücevherlerini de bu eldivenin üzerinde tutmak zorunluluğu vardır. Başın açık olması, başa mücevher ya da çiçek dışında bir şey takılmaması da kadınların sınıfını gösteren diğer detaylardandır (Akgün, 1987, s. 43).

Ebüzziya Tevfik, Avrupalıların görgü kurallarına sıklıkla değinmiştir. Böylece Avrupa'yı ziyaret eden diğer Osmanlıların yabancılık çekmemelerini sağlamayı hedeflemiştir. Örneğin asansörün teknolojisini uzun uzun anlattıktan sonra, asansöre binen bir kadın varsa hangi sınıftan olursa olsun erkeklerin şapkalarını çıkarıp saygılı bir şekilde ona yer vermeleri gerekliliğinden bahsetmiştir. Otel salonlarında kimsenin yüksek sesle konuşmadığını, çalışanların çoğunun Fransızcaya da hakim olduğunu ve iletişim kurmaya çok açık olduklarının da altını çizmiştir (Akgün, 1987, s. 46).

Ali Kemâl, *Paris Musâhabeleri*'nde *En Müessir Noksân-ı Terbiyemiz* başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Bu yazıda Osmanlı halkını en noksan gördüğü yer ise güzel sanatlara olan ilgisizliğidir. Avrupa'nın eğitim programlarında öğrenciler mutlaka güzel sanatlarla ilgilenmeye yönlendirilmektedir. Yazar, Osmanlı Devleti'nde sanata olan mesafenin gündelik hayata nasıl yansıdığını özetlemiştir. Örneğin İstanbul bütün Avrupa'da tabiatı itibariyle belki de en güzel şehirdir. Ancak bu tabii güzellik beşerin

ilgisizliği nedeniyle yeterince görünür hale gelememektedir. Sanata yakınlık, ruhu doyuran ve güzelliği aramaya iten en güçlü sebeptir. Yokluğu ise insanı, doğayı, mekânları velhasıl her şeyi çirkinleştirir:

Niçin böyledir? Çünkü minelezel bir terbiye-i bediadan bir terbiye-i bediadan, bir tehzib-i bedayi'den mahrumuz. Bizde de bu mahrumiyet oldukça şehri emânını, ya Nafia Nezareti 'Kim ne yaparsa yapsın, sokaklarımız hep böyle berbad. Evlerimiz sade hâricen değil, dâhilen de hep böyle perişan kalır, zorla güzellik olmaz, mesel-i mârufu rânâ mâ-sadak hâlimizdir.

Güzellik halkan ve âdeten güzellik bir kavme medîd bir terbiye ile, ciddi bir tehzib ile ilka edilir. O da ibtidâ-yı emrde eftâlimizden, mekâtîb-i ibtidâiyemizden işe başlamakla, son derece derece medaris-i sairimize, nihayet bütün halkımıza geçmekle olur (Yeşil, 2014, s. 110).

Ali Kemâl, Avrupalıların sosyal yaşamlarına dair de önemli gözlemlerde bulunmuştur. Avrupalıların yarışlara çok düşkün olduğunu, bunu bir turizm nimetine çevirdiklerini aktarmıştır. Önemli turnuvalara yurt dışından hatta Amerika'dan bile misafirlerin geldiğini belirtmiştir. Bu yarışların duyurusu ve reklamı için özel bir çaba harcanmaktadır. Hatta yarışların duyurulduğu ayrı bir gazete çıkarılmaktadır (Yeşil, 2014, s. 134). Bütün bu çaba günümüz spor müsabakalarının arkaik bir örneğidir. Ancak Ali Kemâl o dönem için bunu kültürel bir aktivite olarak anlatmıştır.

Ahmet Mithat, uzun tren yolculuklarında Avrupa insanına dair çok gözlemlerde bulunma şansı yakalamıştır. Fransızca bildiği için Fransızca konuşulan yerlerde rahatça iletişim kurabildiğinden Fransızları kendisine daha yakın bulmuştur. Fakat Almanlar için aynı şekilde hissetmemektedir. Almanlar o dönem Alsace Lorraine'deki egemenlik meselesi yüzünden Fransızlarla savaş halindedir. Ahmet Mithat yalnızca Fransızca konuşabildiğinden Almanlarla anlaşamamıştır. Bir yandan da milliyetçilik anlayışı Avrupa'da giderek kabul gören yeni bir politika halini almıştır. Halen ümmetçi olan bir devlete mensup olan Ahmet Mithat için bu yeniliğe adapte olmak kolay olmamıştır.

İşte Kolonya'da benimle Fransızca mükalemesi mucib-i tesliyet olan zatin mutlaka Rus olması lazım geleceğini şive-i ifadesinden anladım ki Alman, İngiliz, İtalyan falan olsaydı elbette şive-i ifadesi bana o milleti de anlatacaktı. Zaten Almanlar için Fransızca söylemeye tenezzül yok ya! Hele bu Kolonya Almanlarının Fransız lisanına karşı âdeta bir istikrahta bulduklarını da bu adamdan haber aldım (Pala, 2015, s. 105).

Birçok yazarın değindiği gibi Ahmet Mithat Efendi de Avrupalıların kaliteli üretim yaptıklarına işaret etmiştir. İstanbul'dan yanına aldığı kıyafetler kısa süre içerisinde eskimiş ve yazarı zor durumda bırakmıştır ancak Fransa'dan aldıkları uzun süre dayanmıştır. Ancak kaliteli üretimin maliyetleri çok yüksek olduğundan satış fiyatları da Osmanlı'da olduğundan kat be kat fazladır (Pala, 2015, s. 85).

Ahmet Mithat Efendi gezdiği Avrupa şehirlerinde tarım ve hayvancılık alanındaki gelişmelere de dikkat etmiştir. Tarım alanında Avrupalıları Osmanlı'dan ileri görmemektedir. Sergilerde gördüğü tarım makinalarının yalnızca çok büyük çiftliklerde kullanıldığını, makinaların henüz Avrupa'nın geneline yayılmadığını kaydetmiştir. Bu anlamda Osmanlı, coğrafyanın avantajını kullanmaktadır. Avrupa yeterince güneş görmediği için alınan mahsul de tatmin edici olmamıştır. Ahmet Mithat'ın bu dikkatleri Avrupa ile Osmanlı'nın yarışabilecekleri yerleri belirlemesi açısından önemlidir. Yazar, ekonomik olarak Avrupa'ya yetişmek için halihazırda başarılı olan alanlar üzerinde durulup geliştirilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Bazı tarlalara küme küme gübre dökülmüş olduğundan bunların gübresiz ziraat edemedikleri anlaşılıyorsa da evvelce dahi arz etmiş olduğum veçhile Avrupa'nın buğday mahsulü henüz tarlalardan kaldırılmamış olup sapların tülü yarım metreden ziyade tahmin olunmadığı cihetle şundan bir bereketsizlik istidlal olunur. Zira bizim gözlerimiz insan beline kadar çıkan ekinlere alışmış olduğundan Avrupa'nın kiler pek cılız görünüyorlar. (...) Elhasıl geçip gördüğümüz yerlerde ziraatı pek o kadar parlak bulamadım. Tahkikime göre Almanya'nın şark tarafları ve bilhassa Prusya'nın şark eyaletleri topraklarının hayırsızlığından dolayı ziraatçı daha geride olarak ahali pek fakirmiş. Ekseriya Amerika'ya hicret eden senevi yüz binlerce ahali dahi bu fakir eyaletlerden çıkarılmış. (Pala, 2015, s.100-101).

Ahmet Mithat, ticarete başarılı olmak için coğrafi avantajların iyi değerlendirilmesi gerektiğinin farkına varmıştır. Örneğin İsveç-Norveç Krallığı denizcilikte kendilerini çok ileri götürmüşlerdir. Denizi ulaşımında etkili şekilde kullandıkları gibi deniz ürünlerinden gıda açısından da faydalanmaktadırlar. Denizciliğe verdikleri önem onların makine sanayiini de etkilemiş ve giderek daha sağlam gemiler yapmaya başlamışlardır böylece askeri anlamda da gelişme kaydedilmiştir. Osmanlı'da da ilerlemenin ancak bu gibi avantajların farkına varılarak elde edileceğini düşünmüştür (Pala, 2015, s. 189).

Ahmet Mithat Efendi 1889 yılında Avrupa'ya Müsteşrikîn Kongresi için gönderilmiş ve kendi ifadesiyle üç ay süren bu Avrupa seyahatini ayrıntılarıyla *Avrupa'da Bir Cevelan* adlı eserinde yazmıştır (Pala, 2015, s. 21). Yazarın yeni kültür ve medeniyetleri tanımaya açık olması gündelik hayata dair izlenimlerini ayrıntılarıyla yazmasını sağlamıştır. Yolculuğunu en başından kaleme alan yazar, Avrupa'da sınırların sıkı sıkıya korunduğundan bahsederek yolcuların yanlarına kesinlikle fazla eşya almaması konusunda ikaz etmiştir. Avrupa içinde seyahatlerin bir nebze daha rahat olduğundan bahseden yazar, oraya Doğu'dan giden yolcuların çok daha sıkı bir şekilde tetkik edildiğini ve bunun can sıkıcı bir seviyede olduğunu anlatmıştır (Pala, 2015, s. 25).

Ahmet Mithat Efendi, yolculuğunun başlarında birçok şehirden geçmesine rağmen içlerinde en çok Marsilya'dan bahsetmiştir. Marsilya'da yolların çok muntazam olması yazarın dikkatini çekmiştir. Ona göre medeni bir şehirde ulaşım için birden fazla seçeneğin olması gerekmektedir. Ulaşımındaki çeşitlilik insanların hayatlarını kolaylaştırdığı gibi ekonomiyi de canlandırmaktadır. Çünkü böylece şehir dışından gelen mamuller kolayca şehrin her tarafına dağılmaktadır. Sokakların düzeni de o büyük arabaların geçmesine izin verecek şekilde ayarlanmaktadır. Bu da şehrin genel görüntüsünün ferah ve müreffeh olmasını sağlamaktadır (Pala, 2015, s. 74).

Birçok yazarın değindiği gibi Ahmet Mithat Efendi de Avrupalıların kaliteli üretim yaptıklarına işaret etmiştir. İstanbul'dan yanına aldığı kıyafetler kısa süre içerisinde eskimiş ve yazarı zor durumda bırakmıştır ancak Fransa'dan aldıkları uzun süre dayanmıştır. Ancak kaliteli üretimin maliyetleri çok yüksek olduğundan satış fiyatları da Osmanlı'da olduğundan kat be kat fazladır (Pala, 2015, s. 85).

Ahmet Mithat Efendi gezdiği Avrupa şehirlerinde tarım ve hayvancılık alanındaki gelişmelere de dikkat etmiştir. Tarım alanında Avrupalıları Osmanlı'dan ileri görmemektedir. Sergilerde gördüğü tarım makinalarının yalnızca çok büyük çiftliklerde kullanıldığını, makinaların henüz Avrupa'nın geneline yayılmadığını kaydetmiştir. Bu anlamda Osmanlı, coğrafyanın avantajını kullanmaktadır. Avrupa yeterince güneş görmediği için alınan mahsul de tatmin edici olmamıştır. Ahmet Mithat'ın bu dikkatleri Avrupa ile Osmanlı'nın yarışabilecekleri yerleri belirlemesi açısından önemlidir. Yazar, ekonomik olarak Avrupa'ya yetişmek için halihazırda başarılı olan alanlar üzerinde durulup geliştirilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Bazı tarlalara küme küme gübre dökülmüş olduğundan bunların gübresiz ziraat edemedikleri anlaşılıyorsa da evvelce dahi arz etmiş olduğum veçhile Avrupa'nın buğday mahsulü henüz tarlalardan kaldırılmamış olup sapların tülü yarım metreden ziyade tahmin olunmadığı cihetle şundan bir bereketsizlik istidlal olunur. Zira bizim gözlerimiz insan beline kadar çıkan ekinlere alışmış olduğundan Avrupa'nın kiler pek cılız görünüyorlar. (...) Elhasıl geçip gördüğümüz yerlerde ziraatı pek o kadar parlak bulamadım. Tahkikime göre Almanya'nın şark tarafları ve bilhassa Prusya'nın şark eyaletleri topraklarının hayırsızlığından dolayı ziraatçı daha geride olarak ahali pek fakirmiştir. Ekseriya Amerika'ya hicret eden senevî yüz binlerce ahali dahi bu fakir eyaletlerden çıkarılmış (Pala, 2015, s.100-101).

Ahmet Mithat, Almanya'dan Stockholm'e tren yolculuğu boyunca zaman zaman kendisini yalnız hissetmiştir. Bunun en önemli sebebi Avrupalılarla Türklerin farklı yapılarıdır. Yazara göre Avrupalılar mesafeli olmayı medeniyetin temel taşı olarak görmektedirler. Halbuki Ahmet Mithat nazik olduğu sürece samimi olmanın bir zararı

olmadığını düşünmektedir. Osmanlı medeniyetine has bu insanî özelliğin Türk insanında çok belirgin olduğunu vurgulamış ve Türk insanını diğer milletlerden üstün kılan bir özellik olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur.

Zihnim döne dolaşa ahlak ve adet-i Osmaniyemize intikal eyledi. Canım Osmanlılık! Her ciheti ulüvv-i cenapla müzeyyendir. Şimdi şu vagonla memalik-i Osmaniyede seyr ü seyahat olsa velev ki içinde bulunanlarla muarefem olmasın! Herhangisine:

- Yahu! Ben tütünümü kaybetmişim! Bana bir sigara inayet buyurunuz, diyecek olsam asla diriğ etmezler. Diriğ ne demek? Bana bir de değil birkaç sigara ikramıyla kendilerini bahtiyar bulurlar. Cihanda Osmanlılar kadar inayetskâr bir millet daha tasavvur olunabilir mi? Buradaysa prezante olunmamış; bulunduğum adamlara merhaba demeye bile hakkım yoktur. Mazallah bir sigara isteyecek olsam arsızlığıma, dilenciliğime haml olunur. Vermemekten maada ihtimal ki beni tahkir ederler. Öyle ya! Tütünün bu kadar müptelası olduğuna göre insanın her şeyden evvel onu düşünmesi tedarikli bulunması lazım gelir (Pala, 2015, s. 111).

Ahmet Mithat, Avrupa'ya yalnız oranın kültür ve medeniyetini öğrenmek için gitmemiştir aynı zamanda orada Osmanlı kültürünü yansıtmak için bulunduğunu söylemiştir. Ona göre gurbette yapılacak en 'tatlı' şey kendi memleketini, dinini, milletini, devletini anlatmaktır (Pala, 2015, s. 117). Kendisinin Avrupa'ya bir nebze de bu sebepten gönderildiğine inanmıştır.

Ahmet Mithat Avrupa insanını ve Şark insanını ayıran bir diğer özelliğin alınan terbiye usulünde olduğunu kaydetmiştir. Avrupalılar için en büyük nezaket göstergesi kimseye yük olmamaktır. Oysa Şark'ta ikramda bulunmamak nezaketsizliktir. Tren yolculuğu sırasında tanıştığı Avrupalı bir arkadaşına yemek ısmarlamak istemiş ancak bunun bir sınır ihlali olacağını düşündüğünden bundan çekinmiştir. Çünkü sevilen bir kişiyi yedirip içirmek Şark memleketlerinde bir samimiyet ifadesiyken Garp memleketlerinde yanlış anlamalara sebep olabilmektedir. Bu yüzden yazar bütün davranışlarını onların zihin dünyasında tartarak sonuçlandırmıştır. Kendisini zor durumda bırakacak davranışlarda bulunmamaya çalışmıştır.

Kendisi Avrupalıların en terbiyeli adamlarından olarak bu terbiyenin birinci muktezası da refikine asla bâr olmamaktır. Bir iki defa birlikte ekl ve şürbde bulunduğumuzdan ve bizim ahlak-ı Şarkiyeye ve İslamiyemize iktizasınca bu misilli eklerde ve şürblerde refiklerimizin masarifini vermek bir ikram addedildiğinden masarif-i vakıanın benim tarafımdan tesviyesine müsaade buyurmasını pek çok defa rica eylediğim hâlde mümkün değil kabul ettiremedim. Vakıa Avrupaca hotellerde kahvelerde lokantalarda filanlarda herkesin kendi masarifini vermesi mutatsa da bazı bizim gibi Şarklıların ikramlarını kabul edenler dahi bulunur. Ahval-i Şarkiyeyi bilmeyenlerse böyle bir ikramı kendi nefisleri için hakaret sayarlar. "Yiyip içtiğim ve arzu ettiğim şeylerin tesviye-i bedeline kâfi param vardır. Kimsenin sadakasına muhtaç değilim." tarzında bir fikir ve itikatla ziyadesiyle müteessir olurlar. İşte mühendis arkadaşım da bunlardandı (Pala, 2015, s. 129).

Yazar Avrupa'da Osmanlı'yı, daha da önemlisi Şark'ı temsil ettiğini düşünmektedir. Bu sebeplerle de herhangi bir uyumsuzluğun sonuçlarının Şark'a mal edileceğini hesaplayarak hareket etmiştir.

Ahmet Mithat Kongre'de ortak dil meselesinin birçok açıdan sorun çıkardığını dile getirmiştir. Öncelikle çoğunluğun Fransızca bildiği varsayılarak hazırlanan metinler bu konuda eksiklerin olduğu görüldükçe Almancaya da çevrilmiştir. Ancak Arap ülkelerinden gelenler Kongre'de zorlanmıştır. Bununla birlikte Osmanlıca ve Arapçayı bir tutan yaklaşımlar olmuştur. Ahmet Mithat bu duruma açıklık getirmek istese de Arapça bilgisi yeterli gelmemiş ve istediği örnekleri vermekte zorlanmıştır. Doğu dillerinin birbirine çok benzediğini sanan Şarkiyatçıların tutumu Ahmet Mithat'ın dikkatini çekmiştir. Yazar kendi bilgisince onlara itirazlarını sunmuştur (Pala, 2015, s.164).

Ahmet Mithat, ticarete başarılı olmak için coğrafi avantajların iyi değerlendirilmesi gerektiğinin farkına varmıştır. Örneğin İsveç-Norveç Krallığı denizcilikte kendilerini çok ileri götürmüşlerdir. Denizi ulaşımda etkili şekilde kullandıkları gibi deniz ürünlerinden gıda açısından da faydalanmaktadırlar. Denizciliğe verdikleri önem onların makine sanayiini de etkilemiş ve giderek daha sağlam gemiler yapmaya başlamışlardır böylece askeri anlamda da gelişme kaydedilmiştir. Osmanlı'da da ilerlemenin ancak bu gibi avantajların farkına varılarak elde edileceğini düşünmüştür (Pala, 2015, s. 189).

Ahmet Mithat Efendi seyahatlerinde ikamet ettiği otellere de uzun uzun yer vermiştir. Bundaki maksadı Şark memleketlerinde seyahat kültürünün neden geride kaldığına dair bir farkındalık yaratmaktır. Avrupa otellerindeki düzen ve kurumsallaşma Şark'ta sağlanamamıştır. Ancak bundan da öte yazarın özellikle üzerinde durduğu husus temizlik meselesidir. Şark'ta seyahatlerin konforsuzluğu otellere de yansımaktadır. Bütün bu süreçler birbirini tamamlamaktadır.

Filvaki seyahat hususunda en ziyade itina edilecek şey temizliktir. Bizim Şark taraflarının seyahatleri kâh araba kâh hayvan meşy ü hareketiyle gayet batî olduğu gibi ekseriya hanlar, kervansaraylar ve köylü kulübeleri de murdar olduğundan temizlik meselesi pek güçtür. Hatta bu hâl Avrupa için bile calib-i nazar-ı ehemmiyettir. Avrupa'nın hotellerinde temizliğe son derece kadar riayet olunursa da eğer insan kendi nezahet ve taharet-i şahsiyesine kemal-i itinayla ehemmiyet vermeyecek olursa nezafetsizlik cezasını pek çabuk görür. Bu ise yalnız kehlelenmekten ibaret değildir. Sıhhat-i vücudunu da tehlikeye duçar etmesi muhtemelat-ı karibedendir (Pala, 2015, s .208).

Ahmet Mithat Efendi, kendi deyimiyle çeşit çeşit Avrupalı ile görüşükten sonra Avrupalıların İranlı, Mısırlı ve Osmanlıları kısmen medeni birer millet olarak gördükleri üzerinde durmuştur. Yazarın *kısmen* diye özellikle belirtmesi giyim-kuşam hususundaki bazı dikkatlerinden dolayıdır. İran, Mısır ve Osmanlılar millî kıyafetlerinde Avrupaî bazı değişikliklere gitmişlerdir. Yazar bunları çok ayrıntılandırmamıştır. Ancak Avrupa seyahati sırasında halkın arasında dolaşırken Osmanlı'dan giden heyetin kıyafetlerinden ötürü yargılanmadıklarını belirtmiştir (Pala, 2015, s. 247).

Kongre esnasında fikirlerini Fransızca 'da ne kadar iyi ifade ederse etsin yerel giyimli kimselere pek fazla söz verilmediğine dikkat eden yazar Yazılar ve Güzel Sanatlar Akademisi üyesi Mösyö Schefer'a bunun neden kaynaklandığını sormuştur. Mösyö Schefer, kıyafetin his, davranış ve tutum üzerinde çok büyük bir etkisi olduğu kanaatindedir. Kongre'deki birçok Avrupalı da Mösyö Schefer'le aynı görüştedir. Kıyafetleri Avrupalılara benzeyen Batı-dışı milletlerle Avrupalılar daha büyük bir yakınlık içerisine girmişlerdir (Pala, 2015, s.248).

Ahmet İhsan, İstanbul- İzmir- Midilli- Sakız- İtalya Cerigo- Sicilya- Mesina adası güzergahından Fransa'da Marsilya'ya ulaşmıştır. Oradan Paris'e ise trenle geçmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 10) Yazarın İstanbul- Marsilya yolculuğunu anlattığı kısımda lüks bir yerde kaldığı anlaşılmaktadır. Gemi içerisinde az sayıda Şarklı olduğundan giyim kuşama da dikkat etmesi gerekmiştir. Yazarın en çok hayıflandığı durum ise her gün tıraş olma zorunluluğudur. Çoğunluk Avrupalı olunca yemeklerde bir araya geldiği insanlar arasında ayırım görmemek için dış görünüşe henüz yolculuk esnasında dikkat etmeye başlamıştır (Servantie ve Gündoğdu, s. 12). Yazar yalnızca Yunanistan'da gemiden indiklerini anlatmıştır. Marsilya'da ise güvenlik kontrolünden geçmiştir. Marsilya'da gümrük güvenliğinin haddinden fazla sıkı tutulduğunu duyduğu için tedirgin olsa da az eşya ile bu yolculuğa çıktığından ve tütün kullanmadığından kontrolden kolayca geçtiğini belirtmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 17). Avrupa'nın kendi ürettikleri mamulleri sınırdan sokmaması birçok yazarın değindiği bir konu olmuştur. Özellikle tütün kullananlar için sorun daha da büyümüştür.

Ahmet İhsan'ın Marsilya -Paris arasındaki medeniyete dair ilk izlenimi seyahat kolaylığıdır. Avrupa'nın her yerine demiryoluyla kolayca ulaşılabilir olmasına hayret etmiş ve sık sık Osmanlı'da o yolu kaç saatte kat edilebileceği hakkında bilgi vermiştir

(Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 25). Ahmet İhsan gezisini yalnız planlamıştır. Daha önce Avrupa'ya gitmediği için ve yanında bir rehber bulunmadığı için oteller hakkında bilgi sahibi olmamak onu tedirgin etmiştir. Ancak sonra fark ettiği ve çok takdir ettiği bir usulle karşılaşmıştır. Şehirler arası gittiği trenlerde yolcular için hazırlanmış çok ayrıntılı rehberler ve haritalar vardır. Bu rehberler sayesinde gideceği yerlere, kalacağı otellere karar vermekte zorlanmamıştır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 27).

Ahmet İhsan, Paris'te otuz dokuz gün kalmıştır. Paris'i pahalı bulduğu için sürekli olarak nam sahibi otellerde kalmak bütçesini zorlayacağından Avrupa'da yaygın olan oda kiralama usulünce bir ev tutmuştur. Yazarın Paris'teki bu anlayıştan pek hoşlanmadığı açıktır. Apartman anlayışının orada yaygınlaşmaya başladığı anlaşılmaktadır. En çok iki üç katlı evlerde ya da köşklere yaşamaya alışık Şarklı için apartman hayatının uygun olmadığını dile getirmiştir. Hatta yazara göre Avrupalılar da bu usule aşırı pahalılıktan dolayı geçmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 30-31). Yazar çoğunlukla yedi katlı olan bu binaların en alt katlarının daha pahalı olduğunu dile getirmiştir. Merdiven çıkmayı ve daha karanlık olan çatı katında kalmayı kabul edenler ise daha ucuza oturabilmektedir. Ahmet İhsan bütün bunlara rağmen Paris'in ortasında tuttuğu odada sabah bülbül sesiyle uyandığını anlatmıştır. Buna dikkat çekmesinin sebebi medeniyetçe en ileride olan bir şehirde yeşillikler içinde ve kuş sesleriyle uyanmıştır. Binalar ve şehir planlaması doğayla iç içe yaşamı önemseyerek ve insan ihtiyaçlarını önceleyerek tasarlanmıştır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 34).

Ahmet İhsan, Paris'te çok fazla bulvarın olduğundan söz etmiştir. Bulvarlarda oturup dinlenmek için, etrafı seyretmek için birçok alan bulunmaktadır. Kafelerin sandalyeleri sokağa taşar böylece bulvarı izlemek kolaylaşır. Bulvarlarda çeşitli heykeller ve tarihi vakalara ait imgeler bulunmaktadır. Etraflarındaki küçük tabelalar üzerinde eserin ne amaçla orada gösterildiği anlatılmaktadır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 39). Şehri bütünüyle tanımak isteyen bir turist için Paris kitap gibi kendini açmaktadır. Ahmet İhsan da diğer yazarlar gibi Paris'in düzenli şehir hayatından çok etkilenmiştir. Trenlerin, arabaların üzerinde hangi hattı takip edeceği yazılı olduğundan kaybolmak pek mümkün değildir. Sokaklar ulaşımın akışını bozmayacak şekilde tertip edilmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 40).

Ahmet İhsan Paris'in eğlence hayatına da değinmiştir. *Paris'te parası olan için en bol şey eğlencedir* diyerek özetlediği Paris eğlence hayatının sınıfsal olduğunu vurgulamıştır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 43). Yazara göre Büyük Opera, Paris'e yabancı biri için en etkileyici mekanlardan biridir. Orada birkaç oyun seyrettiğinden bahseden yazar, bu oyunların sahneleniş tarzından epey etkilenmiştir. Ancak Büyük Opera gibi binalarda yapılan gösterilere özel kıyafetlerle katılma zorunluluğu bu etkinliklere sıklıkla katılamamasına sebep olmuştur. Tiyatroların birinci sınıf, ikinci sınıf diye ayrılmasına da şaşırmıştır. İzlediği bir oyunda sahneye gerçek atların çıkarılması ve dört nala koşuyorlarmış gibi bir sahne düzeni yapılması yazarı şaşırtan bir diğer unsur olmuştur.

Ahmet İhsan, Avrupa'da insanın doğaya hükmetmesine hayran olmuştur. Paris'i dünyanın en güzel şehirlerinden biri olarak gösteren yazar, şehrin içine hiç yoktan bir ormanın inşa edildiğine şaşırmış ve hayran olmuştur. Aslında bu ormanın içindeki hayvanların başka ülkelerden taşındığını, içerisindeki gölün yapay olduğunu bildiğini ancak yine de bu görüntüden etkilendiğini belirtmektedir. Çünkü Avrupa insanının medeniyetle doğayı birleştirebildiğini görmüştür (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 63). Ahmet İhsan, Bulonya ormanının içine girmek için bir kapı kullanıldığından bahsetmiştir. Bu kapıdan bir frank ödeyerek geçen yazar, ormanda vakit geçirmek için dahi para ödemek zorunda olduğunu fark ederek Avrupalıların her şeyin ekonomisini yaratabilecek bir zihin yapısında olduğunu anlamıştır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 67). Aynı durumu daha sonra Avrupa'da mezarlık ziyareti yaparken, kiliselerde ve saray ziyaretlerinde de görüp şaşıracağıdır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 75, 102).

Ahmet İhsan, Paris'e neden medeniyetin başkenti dendiğini kendince açıklamaya çalışmıştır. Ona göre Paris en çok düzenli bir şehir olmasıyla göze çarpmaktadır. Bulvarlar ve yollar her zaman temiz olmasının yanı sıra bakımları da düzenli olarak yapılmaktadır. Yazar kalabalığın arasında tamircilerin büyük bir gayretle çalışarak bozulan yolları hızla tamir ettiğini belirtmiştir. Şehrin içine sonradan yapılmış park ve bahçeler yüzyıllardır oradalarmış gibi doğal görünmektedir. Ancak bu parkların içindeki havuzlara, heykellere ve müzelere de aynı derecede ihtimamla bakılmaktadır. Paris'te toplu taşıma ve hususi arabalar da büyük bir nizam içerisinde. Paris kalabalık bir şehir olmasına rağmen taşımacılığın ilerlemesi, halkın sırasını beklemeye alışkın olması gibi sebeplerle kurulan düzen aksamadan ilerlemektedir. Yazara göre Paris'in en önemli

özelliklerinden bir diğeri ise asayişin güçlü bir şekilde sağlanmasıdır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 135). Ahmet İhsan Avrupa’da pazarlık usulünün olmadığına değinmiştir. Ona göre Paris esnafı çok saygılı ve nazik davranmaktadır. Paris esnafındaki bu tutuma diğeryazarlar da değinmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 136). Bundan da anlaşılıyor ki o zaman için Avrupa’nın en önemli başkenti olan Paris’te ticaret geliştikçe umuma hitap edecek bir tavır da kendiliğinden gelişmiştir.

Ahmet İhsan, Paris seyahatinden hemen sonra Londra’ya doğru hareket etmiştir. Bu yolculuk için de deniz yolunu kullanmayı tercih etmiş böylece daha fazla şehir görme şansını elde etmiştir. Londra’da sekiz gün kalan yazar şehrin sürekli kapalı olan havasından şikâyet etmiş ve buradaki seyahat süresini kısa tutmuştur: “Hayır! Londra’ya duhul bir hiss-i lâtif hâsıl edemedi. Kırlar kasvetengiz, şehrim methali sefalet ve kasvetâmîz idi.” (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 159). Yazar binaların yapısını Osmanlı’ya benzetmiştir. Binalar genelde iki üç katlı ve müstakildir. Bu anlamda Paris’teki yüksek binalar ve apartman anlayışı ona daha yenilikçi gelmiştir. Ahmet İhsan Londra’yı büyük bir organize sanayi bölgesine benzeterek, içinde yaşayanları asık suratlı sadece para kazanmaya odaklanmış bir kitle olarak görmüştür (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 220).

Avrupa’da birçok şehirdeki otellerle ve ulaşım şirketleriyle anlaşmalıdır. Böylece seyahate çıkmadan önce bütün konaklamalar ve ulaşım ücretleri önceden ödenir. Karşılığında kupon benzeri kağıtlar alınır ve gidilen otelde oda karşılığı, yemek karşılığı veya vapurda ya da trende bilet karşılığı bu kuponlarla ödeme yapılır. Ahmet İhsan da bu acente aracılığıyla Avrupa seyahatini çok rahat geçirdiğinden sık sık bahsetmektedir. Avrupa’da seyahat etmek ulaşım araçları sayesinde kolay hale getirilmesinin yanı sıra seyahat bir kültür halini de almıştır. Hatta yazar, seyahat etmememin neredeyse ayıp karşılandığını belirtmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 378).

Ahmet İhsan’ın İngiltere’den sonraki durağı Brüksel olmuştur. İngiltere-Brüksel arasındaki yolculuğu esnasında geçtikleri liman şehirlerinin de nüfus, ticaret, kıyafet gibi özelliklerine değinmiştir. Ancak en önemlisi yazar İngiltere’den çıktığı için sevinmiştir. *İnsan alıştığını istiyor* sözleriyle bu durumu ifade eden yazar aydınlık bir gökyüzünü çok özlediğini ve kasvet havasından çıktığını belirtmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 220). Yazar, gezi esnasında İngiltere’deki gibi hislere Almanya’da

da kapılmıştır. Almanya’da da görülmeye değer çok şey olmadığını düşünmüştür. Ama bu yorumda dikkat edilmesi gereken husus yazarın İngilizce ve Almanca bilmiyor oluşudur. İsviçre, Hollanda ve Belçika gibi şehirlerde Fransızca bilenler ağırlıkta olduğu için o şehirlerle ilgili daha ayrıntılı bilgi verebilmiştir. Belçika’da Brüksel’deki heykellerin dahi tek tek ne anlama geldiğini yazarken Almanya ve İngiltere’de daha genel geçer özelliklerden bahsetmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 233). Yazar Belçika ve Hollanda’daki Felemenk halkını güler yüzlü bulmuştur. Paris’teki neşeli tavrı görünce seyahatinden tekrar keyif almaya başlamıştır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 253).

Halit Ziya’nın Batılı biri karşısında utanıp içine çekildiği anlar yalnız *Almanya Mektupları*’nda yazdıkları ile sınırlı değildir. *Saray ve Ötesi*’ndeki anlarından da bu konuya yer vermiştir. Halit Ziya Batılı bir eğitimden geçmiştir. Yalnız ilmi anlamda bir eğitim de değildir, gündelik hayatta onu özgüvenli hale getirecek çok iyi Fransız hocalardan müzik dersleri ve dans dersleri de almıştır (Uçman, 2017, s. 121).

Ancak yine de bir gün Fransız katipleriyle yapılan bir akşam yemeğinde, Fransız katiplerinden birinin iyi eğitilmiş ve güzel eşiyile sohbet etmek isterken, kadının Uşaklıgil’den koşar adım uzaklaşması aynı utanma ve geri çekilme hissine sebep olmuştur.

Fransız asalet ailelerinden birine mensup ve Faubourg St. Germain ananelerine pek sıkı bağlarla merbut bulunan, ekseriyet üzere olduğu gibi belki çocukluk yıllarını rahibelerin idaresinde bir manastırda geçirmiş olan bu güzel genç kadın, kim bilir Şark ve bilhassa Türk hakkında edinilmiş kötü fikirlerle, Garp hayat ve fikrine ne kadar aşına olursa olsun, mademki Türk’tür, şu yanımda oturan ve muttasıl söyleyen adama yüz vermeyi bir nevi, zül addediyordu. Yemek bitince ufak bir baş eğmesiyle fırladı ve sefaret dostlarının yanına seğırtti. Bu küçük vakadan bir can sıkıntısı duymadım, yalnız verilecek hükmü zihnen, “Ne yapalım Şark ile Garp arasında daima böyle bir açıklık bulunacak şekilde!” icmal ettim (Tonga, 2019, s. 312).

Bu örnekte yazarın, Batılı bir kadın karşısında utanma duygusuyla geri çekilmesi ve meseleyi Şark ve Garp’ın çatışması olarak görmesi ilginçtir. Yalnız bu örnek özelinde Halit Ziya’nın şarkiyatçı olduğu düşünülebilir. Ancak Saray ve Ötesi’ndeki bir başka hatırası ise bu fikri çürütmektedir. Hindistan gelen bir “Melike” beraberinde hizmetkarlarını ve kendi aşçısını getirmiştir. Sarayda kendisi için hazırlanan daireden pek çıkmayıp kimseyle iletişim kurmamıştır. Halit Ziya mihmandar aracılığıyla Melike hakkında fikir sahibi olmuştur. Bu örnekte ilginç olan nokta ise Halit Ziya’nın *uzak*

Şark memleketi diye adlandırdığı Hindistan karşısında Osmanlı'yı bir Avrupa ülkesi olarak görmesidir.

O Hint usulünde pişirdiği şeylerden başka bir şeye el sürmezmiş ve bu yemekler türlü baharatlı o kadar ağır şeylermiş ki mihmandar, kendisine ikram edilen bir yemekten büyük bir mide sancısıyla çıkmış. Bütün hizmetçiler yalınayak gezerlermiş. Uzak Şark memleketlerinde bulunan hilafına hareket edilemeyen bir usul olduğuna vakıftık fakat bir Avrupa seyahatinde aynı usulü tatbikinde ısrar olunuşuna bir geri kalmak fikrine inatla yapışık olmaktan başka mana verilemezdi (Tonga, 2019, s. 494-495).

Halit Ziya Uşaklıgil'in bu kararsızlığı kimlik kargaşasının da bir göstergesidir. Coğrafi olarak daha Doğu karşısında Osmanlı Devleti'ni Batılı kabul ederken, Avrupa karşısında Osmanlı Devleti'ni *Şark* olarak nitelendirmektedir. Bu karmaşa tam olarak medeniyet krizinin bir özeti gibidir.

2.5. SONUÇ NİYETİNE ÇIKARIMLAR

İkinci bölümde analiz edilen hatırat ve mektuplar, ilk bölüme göre farklılık göstermektedir. II. Abdülhamid dönemi politikaları Osmanlı Devleti'nin siyasi varlığında önemli bir zamanı kapsamıştır. Bu dönem Osmanlı entelektüellerinin düşünce dünyasında da büyük bir yarık açılmasına sebep olmuştur. Avrupa'nın medeniyet anlayışı ile Osmanlı Devleti'nin hem dönüşmek isteyen hem de yeniliğe direnen tarafları arasında bir denge kurmak için çabalayan yazarların anılarında da bu çabanın örneklerine rastlanır.

II. Abdülhamid, siyasi kararlarıyla Osmanlı entelektüellerinin muhalefet ettiği bir padişah olmuştur. Jurnalcılık, sürgünler, görevden uzaklaştırmaların yoğun olarak yaşandığı bu dönemde yazarlar çareyi Avrupa'ya kaçmakta bulmuştur. Avrupa'daki yaşamlarını gazetelerde anı ya da mektup olarak yayımlayan yazarların Osmanlı geleneği ile Avrupa'yı buluşturmak için ürettikleri fikirler oldukça dikkat çekicidir. Bu dönemde (1867-1900) Avrupa'da bulunan yazarların Avrupa medeniyetine dair anlatıları ilk bölümdeki hatırlarda olduğu gibi yalnız şehircilik bağlamında kalmamıştır. İlk bölümdeki yazarlar güvenlik, askeriye, şehir yapılanması, eğitim, liyakat vs. gibi temalar etrafında birleşirken bu bölümdeki yazarların etraflarına daha büyük bir dikkatle baktığı ve ona göre bir söylem ürettikleri görülmüştür. Nüfus, yüz ölçümü, coğrafi özellikler gibi hususlar ikinci planda kalmıştır.

Medeniyet bir kavram gibi kullanıldığında o cümlede Batı mutlaka geçmiştir. Doğu'nun da kendine has bir medeniyeti olduğunun henüz farkına varılmamıştır. Batılılaşma süreci ve geçirilen bu ara dönem terakki sözcüğüyle karşılanmıştır. Batı medeniyetin sahibi, Doğu terakki eden olmuştur. Terakki burada bir süreci işaret etmektedir.

Yazarlara göre terakkinin de bazı koşulları bulunmaktadır. Batı'nın gelişimine daha büyük bir dikkatle bakan yazarlar, Avrupalıların ortak bir tarih anlatısı etrafında birleştiğini fark etmiştir. Antik Yunan ve Roma'dan aldıklarını iddia ettikleri demokrasi, hukuk, adalet anlayışlarının üzerine eklenerek Avrupa medeniyeti yaratılmıştır. Sadullah Paşa ve Halit Ziya Uşaklıgil bunu Avrupa'yı anlamanın bir yolu olarak düşünmüşlerdir. Bunun yanında gelişen müzecilik anlayışı, Avrupa'nın köklü tarihini göstermesinin bir başka yolu olmuştur. Yazarlar, İngiltere ve Avrupa'da sarayları görme şansı da yakalamıştır. Sarayların ihtişamı, seçilen mobilyalar, savaş

kalıntıları yazarları büyülemiş ve bir bakıma Avrupa'nın tarihine tanıklık etmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nde henüz bu anlayış olmadığı için aslında kendi tarihleriyle ilgili yeterli bilgiye sahip olamamışlardır. Özellikle Halit Ziya Uşaklıgil tarih yazımındaki eksiklikler üzerine eğilmiştir.

Eğitim konusu bu dönem yazarlarının da söz söylediği bir başka konu olmuştur. Osmanlı Devleti'nde örgün eğitim yayılmaya başlamıştır ancak okutulan dersler ve müfredat meseleleri önemli tartışma alanları açmıştır. Avrupa'daki açık ders sistemi Osmanlı entelektüellerinin dikkatini çekmiştir. Eğitimin bu şekilde özendirilmesi ve halkın merakını uyandırması yazarların gıpta ettikleri bir durum olmuştur. Aynı zamanda kadınların eğitimi meselesi de sıklıkla tartışılmıştır.

Sanatta ve özellikle edebiyatta Batılı türlerin Türk edebiyatında nasıl yer bulacağı gazetelerde olduğu kadar yazarların mektuplaşmalarında da çokça bahsedilen bir konu olmuştur. Lisan meselesi, kavramlara Türkçe isimler düşünmek gibi meseleler hatta Yeni Lisan hareketini hazırlayan konular ilk kez bu dönemde tartışmaya açılmıştır. Örneğin Âli Kemal, halkın numunegâh demek yerine müze demeyi tercih etmesini dil için bir ölçüt kabul etmiştir. Halkın kabul ettiği terimin yaygınlaşmasının önüne geçilemeyeceğini belirtmiştir. Ahmet İhsan ilk kez gördüğü kumsal için önce "kum yaylası" demiş sonra da Fransızca plaj kelimesini kullanmıştır. Aynı dönemin hatırlarında bile dildeki bu değişiklikler şaşırtıcı bir hızla gerçekleşmiştir. Dönem Batı'da ortaya çıkan terimlerin Türkçeleştirilmesi konusu bu dönemde başlamış ve uzun süre de tartışılmıştır.

II. Abdülhamid döneminde Avrupa'da bulunan yazarların en ilgi çekici keşiflerinden biri de Batılıların eşyayla ve mekanla kurdukları bağıdır. Avrupalılar daha o dönemde mekâna kendi damgalarını vurmuş, bir üslup oluşturmuştu. Ebüzziya Tevfik, Sadullah Paşa, Âli Kemal bu duruma hayranlık beslemiş ve kimlikleşmenin bir yolunun bu olduğunu fark etmişlerdir. Doğu'nun eşyaya yalnız işlevsellik açısından yaklaştığını, estetik kaygının önemsiz olduğunu vurgulamışlar ve bunu eleştirmişlerdir. Doğu ve Batı yaklaşımını ayıran en temel özelliklerden biri olarak görmüşlerdir.

Âli Kemal, Avrupalıların kurdukları düzeni göstermekten çok hoşlandığını belirterek ilginç bir benzetme yapmıştır. Batılıların köpek beslemeye düşkün olduklarını çünkü köpeklerin sadık olduğunu söylemiş ve onların aynı zamanda ellerindeki göstermeye de çok hevesli bir yapıda olduklarını vurgulamıştır. Oysa Doğu kedileri severken

onların nankör olmalarına ya da görünür olmamalarına dikkat etmezler. Yazar, Avrupalıların hayvanlarla kurduğu bağı genele yayarak hayatın her alanında Batılıların kendilerini, tarihlerini, kimliklerini, lükslerini ve âdetlerini ortaya koyduğunu iddia etmiştir.

Âli Kemal'in bu farkındalığı 1900'lere yaklaşıldığında giderek dönemin diğer yazarlarında da görülmeye başlanmıştır. Avrupa'ya duyulan salt hayranlık duygusu yerini şüpheli bir tavra bırakmıştır. Balkan Savaşları ve sonrasında yaşananlar Hümanist saydıkları Batı'nın da vahşileşebileceğini onlara göstermiştir. Bu durum Osmanlı entelektüellerinin Batı medeniyeti söyleminde köklü bir değişikliğe sebep olmuş ve milli bir kimlik kazanmak için harekete geçirmiştir.

3. BÖLÜM: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ AVRUPA HATIRALARINDA MEDENİYET ANLAYIŞI

Çalışmanın bu bölümünde 1900’lü yıllardan sonra Osmanlı entelektüellerinin hatırat ve mektuplarında değişen medeniyet anlayışı ele alınacaktır. II. Abdülhamid’in hala tahtta olduğu bu yıllarda, hükümete karşı muhalif tepkilerin arttığı gözlemlenmiştir. Tepkilerin artması II. Abdülhamid’in tahammülünü azaltmış, iktidarının son döneminde daha sert önlemler almaya başlamıştır.

Bu bölümde incelenen hatırat ve mektupların büyük kısmı esaret altındayken kaleme alınmıştır. Sami Paşazade Sezai, Zeynep Hanım, Halide Edip Adıvar ve Selma Ekrem Osmanlı Devleti’nin dağılma döneminde Avrupa’ya ve Amerika’ya kaçmak zorunda kalan yazarlardır. Ziya Gökalp ve Rıza Tevfik ise hükümet tarafından sürgüne gönderilmiştir.

Dolayısıyla onların Avrupa ile kurduğu bağ önceki dönemlerde Avrupa seyahatine çıkan yazarlardan farklıdır. Önceki iki bölümde ise yazarlar kendi istekleriyle seyahate çıkmış ve Avrupa izlenimlerini de kamusal alanda paylaşmışlardır. Çoğunluğu gazetelerde tefrika edilen bu eserlerin temel amacı halkın bu izlenimlerinden faydalanması ve terakkinin sağlanmasıdır. Ancak 1900’lerin ilk çeyreğinde siyasi atmosferin hiç olmadığı kadar sertleşmesi yazarların kamusal alandaki görüntülerini de değiştirmiştir.

Zeynep Hanım, Halide Edip Adıvar ve Selma Ekrem hatıralarını ilk olarak İngilizce yazmıştır. Bu üç kadın birbirlerine yakın zamanlarda yurt dışına kaçmayı planlamış ve başka bir dilde kendilerini ifade etmeyi seçmişlerdir. Üç kadın yazarın hatıraları da Türkçeye çok sonra çevrilmiştir. Kadın yazarların kendilerini başka dilde ifade etme tavrı rastlantısal olamaz. Hitap ettikleri kitle, diğer yazarlarda olduğu gibi, Türk okuyucu değildir. Kendilerini önce Batı’ya tanıtmak istemişlerdir: “Yazarlar, analiz edilen metinlerde, bir yandan Osmanlı/Türk kadınının eski çarpıtılmış temsillerine meydan okurken, diğer yandan yeni tanıştıkları Batılı kadınlarla diyalog kurmayı da ihmal etmezler” (Ezer, 2012, s. 15).

Garbiyatçılık, bir anlamda Batı’nın Doğu hakkında kurguladığı benliklere itirazdır. Kadınların eşleriyle dahi Avrupa seyahati yapmasına izin verilmeyen II. Abdülhamid döneminde tek başına seyahate çıkan bu yazarlar ise Batılı okuru hedefleyerek Şark

kadını yeniden kurgulamıştır. Ancak bu kurgunun çizgileri net değildir. Nitekim Meyda Yeğenoğlu, Doğu'nun Doğululaştırılmasında kadın fantezisinin önemli bir yeri olduğunu düşünmektedir. Erkek yazarların ulaşamadığı peçenin altı, harem ve çarşaf Şarkiyatçılığın kadın kimliğinde şahsileştirilmesinde etkili olmuştur (Yeğenoğlu, 2003, s. 99-103). Avrupa'ya giden kadın yazarların hatıraları buna bir itiraz olarak değerlendirilebilir.

Çalışmanın bu bölümünde, ikinci bölümde de değerlendirilen Abdülhak Hamit, Sami Paşazade Sezai, Halit Ziya Uşaklıgil ve Ahmet İhsan Tokgöz'ün isimleri tekrar anılacaktır. Bu dört yazarın Avrupa'ya dair değerlendirmeleri 1900'den sonra değişmiştir. Abdülhak Hamit ve Halit Ziya Uşaklıgil kurgu olan eserlerindeki kapalı anlatımı sürdürseler de değişen siyasi ve sosyal iklime kayıtsız kalamamışlardır. Abdülhak Hamit, Osmanlı Devleti'nin üst üste savaflara girdiği dönemleri Avrupa'da geçirmesine rağmen yaşanan olayları yakından takip ettiği bellidir. Halit Ziya Uşaklıgil ise I. Dünya Savaşı sırasında Almanya'yı ziyaret etmiş, oradan mektuplar göndermiştir. Tam bir Servet-i Fünun dönemi yazarı özelliği göstererek Almanya'nın savaflan, ağır yara alan, kaybeden yönlerine hiç değinmemiştir. Müttefikliğin önemini bilen yazar için yeni medeni kale Almanya olmuştur. Oysa 1900'lerden önceki yazılarında Paris medeniyetin başkentidir. Sami Paşazade Sezai'nin Avrupa'ya dair fikirleri 1900'den sonra köklü şekilde değişmiştir. Avrupa'nın sömürgeci yapısının yol açtığı savaflan yazarın düşünce dünyasının değişmesinde önemli rol oynamıştır. Ahmet İhsan Tokgöz ise Balkanların Osmanlı Devleti'nden ayrılmasından sonra yaptığı Avrupa ziyaretinde Balkanların konumu üzerine yeni fikirler edinmiştir.

3.1. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİYASAL İKLİMİ

Osmanlı Devleti'nin, Balkanlar'da toprak kaybetmeye başlamasıyla II. Abdülhamid'in iktidarı sorgulanmaya başlanmıştır; İttihat ve Terakki Cemiyeti kendisine daha çok taraftar bulma fırsatı yakalamıştır. Niyazi Berkes, İttihat ve Terakki'nin birden güç kazanmasını şöyle açıklamıştır: “24 Temmuz 1908'de Türkleri, Osmanlıları, Avrupalıları şaşırta bir haber yapıldı. Saray, dağa çıkmış, gerillalaşmış subaylardan Kanun-ı Esâsî'nin yürürlüğe konmasını telgraflarla isteyen bir ultiatom almıştı” (Berkes, 2016, s. 401). O sırada Makedonya'daki ayaklanmaları bastıramayan II. Abdülhamid tahttan indirilme korkusuyla bu ultiatoma olumlu yanıt vermiş ve muhalif halkta geçici de olsa bir zafer havasının esmesini sağlamıştır. Berkes, telgraf sistemini çok iyi kullanan İttihat ve Terakkicilerin yurdun her yerine hızla ulaşarak yerel halk meclislerinin kurulmasını sağladığını belirterek telgrafı zamanın radyosu gibi bir haber kanalı olarak kullanma fikrini yaratıcı bulmuştur (Berkes, 2016, s. 403). II. Abdülhamid'in sarsılmaz iradesi ciddi bir darbe almış, halkın desteğini alan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin söylemleri yayılmaya başlamıştır.

Berkes, II. Meşrutiyet'in ilanını devrim olarak nitelemiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ortaya çok ciddi bir ideoloji koyamasa da imparatorluk sisteminin sonunu getiren tohumların bu girişimden sonra atıldığını iddia etmiştir (Berkes, 2016, s. 405).

Şerif Mardin ise II. Meşrutiyet'in ilanını başka açıdan değerlendirmiştir. O dönem Japonların Rusları yenilgiye uğratmaları, Osmanlı entelektüellerinin zihnindeki benlik anlayışının belirginleşmesini sağlamıştır. Japonlar gibi kendi geleneğine bağlı kalarak güçlü olmanın bir yolu aranmaya başlanmıştır. Bu düşünce yapısına en uygun çerçeveleri Mehmet Akif Ersoy ve Ziya Gökalp gibi yazarlar belirlemiştir (Mardin, 1991, s. 18-19).

II. Abdülhamid döneminin sonu gelirken artık eğilim değişmiştir, Osmanlı entelektüellerinin medeniyet-i hazıra dedikleri Avrupa medeniyeti anlayışını bütün yönleriyle kabul etmek şiddetle karşı çıkılan bir düşünce olmuştur. Balkan Savaşları, Osmanlı entelektüellerini ciddi şekilde travmatize etmiştir. II. Meşrutiyet'in iyimser havası dağılmış, imparatorluğun kesin olarak dağılacağı düşüncesi kendisini göstermeye başlamıştır.

Halil İnalçık Rumeli'nin kaybedilmesini ve oradaki Müslümanların göç etmek zorunda kalmasının Türkleri derin bir umutsuzluğa sürüklediğini ve Türk milliyetçiliğinin doğuşunun da bu duruma olan tepkiden kaynaklandığını savunmuştur (İnalçık, 2002, s. 101).

1878 Berlin Kongresi, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar üzerindeki siyasi haklarına ciddi bir darbe olmuştur. Ancak 1908'e kadar statüko korunmuştur (Özden, 1994, s. 361). İttihat ve Terakki'nin yurda getirdiği olumlu hava ve umutlu gelecek düşüncesi Balkanlarda baş gösteren karışıklar sebebiyle dağılmaya başlamıştır. Rusya, Şark meselesini tekrar açmış, İtalya ile beraber hayati çıkarları üzerine düşünmüş ve Slav birliği fikrini harekete geçirmiştir. Aslında Osmanlı Devleti'nin Avrupa toprakları üzerinde güçlü egemenlik hakları yoktu. Örneğin Bulgaristan ayrı bir prenslik olmuştu. Rusya, Avusturya hanedanlığı olan Habsburg'un Balkanlar üzerinde giderek güçlenen hakimiyetine karşı koymak istemişti, fakat Slav Birliği fikri Balkanların bloklaşmasında etkili oldu, Balkan Savaşları Rusya'nın da kontrolünden çıkmış oldu. (Özden, 1994, s. 361-362).

Balkan harbi daha doğrusu hezimet, çok uluslu Osmanlı devlet modeli ve bu modelin devamını hedefleyen "İttihad-ı Anasır" siyasetine darbe indirmiştir. Başka bir deyişle, 1913'lerin Osmanlı İmparatorluğu Balkanlardaki gayri müslim unsurların yitilmesiyle Türk nüfusun genel nüfus içindeki payının görece yükseldiği, Balkanlardaki siyasal statünün milliyetçilik temelinde yeniden oluşturulduğu bir çerçeveye sahipti. Yeni durum Türkçülüğün Osmanlı idealleri üzerinde hakimiyet kurmasına vesile olmuştur (Özden, 1994, s. 364).

Yazarların hatıralarında 1900'ün ilk çeyreğinde yaptıkları seyahatlerde Balkanlara özel bir yer ayırdıkları görülür. O dönemlerde henüz Türkçülük düşüncesinden uzak sayılabilecek Ahmet İhsan Tokgöz'ün ve Cenap Şehabettin'in dahi Balkan gezilerinde mazinin şanlı günlerine özlem duyduğu görülecektir. Balkanlar, onlar için artık sahipsiz kalmış topraklar gibidir. Aynı yazarların Balkanlara dair bir gözlemi de tıpkı Osmanlı'nın Doğu ve Batı arasında kalan belirsiz konumu gibi Balkanları da geçiş döneminde görmeleridir. Böyle düşüncülerinin bir sebebi de Balkanları halen Osmanlı'nın benliğine ait bir parça gibi algılamalarındandır, hatta kimi zaman Şark diye nitelemektedirler.

Ahmet Cevad, Balkan Mezalimi Neşri Vesaik Cemiyeti'nde İttihatçı arkadaşlarıyla beraber Balkan Savaşları esnasında yaşanan dramları bir araya getirerek, bir savaş portresi çizmiştir. 1912- 1913 faciası olarak nitelenen bu dönemi birebir tanıklıklarla,

şiiirlerle ve imgelerin montajıyla anlatılan bu eserde Balkan Savaşları'nın Türkleri, bir müstakil millet haline getirme süreci aktarılmıştır (Geçer, 2013, s. 16).

Balkan Savaşları üzerine yapılan çalışmalar da bu uyanışa işaret ederek, bu savaşın Osmanlı kamusal alanında ne kadar derin bir kırılmaya yol açtığına işaret eder. Dönemin yazarları bir yandan felaketin yasını tutarken bir yandan da felaketin müsbet etkisinden, insanları kendi hakikatlerine uyandırmasından bahsederler. Bu savaş(lar)a içkin bir müphemlik var, bir yandan yaralamış, bir yandan da uzun zamandır çaresi aranan bilinç noksanlığına ilaç olmuştur! Birbirine kör ve telif edilemez bu iki hal (zehir ve şifa) Balkan Savaşları'nı düşünürken bizleri iki kere düşünmeye sevk ediyor -bu iki düşünceyi birbirine karıştırmadan, birini diğerinden üstün tutmadan bir arada konuşmalı (Geçer, 2013, s. 17).

Balkan Savaşları'nın ortaya çıkardığı yeni bilinçle Türk kimliği üzerine yoğunlaşan fikirlerin de hatıralara yansımaları olmuştur. Burada şaşırtıcı olan durumlardan biri Balkan Savaşları'ndan hemen sonrasında I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine rağmen o dönemdeki tanıklıklar, hatıralar çok daha az duygusal etki bırakmıştır denilebilir. Örneğin Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*'nda cephede görevlendirilmiş olmasına rağmen, savaşı kadın duyarlılığından uzak bir asker gibi yazmıştır. Özetle Balkan Savaşı etkisi Türk tarihi üzerinde de kişiler üzerinde de yeterince konuşulmamış bir facia etkisi yaratmıştır.

3.2. MEDENİYET, TERAKKİ, İNKILAP

Tanzimat Dönemi'nden II. Abdülhamid'e kadar geçen zamanda sivilizasyon Osmanlı entelektüelleri tarafından Avrupa'nın askeri alanda, şehir yaşamında, güvenlik konusunda, miras işlerinde ve temel haklar konusunda kaydettiği ilerlemeyi imlemektedir. Çalışmanın ilk bölümünde Osmanlı entelektüellerinin Avrupa ile kurduğu bağ resmi siyaseti ilgilendirmektedir. Sefaretnameler, layihalar, risaleler devlete seslenmektedir. Çünkü ancak devlet, kişilerin güvenliğini sağlayıp haklarını teslim edebilirdi. Tanzimat Dönemi metinlerinde önce sivilizasyon olarak geçen medeniyet sözcüğü zamanla şehir düzenini içeren bir anlayışla tamamen Batılı bir kavram olarak algılanmıştır. Batı aydınlanmasından sonra Avrupalılar, kendi kültür ve geleneklerini baskın bir kolonyalist tavırla ve oryantalist bir tutumla Batı-dışı tüm toplumlara kabul ettirmek istemişlerdir. Bu sebeple Osmanlı entelektüel çevrelerinde de Batı'yı medeniyetin tek sahibi olarak görme hali doğaldır. Çünkü Batı'da görünür olmak için bu ön kabule inanmış olmaları gerekmektedir.

İkinci bölümde ise Avrupa'ya giden yazarların daha uzun vakit geçirmeleri etraflarına daha büyük bir dikkatle bakmalarını sağlamıştır. 1870'lerden sonra Avrupa'ya giden Osmanlı entelektüelleri medeniyetin en başta bir devamlılık gerektirdiğini fark ettiler. Avrupa'nın tarihine bakıp köklerini nereden aldıklarına dikkat ettiler. Bir biçimde Yunan ve Roma Uygarlıkları ile bağlantılar kurmaya çalıştılar. Binaların, mekanların Batılıların kendilerine ait imgeleriyle dolu olduğunu görüp bir kimlik yaratıldığını fark ettiler. Doğu'nun eşyanın işlevselliğiyle ilgilendiğini, Batı'nın ise estetikle işlevselliği tamamlandığını gördüler. Batı'da yalnız devlet mekanizmasında değil gündelik hayata da yansımış bir özgürlük ortamının olduğunu farkına vardılar. Bu anlamda gündelik gazetelerde çıkan yazıların iktidar eleştirisini açıkça yapabilmesi onları şaşırttı. Eğitim, öğrenmek isteyen herkese açık bir hak olarak sunulmuştu. Eğitimin yaygın olmasının halkın bilinçlenmesinde ne derecede ciddi bir rol oynadığını anladılar. Özetle bu bir süreçti, bu sürece *terakki* adını verdiler. Bu sürecin terakki olarak nitelendirilmesi, halen medeniyetin Batılı bir kavram olduğu ön kabulüne dayanmaktadır. Batı'nın medeniyetine *medeniyet-i hazıra* dediler. Yapılması gereken bu hazır medeniyeti alıp tatbik etmektir. Bu usul üzerine fikir yazıları gelişti. Terakki, yalnız devlet eliyle

yapılması gereken bir dizi tanzimden ibaret değildi. Toplumun ve devletin birlikte hareket edip terakki sürecini tamamlaması icap etmekteydi.

II. Abdülhamid dönemiyle başlayan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskın rejimiyle devam eden bu bölümde ise, Osmanlı entelektüelleri yıkıcı savaflara tanıklık etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı terakki için gerekli görülmüş ancak yetersiz olmuştur. II. Abdülhamid'in otuz üç yıl süren ve sarsılmaz görünen iktidarının sonu gelmiş ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki son varlıkları Balkanlar kaybedilmiştir. Bu yabancılaşma ve toplumsal travma yeni bir kimlik inşasını gerektirmiştir. Avrupa, Osmanlı entelektüellerinin uzun süre sandıkları gibi artık insanlığın son mertebesi değildir. Batı kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden, sınırlarını tekrar çizen ve Batı-dışı devletleri sömürge toplumları olarak gören bir yapıdır. Osmanlı Devleti'nin kaybettiği büyük topraklar çok uluslu görünümdeki imparatorluk yapısını bozmuştur. I. Dünya Savaşı ise nüfusların daha önce hiç olmadığı kadar önemli hale geldiği bir süreci işaret etmektedir. Osmanlı topraklarında kalan en önemli ve bir araya getirilebilecek nüfus yoğunluğu ise Türklerdir. Bu sebeple yeni kimlik Türklük üzerinden inşa edilmeye başlanmıştır.

Bu bölümde Avrupa'ya giden yazarlar etraflarına baktıklarında; binaların güzelliği, sergilerin ihtişamı, sanatın etkileyici gücünden ziyade Avrupalının kimliğine odaklanmıştır. Özellikle Türkçülük akımının içinde bizatihi bulunmuş yazarlar ve Mustafa Kemal'le dirsek teması olan Halide Edip gibi entelektüeller Batılı anlamda gelişmeleri *inkılap* sözcüğüyle ifade etmeye başladılar. İnkılap, terakki gibi bir süreci, hazır olanı alıp tatbik etmeyi değil, kendi içinden çıkan ama baştan aşağı yeni olan bir devrimi imlemektedir. Terakki, medeniyet, medeniyet-i hazıra gibi sözcüklerin kullanımını elbette tamamen ortadan kalkmış değildir. Çünkü 1900'den sonra çok ciddi siyasi çalkantılar yaşansa da yazarların hepsi politikleşmemiştir. Bütün yazarlar aynı formasyonlardan geçmediğinden Batı'nın medeniyet kutbu olduğuna inanç devam etmekteydi. Ancak Batı artık bütünüyle mükemmel ve hazır bir medeniyet değildi. Batı'nın sahip olduğu teknolojik ve bilimsel gelişmelerin farkında olan yazarlar sadece bu yönlerini alıp geri kalanı Türk kimliği üzerinden kurgulanması için çaba göstermeye başladılar. Medeniyet-i hazıra yerine seçmece bir medeniyet anlayışı gelişmeye başladı.

3.3. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ HATIRALARINA GENEL BAKIŞ

Çalışmanın bu bölümünde ikinci bölümde ele alınan yazarlardan Abdülhak Hamit'in mektuplarına, Sami Paşazade Sezai'nin *Hatıralar ve Gezi Notları*'na, Halit Ziya Uşaklıgil'in *Almanya Mektupları*'na, *Saray ve Ötesi*'ne ve *Kenarda Kalmış*'taki anılarına, Ahmet İhsan Tokgöz'ün ise *Tuna'da Bir Hafta* adlı eserine yer verilmiştir. İkinci bölümde de yer alan bu yazarların bu bölüme de dahil edilmesindeki en önemli neden dönemin şartlarındaki değişikliklerin onların kişisel söylemlerine de yansımalarıdır. Abdülhak Hamit, Servet-i Fünun döneminin en önemli yazarlarından biridir. 1900'lerden önceki anılarında kişisel tarihinin önemli ayrıntılarına yer verirken, 1900'den sonra Türk tarihinin önemli bir evresinden geçtiğini anlamış ve anılarında toplumsal olaylara da yer vermeye başlamıştır. İttihat ve Terakki'nin yaptığı yenilikleri yakından takip etmeye başlayan yazar, Mustafa Kemal'i tanıdıktan sonra Türklerin kaderinin değişeceğini fark etmiştir.

Sami Paşazade Sezai'nin anılarında ise Batı hakkındaki fikirlerinin ciddi manada değiştiği gözlemlenmiştir. Özellikle 1900'den sonraki yazılarında Türkçülük akımından etkilendiği görülecektir. İttihat ve Terakki'ye yakınlaşıp, Mustafa Kemal'i tanıdıktan sonra ise medeniyet yerine inkılap sözcüğünü kullanmaya başlamıştır. İttihatçıların ihtilalci fikirleri yazara inkılabın devrim manasını çağrıştırmıştır.

Halit Ziya Uşaklıgil ise Servet-i Fünun yazarı özelliklerini koruyarak savaş ve ihtilal hakkındaki görüşlerini açıktan paylaşmamıştır. Almanya ile ittifak kurulduğu yıllarda Almanya'da bulunan ve oradan *Almanya Mektupları*'nı tefrika ettiren yazar, savaş döneminin çetin şartlarını göz ardı ederek Almanya'nın medeniyet bağlamında ne kadar ileride olduğunu anlatmıştır. Gazetede tefrika edilen bu yazı dizisi çok eleştirildiği için devamı gelmemiş, yarıda kesilmiştir.

Ahmet İhsan Tokgöz, *Avrupa'da Ne Gördüm*'ü 1891 yılında çıktığı Avrupa gezisinin notlarından hazırlamıştır. *Tuna'da Bir Hafta* ise yazarın 1911 yılında Balkanlar'da yaptığı geziyi konu almaktadır. Ahmet İhsan'ın Tuna kıyısında yaptığı bu gezide Doğu ve Batı karşılaştırmasını daha fazla yaptığı gözlemlenmektedir. Balkan Savaşı'na girilmek üzereyken çıktığı bu seyahatte, Balkan şehirlerinin artık Osmanlı ile ortak taraflarının azaldığını ancak tam olarak Batı'ya da yaklaşmadıklarını fark etmiştir.

Zeynep Hanım, Halide Edip Adıvar, Ziya Gökalp, Rıza Tevfik ve Selma Ekrem ise Avrupa'ya ve Amerika'ya kaçan ya da göç etmek zorunda kalan yazarlardır. Onların hatıralarını yazma amacı daha çok kişisel tarihlerinin tanıklıklarını anlatma gayesindedir.

Mehmet Akif Ersoy, *Berlin Hatıraları*'nı Almanya'ya daveti üzerine yazmıştır. Şiir biçiminde yazdığı eserinde Avrupa'ya karşı Türkleri ve hatta Doğu'yu savunmuş, ittifak içinde olunan Almanlara Batı'nın mezalimini anlatmaya çalışmıştır.

Cenap Şahabettin, *Avrupa Mektupları*'nı İttifak Devletleri rotasını takip ederek yazmıştır. Şiirlerinde kapalı bir üslubu takip eden yazar, gezisini neşeli bir dille yazmıştır. Servet-i Fünun yazarı olmasına rağmen ise sosyal ve milli meselelere ilgili olduğu görülmüştür.

Bu bölümde değerlendirilen yazarların eserlerine kronolojik olarak kısaca değinmek gerekirse:

Abdülhak Hâmit, hatıratını diğer birçok yazar gibi olgunluk çağında kaleme almıştır. Avrupa'ya ilk kez gönderilen yazarlar Avrupa hatıralarını üzerinden çok zaman geçmeden yazıp yayımlamışlardır. Çünkü onların başlıca gayesi kendilerinden sonra Avrupa'da görevlendirilecek kişilere faydalı olmaktır. Bununla birlikte Osmanlı'nın büyük değişim döneminde doğru yönlendirmeler yaparak Türk modernleşmesine katkı sağlamak istemişlerdir. Tanzimat Dönemi'ni tanımlayan "faydalı olma" ihtiyacı Servet-i Fünun'a yaklaştıkça yerini bireyselliğe bırakmıştır. Bu dönemlerde Avrupa'da bulunan Abdülhak Hâmit de hatıratını yalnız kişisel tarihini kayıt altına almak için yazdığını belirtmiştir. Onun hatıratına bakış açısını özetleyen görüşü şu cümlesinde hayat bulmuştur: "Yazılarım bana benden yadigârdır." (Enginün, 2012, s. 252) Yazarın ışık tutmak istediği konulardan bir diğeri de İstibdat yönetiminden çıkan Osmanlı Devleti'nin Milli Mücadele dönemine kadar geçirdiği dönüşümdür. Hatıratında da mektuplarında da çoğu zaman tarihlere yer vermeyen yazarın üzerinden zaman geçtiği için mecburen hatırladığı kadarını yazdığı söylenebilir. Hatta hatıratını ve mektuplarını yayıma hazırlayan İnci Enginün de yazıları bir araya getirirken tarih sırasına koymakta zorlandığını kitabın başında belirtmiştir. Abdülhak Hâmit de konu hakkındaki pişmanlığını hatıratında şu cümleleriyle ifade etmiştir: "O gittikten sonra âlem-i

siyasetin kalbgâhında elbette birçok heyecanlar olmuştur. Maatteessüf şu dakikada hiçbirisini hissetmiyorum, keşki bir vak'anüvis olsaydım!” (Enginün, 2012, s. 252).

Abdülhak Hâmit’in hatıratıyla ilgili yazdıklarından anlaşılıyor ki günü gününe kaleme almadığı anılarını bir araya getirirken bazen mektuplarından faydalanmış bazen de Avrupa’daki görevlerinin başlangıç ve bitiş zamanlarından yola çıkarak kronolojik bir sıraya sokmuştur. Hatıratını ve diğer bütün eserlerini de yalnız kendisi için yazdığını belirtmiştir (Enginün, 2012, s. 387).

Bu hatıratı ise muahharen hafızama müracagil, yazıyorum. Hayfâ ki bâr-ı rüzgâr yahut sıklet-i sinîn hafızaları da bitakat ve muhtac-ı ifakat bırakıyor. Yalnız hafıza-ı a’mâl-i beşerdir ki unutmamak veya anlamamakla mübeşşerdir. Ve bir de galiba yalnız tıfl-ı muhabbete şeyhûhet gelmiyor. O bir şebab-ı sermedîye mazhar olmuş.

Daima o derecede taze vü terdir ki öldükten sonra metrukâtında ezhar-ı bahar görünür, bergüzar-ı eş’âr görünür. Bütün güzellikler onun verese-i hayat-ı rikkatidir. Sanki mezarında yeniden doğmağa başlar, Çünkü o siyah ve sarı bir nefha, bir sada ve bir zâde-i ilham-ı Bâri’dir, İhtimal ki bazıları hatıratında bu kabilden tefekkürâta mahal görmezler. Zaten ahval-i hususiyemden bahsedişimi de becâ görmeyenler vardır. Bense tarih yazmıyorum, fakat uyûb ve zünübümle tarihe geçmek istiyorum. Bundan başka o hâtırat içinde en çok kendimi görmek istediğimi de bilmelidirler. Yazılarım bana benden yadigârdır (Enginün, 2012, s. 252).

Zeynep Kerman, Sami Paşazade Sezai’nin bütün eserlerini üç cilt halinde yayımlamıştır. Birinci cildin önsözünde Kerman’ın İstibdat dönemi diye adlandırdığı II. Abdülhamit döneminde yazar Paris’e kaçmıştır, bu kaçış onun fikirlerini kökten değiştiren tarihin başlangıcı olmuştur (Kerman, 2017, s. V). Sami Paşazade Sezai’nin de içinde bulunduğu hükümet karşıtı Osmanlı entelektüelleri Paris’te ve diğer Avrupa şehirlerinde bir araya gelen yazarlar, Osmanlı Devleti’nin kurtuluşu olduğunu düşündükleri bazı Avrupai fikirlere makalelerinde ve hatıralarında yer verirler. Bu anlamda 1900’lü yılların ilk çeyreği yazarların düşünce dünyasında büyük değişikliklerin olduğu yıllardır. Sami Paşazade Sezai Tanzimat’ın ikinci devrinin en önemli ve üretken yazarlarından biridir. Onun fikir dünyasının değişimi de Avrupa’daki yaşantısından sonra gerçekleşmiştir. Bu sebeple hatıraları iki farklı bölümün konusu olmuştur. İkinci bölümdeki hatıralarında yazarın Avrupa’ya bakışı oraya hayranlık duyan bir turistin bakış açısına benzetilmektedir. Ancak Birinci Dünya Savaşı’nın olduğu yıllarda İsviçre’de olan Sami Paşazade Sezai’nin Avrupa medeniyetine dair düşünceleri değişmiştir. Avrupa medeniyeti dayatmasının Batı kolonyalizmiyle olan ilgisini fark etmiş ve bunun üzerine de yazı dili değişmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Avrupa medeniyet dairesine girmek eski önemini yitirmiş, sınır güvenliği meselesi öne çıkmıştır. Bu

sebeple de önceki bölümlerde ele alınan yazılarından farklı olarak bu bölümde yazarın tanzim ve terakki düşüncesinden vazgeçip inkılap fikrine yaklaştığı görülecektir. Bunda elbette Millî Mücadele'nin başlaması ve Mustafa Kemal'le tanışmasının payı büyüktür.

O yıllara kadar İngilizlere, İngiliz örf ve âdetlerine ve edebiyatına hayran olan Sezai, 1914'ten itibaren hemen her vesileyle İngilizleri eleştirir. İsviçre'den gönderdiği hâtıra yazılarında, Çanakkale zaferiyle ilgili yazılarında ve Süleyman Nazif'in iki kitabı hakkındaki makalesinde bu fikir değişikliği açıkça görülür (Kerman, 2017, s. VI).

Sami Paşazade Sezai'nin düşünce dünyasındaki değişiklikler yazılarına da yansımıştır. Millî Mücadele dönemiyle beraber Mehmet Emin Yurdakul'un açtığı yoldan ilerleyerek dilde sadeleşmeyi savunan Yeni Lisan hareketini destekleyen makaleler yazmaya başlar (Kerman, 2017, s. X).

Halit Ziya Uşaklıgil'in ise Avrupa medeniyetine dair fikirlerinin dönemin siyasi ve sosyal gelişmelerine rağmen değişmediği görülecektir. Yazar, önemli bürokratik görevlerde bulunduğu için ve anılarını kamusal alanda paylaşmayı seçtiği için meselelere politik doğruculukla yaklaşmıştır.

Ahmet İhsan Tokgöz Avrupa medeniyetine dair asıl yorumlarını *Tuna'da Bir Hafta*'da yapmıştır. Yazar, İstanbul'a dönüş yolu için de deniz seyahati yapmayı seçmiştir. 1911'de çıktığı bu seyahatte Balkanlar ve Türkleri Avrupa ile karşılaştırmıştır.

Gerçek adı Zennur Nuri olan Zeynep Hanım (1884- 1923 veya 1925), Türk hatırat yazınında rastlanan ilk kadın yazardır. II. Abdülhamid döneminin baskılarına dayanamayan yazar, 1906 yılında ailesine dahi haber vermeden kız kardeşi Melek Hanım'la (Nuriye Hanım) beraber Sirkeci Garı'ndan trene binerek Avrupa'ya kaçar. Beş dil bilen, piyana ve ud çalan Zeynep Hanım'ın babası Hariciye Nezareti genel sekreterliği görevini yürütmektedir. Kızlarına iyi bir eğitim aldırın Nuri Bey, iyi birer evlilik yapmalarını dilemiştir. Dönemin önemli yazarlarından Pierre Loti'yle dost olan iki kız kardeş Osmanlı Devleti'nde kadınların uğradıkları haksızlıkları yazara anlatarak seslerini duyurmaya çalışırlar. *Bezgin Kadınlar* romanı böyle ortaya çıkar ve Avrupa'da büyük ses getirir. Roman 1906 yılında çıkar, bundan hemen sonra da iki kız kardeş Avrupa'ya kaçar. Dolayısıyla Avrupa'ya gittiklerinde az çok tanınırlar. Basın iki kız kardeşin hikayesini oldukça ilgi çekici bulmuştur (Zeynep Hanım, 2016, s. 9-10).

Mehmet Âkif Ersoy, Berlin'e yaptığı seyahati 796 mısralık "Berlin Hâtıraları" şiiri ile ifade etmiştir. Bu uzun şiir Sebülürreşâd mecmuasında 1915'ten itibaren on bölüm

halinde tefrika edilmiştir (Düzdağ,1997, s. 59). Eser 1917 yılında yazarın şiirlerini topladığı *Safahat* adlı kitabın beşinci bölümü olarak yayımlanmıştır (Tansel, 1991, s. 81). Yazar, şiirde Batılı devletlerin kolonyalist tavrına, Müslüman devletlere karşı uyguladıkları çifte standarta değinmiştir. Bununla beraber Almanların nasıl kalkındıkları üzerinde durmuş ve Osmanlı Devleti'nde de bu yönde ne gibi tedbirler alınması gerektiğiyle ilgili tavsiyelerde bulunmuştur.

Cenap Şahâbeddin'in *Avrupa Mektupları* 1917-1918 yılları arasında Tasvîr-i Efkar'da çıkan mektuplarından oluşmaktadır (Şenol, 2020, s. 5). Bu eserde yazarın ilk durağı Sofya son durağı ise Peşte'dir. Yazarın bu geziye çıktığı yıllarda I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği göz önünde bulundurulsa seyahat rotası daha anlamlı gelecektir. Önceki yıllarda Avrupa seyahatine çıkan yazarlar Fransa ve İngiltere'yi Avrupa'da görmeye değer medeniyet ülkeleri olarak adlandırırken yazar bu rotada sadece İttifak Devletleri ülkelerini dolaşmıştır. Eserde bütün yönleriyle değerlendirilen tek ülke Almanya'dır. O tarihlerde İngiltere ve Fransa düşman ülkeler arasında olduğundan Batı'daki yeni medeni kale Almanya olmuştur.

Dönemin siyasi anlayışı, savaş, göçler, ekonomik sıkıntılar yazarların medeniyet anlayışlarını değilse bile medeni ülke anlayışını değiştirmiştir. Cenap Şahâbeddin de savaş koşullarında yaptığı Avrupa seyahatinin gözlemlerini bütün bu alt yapı ile yapmıştır.

Halide Edip Adıvar, Türk edebiyatına romanlarıyla büyük katkılar sunmuş bir yazardır. Ancak yazar fikir yazılarıyla da Osmanlı entelektüellerinin düşünce haritası üzerinde etkili olmuştur. Yazar, hatıratını öncelikle İngilizce yayımlamıştır. İlk kez İngiltere'de yayımlanan *Memoirs*'in (Mor Salkımlı Ev-1926) ilk cildi (*Memoirs of Halide Edip*) 1917 yılına kadar olan hatıralarını ele almaktadır. *The Turkish Ordeal* (Türk'ün Ateşle İmtihani-1928) ise yine ilk kez İngiltere'de yayımlanmış ve 1918-1923 yılları arasındaki hatıralarından oluşmaktadır (Kazan, 1995, s. 11). Halide Edip, *Mor Salkımlı Ev*'de yurt dışına ilk kez çıkışını ve İngiltere'ye dair anılarını anlatmıştır. *Türk'ün Ateşle İmtihani* ise Kurtuluş Savaşı yıllarını ele aldığından çalışmanın dışında bırakılacaktır.²

² Halide Edip Adıvar'ın bu çalışmanın ilgilendiği tarihler dışında kalan eserleri için bakılabilir: Kazan, Frances. (1995). *Halide Edip ve Amerika*, Çev. Bernar Kutluğ, İstanbul: Bağlam Yayınları. Adıvar, Halide Edip. (2009). *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, Haz. Mehmet Kalpaklı- Nuri Aksu, İstanbul: Can Yayınları.

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı entelektüelleri için neredeyse bir kader halini alan sürgün ve kaçış psikolojisinin izleri Halide Edip'in anılarında da takip edilebilecek bir izlektir. Ayrıcalıklı bir Osmanlı ailesine doğan Halide Edip, Üsküdar Amerikan Kız Koleji'ni bitiren ilk Müslüman kadın olmuştur. Babası Mehmed Edib Bey hazine katipliği ve reji müdürlüğü gibi önemli görevlerde bulunmuş ve Halide Edip'in Batı tarzı bir eğitim almasını sağlamıştır. Halide Edip Adivar, II. Abdülhamid döneminde ilk kez jurnalle okuldan uzaklaştırıldığında henüz ilk okul çağındadır. Evde birkaç yıl özel eğitim gördükten sonra koleje devam eder (Adivar,2007, s. 83). Yazarın okul yılları adlıği eğitimin yanı sıra iç dünyasını da geliştiren kazançlı yıllardır. Yazarın aile hayatına poligaminin girmesi onun çocukluk yıllarının acıyla geçmesine sebep olmuştur. Bu yüzden okul hayatı yazar için neredeyse bir kurtuluş olmuştur.

Kolej'de bilhassa geceli olmak ve ayda bir eve çıkmak beni muhitimin yeknesak ve ekseriyetle acı olan hâkimiyetinden kurtardı. Talebe hayatının çeşitli olayları ve hayat tarzları daha serbest ve tabii bir şekilde şahsiyetimin inkişafına yol açtı. İçimde kapalı kalmış olan fikrî temayüller önlerinde yeni ve geniş sahalara bulabildiler. (Adivar, 2007, s. 105).

Halide Edip'in anı kitabına adını veren mor salkımlı evden ayrılmaları babası Mehmed Edib Bey'in evliyken ikinci bir evlilik yapması üzerine olmuştur. Dolayısıyla yazar, Üsküdar'a taşınmadan önce yaşadıkları o ilk mor salkımlı evi daima özlemle anmıştır. Türk toplumunun inşasında ev yaşamı; daima tartışılan ve yeniden kurgulanan bir hal almıştır. Geleneksel bir konakta doğan ve temelde Osmanlı geleneğiyle içli dışlı bir evde büyüyen Halide Edip için konak yaşantısının sona ermesi alışıldık aile yaşamının çökmesinin bir simgesi gibidir (Kazan, 1995, s. 20).

Reformlar ve Avrupa'nın giderek artan etkisi şehrin çehresinde de gözle görülür durumdaydı. Osmanlı başkentini Batı tarzında bir metropole dönüştürme çabası, Tanzimat Dönemi'nden (1839-1878) beri süregelen bir çabaydı.. Haliç' in iki yakası sağlık işleriyle diğer kamu hizmetlerindeki iyileştirmelerden eşit oranda yararlanamamıştı; bu eşitsizlik şehirdeki kolonileşmenin, biçimlenişine de katkıda bulunuyordu. Eski İstanbul dar, dolambaçlı sokaklarıyla ve Galata Köprüsü'ne bakan alanlardaki biçimsiz yapılaşmayla bir ortaçağ şehri görüntüsünü korurken, şehrin çeşitli bölgelerinde Avrupa tarzı binalar yükseliyordu. Beyoğlu bölgesi Osmanlı Türkiyesi'nden çok Paris' i çağrıştıran bir görünüme sahipti. Edip, şehrin bu eski karakterinden, romanlarında ulusalcı güçlerin yandaşlarıyla Padişah hükümetini ve işgalci İtilaf kuvvetleri destekleyenler arasındaki gruplaşmayı simgesel düzeyde ifade etmek için yararlandı (Kazan, 1995, s. 18-19).

Ziya Gökalp, 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından üç ay sonra, İngilizlerin İstanbul'u işgali üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleriyle

beraber tevkif edilmiştir. Tevkif bildirgesi eline ulaştığında İstanbul Darülfünunundadır, derse giremeyeceği bildirilerek muhafızların nezaretinde polis karakoluna götürülmüş ve son olarak bir gemiye bindirilerek kendisinin de bilmediği sürgün yerine gönderilmiştir. Eşini ve üç kız çocuğunu işgal altındaki İstanbul’da bırakmak zorunda kalan Ziya Gökalp için sürgün yılları zorlu geçmiştir (Tansel, 1989, s. XXXI).

Ziya Gökalp’in sürgün mektuplarında onun çok samimi ve ailesine çok düşkün bir baba olduğu anlaşılmaktadır. Mektupların ilki daha vapurdayken yazılmıştır (Tansel, 1989, s. 3). Şartlar el verdiği sürece çok sık mektuplaştıkları tarihlerden anlaşılmaktadır. Ziya Gökalp sürgüne gönderildiğinde büyük kızı Seniha on altı, ortanca kızı Hürriyet on ve en küçük kızı Türkan ise henüz on bir aylıktır (Tansel, 1989, s. XXXII). Yazarın kızı Seniha ve Hürriyet’in eğitimi ile yakından ilgilendiği ve onların psikolojilerini güçlü tutmak için büyük çaba gösterdiği görülmektedir. Mektuplarını Seniha ve Hürriyet’e ayrı, eşi Vecihe Hanım’a ise ayrı yazmaktadır. Yazar dünya görüşünü, kültür-hars ayrımını, edebiyat görüşlerini ise en çok kızı Seniha ile paylaşmıştır. Yaşı itibari ile ailenin reisi olma görevini Seniha’nın üstlenmesi gerekmiştir (Tansel, 1989, s. 591). Bu yaklaşım Ziya Gökalp’in kızına yazdığı mektuplarda açıktır. Yazar eşine olan sevgi ve özlemine sık sık dile getirir. Kızlarına yazdığı mektupları ise daima “validenize iyi bakınız” sözleriyle bitirir.

Hatice Selma Ekrem, Namık Kemal’in torunu Ali Ekrem Bolayır’ın kızıdır. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. 1986 yılında Amerika’da vefat etmiştir. Hatıratını ilk kez Amerika’da 1930 yılında *Unveiled: The Autobiography of A Turkish Girl* başlığıyla yayımlatmıştır. Türkçesi ise 1998 yılında *Peçeye İsyân* adıyla yayımlanmıştır. Hatıratı 22 bölümden oluşmaktadır. Yazar doğumundan başlayarak 1923’te Amerika’ya gidişine kadar geçen sürede başından geçen olayları anlatmaktadır. Eserin son iki bölümünde Amerika serüvenine değinmiştir.

3.3.1. Sancılı Başkalaşım

Sancılı başkalaşım, Osmanlı entelektüellerinin hiç olmadığı kadar köşeye sıkışmış hissettikleri II. Meşrutiyet dönemindeki dönüşümlerini ifade etmektedir. Osmanlı entelektüelleri, Batı medeniyetinin gücüne ve insancıl politikalarına neredeyse yüz yıl

boyunca hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde inanmışlardır. Balkan Savaşları bu inanca en ciddi darbeyi vuran mezalim olmuştur:

Balkan harbinden sonra, felâketin verdiği dehşete, memleketin istikbâli için bütün benizleri sarartan endişeler de karışınca, hasta adama her biri kurtarıcı birer deva koşturmak derdine düşen fikir sahipleri arasında bütün meseleleri ortaya döken münakaşalar baş göstermişti: Türk tarihi Sultan Osman'dan mı başlar, daha evvelden mi? Timurlenk bizden sayılır mı, sayılmaz mı? Osmanlı İmparatorluğu'nun banileri Türk müdürler, değil midirler? Cengiz mi daha büyüktür, Yavuz mu? Tanzimatçılık taklidci ve zararlı bir ruh mudur, değil mi? Medrese kalmalı mı, kalmamalı mı? (Safa, 2019, s. 26).

Peyami Safa'nın da söylediği gibi *hasta adamın* sonunun geldiğini anlayan Türk aydınları çeşitli kurtuluş yolları aramaya başlamışlardır. Avrupa'ya gidip orada yaşayan yazarlar, Batı'nın nasıl olup da bir güç simgesi haline geldiğine baktıklarında Batı'da bir devamlılık olduğunu fark ettiler. Bu devamlılık daha çok tarihi ve kültürel geçmişleriyle sıkı sıkıya bağlı olmayı ifade ediyordu. Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı'nın üst üste gelmesi, onlara *Öteki* olduklarını tekrar hatırlattı. Yazarlar, kendi kimliklerinin ve kendi uygarlık tarihlerinin nasıl yeniden kurulacağı üzerine düşünmeye başladılar. Bu durum onların hatıralarına da yansımıştır:

Abdülhak Hâmit'in çocukluk hatıralarında çok canlı kalan anılardan biri köşkte birlikte yaşadığı ailesinin bütün hanımları ile birlikte “Frenk” ziyaretine gittikleri gecedir. Babası Hayrullah Efendi etrafı tarafından alafrangalıkla suçlanmaktadır. Çocuklarına yabancı dil eğitimleri için Fransız hocalar tutması, yabancılarla çok vakit geçirmesi ve Avrupaî bir hayat tarzını benimsemesi kötü eleştirilere yol açmışken köşkteki kadınları da buna ortak etmesi Abdülhak Hâmit'e unutamayacağı bir çocukluk anısı armağan etmiştir.

O gece ilk defa olarak Türk hanımları bir frenk ziyafetine gitmiştiler. Büyük validemle, validem, halalarım, büyük hemşiremle yengem ve yine müteallikattan bazı hanımefendiler yaşmaklı ve feraceli olarak erkeklerin içinde, sıra ile oturmuş, odanın ortasındaki şekerlemelerle donanmış olan Noel ağacını seyrediyorlardı. Bu hadise-i leyliyenin haber-i teceddüd-beraberi her tarafa aksetmiş, hatta pek alafranga yaşamakla maruf olan Kâmil Bey'in Mahşer midillisi ürküp “Hekimbaşı muhadderatı frenk davetlerine gidiyor, fakat biz sarık da sarsak frenk sayılıyorz” diye kişnemişti. Bu muhadderat-ı ilmiyeden bazılarının yine ilk defa olarak ve bu defa yaşmaklı ve feraceli olmayarak fotoğrafları de alınmış olduğunu Kâmil Bey işitseydi, elbette midilliden inerek küplere binerdi (Enginün, 2012, s. 44).

Bu hatıra kadınların alışık olmadıkları bir ortamdaki tedirginliklerinin resmedilmesi açısından da önem arz etmektedir. Kadınlar hem kendi tarzlarından ve inanışlarından vazgeçmemiş hem de Frenk ziyaretini yapmaktan geri durmamışlardır. Belki de o gece orada bulunan kadınlardan çoğunun bir yabancı ile ilk temasıdır. Çünkü o zamanlar

bürokrat eşlerinin birçok Avrupa ülkesine eşleriyle birlikte gitmelerine izin verilmemektedir (Tarhan, 2012, s. 139). Bu durum Abdülhak Hâmit'i sık sık düşündürmüştü ve çareler üretmeye itmiştir. Çocuklarından ve eşinden uzun süreli ayrı kalmak aile hayatında bazı açmazlara sürüklemiştir ve Fatma Hanım'ın hastalanıp aniden vefat etmesi bu ayrılıkların acısını derinleştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin bürokratlara uyguladığı politikalar ona göre kadınların medeniyetle daha geç tarihlerde buluşmasına sebep olmuştur.

Abdülhak Hâmit'in hatıralarından anlaşıldığı üzere Kurtuluş Savaşı döneminde yazar Avrupa'da bulunmaktadır. Bu dönem Osmanlı'daki gelişmeleri yabancılar da yakından takip etmektedir. Abdülhak Hâmit, İzmir'in işgalden kurtulduğu gün Avrupa'da en sevdiği ülkelerden birisi olan Avusturya'da bulunmaktaydı. Avusturya'nın fiziki yapısını seven yazar eski bir müttefik olduğu için de o ülkeye ayrı bir yakınlık duymaktaydı. Daha önce de birçok yazarın vurguladığı gibi bir millet için medeniyetin en önemli şartlarının başında özgürlük gelmektedir. Bir millet ancak özgür olduğunda medeniyetin gerektirdiği şekilde yaşayabilmektedir:

Başka bir gün de başka bir restoranda vatandaşlarımdan bir zat ile taam ediyorduk. Şân-âver haberlerin neşesiyle mest olduğumuzu görenlerden yanımızda oturan Avusturyalı bir efendi bize selam vererek lisanımızı anlamadığı cihetle hangi milletten olduğumuzu sordu: Biz o neşe ile: "Kemaliyundanız" dedik. Adamcağzı bunu işitir işitmez, birdenbire ayağa kalktı ve ellerimizi sıkarak tebrik etti: "Ben de Kemalistim" dedi. Bu zatın miralay rütbesini hâiz bir Avusturya zabiti olduğunu kendisinden sorup anladık. Biçare adam muharebeden ve Avusturya ya düvel-i mü'telifenin reva gördüğü mezalimden ve ahalisi medeni olan memleketinin parça parça olup bir kısım-ı mühimminin medeniyetten bi-haber milletlere zamime-i memâlik edilmek gibi i'tisafattan bahsederken ağlayacak gibi olmuş ve "Eğer bizim de başımızda bir Mustafa Kemal bulunsaydı, Avusturya kurtulur ve Türkiye gibi yeniden hayat bulurdu" diyerek çıkıp gitmişti. Biz bu sözlerden kendimiz için müftehir ve Avusturya için müteessir olduk. Bu kabilden temenniyât-ı nevmidâneyi sair Viyanalılardan da işitmiştik (Enginün, 2012, s. 370).

Osmanlı birçok cephede savaş verirken ve sınırları küçülürken Mustafa Kemal Atatürk gibi bir liderin çıkması yalnız Türkler tarafından değil işgal altındaki Avrupalılar tarafından da ümit var bir gelişme olarak karşılanmıştır. Bu durum ülke siyasetinin, dış ilişkilerdeki tutarlılığın ve gelişime açık olmanın medeni ülkelerle uzlaşmada ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Durum ne kadar vahim olsa da kuvvetli bir liderin, bir milletin kaderini belirlemede ne kadar önemli olduğunu da göstermektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı vakitlerde İsviçre'de bulunan Sami Paşazade Sezai, Fransa'da geçirdiği zamanı ve Batı'yı idealize ettiği yazılarını düşünerek günah çıkarır. Fransa'nın Jön Türkler için vadettiği “medeni Osmanlı”nın bir kurgudan ibaret olduğunu ve asıl amacın Osmanlı Devleti'ni parçalamak olduğunu fark etmiştir:

Biz onların ve hattâ bazı akvam-ı Osmaniye vü İslâmiyenin nazarında mutaassıp “şoven” idik. Cinayetimiz bir Osmanlı vatani olduğuna itikat etmek ve istikbali emin bir Osmanlı vatani olduğunu dünyaya ispat etmek etmekte. Hâlâ Fransa'dan gözümü alamıyorum. Vatana ihtimal-i avdetin münselib olduğu seneler orada kalb-i insanîye bigâne hisler, güneşsiz siyah günlerde tulu etmiş ne ümitler, ateşsiz kış gecelerinde bir zâlimin taht-ı haşmetini lerzedâr eden şimşekten ne fikirler, ne ruh-nevaz hayaller, o menfâda ne rüya-yı bîdarîler gördüm.

Şimdi, bir müddet iştiha ve ibtilâ-yı şehvet, sevda-yı cinnet ile sevmiş, yolunda hıçkırığa ağlamış, bu ibtilâlar, bu sevdalar, bu cinnetler gördüğü hıyanetlerle birdenbire durmuş, bu macera-yı aşktan bî-haber bir yabancı, büsbütün bir yabancı Fransa ile karşı karşıya duruyoruz (Kerman, 2003, 102).

Sami Paşazade Sezai, İsviçre'de bulunduğu sürede II. Abdülhamid karşıtlarının Batı ile mesafelenme sebeplerinden bir diğerini ise Batı'nın Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti'nin aldığı yenilgiler karşısında sevinmeleri olarak göstermiştir. Oysa Osmanlı aydınının özellikle XIX. yüzyıl sonrasında Batı'nın bütün düşüncelerini olduğu gibi, tam ve dosdoğru şekilde kabul ettiğini belirterek, onların sözünden çıkmayan bir devlet olarak bu kadar nefreti nasıl kazandığını anlamlandırmaya çalışmıştır:

Kendimi Fransızca'yı bildiğim zaman memleketimizin şebâbet-i müzehebbesi Fransa edebiyatına dil-dâde idi. Aşk ve sevda ile okuduğumuz şiir ve edebinde Türk nâmı, Türklüğün bahsi geçti mi o şiir ve edebe yakışamayacak ne kaba tahkirler, ne adi arzu-yı tezliilerle dilhûn olurduk. Her devrinde, her asrında olduğu gibi on sekizinci asrın ehvâlinde Molière'lerden, Voltaire'lerden başlayarak on dokuzuncu asrın nihayetlerine doğru perestîdimiz olan Hugo'larda devam eden Türkler hakkındaki tahkirler, iftiralar, şevk-i şebâbetimizi zehirlemişti. Geçen Balkan harbinde uğradığımız felâkete, her musibete karşı şevk ve neşelerinden kendilerini kaybediyorlar (...) Biz Fransızlara acaba ne yapmıştık? (Kerman, 2003, 103).

Sami Paşazade Sezai ilginç bir bakış açısı daha sunar: İsviçre'de dağlara çıktıkça Batı'ya da uzaktan bakma şansı elde etmiştir. Şehir içlerinde, alçak yerlerde şehrin güzellikleri, imkanları, yolları, ulaşım araçları ve diğer maddi güzelliklerinden uzaklaştıkça Batılıların da Doğululardan çok farklı olmadıklarını görmüştür. Batı'nın Doğu'ya atfettiği barbarlık ve yıkıcılık aslında kendi içlerinde de dolaşıp durmaktadır:

Dediğim gibi daha iki bin metreye irtifa edince musahabeler, mükâlemeler, muameleler de değişiyor. Bildiğimiz en büyük şehirlerin, nüfusça en kalabalık kavimlerin ehemmiyeti derece derece küçülüyor. Konuşurlarken aşağıda İngiltere'de İngilizler, İrlandalıları sokaklarda, buldukları yerlerde öldürüyor, asıyor, katliam ediyorlarmış. Aşağıda Fransa'da,

iki buçuk seneden beri suni bir matbuat, suni bir muhit, bir hevâ-yı nesimî vücuda getirmişler. Okudukları yalan, işittikleri, gördükleri yalan, teneffüs ettikleri yalan! Ahval-i cevviye vü havaiye de öyle! Aşağıdaki şehirlerde şimendiferleri, tramvaylar, bütün hareketli umumiyeyi durduran, gazeteleri feryat ettiren sonbahar sisleri dağ başlarından bakılınca bir avuç bulut! (Kerman, 2003, 103).

Avrupa'ya ve Batılı yaşayış tarzına hâkim bir yazar olarak Uşaklıgil, Batılı yazarların din temelli taraflı görüşlerine de tanıklık etmiştir. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden hemen önceki evrede Avrupa'da Osmanlı karşıtı bir kamuoyu oluşturulmuştur. Hatta *Saray ve Ötesi*'nde yazarın naklettiğine göre Uşaklıgil bu karalama kampanyasını durdurmak üzere Avrupa'da görevlendirilmiştir (Tonga, 2019, s.519-521). Ancak muvaffak olamamıştır. Balkan Savaşları'nda özellikle Yunanistan'ın bağımsızlığı Batı'nın önemsedığı bir durumdur. Bu tutumdan açıkça anlaşılıyordur ki Yunan, Şark'ın esareti altındaydı. Halit Ziya, bu bakış açısının ardındaki iki önemli sebebi şöyle açıklamıştır:

O zaman Yunanistan, istiklal savaşına girişmişti. Bu savaşın bir tarafında din rabitalarından başka, eski Yunan medeniyetine, sanatına, edebiyatına meftun olan Avrupa; diğer tarafında da daima hakları inkâr edilen bütün tarihinin şa'şaaşı çamurla sıvanmak için İsevi âlemin asırlarca devam etmiş gayretine maruz kalan Türk ve Müslim cihanı vardı. Byron da, zamanının bütün kalem ve fikir sahipleri gibi, bu cihanın karşısında ve diğer tarafın yanında mevki almakta tereddüt etmedi ve bunu fitratının esas vasfı olan çılgınlıkla, taşkınlıkla yaptı. Meselenin ne esasına girişmenin ne şairi bu bakımdan muhakeme etmenin yeri burası değildir. Bu makalede onu adam sıfatıyla tetkik ettik ve anlattık ki o, dehası cinnetin etrafında dolaşan bir hastadır; şair sıfatıyla bakınca bütün dünya ile beraber hükmetmek icap eder ki insanlık içinde emsali pek nadir yetişen bir şahsiyettir. Onun hakkında hüküm verirken adam sıfatını şair sıfatından ayırmak lazımdır fakat ayırırken bu iki sıfatın birbirini tefsir ve izah ettiği de unutulmamak icap eder. Türklük bakımından da onun bize karşı olan hissiyatını meskût geçmek ve ırkımıza, dinimize ait infiallerden âzâde kalmak vakar ile daha mütevafık bir fütüvvet hareketidir. Biz her vakit böyle yapmışızdır ve zamanla sabit olmuştur ki "Hak yükselir ve hiçbir şey onun üstüne çıkamaz (Ayhan ve Çanaklı, 2014, s. 978).

Uşaklıgil'in burada verdiği ders çok önemlidir. Sanat görüşü ile eleştirdiği Byron'u insan olarak ve yazar olarak iki ayrı kategoriye ayırmış ve her ikisinde de Şark ve Garbı ayıran dinî ve sosyolojik diğer etkileri bir kenara koyarak hareket etmek gerektiğini dile getirmiştir. Bununla birlikte Batı'nın Türk-İslam karşıtlığının da farkındadır. Ancak her iki medeniyete de hâkim sanatçı kimliği ile ölçüyü çok insanî bir şekilde belirlemiştir.

Ahmet İhsan'ın Tuna'dayken sık sık hüznünlendiği fark edilir. Bunun en büyük sebebi Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklar üzerinde seyahat etmesidir. Rumeli'de kalan toprakları da kaybetmemek için ihtiyaçları da şöyle sıralamıştır; kuvve-i siyasiye, kuvve-i askeriye ve iktisat. İlk ikisi olmadan zaten ticaretin de yapılamayacağını da

sözlerine eklemiştir. Ahmet İhsan, Avrupa'dan sonra Tuna seyahati boyunca vatanın devamlılığı için durmadan çalışmanın tek çare olduğunu savunmuştur (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 521- 523).

1903'te (19 yaşında) zorla evlendirilen Zeynep Hanım'ı için Avrupa'ya kaçmak neredeyse zorunluluk halini almıştır. Zeynep Hanım evlilik hayatında da kadın hakları savunuculuğuna devam etmiş ve o dönem “beyaz konferanslar” diye anılan evli kadınların evlerde bir araya gelip konuştukları konferansların öncülüğünü yapmıştır. İskoç ve feminist bir gazeteci olan Grace Ellison'a yazdığı mektuplarla Avrupa seyahatini anlatan Zeynep Hanım'ın hikayesine ulaşılmasında gazetecinin rolü büyüktür. Mektuplar İngilizce yazılmıştır ve ilk önce Grace Ellison tarafından yayımlanmıştır. (Zeynep Hanım, 2016, s. 16). Bu bölümde ele alınan yazarların hatıraları ve mektupları ise çoğunlukla gazetelerde yayımlanmıştır. Bu açıdan Zeynep Hanım'ın Avrupa izlenimleri diğer yazarlardan ayrılmaktadır. Mektuplarda korkusuz bir dil kullanmıştır.

Mehmet Âkif Ersoy, Batı'ya bakarak medeni toplum inşasının nasıl olacağını gözlemlemiştir. İlim ve fende gelişmelerle şehir düzeninin sağlanması, ulaşım ağlarının gelişmişliği, eğitime önem verilmesi, insanların nezaketi gibi konulara dikkat çekse de asıl mesele manevi değerlerdedir. Almanya'daki aydınlar, sınıf ayrımı gözetmeksizin her tabaka ile temaslarda bulunup, yekpare bir şekilde ilerleme yolunu seçerek sanat, din ve toplumsal birliğin birlikte yürümesine ön ayak olmuştur. Yazara göre Türk aydını için seçilmesi gereken yol da budur. Türk halkının kendi manevi değerleri yok sayılmadan, yeni bir kimlik inşa edilmelidir. Ancak Mehmet Âkif bu anlamda Türk aydınına eksik görmektedir. Osmanlı şiir geleneği üzerinden bu durumu eleştirir:

Ulûm-i hâzıradan beklenen menâfi'idir .
Demek, birincisi ilmin: Hayâta nâfi'idir.
O halde bizdekiler sadre hiç değil şâfi
Fünûn-i müsbeteden istifâdemiz menfi;
Ne kaldı? Bir edebiyâtımız mı? Vâ-esefâ!
Bırak ki ettiği yoktur bir ihtiyâca vefâ;
Ya rûh-i milleti afsunluyor, uyuşturuyor;
Ya sînelerdeki hislerle çarpışıp duruyor!

Şarâb kokmada eslâfın en temiz gazeli...

Beş altı yüz sene sâkî hevâ-yı mübtezeli,

Sinir bırakmadı Osmanlılarda gevşemedik! (Düzdağ, 2007, s. 317-318).

Şiirin bu kısmındaki dipnotta Ertuğrul Düzdağ yüz mısramın eksik olduğunu belirtmiştir. *Sebillürreşâd*'da yayımlanan halinde Tevfik Fikret ve onun yolundan giden şairlere ağır eleştirilerde bulunan Ersoy, *Berlin Hatıraları*'nı *Safahat*'a eklerken bu yüz mısrai şiirden çıkarmıştır (Düzdağ, 2007, s. 61). Mehmet Âkif Ersoy, Batılılaşmayı kültür aktarımı olarak gören zihniyete şiddetle karşı çıkmıştır. Batı, milli kimliğini bulduğu için terakki etmiş ve ileri bir medeniyet seviyesine ulaşmıştır. Yazara göre Türkler kendi manevi değerlerini bir kenara bırakıp Batı'dan geleni olduğu haliyle kabul ederse Batı'nın silik bir kopyası olmaktan öteye geçemeyecek ve sonunda parçalanacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Osmanlı entelektüellerinin Avrupalıların ev yaşantısına, otellerdeki eşyaların taşıdığı milli karaktere, apartman daireleri ve müstakil ev karşılaştırmalarına değinilmişti. 1900'lü yılların başına kadar Avrupalı eşyalar, evlerdeki odaların şahsiliği, mahremiyet gibi konularda Avrupalıların mimari üslubu Türk yazarlar tarafından takdir edilesiydi. Ancak 1900'den sonra Francez Kazan'ın da belirttiği gibi İstanbul'a Batı tarzı binaların hakimiyet kurması Halide Edip gibi yazarlar üzerinde işgale uğrama gibi bir his yaratmıştır. Adıvar ve dahil olduğu çevreler milliyetçilik ve Türkçülük üzerinde fikir yürüten insanlardan oluşmaktaydı. Yazar, şahsileşmemiş ve benliğini bulamamış milliyetçi fikirlerden ürktüğünü sık sık dile getirmiştir. Halide Edip milliyetçi anlayışın kolayca baskıcı, ırkçı ve ayrımcı bir tavra dönüşebileceği düşüncesindeydi. Oysa Türkçülük bir ulusun kendi ihtiyaçlarına göre belirlediği inkılaplarla kendi karakterinin tanımlanmasıyla ilgiliydi:

Milliyetçiliğin mahiyeti hakkında Fuad Köprülü ile Ömer Seyfeddin epeyce konuştular. Bir milletin "ego" yani benliğinin mahiyetini bulup bunu millete öğretmek olduğunu söylediler. Bir milletin benliğinin esaslarının neden ibaret olduğuna dair olan suale verilen cevaplar epeyce muğlak idi.

Bunun neden muğlak olduğunu bana o zaman evime sık sık gelip serbest konuşan Ömer Seyfeddin gülererek anlattı. Diyordu ki: "Bu sahada Ziya Gökalp ne derse biz de onu kabul ederiz. Bundan dolayı bilhassa Ziya Gökalp'ın İstanbul'da olmaması bize sarıh bir şey söylemek imkânını vermedi." Ömer Seyfeddin'e göre Ziya Gökalp üstat, millî benliğin esasları hakkında fikir değiştirmiyormuş. Gençler sık sık kendilerini nakzeden ifadelerde bulunmak mecburiyetinde oluyorlardı. Bence Ziya Gökalp, uzun düşünmelerden sonra milliyetçiliği pek sarıh bir şekilde ifade etti (Adıvar, 2007, s. 190).

Balkan Savaşları, II. Abdülhamid döneminde Osmanlı entelektüelleri için bir dönüm noktası olmuştur. Avrupa'nın kolonyalist tavrıyla doğrudan yüzleşmek zorunda kalan yazarlar, savaşın yarattığı travmayla Avrupa hakkındaki görüşlerini revize etmişlerdir. 1800'lerin son yarısında yazarların Avrupa her anlamda *terakki* ile ulaşılması gereken bir *medeniyye-î hazıra* iken 1900'lerin başlarında asıl niyetlerini ortaya koyan emperyalist birer güçtü. Osmanlı hükümeti ve aydınları daha fazla kayıp vermemek için yeni bir arayışa girişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etki gücü artmaya başladı ve bu durum düşünceye de yansımış oldu. Halide Edip Adıvar'ın bulunduğu bu çevrelerin düşüncelerinden etkilendi. Bu çevreler, imparatorluk devrinin Avrupa'da olduğu gibi Doğu coğrafyasında da kapanacağını ön görmüşlerdi. Bu yeni bir kimlik arayışının başlangıcı oldu. Bu nedenlerle Adıvar da milliyetçilik, Türkçülük, kimlik vb. gibi hususlarda Türk Yurdu'nda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nda yapılan tartışmalara hatıratında sıklıkla yer vermiştir. (Adıvar, 2007, 189). Adıvar'ın hatıralarında Avrupa artık ulaşılması gereken bir hedef gibi söz edilmemektedir. Onun Amerika'da ve Avrupa'da yaptığı konuşmalarda Türk kimliğini dünyaya doğru şekilde aktarmak öncelikli bir meseledir.

Balkan Savaşları başlamadan hemen önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Abdülhamid'e baskılarıyla II. Meşrutiyet ilan edilmiştir, o günün halkta yarattığı tesiri Halide Edip şu sözlerle ifade etmiştir:

15 Temmuz'da Resne, Üsküp ve Manastır'da Meşrutiyet ilân edilmiş, Abdülhamid'e çekilen bir telgrafta, şayet Meşrutiyet resmen ilân edilmezse Üçüncü Ordu'nun İstanbul üzerine yürüyeceği bildirilmişti. İşte 24 Temmuz'da Meşrutiyet ilânı bunun neticesi idi.

Evvelâ İstanbul, gökten iner gibi bir tebliğ ile ilân edilen Meşrutiyet'e tereddütle baktı. Orada burada halk toplanıyor, alçak sesle konuşuyor, bunun bir tuzak olup olmadığını birbirlerine soruyorlardı (...) Tanzimat'ın, hürriyet, müsavat, adalet, kelimelerine bir de, Hıristiyan vatandaşları da içine alacak olan "Uhuvvet" ilâve edilmişti. Zavallı Haminne: "Sizin Meşrutiyet dediğiniz şeyi bize Midhat Paşa verdi, verdi amma kafası ile ödedi," diyordu.

O gün gazeteler altın yazılarla yazılsa millet değerini ödeyip alacaktı. Bir dostumuz, herkesin sokaklarda birbirine sarıldığını bize haber verdi. Diyordu ki: "Babiâli' de hiç yüzlerini görmediğim adamlar bana sarıldılar, ihtilâllerin kanlı ve çirkin tarafı bizim bu mübarek ihtilâlimizi kirletemez (Adıvar, 2007, s. 105).

Halide Edip Adıvar, halkın tereddüdünü ortaya koyarken bir ikilikten bahsetmiştir; Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamı herkesin arzu ettiği bir durumken iktidarın bu konudaki isteksizliği sevincin açıktan yaşanmasını engellemiştir. Yazarın ortaya koyduğu bir diğer ayırım ise II. Meşrutiyet'in Fransız İhtilâli'nden farkıdır. İhtilâllerin

çoğunlukla kanlı sonuçlar doğurduğundan bahsetmiş ama İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne duyulan güvenden dolayı bu ihtilalin aynı şekilde sonuçlanmayacağına inanç devam etmiştir. Aynı düşünce Sami Paşazade Sezai'de de vardır. Türk ihtilâlinin barışçıl olacağına inanç Türk kimliğine duydukları güvendedir.

27 Mayıs 1919'da başlayan mektupların içeriğini başlarda Ziya Gökalp'in birtakım ihtiyaçlarını listelediği, sıhhat dileklerini sunduğu ve kısa zamanda kavuşma temennilerinde bulunduğu sözlerden ibarettir. Savaş henüz başlamış olmasına rağmen Gökalp'in karanlığın kısa sürede biteceğine inancı tamdır. Çünkü Avrupa'nın medeniyet ilkelerinin sorunların insani şekilde, hukuki çerçevede çözümlenmesinden yana olduğunu düşünmektedir: "İyi bir sulh olacağına i'timâdım var. Ahvâl gittikçe iyileşiyor. Almanlar'ın memleketlerinde muhakemesine râzı olmuşlar. Aynı usulün Türkler'e teşmili zarûrîdir (Tansel, 1989, s. 211). Ancak zaman geçtikçe inancı azalmaya başlamıştır: Avrupalıların en büyük san'ati yalan söylemektir. Her gün bir yalan havadîsle birtakım zavallıları oyalamak istiyorlar (...) Avrupa bugün serhoştur, serhoşluktan kördür, sağırdır. Yarın bu bed-mestlikten ayılacak, hakikatleri görmeye, işitmeye başlayacaktır. Eğer bir medeniyet cihânı varsa, bu zulümler devam edemez" (Tansel, 1989, s. 536).

Selma Ekrem, babası Ali Ekrem Bolayır'ın Kudüs Mutasarrıflığı ve Ege Adaları Valiliği görevleri nedeniyle İstanbul dışında da Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerini küçük yaşında görme fırsatı bulmuştur. Ancak heyecanla çıkılan bu yolculukların sonu ya bir işgalle ya da bir ayaklanma ile son bulmuştur. Namık Kemal'in 1888'de vefatı üzerine Yıldız Sarayı'nda mabeyin katipliği görevini yürüten Ali Ekrem Bolayır'ın II. Abdülhamid'in yaptırdığı bir soruşturma sonucu Yıldız Sarayı'ndan uzaklaştırılarak Kudüs mutasarrıflığına gönderildiği kızının hatıratından anlaşılmaktadır (Selma Ekrem, 1998, s. 55-56). Kudüs'e 1906 yılında giden aile, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çıkan ayaklanmalar sonucu İstanbul'a dönmüştür. Tıpkı Halide Edip Adıvar'ın anılarında olduğu gibi II. Meşrutiyet'in ilanı Selma Ekrem'in evinde de korkuyla karışık bir sevinçle karşılanmıştır. Kudüs'den İstanbul'a döndükleri bölümün başlığı *Kızıl Sultan'ın Çöküşü*'dür (Selma Ekrem, 1998, s. 132). Kızıl Sultan, II. Abdülhamid'e Avrupa gazetelerinin verdiği bir isimdir. Selma Ekrem'in dönemin hükümetine ve onun politikalarına yaklaşımı bir Batılıyı andırmaktadır. Bunun önemli iki sebebi vardır. Birincisi babası Ali Ekrem Bolayır'ın sık sık Yıldız Sarayı tarafından soruşturma

geçirmesi, tutuklanması veya görev yerinin değiştirilmesidir. Babasının ve dolayısıyla ailenin sürekli gözetim altında olması Selma Ekrem'in zihninde Osmanlı hükümetini kötücül bir yere koymuştur. Bir diğer sebebi ise Selma Ekrem'in bu anıları 1930 yılında Amerika'dayken kaleme almasıdır. Önceki dönemlerde yaşadığı olaylara uzaktan bakmak yazarın bakış açısının değişmesinde etkili olmuştur.

Selma Ekrem, büyük bir konakta kalabalık bir evde dadılarıyla, özel öğretmenlerle büyümüştür. Halide Edip gibi Selma Ekrem de büyükannelerinin ona anlattığı eski Osmanlı'ya, eski İstanbul'a özlem duymaktadır. Osmanlı Devleti'nde yaşanan tüm sorunları II. Abdülhamid'in politikalarına mal etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Selma Ekrem'in gözünden de mutluluk kısa sürmüştür. Ali Ekrem'in Ege Adaları'na tayini üzerine bütün aile adalara taşınmıştır. Ancak Balkan Savaşları'nın başladığı bu karmaşık dönemde de adaların işgali üzerine bütün aile esir düşmüştür. Savaş ve siyasi atmosferin yanı sıra yazarı en çok etkileyen ve yurt dışında yaşamayı düşündüren gelişme kişisel tarihiyle ilgilidir. Ablasının çarşafa girdiği ilk dehşet içinde anlatmıştır:

Ablam başının arkasına atılmış siyah peçesiyle, ilk çarşafına bürünmüştü. Etekleri ayak bileklerine dek uzanan siyah, ağır ipekliden çarşafın ablamın başını ve kollarını örten bir pelerini ve nasıl görüldüğüne bakmak için geriye attığı ağır bir peçesi vardı. Diğerleri gözümden silinip gitmişti, salonda tümüyle değişmiş bir abla duruyordu önümde. Artık bana yabancı, kara kıvrımları üzerime bir gölge yayan ince bir siyah çıkın, bir canavara dönüşüverecek ve pençelerini yaşamıma batırıverecekmiş gibi görünen kara bir gölgeydi. Korku ve öfkeyle donakalmıştım (Selma Ekrem, 1998, s. 168-169).

Selma Ekrem bu anının devamında ablasının çarşafı ilk kez dışarı çıktığında henüz alışamadığı için peçesini açarak yürüdüğünden polis tarafından uyarılmıştır. Bu uyarılar Selma Ekrem çarşafa girdikten sonra da devam edecektir (Selma Ekrem, 1998, s. 171). Yazarın *korkunç bir canavar, kara zindan* dediği çarşaf ve peçe II. Abdülhamid yönetiminin zihnindeki simgesi gibidir. Selma Ekrem, büyükannesinin anlatımından kadınların üzerindeki baskının geçmişte bu denli olmadığını düşünmüştür. (Selma Ekrem, 1998, s. 176). Hiçbir zaman çarşafa girmek istemeyen yazar, ablasını peçenin altında gördüğü ilk gün ülkeden gitmeye karar vermiştir. Selma Ekrem, sembolleştirdiği peçeyle savaşında Türk kadınlarının hoşgörülü ve tevekkül eden tavrını eleştirmiştir. Ona göre bu tavır, İstanbul'a ve Yıldız Sarayı'na çöken karanlığı doğurmuştur (Selma Ekrem, 1998, s. 179).

Yazarların burada Avrupa hayatından ziyade kendi kimliklerine, kendi tarihlerine ve mevcudiyetlerine baktıkları görülmüştür. Daha önce kurduğumuz Lacan'ın ayna

teorisinde olduğu gibi, Türkler Avrupa'ya bakarak kendi benliklerini fark etmişti. Kendilerini yakından tanımak için aynanın önünden çekilmeye karar verdiler ve benlik üzerinde tartışmalar başladı.

3.3.2. Milli Kimlik Arayışı

Sami Paşazade Sezai, 1903'te *Şura-yı Ümmet*'te yazdığı *Lisan* başlıklı yazıda Türk kimliğinin ve Türk fikir hayatının teşekkülü için Türkçe'nin yaygın şekilde kullanılması gerektiğini düşünmektedir. Hatta o dönem çokça makale yayımlanmasına rağmen bu makalelerdeki fikirlerin genele tesir etmemesini Araplar ve Avrupalılar gibi dil bilincinin henüz Türklere yerleşmemesine bağlamıştır. Türk düşünce dünyasında XIX. yüzyıl itibariyle önemli değişikliklerin olduğunu kabul etmekle beraber bu fikirlerin tamamının Batı'dan geldiğini ifade etmiştir: “Fakat bu terakki ve teâlî tabiatımızdan, aslımızdan değil, garptandır” (Kerman, 2003, s. 38). Yazarın terakkiyle Batılılaşma sözcüklerini yine bir arada kullandığı görülmektedir. Ancak siyasi sınırların küçülmesi ve halifeliğin önemini kaybetmesiyle Türk kimliği oturmaya başlamış bu sebeple de inkılâp daha sık kullanılmaya başlanmıştır. İnkılâp sözcüğünün kullanımı, Türk kimliğiyle birlikte şekillendiği için Batılılaşma veya Avrupa medeniyeti yerine kullanılmaya başlanması da tesadüfi değildir.

Sami Paşazade Sezai, 1924'te kaleme aldığı Avrupa'ya kaçışını konu alan bir başka hatırasında Fransa'ya ulaştığında yanında kimliğinin olmaması üzerinden bir imge yaratmıştır. Bu kimliksizlik ve isimsizlik hali neredeyse Türkiye Cumhuriyeti kurulana kadar devam edecektir: “Taamdan sonra doğru gara giderek ve bindiği trende sabaha kadar uyuyamayarak sabah erken pasaportsuz, isimsiz, eşyasız Paris'in Gare de Lyon'una inen bu hiçbir şey, bir tramvaya atlayarak mahşer-i medeniyetin içinde kaybolup gitti.” (Kerman, 2003, s. 124). Yazarın burada yine Avrupa ile medeniyeti bir arada kullandığı görülmektedir. Ancak 1924'ten geriye baktığı düşünülünce inkılâp sözcüğünü de Doğu'yla beraber kullanmıştır:

İhtiyaç sevgiyle birdenbire zuhur eden inkılâplar istikrarı temin için vücuda gelmelidir ki, cemiyeti, milleti kurtarsın. Yoksa onların şiddetle temâdisi nâgehanî fırtınalarla mevkiini değiştiren çöllerdeki kumlar ve onların hareketine tâbi görünen Afrika hükümetleri gibi, bir taraftan bir tarafa atılmaktan ve kırılıp dökülmekten başka bir netice vermez. Bilmem ki bu inkılâp münasebetiyle şurasını söylemek zâid midir ki müstakar bir devlete mensup olmadığı için, mahşer-i medeniyet içinde bir sabah kaybolup giden bu adam, bundan evvel

kitabette Londra sefaretine giderken ilk defa Parise geldiği zaman genç, bahtiyar, ezvak-ı şebâbetle emniyet-i istikbalin kendisine tehyic ettiği ikbal ile mest, girdiği en yüksek ve nezih cemiyetlerde terbiye ve tasfiye edilmiş yirmi yaşının celb ve cezbettiği dil-rübâ tebessümlerle münevver idi (Kerman, 2003, 115-116).

Yazar, 20’li yaşlarında Avrupa’ya gittiği ilk zamanlarda Jön Türklere mensup olduğu anlaşılan gençlerin ufak bir alakayla karşılandığını belirtmiştir. Bu alaka, gençlik yıllarındayken yazarı heyecanlandıran bir gelişmeyken geriye dönüp baktığında Batı’nın kendi amaçlarına hizmet eden bir yaklaşım içinde olduğunu fark etmiştir. Fakat yazar, genç yaşında gözlerinin önünde akıp giden medeniyetin (yazar şehirleşmeyi kastediyor) onu etkilememesinin de düşünülemez olduğunu sözlerine eklemiştir. Ancak bir “vahşiyet” dönemi tekrar kendini gösterdiğinde Batı’nın *tek dişi kalmış bir canavar* olduğu görünür olmuştur (Kerman, 2003, s. 125).

Sami Paşazade Sezai’ye göre medeniyetler arası etkileşim oldukça doğaldır. Batı medeniyetini oluşturan Yunan, Roma ve Arap tesiridir. Yazarın bu söylemi medeniyetle ilgili fikir değişikliğine işaret etmektedir. Osmanlı entelektüelleri arasında 1900’lerden sonra bir tek medeniyetin olmadığı, içinde birçok ayrı unsuru barındıran bir yapıdan bahsedildiği gözlemlenebilir. Şark medeniyete ulaşmaya çalışan *Öteki* konumundan, medeniyetin üreticisi olarak da zımnen kabul edilmiştir. Fakat yazarların yeni bir şartı vardır: Milli bir kimlik. Ona göre milli ve benzersiz bir benlik yaratılmadan medeni ya da modern bir üretimden söz edilemez:

Bugün Avrupa’nın heyet-i içtimaiyesinde, ulûm ve eş’arında Yunan’ın, Roma’nın, Arab’ın tesir ve nüfuz-ı azîmi vardır. Fakat asıl marifet, asıl deha-yı milliyet o ilkaat ve tesirâtı büsbütün milli bir hâle ifrağ etmektir. İşte terakki-i edebiyat budur. Yoksa aynıyla alınırsa Nef’îlerin, Baki’lerin, Nabi’lerin ve bazılarımızın divanları, eserleri gibi sınaî olur, yapma olur. Eski şairlerimizin hemen hepsi bir dereceye kadar “dekadan” oldukları cihette divanları, âheng-i üslûblarının fevkalâdeliğiyle beraber, kalbe bir şey söylemez (Kerman, 2003, s. 159).

Sami Paşazade Sezai’nin sonradan dahil olduğu Yeni Lisan hareketi, Batı’nın ve Doğu’nun etkisinden kurtulmuş kimlikleşmiş bir dilin inşası için çaba sarf etmek gerektiğini düşünmektedir. Ancak özellikle eleştirilen aruz vezni ve şiirdeki İran etkisidir: “Bu tabii şiirlerde, bu hesapta parmaklar, Türk zihin ve kalbinin ebvab-ı hazâin-i fikr ü hissini açmağa çalışıyor. Muvaffakiyet hâsıl olursa bu sa’y, bu hizmet Türklüğün mevcudiyet-i maneviyesini gösterecek, onun sena ve takdirini istikbal deruhte eder” (Kerman, 2003, s. 159). 1900’lerde Türk kimliği yavaş yavaş Osmanlı birliği düşüncesinin yerini almaya başlamıştır. Osmanlı entelektüelleri de Türkçe’nin ve

Türkçe eserlerin kendi özüne dönmesiyle her anlamda bir bütünlük sağlanacağını ve Türk inkılabına katkı sunacağını düşünmüşlerdir.

Sami Paşazade Sezai İkdam gazetesinde çıkan *Hatırat-ı Edebiyye*'den başlıklı yazısında bir yazarın eserlerinin hangi kriterler doğrultusunda evrenselleştigiğine değinmiştir. Ona göre her kavme hitap edecek ama bir tarafıyla da yerli kalacak bir dil yakalamak eseri ölümsüzleştirmektedir. Bunun yanında millî lisanlarının imkanlarından faydalanıp kendi dillerinin ahenginde fikirlerinin dehasını yansıtabilen yazarlar Sami Paşazade Sezai'ye göre geleceğe kalacak yazarlardır (Kerman, 2017, s. 189). Yazar Millî Edebiyat düşüncesine yaklaştıkça medeniyetin yalnız Batı'ya ait bir kavram olarak kabul edilmesine karşı çıkmıştır. Her yeni akımın bir önceki dönemi reddederek, onu eleştirerek kendini var etmeye çalıştığını -burada Emile Zola'nın Victor Hugo'yu gibi bir dâhiyi bile eleştirdiğini vurgulamıştır- bunun da doğal bir süreç olduğunu belirtmiştir. Ancak artık yalnız bir medeniyet olmadığını her milletin kendine ait bir anlayışı olduğunu savunmaya başlamıştır: “Dünyada hangi kavim-i mütemeddin vardır ki, tesirat-ı hariciyeden âzâde millî bir edebiyat, millî bir medeniyet iddia edebilsin? Bunun içindir ki, edebiyat ile medeniyetin vatanı yoktur sözü darb-i mesel hükmüne geçmiştir” (Kerman, 2017, s. 189).

Sami Paşazade Sezai, yazarların bir memleketin siyasi hayatına yön verebildiğini düşünmekteydi. Bu düşünceyi güçlendirmek için Balzac'ın yazıhanesinde bulunan Napoleon heykelinin üzerine “Napoleon'un kılıcı ile başladığını ben kalemle itmam edeceğim” sözlerini yazdırdığını söyleyerek Türk yazarların da Osmanlı siyaseti üzerinde etkili olduklarını sözlerine eklemiştir (Kerman, 2003, 35).

Şüphe yok ki Balzac, milletinin tekemmülât-ı maneviyesine şâhâne hizmetler etmiştir. Memleketimizde Şinasi'nin zuhuru, Ziya Paşanın devr-i şairânesi, Kemal'in saltanat-ı edebiyesi, efkâr ve hissiyat âleminde büyük bir terakki ve inkılâp vücuda getirmişti (Kerman, 2003, 35).

Yukarıdaki alıntıda da görüldüğü gibi yazarın 1900'lerin başında yazmaya başladığı eserlerde inkılâp sözcüğünü kullanmaya başlamıştır. *Şura-yı Ümmet* gazetesinin açılışı vesilesiyle kaleme aldığı yazıda gazetede yazıları edebiyatçılar yazsa da siyasetten uzak bir neşriyat olmayacağını sinyalini vermiştir. Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in isimlerini zikretmesi de yenileşme hareketine destek verecek bir yayın olacağını sinyalini vermek içindir.

Sami Paşazade Sezai, edebiyatın bütün insanlığa tesir edecek güçte bir silah olduğunu savunuyordu. *Resimli Müntehabat-ı Edebiye*'de 1913 yılında çıkan *Bir Makele-i Edebiye* adlı yazısında edebiyatın gücünü ayrıntılardan aldığını ifade etmiştir. Ayrıntıları bütün samimiyeti ve gerçekçiliği ile anlatan bir yazar evrensele ulaşabilecektir. Yazarın bahsettiği ayrıntılar ise ancak tabiat ve eşyayla kurulan ilişkinin kuvvetlendirilmesiyle elde edilebilecektir. Sami Paşazade Sezai'nin bu düşüncesi Avrupa'da edindiği gözlemlerin bir sonucudur. Şark'ın genelleyen tavrına karşın Batı'nın *küçük şeylere* önem veren tutumu onların bilim ve sanatta ilerlemesini sağlamıştır (Kerman, 2003, s. 58).

Sami Paşazade Sezai'ye kadar neredeyse hiçbir yazar hatıratında medeni Avrupa ülkeleri arasında İspanya'ya yer vermemiştir. Elçilik göreviyle İspanya'ya gönderilen yazar, *Gırnata* (Granada-1922) başlıklı yazısında şehrin kendisinde uyandırdığı hislerle ilgili bilgiler vermiştir. Granada uzun süre Müslümanların elinde olduğu için şehrin yapısı, saray ve camilerin bulunması Sami Paşazade Sezai'de yakınlık hissi yaratmıştır. Şehrin tarihinden uzun uzun bahseden yazar, orada yetişen İbn Haldun ve Battuta gibi ilim adamlarına da yer vermiştir (Kerman, 2017, 286-288). Ancak İspanya'nın Avrupa'da olmasına rağmen yazarın oraya dair Batılı hiçbir öğeye değinmemesi ilgi çekicidir.

Sami Paşazade Sezai, 1916 yılında İsviçre'den yazdığı hatıratında İsviçre'de iki dilin konuşulduğundan bahsetmiştir. Fransızca ve Almanca bilen halk birbiriyle dahi iletişim kuramazken çıkardıkları gazetelerde Osmanlı karşıtlığı konusunda birleşmeleri yazarı rahatsız etmektedir (Kerman, 2002, s. 107). Ancak yazar daha sonra aslında bu milletlerin birbirlerinden de çok fazla hoşlanmadığını fark etmiştir. Savaş koşullarında kaçak olduğu için güvenliği açısından otellerde kalmayı tercih eden yazar, otellerde İngilizlere karşı özenli davranışların sebebini anlamaya çalışmış ve biraz gözlemledikten sonra da İngilizlerin çok para harcamasının onlara saygı getirdiğini fark etmiştir (Kerman, 2003, s. 107).

Sami Paşazade Sezai, fikir birikiminin siyasete dönüşerek edebi eserlere yansıdığı kanaatindeydi. Bu kanaatini güçlendirmek için Fransız İhtilalini örnek olarak göstermiştir. Ona göre İhtilal dönemin edebi eserlerinde çoktan kendisini göstermiştir.

Mazinin devirden devre, nesilden nesle tevârüs ve terâküm ederek, reh-gûzar-ı istikbale yıdığı itikadat-i bâtila ve efkâr-ı kâzibeyi bugün teşhir ve tathir eden eserler edebiyatta

ihtilaldir. Radyum, ilimde ihtilaldir. Denilebilir ki âlem-i efkârda vuku bulan inkılâb-ı azîm cihetiyle Fransa ihtilâli, ihtilâlden evvel vukua gelmişti (Kerman, 2003, 115-116).

Sami Paşazade Sezai, Fransız İhtilali'nin siyasette, sosyal hayatta ve edebiyatta çok etkili sonuçlarının olduğunu düşünmektedir. Ancak yazarın dikkat çekmek istediği önemli bir husus bulunmaktadır. Fransız İhtilali yazarın da belirttiği gibi birdenbire gerçekleşmemiştir. Bir birikimin sonucu olarak ortaya çıkmış ve sonuçları da bu yüzden hızla görülmüştür. Osmanlı aydınının terakki için acele etmesini öğütleyen söylemlerin bu yüzden boşa olduğunu düşünmektedir. Buna ek olarak Fransız İhtilali kanlı olmuştur. Yazar, İhtilali'nin bu kadar hızlı sonuç vermesini de bir bakıma şiddetle bağdaştırmıştır. Fakat Sami Paşazade Sezai kanlı eylemleri desteklememektedir. Değişimin yavaş sindirilerek olmasını tercih ettiğini vurgulamıştır:

İtikadımızca insanlığa lâzım olmayan hûn-rîzliktir. Avama kan göstermemeli, kana alıştırmamalıdır. Sonra uyanacak behimiyet-i beşeriyeye had ve nihayet bulunamaz! O şitab-ı hûnhârane ise mahrumiyet-i medide-i hasûdâne içinde tazyik olunmuş kinlerin, hakka ; büyüklüğe çarparak yıkıldığı için intikam arar garazların, âli, süflî, nîkcû, velhâsıl nâmutenahî hissiyât-ı muhalife ve muarızanın feveranıdır (Kerman, 2003, 128).

Sami Paşazade Sezai, kanlı ihtilallerin toplum hafızasında geri dönülmez yaralar açabileceği üzerinde durmuş ve değişim için ille de büyük bir ihtilalin gerekmediğine hükmetmiştir. Bir milletin zorla değil *ilimle* ve *mekteple* dönüşebileceğine inanan yazar, Türk *inkılabının* tam da bu yolla gerçekleştiğini ifade etmiştir:

Memleketimizin bugün bulunduğu vaziyet gibi bazı müstesna hâller vardır ki, kanun-ı tekemmülü tesrî mümkün ve inkılâbı bir an tehir etmemek hayat-ı vatan için elzemdir. İşte biz inkılâbı böyle istemiştik ve böyle oldu. 10 Temmuz'da kan dökmeyerek vücuda gelen inkılâba dünyada bir misal yoktur demek mübalâğa değildir (Kerman, 2003, 128).

Sami Paşazade Sezai bir anlamda Türk inkılâbını Avrupalı örneklerden üstün tutmuştur. Yazara göre II. Meşrutiyet hukuki temellere dayandırıldığı ve halka dayatılmadığı için Fransız İhtilali'nden çok daha modern bir gelişmedir: *İşte biz inkılâbı böyle istemiştik ve böyle oldu. 10 Temmuz'da kan dökmeyerek vücuda gelen inkılâba dünyada bir misal yoktur demek mübalâğa değildir* (Kerman, 2003, s. 129). Yazar, Fransız otellerinde müşterilere dair bilgilerin olduğu defterlerden bahsetmiştir. Medeniyetin güvenlikle bağdaştırılmasının sebebi yazara göre Fransız İhtilali'nin bir sonucudur. İhtilal, Fransızların güvenlik konusunda daha ihtiyatlı olmalarına sebep olmuştur. Sami Paşazade Sezai'nin kaldığı pansiyonun sahibi yazar hakkında: *Sezai, iradı ile geçinir, ehl-i kitabdan biri* notunu düşmüştür (Kerman, 2003, s. 132). Yazar, Fransızlardan örneklediği bu durumunun Avrupa'nın genelinde geçerli olduğunu belirtmiştir. Ancak

bir eleştirisi de Avrupalıların kendi güvenliklerini her şeyden üstün tuttıklarını Şark memleketlerine ve insanına ise aynı samimiyetle yaklaşmadıklarını sözlerine eklemiştir. 1924'te yazdığı metinden yola çıkılarak savaş sonrası psikolojinin yazarların bakış açısını nasıl değiştirdiği aşikardır.

Mehmet Âkif Ersoy, Almanların Batı'nın Doğu'ya karşı adlıği tavrı fark etmesini istemiştir. Şiirinde Doğu ve Batı'ya yönelik aynı mesafede kalmaya çalışmış her iki toplumun da iyi ve kötü yönlerini ortaya çıkarmıştır. Yazar için de Almanya Doğu'nun örnek alması gereken yeni Batı medeniyetidir. 1900'lerden önceki zamanlarda İngiltere ve Fransa Batı medeniyetinin tepe noktası olarak görülürken Almanya ile aynı ittifakın içinde girdikten sonra Almanların medeniyet mirası yazarlar tarafından mercek altına alınmıştır:

Çalıştınız gece gündüz, didindiniz o kadar.
 Ki hâyuhûy-i tekâmülle cenge döndü hazar!
 ...
 Nüfusunuz iki kat arttı, ilminiz on kat;
 Uçurdunuz yürüyen fenne taktınız da kanat.
 Zemîni satvetiniz tuttu, cevvi san'atiniz;
 Yarın müsahharınızdır, bugün değilse, deniz.
 Terakkiyâtınız artık yetiştirdi bir yere ki:
 Ma'ârif oldu umûmun gıdâ-yı müştereki.
 Havasınız yazıyorken avâmınız okudu,
 Yazarların da okumaktı, çünkü maksudu.
 ...
 "Beyin"le "kalb"i hem-âheng edip de işleteli,
 Atıldı vahdet-i milliye sakfının temeli.
 O vahdet işte, bütün ihtişamınızdaki sır,
 Cihâna ra'ş'e veren ses onun sadâlarıdır (Düzdağ, 2007, s 314- 315).

Yukarıdaki dizelerde yazar, Almanların diğer Avrupa ülkelerinden asıl farkını ortaya koymuştur. Mehmet Âkif Ersoy, ilim ve fende ilerlemenin önemini vurgularken maneviyata da değer veren bir yazardır. Bir topluluğu ulus haline getiren manevi değerlerdir. Şiirin de son dört mısraında Almanların beyin ve kalbi bir arada işletip kendi bilim ve kültür değerlerini ortaya çıkardıklarına değinmiştir. Almanların birlik ve beraberliklerine verdikleri öneme Cenap Şahâbeddin de *Avrupa Mektupları*'nda

değınmiştir. Almanlar birçok dernek ve sendika kurarak birbirine yardım eden ve haklarına sahip çıkan bir toplum olmuştur. Almanya'ya peş peşe giden bu iki yazar Almanların sağlam medeniyet anlayışını milli kimliklerine sahip çıkmak ve birbirlerini desteklemekten geldiğine inanmıştır.

Cenap Şâhabeddin her ulusun inandığı ve peşinden gittiği bir felsefesi olduğunu düşünmektedir. Yazara göre Yunanlılar için Epikuros, Araplar için İbn-i Rüşd, İngilizler için Bacon, Fransızlar için Descartes kimliklerine uygun birer felsefeci idi. Almanların felsefesinin temelini ise Kant oluşturmaktadır:

Kant, insanı hayat ve davranışlarının âmiri olarak gösteriyordu: “Düşüyorsan kendini sorumlu tut. Aldandınsa kabahat sendedir. Yoksulluk ve güçsüzlük içinde isen, demek ki, güçlü ve zengin olmak için bir şey yapmamışsın...” diyordu. Bu felsefe bir kararlılık ve çalışma için bir iksir gibi algılandı; gerek kişinin ve gerek toplumun çıkarlarına hizmet eder görüldü. Kant, Almanların uyduğu bilge oldu (Şenol, 2020, s. 110-111).

Schopenhauer, Nietzsche gibi yazarlar ise Almanya'da olduğu gibi Avrupa'da da takipçi bulmuştur. Üst üste yaşanan savaşlar büyük bir yıkımı beraberinde getirmiştir. Yazar Voltaire'in “Yaşa ve eğlen!” diyen felsefesine karşı Alman felsefecilerin düşüncelerinin Goethe gibi büyük bir romantik doğurduğunu düşünmektedir (Şenol, 2020, s. 114). Ancak Şâhabeddin umutsuz değildir, bütün bu yıkımın daha büyük bir inşa dönemi getireceğini hayal etmektedir: “Medeniyet dünyasının sonbaharındayız. Ama şu bunalım genel bir ölümle sonlanacak değildir; tam tersine, solgun ve düşkün yaprakların, baharın tazeliğini hazırlaması gibi, bugünkü yıkılıştan, bugünkü insanoğlunun üstünde geleceğin insanlığı doğacak...” (Şenol, 2020, s. 116). Yazar, Almanların romantizminin güzel sanatlar içinde en çok müzikte görüldüğünü belirtmiştir. Mozart, Beethoven ve son olarak da Wagner onların müzik dehasıdır. Alman halkında her sınıftan insan müzikle ilgilidir. Herkesin bir müzik aleti çalabildiğini fark eden yazar bu duruma özenmiştir (Şenol, 2020, s. 118-122).

Cenap Şâhabeddin, seyahate çıkmadan önce Avrupa'da savaşın etkilerinin gündelik yaşama yansımadığını düşünmektedir. Ancak özellikle tren yolculuğu esnasında savaşa katılmış askerlerin yaralı halleri, ailelerin savaşa gönderdikleri çocuklarından istasyonda ayrılırken döktüğü göz yaşları yazarı sarsmıştır (Şenol, 2020, s. 53-55-79). Servet-i Fünun yazarları arasındaki Halit Ziya Uşaklıgil'in *Almanya Mektupları*'nda ise savaşla ilgili herhangi bir duyguya yer vermemesi ilginçtir. Almanya'nın kamuoyundaki güçlü ve yenilmez imajının sarsılmaması için özel bir çaba sarf ettiği söylenebilir. Cenap

Şâhabeddin, *Avrupa Mektupları*'nın üçte birlik kısmını Almanya'ya ayırmıştır. Osmanlı Devleti'nin savaş döneminde en önemli müttefiki olan Almanya'nın kalkınmasında nelerin ön planda olduğu mektupların ana konusunu oluşturmaktadır. Fransa'yla karşı cephelerde olmak yeni bir medeniyet kıblesinin doğmasına sebep olmuştur. Bu yeni kible ise Almanya'dır. Cenap Şâhabeddin, Almanya'nın kalkınmasındaki en önemli iki unsurun askeri ve ekonomik güç olduğunu düşünmektedir (Şenol, 2020, s. 60).

Yazar, Almanlarda ulus olma bilincinin çok yüksek seviyede olduğunu, sınıf ayrımının yaşanmadığını, her sınıfın birbirine dayanarak ilerlediğini belirtmiştir (Şenol, 2020, s. 61). Almanlar, bilimin ışığında tesadüflere ve kadere hiç şans vermeyerek teknolojiye gelişmiştir. Onların bir diğer önemli özelliği ise bugünden geleceği hesaplamasıdır: “ O, sizin yalnız bugün ne istediğinizi değil gelecek yıl ne isteyeceğinizi de bilir” (Şenol, 2020, s. 62). Yazar, Almanya'nın bilimde sağladığı ilerlemeyle tarım için gerekli aletleri icat edip çoğalttığını bu sayede çok da verimli olmayan topraklarından büyük gelir elde ettiklerini vurgulamıştır. Bilim aynı zamanda yeraltı kaynaklarını da keşfetmekte Almanlara yardımcı olmuştur. Bu sayede Almanların refah seviyesi yükselmiş ve genel bir mutluluk havası tüm ülkeye yayılmıştır. Yazar, büyük bir coşkunlukla Almanya'da hastanelerin, hapishanelerin, yoksulluğun var olmadığını yazmıştır (Şenol, 2020, s. 64).

Ziya Gökalp, kendi dönemi için karmaşık olan düşüncelerini kızlarına yazdığı mektuplarda, onların anlayacağı şekilde damıtarak anlatır. Milli kimlik, kültür, medeniyet-hars meselesinin ne olduğunu açıkça dile getirir. Bu açıklamalarının temelinde halkın kendi içinden çıkan bir benlik yaratılması ve o benliğin günün şartlarına göre, özü kaybetmeden geliştirilmesi gereği vardır: “Biz Türk ve Müslüman kalmak şartıyla, Avrupalı bir millet olmağa çalışmalıyız. Gayemiz, Avrupa medeniyeti içinde bir Türk harsı yapmak olmalıdır” (Tansel, 1989, s. 79). Ziya Gökalp'e göre hars ve medeniyet arasında keskin bir ayrım bulunmaktadır. Hars, bir milletin ahlakının, dininin ve sanatının birleşimidir. Medeniyet ise ilim, fen sanayidir. İlim, fen ve sanayi ise Avrupa'dadır. Bu sebeple kızlarına yabancı dil öğrenmelerini öğütlemiştir. Harsın ilerlemesi Avrupa'daki medeniyetin alınmasıyla olacaktır. Hars halkın içinden çıkar, medeniyet ise dışarıdan gelir (Tansel, 1989, s. 79,144).

Ziya Gökalp harsı geliştirmek için de yapılması gerekenleri kızlarına anlatır. Hars halktan geldiğine göre milli bir kimliği olmalıdır. Bu sebeple Arapça-Farsça kelimelerden arınmış yeni bir lisanın kullanılmaya başlandığını, aruzun bırakılıp koşmaya geçildiğini ve halkın kimliğini en iyi yansıtan anlatı olarak gördüğü masalların o gün için çok daha önemli hale geldiğini belirtir. Kızlarından da kendi müzikleri olan türküyü bilmelerini, koşmayla yazılmış şiirler okumalarını ve masallar öğrenmelerini ister. Bunlara ek olarak el hünerlerini geliştirmelerini öğütler. Ona göre insanı hayvandan ayıran alet kullanabilme özelliğidir. Tahsil hayatı sadece dil öğrenmekten, felsefe bilmekten ibaret olmamalıdır. Kızlarının kendilerine uygun gördükleri bir el işini de mutlaka bilmelerini ister (Tansel, 1989, s. 79). Gökalp'in el hüneri, el işi dediği bu uygulamalı öğrenme biçimi daha sonra Köy Enstitüleri için de önemli dayanak noktası olacaktır.

Ziya Gökalp bazı umutsuz anlarında kızlarına yazdığı mektuplarda onların fikir dünyasına yeterince etki edemeyeceğinden ve kızlarının yanlış yollara sapacağından korkar:

Tam sizin fikrinizi açacak, ruhlarınızı nurlandıracak bir sırada beni sizden ayırdılar. Bilmem ki, o ahlâksız, muhitlerde doğru yolu kendi kendinize bulabileceksiniz! Ben içtimâ'i hakikatleri bulabilmek için yirmibeş-otuz sene kafa patlattım. Okuduğum kitaplarla içittiğim sözler ya softaların, yahut züppelerin beyninden çıkıyordu. Bu iki takımın da fikirleriyle duyguları milli değildi. Zübpeler, mukaddes bildiğimiz bütün duyguları yıkağa çalışıyor, softalarsa asrî ve medenî bir millet, meşrutî bir devlet olmamıza mâni oluyorlar (Tansel, 1989, s. 143).

Batılıların egzotik Doğu anlayışı kadın yazarları yurt dışı deneyimlerinde kendilerini konumlandırmada, kendilerini tanımlamada, bir kimlik belirlemede işlerini daha zor hale getirmiştir. Ya da kadın yazarların hatıratında buna daha çok yer ayrılmıştır denilebilir. Selma Ekrem de Doğu'ya olan bakış açısını gördükçe kimliğiyle ilgili daha ayrıntılı sorgulamalar yapmaya başlamıştır. Selma Ekrem, Doğu'yu *mecalsiz* Batı'yı ise *huzursuz* olarak tanımlar. Özellikle kadınların hızı yazarın başını döndürüyordu. Hem iş hayatını hem de ev hayatını idare etmeye çalışan Batılı kadınların durmak için zamanları yoktu, durmak huzursuzluğu arttırıyor, sağlıklarını bozuyordu. Oysa Doğu, yıllar sonra Tanpınar'ın da söyleyeceği gibi oturup beklemenin yeridir (Tanpınar, 2013, s. 11) :

Doğuda bizler yaşamı bir karmıştan ağır ağır yudumlarız ve zamanın yaşamamızı belirlemesi yerine, zamanı istediğimiz gibi kullanma yeteneğine sahibiz. Ülkemde yeşil bir

bahçede ya da bir kabristandaki sedir ağacının serin gölgesinde oturmuş kadınları ne kadarda sık görürdüm. Burada eller kavuşturulmuş, gözler dalmış, saatlerce otururlardı. Derin bir meditasyona mı dalarlardı acaba? Hiç değil, bu kadınlar yalnızca burada oturma zevkini tatmak yüzünden otururlardı. Bir Amerikalıyı bir fincan kahveyle saatlerini geçirirken ya da bir öğleden sonrayı kırık bir mezar taşının üzerine bağdaş kurarak harcarken canlandıramıyordum gözümde. Aralarında bulunduğum bu ırktan insanlar, bizim Türkiye’de yaptığımız gibi sadece oturma zevki için oturmazlardı (Selma Ekrem, 1998, s. 286).

Bu bölümde Osmanlı entelektüellerine göre milli kimliği oluşturan öğeler önce dilde ortaya çıkmıştır. Yeni Lisan hareketi, milli kimlik inşası için dilde sadeleşmeyi önceleyen bir anlayışla Türkçülüğü güçlendirecek öğelerdendir. Sami Paşazade Sezai, Mehmet Akif Ersoy, Halide Edip Adıvar ve Ziya Gökalp dilde sadeleşmenin kimliği de sadeleştireceğini düşündüler. Onlara göre Arapça ve Farsçadan arınmak, geriye Türklüğü bırakacaktır. Bu bağlamda Almanya gibi bir Avrupa ülkesinin örnek alınmaya başlanması da dikkat çekici olmuştur. Yazarlar Alman medeniyetini güçlü bir felsefeye dayanan, ciddi ve süssüz bir kültür olarak görmüş yeni kimliğin inşasında da onların örnek alınmasını uygun bulmuşlardır.

3.3.3. Siyasi ve Kültürel Ayrışma

Abdülhak Hâmit, Avrupalı kadınlar ve onların güzellikleriyle ilgili pek çok değerlendirmede bulunmuştur. Özellikle Namık Kemal ve Rezaîde Mahmut Ekrem’le mektuplaşmalarında bu hususun sıkça konuşulduğu görülmektedir. İngiliz kadınların güzellikleri ile Fransız kadınların güzelliklerini karşılaştırdığı mektuplarında Fransız kadınları daha üstün bulmuştur. İngilizlerin güzellikleri “sına’i” diye bir yorumda bulunur ki burada kast ettiği güzellik kozmetik bir güzellik değildir (Enginün, 1995, s. 205). Ona göre İngiliz kadınları ahlaklı, terbiyeli, hünerli ve eğitilmiş oldukları için de güzel görünmektedir. Hâmit’e göre güzellik yalnız yüz ve beden güzelliği ile sınırlı değildir, bir bütündür. Duygu, hareket, ahlak, eğitim durumu gibi birçok etmen bir araya gelip ‘güzeli’ ortaya çıkarmaktadır. Bu yüzden de Avrupalı kadınları güzel bulsa da “benim gönlüm daha ziyade bizim taraf güzellerine ısınmış” diyerek güzellik bahsini noktalamıştır. Çünkü ona göre güzellik maneviyatın yüze vurmuş halidir (Enginün,1995, s. 307).

Abdülhak Hâmit, kadınların eğitimi konusuna ayrıca önem vermektedir. Kadınlar çocuk yetiştirmede asli göreve sahip olan kesimdir. Çocuk bir milletin geleceği olduğu için de

toplum hayatında kadınlara büyük sorumluluk düşmektedir. Hâmit'e göre bir zaman sonra, Osmanlı'daki kadınlar da eğitim aldıkça toplum hayatında erkeklerle aynı görevlerde bulunabileceklerdir (Enginün, 1995, s. 367) Bu fikir bugün için ilginç olmamakla birlikte o zamanların aydınlarından Namık Kemal'le dahi anlaşamadıkları olmuştur.

Tarık ibn Ziyad oyununun bir sayfasında “bir milletin nisvanı derece-i terakkisinin mizandır” denilmişti. Cennetmekân üstadım Kemal, buna itiraz ederek kadınların mürebbisi erkekler olduğundan, mizan-ı terakkiyi zükûrda aramak lazım geleceği reyinde bulunmuşsa da sonra aramızda bir mübahese açılarak uyuşulmuştu. Demiştik ki, üstadın kavline göre nisvanın hüsn ü kubh-ı ahvali mürebbileri olan erkeklerden in'ikâs etmiş olacağından, bu nazariyeyi kabul ettiğimiz hâlde dediğim mizan, eyâdi-i nisâdan gürizan olmamak icap eder. Binaenaleyh o mizana bir mir'at-ı ruh-ı milli gibi bakabiliriz (Enginün, 2012, s. 75).

Namık Kemal, medeniyete ulaşmada erkeklere daha çok görevin düştüğünü savunurken Abdülhak Hâmit kadınların annelik rolünden dolayı tersini savunmuştur. Avrupalı kadınların toplumsal hayattaki konumuna bakarak Osmanlı'da da yapılması gerekenler üzerinde durmuştur. Avrupalı kadınlar, kanun önünde erkeklerle eşit haklara sahiptir, erkeklerin çalıştığı birçok sektörde de çalışmaktadırlar. Yeterince okulları olduğu için eğitim alma hakkından faydalanmaktadırlar. Osmanlı'da okullar Anadolu'da yaygınlaşmamıştır. Geneli İstanbul'da toplanmıştır. Kadınların gidebileceği mektep sayısı azdır. Yazarın kadınlar konusunda en çok vurguladığı durum eğitim meselesidir.

Kadınların maarifsiz kaldığı bir millet yarım adama şebittir. Erkeksiz kadın, kadınsız erkek olmaz. Medeniyetin bir hatvesi kadın, bir hatvesi erkektir. Terakki kadınsız yürüyemez. Tabiatın en büyük şaşası kadınlarken onları zulmet-i nisyan içinde bırakmak ihsan-ı Kudret'e küfrandır (Tarhan, 1995, s. 367).

Çocuklar çok küçük yaştan itibaren okula gidebildikleri için kadının çocuk bakımı ile ilgili sorumlulukları azalmış ve iş gücüne katılmaya başlamıştır. Abdülhak Hâmit tüm bunları medeniyetin ilerlemesi için olumlu ve gerekli bulmaktadır. Ona göre kadınları yok sayarak medenî bir ülke olmanın yolu yoktur. Ancak eğitimsiz bir anne bir milletin sonunu getirebilir. Hâmit'e göre kadınlar doğuştan birer öğretmendir fakat alim değildirler. Çocuklarını iyi bir şekilde yetiştirebilmeleri için kendilerinin de iyi bir eğitimden geçmeleri gerekmektedir. Yazar, Osmanlı'daki terakkiyi de az sayıdaki kadın mektebine bağlamıştır.

Bu acz-i idarenin sebebi iktidar-ı tabiiyesinin esbab-ı istimalini desti tasarrufa almamasıdır. Kadın hilkaten muallimedir, fakat âlime olmalıdır ki çocuğunu talim etsin. O çocuk bir millet olabilir. O kadının evi bir vatan nümunesidir. Kadın mektebi bir mamure-i

medeniyetin en âli binası addolunmağa sezadır. Ahiren cemiyetimizde görülen terakki memleketimizde birkaç kadın mektebi vücuda geldiğinden münhasıran onun semeresidir. Maarif bu suretle tamim olundukça bir zaman gelecektir ki kadınlarımız ticarete, siyasette, her türlü hukuk ve hidemat-ı devlette türlü vesait-i maişette bizimle refakat! edeceklerdir. Kadınlar ricale refik olmak için yaratılmış oldukları halde hiçbir yolda bizden ayrılmamaları lüzumu bilinecektir (Enginün, 1995, s. 367).

Abdülhak Hâmit Fatma Hanım'ın vefatından sonra tekrar evlenmek istemiştir. Hindistan'dan Londra'ya döndüğünde birkaç başarısız girişimi olsa da sonunda Nelli Hanım'la evlenir. Abdülhak Hâmit, evli olduğu için cemiyet hayatına veda etmek zorunda kaldığını belirtmiştir. Çünkü cemiyet etkinliklerine katılmak için öncelikle iyi giyinmek gerekmektedir. Özellikle de kadınlar için iyi giyinmek çok masraflı olmakla birlikte aynı kıyafeti sürekli giymek de Avrupa'da hoş karşılanmamaktadır. Bu durumda çift olarak davetlerden çekilmek zorunda kalmışlardır. Önce daha küçük bir eve taşınmışlar, daha sonra yemeklerini restoranlarda yemekten vazgeçmişlerdir (Enginün, 2012, s. 234). Evliliklerinin başlarında İngiltere'de birçok maddi sıkıntı ile karşı karşıya gelmiş en sonunda da İstanbul'a dönmek durumunda kalmışlardır. Yazar, jurnalsi olmadığı için saray tarafından desteklenmediğini dile getirmiştir (Enginün, 2012, 230).

Böylece yurt dışındaki görevinden ayrılmak durumunda kalan Tarhan, yabancı gelinle İstanbul'a dönmenin tedirginliğini yaşamaktadır. Nelli Hanım İngiltere'deki rahat yaşantısını bırakmak zorunda kalmıştır. Nelli Hanım kısa sürede konaktakilerle Türkçe konuşmaya başlar. Ancak kimsenin gözetimi altında olmadan tek başına dışarı çıkmaktan korkmaktadır.

Nelli Hanım bu Ayasofya'daki konakta ihfa-yı mevcudiyet etmiş olduğu gibi sokağa da mesture olarak çıkardı ve icap ettikçe benden bile kaçardı! Daima çıraklarımızdan Lâlfir Kalfa ona gezinti refikası olur ve bu refikasının emir ve ısrarıyla Uzunçarşı'nın içinde şemsiye açmaya mecbur olduğunu gülererek bana hikâye ederdi. Zavallı İngiliz kızı o devrin muhadderât-ı İslamiyesinden ziyade tesettür veyahut hırsız veya hafiyelerden ziyade tenekkür ederek gezebiliyor ve bu da yine o zamanda ferman-fermâ olan tagallüb ve taassub korkusundan ileri geliyordu. Ailemizin dâhili azasından başka onu hariçten ve taallukatımızdan kimseye göstermemiştim (Enginün, 2012, 236).

Oysa İngiltere'de kadın için evlilik yapmak özgürleşmek anlamında bir basamak atlamak gibidir. Çünkü yazar daha önceki izdivaç girişimlerinde yirmi yaş ve altındaki kadınların ailelerinin izni olmadan herhangi bir karar alamadıklarını gözlemlemiştir. Fakat kadınlar evli olmaları halinde yaş fark etmeksizin istediklerini yapmakta özgürdürler (Enginün, 2012, s. 213). Hâmit, başka konularda çok daha demokratik davranan İngilizlerin kadın mevzusundaki tutuculuklarını şaşkınlıkla karşılamıştır.

Yazarın hatırat türündeki eserlerinde Fransa ve özellikle de Paris hürriyetin, medeniyetin ve ilmin başkenti olarak anılmaktadır. Bunun Fransız İhtilali gibi siyasi sebepleri olmasının yanı sıra felsefe, edebiyat ve ilmî yazılardaki ilerici düşüncelerin etkisi vardır. Örneğin *Saray ve Ötesi*'nde Fransa'daki tarih yazıcılığı ile Osmanlıdakini karşılaştırarak tarih yazıcılığının nasıl olması gerektiği ile ilgili düşüncelerini de belirtmiştir.

Ömürlerinin büyük bir kısmını Paris Kütüphane-i Millisi'nde eski evrak ve vesai ki karıştırarak on sekizinci asrın hayatını, meşhur kadınlarını musavvir on büyük cildi müteceviz eser yazan Goncourt kardeşler gibi bizde de müdekkikler olsaydı onların delaletiyle Topkapı'nın muhtelif aksamını gezerken, mesela Harem-i Hümayun dairelerinin harabiye yüz tutmuş, daracık, küçücük, basık ve karanlık odalarını, dolaşık dehliz ve merdivenlerini dolaşırken buralarda cereyan eden hadisat ve fecayii nasıl hayatla dolu bir levha şeklinde görmüş olurduk (Tonga, 2019, s.165).

Daha sonra *Sanata Dair*'de de açıklayacağı gibi, Halit Ziya, Türk aydınlarındaki 'geride kalma' kaygısı ile Goncourt Kardeşler'in yaptığı tarzda uzun araştırmalara vakit ayıramadıklarına da vurgu yapmıştır. Çünkü bu nevide eser vermek isteyen bir yazar araştırma yapmalıdır, tarihî bilgileri sağlıklı kaynaklardan elde etmelidir. Ancak kütüphanelerdeki eserler bu ihtiyacı karşılamamaktadır.

Bu makalenin esas mevzusunu işaret etmek için Enderun-ı Hümayun kelimelerini yazarken ne kadar isterdim ki elimin altında bir bibliyografi eseri bulunsun da Osmanlı tarihinin bu pek mühim müessesesine dair mufassal malumat tedarikine imkân versin. Bizde birçok ihmallerin arasında bir de tarihin La Petite Histoire diye maruf olan ve küçük olmalarına rağmen geçmiş zamanların hayatına ait hususiyetleri büyük vakalardan ziyade canlandıran eserler bulunsaydı, o zaman yalnız Enderun için değil başlı başına bir cihan ve Osmanlı saltanatının en merak verecek devirlerine zemin olan Topkapı Sarayı'nın Bizans zamanından son günlere kadar muhtelif elvahını bütün hurda teferruatıyla ile göz önüne getirmek mümkün olurdu (Tonga, 2019, s.165).

Uşaklıgil burada kaynak eksikliğine dikkat çekmesinin yanı sıra bugün 'kültürel miras' diye anılan ama o tarihlerde kavramsal temelleri oturtulmamış fikirlerden de bahsetmiştir. Bu alandaki boşluğu farkına varmış ve vurgulamıştır. Avrupalılar tarih yazıcılığındaki titizliklerini kültürel miraslarının korunmasında da göstermişlerdir.

Birçok memleketlerde, mezarları kaybolmuş nam ve nişanı sönmüş, hattâ hâtıra-i enamda bir silik nişane-i yâdigârı kalmışsa onu bile soldurup silmeğe çalışmak cinneti süs edinilmiş ekâbir-i fikir ve irfana, meşâhir-i ırk ve vatana, bu diyarlarda nasıl bir hürmet-i perestişkââne ile taabbüd edildiğine, onların temâsili nasıl tarih-i milînin âbidat-i mefâhiri hükmünde bir hayat-ı izzet ve şerefe mazhar olduğuna dikkat edilince büyük memleketlerle milletlerin ne yolda bir terbiye-i fikr ve hisle vücuda geldiği daha vâzih görülüyor (İldeş, 2021, s. 50).

Halit Ziya'nın Avrupa ziyaretleri sırasında en çok etkilendiği yerler “numune gâh”lardır. Yazar, numune gâh diye nitelediği müzelerde kültürel mirasa katkıda bulunacak her türlü öğenin sergilendiğini görmüş ve Garp medeniyetindeki ilerlemeyi sıklıkla buna bağlamıştır. Mektuplarında en ince ayrıntısına kadar anlattığı müzelerde sadece yazı, resim, arkeolojik eser, heykel vs. gibi sanatsal ve kültürel öğeler değil devrin sanayisine katkıda bulunan yeni makineler de sergilenmektedir. Özellikle yazar Almanya seyahati boyunca yaptığı müze gezilerinde makinaların sergilenmesi karşısındaki şaşkınlığını dile getirmiştir. Almanya seyahatinin sonlarına doğru ise her yaş grubundan kız ve erkek öğrencilerin müze gezilerine şahit olmuştur. Sonraları bu müze gezilerinin öğrenciler için ne kadar kıymetli olduğunu da dile getirerek Osmanlı'da yetişen öğrencilerle karşılaştırma yapmıştır. O sırada Osmanlı'da kız öğrenciler zaten okullarda eğitim alamamaktaydı, müze geleneği ise henüz başlamamıştı. Halbuki daha o yaşta kültürel değerlerini tanıyıp bilen bir öğrenci bugünü çok daha iyi anlamış olacaktı.

Halit Ziya Uşaklıgil'in Avrupa medeniyetini en ileri medeniyetlerden birisi olarak görmesinin bir sebebi de liyakattir. Üstelik bu liyakat anlayışı her türlü iş için ve her türlü yaş grubu için de geçerlidir. Özellikle Almanya'da bütün görevler o işi en iyi yapacak kişiye verilmektedir.

Almanya'da müessesât-ı maârifin kesretine elbette pek çok esbab var: burada hayat bir liyakatle mümkündür, o liyakati ihzar etmek lâzımdır. Tafsilâta girmeğe zaman yok. Yalnız küçük işaretlerle iktifa edeceğim. Çocuk bir misafirhanede hizmetkâr olacaksa mutlaka okuyup yazmak bilmeğe muhtaçtır, bir dükkanda satıcılığa girecekse hesap bilmelidir, bir îmalgâhta çalışacaksa işin nevine göre o sanatın mebâdi-i esasiyyesine ilmen müstahzar olmalıdır, başka türlü mücadele-i hayat arsasına çıkmak imkânı yoktur, mutlaka o arsada görünmeden evvel cidalin ehemmiyetine göre derecâtı yükselen mektep çarkından geçmek icap eder (İldeş, 2021, s. 54).

Almanya seyahati sırasında Uşaklıgil'in dikkatini çeken bir diğer durum ise ailelerin çocuklarıyla oldukça ilgili olmasıdır. “Birçok defalar dikkat ettim, Almanlar çocuklarla meşgul olmaktan hiç yorulmuyorlar. Onların arkası gelmeyen suallerine usanç nedir bilmeyen cevaplarla izâhat veriyorlar.” (İldeş, 2021, s. 68) Böylelikle çocukların birey olarak yetişmesine katkıda bulunmuş oluyorlardı. Uşaklıgil çocukların eğitimi, ahlakı ve kişilikleri üzerinde bu kadar ihtimamla durulmasını savaşın ağır koşullarına bağlamaktadır. Çünkü yazara göre Almanlar, yarının dünyasını yaratacak olanların o çocuklar olduğunu çok iyi biliyorlardı.

Çocuklardan bahsetmiyorum, gençlerden bahsediyorum, çocuklar...O daha hayret-âver. İsnana göre nüfus-ı umumiyeyi taksim eden bir cetvel-i ihsâîye destres olmak istedim. Fakat bir fikr-i umumî hâsıl etmek için sokaklara, bahçelere, mekteplerin civarına bakmak kâfidir; hattâ bakmağa lüzum yok. Her yerde her şeyden ziyade gözlere girecek, size mevcudiyetini haber verecek, âdeta sezâî bir çocuk dünyasına girmiş olmak vehmine düşürecek bir manzara vardır. Mini mini arabalarından başlayarak bisikletlerinde uçan, arkalarında çantalarıyla mektebe giden yahut izcilik seyranlarına çıkan, sokaklarda, meydanlarda, bahçelerde oynayan çocuklar...O kadar, o kadar çok çocuk görürsünüz ki nüfus-ı umumiyenin nısfı on beş yaşından dün olmak lâzım gelir neticesini çıkarırsınız. Hâtta belki Almanya’da baba ve ana sınıfının çocuk yetiştirmekte nisbet-i makuleyi aşmış olacağına hükmedecek olursunuz ve bittabi bugünün harbeden Almanya’sını düşünerek yarın için müheyya bulunmağa lüzum gören Almanya’yı pek müdebbir, pek gafil görmekte istical ederek yanlış hükmünüzden ricat edersiniz (İldeş, 2021, s. 114).

Uşaklıgil, tercüme faaliyetlerinin hikâye ve roman çevirisi düzeyinde kalmasından şikayetçidir. Ona göre Garp medeniyetlerindeki ilerlemeyi anlayabilmek için mutlaka ilim ve fenne dair eserlerin de süratle Türkçe ’ye kazandırılması gerekmektedir. Bununla birlikte özellikle tercüme eserleri basıma hazırlayan yayıncılar, eserleri belli bir mantık içinde bütün olarak ele almalıdır. Hatta bunun için önde gelen yayınevleri tarafından bir heyet kurulmasını da teklif etmiştir. Böylelikle popüler olmuş bir hikâyenin defalarca basılmasının önüne geçilerek daha çok bilimsel esere kavuşma imkânı bulunmuş olacaktır (Ayhan ve Çanaklı, 2014, s. 447).

Tercüme hususunda en çok tartışılan konu ise dil olmuştur. Hâli hazırda Öz Türkçeciler ve Servet-i Fünun yazarları arasında da sıkça tartışılan bir konu olan lisan meselesinde Uşaklıgil, özellikle terim anlamında kullanılan sözcüklerin medenî toplumlarda kullanıldığı şekliyle alınmasını uygun görmüştür. Böylelikle medenî toplumlarla anlaşmak daha kolay olacaktır.

Medeniyet âlemine mensup milletlerin müşterek malı olan fenlerde, bütün lisanlarda kullanılan istilahları, tabirleri almak, bizde de onları kendi dilimize sokmak hem tabii, hem amelî görünür. Mesela kimyada, tıpta, müvellidülhumuza, müvellidül-ma demektense oksijen, hidrojen; tıpta zatürre, zatülceb demektense pnömoni, plörezi demek hatta bu sonuncu için avam lisanında satıcan deniliyor olmasına istinat ederek bu bozuk kelimeyi almamak daha doğru olur. (Ayhan ve Çanaklı, 2014, s. 381).

Servet-i Fünun topluluğuna yöneltilen en sert eleştirilerin başında lisan meselesi gelmekteydi. Bunun dışında Batı dili ve sanatı ile olan münasebetlerin zaman zaman “yanlış Batılılaşma” olarak değerlendirildiği zamanlara vurgu yapan Uşaklıgil, topluluğun dağılmasından çok sonra yayımladığı eserlerinde o dönem Servet-i Fünun topluluğunun kısa ömrüne rağmen büyük işler başardığını düşünmektedir. Tanzimat ile başlayıp Servet-i Fünun devrinde devam eden tercüme faaliyetlerinin, Batı dilleri ile olan etkileşimin bugünün Türkçesini çok daha anlaşılır ve akıcı hale getirdiğini

vurgulamıştır. Bu yüzden Batı taklitçiliğini zararlı bir fikir olarak görmemektedir. (Ayhan ve Çanaklı, 2014, s. 471).

Servet-i Fünun üç beş sene yaşayabildi. Üç beş sene... uzun bir ömür değil, fakat Edebiyat-ı Cedide'nin bu kısa ömründen ortada bir hakikat kaldı ki en hayr-aver tesiri o olmuştur: Şark? Pekala, belki pek zengin bir mazi! Fakat istikbal garbındır; maziye şükran borcunu onu istihkar etmemekle ödeyerek garba yürümek suretiyle Türk kendi varlığına karşı terakki vazifesini ifa etmelidir (Uşaklıgil, 2017, s. 394).

Kırk Yıl'da sık sık Servet-i Fünun yazarlarının nasıl bir araya geldiklerine değinen yazar, o dönem topluluğa katılan her yazarın sarsılmaz bir inançla ilimin ve sanatın Batı medeniyetinden geleceği fikrine bağlı olduğunu vurgulamıştır. Bununla beraber Türk medeniyetinin ilerlemesinin de ancak bu yolla olabileceği fikrini savunmuştur.

Uşaklıgil, Avrupa'ya seyahatlerinde dini yaşayış tarzını gözlemlemiş hatıralarında yer vermiştir. Burada ilk dikkat ettiği unsur dini ritüeller esnasındaki ciddiyettir. Özellikle *Saray ve Ötesi*'ndeki hatıralarında birçok dinî ve resmî törene tanıklık eden yazar, halkın nizamsızlığından şikâyet etmiş ve Avrupalı emsalleriyle karşılaştırmıştır.

Bizde ise ne zaman bir alay veya böyle temaşaya şayan bir geçit resmi yapılacak olsa halkı intizam dairesinde zapt etmek mümkün olmadığından daima birikmiş kalabalık bir taşmak nefesiyle şişer, şişer ve her iş bir hercümerç içinde kalır. Bunun da bir çaresi yoktur. Meğer ki Avrupa halkı kabilinden bir intizam gayreti hasıl ola... (Tonga, 2019, s. 287).

Özellikle Ramazan aylarında yapılan dinî geçitlere hatıralarında yer veren Halit Ziya, halkın düzensizliğini konu ettiği gibi geçitleri düzenleyen yönetici ekibin de kusurlu yönlerini anlatmıştır. Burada yazarın özellikle üzerinde durduğu konu; dinî ve ruhanî tarafı olan bu geçitte Avrupalı müzisyenlerin operetlerinin çalınmasıdır. Fanfare diye adlandırdığı bir orkestra tarafından çalınan bu müzik Uşaklıgil için korkunç bir ıstıraba dönüşmektedir (Tonga, 2019, s. 345). Uşaklıgil, resmî geçidin sonlanması için herkesin sırayla tahtın önünden geçip başmabeyincinin elinde duran tahtın saçağını öpmesi gerekliliğinden bahsederken, bu geleneği insanlık şerefine aykırı bulmuştur (Tonga, 2019, s. 346). Geleneğin ilgası için hünkara müracaat edilmiş ancak hünkâr saçak öpme geleneğini “şan-ı saltanata ve ecdattan mevrus ananeye mugayir” addetmiştir. Ramazan ayındaki bu törenler Uşaklıgil'e göre ne tam olarak dinî temayüllerin yerine getirilmesine yarıyordu ne de dönemin padişahlarının Batılı birer yönetici gibi görünmelerini sağlıyordu.

Dini ritüeller dışında yazarın üzerinde durduğu bir diğer nokta ise dinî metinlerdir. Avrupa'da da birçok dinî töreni gözlemleyen Uşaklıgil, Batılı örnekler ile

Osmanlı'dakileri karşılaştırmıştır. Ve Osmanlı'daki dinî törenlerde kullanılan metinlerin zayıflığından üzüntü duymuştur.

O sıralarda Avrupa dünyasında vaazların nasıl yapıldığına, mevzelerin nasıl birer sanat ve hitabet eseri olarak tertip edildiğine vakıftım. İsviçre, İngiltere, Almanya gibi protestan diyarlarında pasteur'lerin Pazar hitabelerini hazırlamak için Tevrat'tan, İncil'den ilham alarak, herhangi bir fikranın, bir ayetin etrafında sanatkarane nakışlar, tevşihler yaparak bunlardan ahlaki netayiç çıkardıklarını, Katoliklik aleminde, mesela Fransa'da köy rahiplerine varıncaya kadar mevzelerini işleye işleye bunların arasından şöhretleri cihana şamil hatipler yetiştiğini, hele Fransa edebiyatında Bossuet, Fenlon, Bourdaloue, Massillon, Felchier hitabeleriyle-sermon- kendilerini dinleyen hükümdarları bile hayret-i gaşye getiren dâhiler zuhur ettiğini bilirdim; onun için hikmete, hitabet ve belagate, her dinden daha müsait olan, hele Kur'an kabilinden cihanın hiçbir lisanında, hiçbir edebiyatında misline tesadüf mümkün olmayan bir ilham ve membasından saniha alacak olan İslam vaizlerinin, bilhassa huzur derslerinde hem padişah hem halife makamlarını işgal eden zatın karşısında söyleyeceklerinin yüksekliğine intizar etmek ve bunları dinlerken bir istiğrak zevkini olmak en sarih hakkımdı. Heyhat! Ne müthiş bir hayal inkisarına uğradım ve bütün ramazanlarda, günlerce devam eden bu huzur derslerinde umulan zevke bedel ne acı esef duydum! (Tonga, 2019, s. 337).

Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*'nde Avrupa'da yönetim kademesindeki kişilerin tutumlarıyla Osmanlı'dakini karşılaştırmıştır. *Kenarda Kalmış*'ta ve *Almanya Mektupları*'nda ise halkın arasında gezinirken edindiği izlenimlere yer vermiştir. Yazarın üzerinde durduğu ve Türk toplumunda eleştirdiği başlıca özellik tembelliktir. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan birçok topluluk arasında Türklerin tembel tutumları yazarın defalarca kez vurguladığı ve bir an evvel vazgeçilmesi gereken bir özelliktir.

Bugün Türk'ün arasına ne olursa olsun bir daha ayırlamayacak surette karışmış olan yine bu toprağın malı anasından başka çâr-aktâr-ı âlemden gelmiş, hep burada ekme kazanmak üzere azmetmiş çeşit çeşit kavmiyetler var. Bunların kâffesinde iş, hayatın mihver-i esasisidir.

Türk bunların karşısında duvarın dibine uzanıp gerine gerine uyuyamaz. Uyumakta ısrar ederse onu omuzlarından tutup sarsmak, "Uyumak değil, işlemek zamanıdır!" demek lazımdır. Sade demekle de olmaz, muhibbimin hikâyesinde mevzuu bahsolan Rusların misaliyle iktifa edince bile görülüyor ki bugün İstanbul, yarın bütün vatan başka neviden, başka usulle istila tehlikesine maruzdur. Elinde silahla gelen düşmana karşı nasıl Türk neferleri alınıp bir ordu-yı müdafaa hâlinde sevk ve idare olunuyorsa, bu başka türlü silahlarla gelen sakin fakat kavi rakiplere karşı da Türk kulları alınıp aynıyla askerlik kabilinden bir hizmet-i mecbure ile bir iş ordusu hâline konmalıdır (Ayva, 2017, s. 246).

Halit Ziya'nın "Türk bunların karşısında duvarın dibine uzanıp gerine gerine uyuyamaz" diyerek metaforlaştırdığı durumda, Osmanlı Devleti'ne mülteci olarak gelmiş Ruslarla Türklerin bir karşılaştırmasını yapmıştır. Rusya'daki savaştan kaçıp gelen mülteciler çok az Türkçe bilmelerine rağmen kapı kapı gezip iş aramaktadırlar, üstelik Osmanlı Devleti onların temel ihtiyaçlarını karşılamıştır. Buna rağmen

Uşaklıgil'in deyimiyle “biraz daha zevk ve lezzet imkânı husule getirmek” için iş aramaya devam etmişlerdir. Burada en dikkat çekici nokta Uşaklıgil'in Rus ve Türk toplumunu mukayese ederken iki beşeri birbirinden ayırt edilemeyecek kadar benzer bulmasıdır. Bunun yanında Halit Ziya'ya göre Arap ve Şimal insanı ise çalışkanlık bakımından Türklerden daha ileridedir (Ayva, 2017, s. 244).

Halbuki hakikatte bu iki unsur menşe ve itiyat, fitrat ve maişet itibarıyla yekdiğerinden bu derece haiz-i fark olmamak lazım gelirdi. Eğer Türk'ün karşısına faaliyet ve cevvaliyetiyle müştehir Şimal ve Arap enmûzeclerinden biri konsaydı da onunla mukayese edilseydi hemen farkın tabiiyetine hükmolunurdu. Fakat bu hikâyede mukayese az çok şerâit-i müteşâbihe altında bulunan iki numune-i beşerin arasında yapılıyordu ve görülüyordu ki arada azim bir fark var (Ayva, 2017, s. 244).

Yazar *Almanya Mektupları*'nda Avrupa halklarını da birbiriyle karşılaştırmıştır. Ona göre Avrupa halkları arasında sanat ve medeniyet anlayışı bakımından en ileri halklardan biri Avusturya halkıdır. Almanya'ya yolculuğu sırasında geçmek zorunda olduğu şehirler üzerindeki müşahedelerini anlatırken neredeyse iki mektup kadar yer ayırdığı Viyana şehri yazarı en çok heyecanlandıran şehirlerden birisi olmuştur. Şehrin tabiatının güzelliklerinin yanı sıra Viyana'da Halit Ziya'yı asıl heyecanlandıran şey halkın kendisidir. “Fakat öyle zannediyorum ki, şehri bu derece tatlı ve sevimli yapan şeylerden başlıcası Viyana halkının kendisidir, Viyana halkının sizi derhal kendisine dost yapan halidir” (İldeş, 2021, s. 52). Halit Ziya, Almanya'ya seyahat ederken Macaristan şehirlerinden de geçmiş ve Macar halkını da tarihine ve geleneklerine bağlı bir millet oldukları için takdir etmiştir. Fakat burada asıl dikkat edilmesi gereken husus, ki Halit Ziya da bu hususu defaten vurgulamıştır, Macaristan ve Avusturya halkının Alman olmasıdır (İldeş, 2021, s. 53).

Uşaklıgil, Viyana halkını diğerleri arasından ön plana çıkaran özellikleri sıralarken vurguladığı bir diğer önemli özelliği ise halkın, kendi hüviyetlerine zarar vermeden “Şarktan ve Şimalden” de onları medeniyetin en yüksek noktasına çıkaracak kabiliyetleri almasıdır. Yazar, Viyana halkının medeniyetin en yüksek noktasına ulaşmalarında en önemli rolü ise yöneticilerine atfetmiştir. “Viyana bugünkü ehemmiyetini, cihan-ı medeniyette işgal ettiği mevki asıl İmparator François Joseph'e medyundur” (İldeş, 2021, s. 53). Uşaklıgil'in Avusturya'da bulunduğu sıralarda Avusturya-Macaristan Savaşları sürmektedir. Buna rağmen yazarın deyimiyle şehrin durmadan işleyen bir “cihaz” gibi çalışmasında ve halkın mutluluk ve refah içinde yaşamasına vesile olanlar iyi yöneticilerdir.

Buna mukabil en küçük şeylerden en büyük şeylere kadar hayat-ı memleket intizam-ı tammindan, o bütün teferruatında bir âheng-i mahz ile işleyen mükemmel bir cihaz halinden asla çıkmamıştır. Gidenlerin yerine kadınlar, ihtiyarlar, çocuklar kaim olmuş; güya gece gündüz işleyen bir iş başından gündüz nöbetçileri giderek gece nöbetçileri gelmiş ve hayat-ı memleket ittihadından bir nebze kaybetmeyerek, darâbâna bir kısa fasıla-ı tevakkuf âriz olmayarak cereyanını takib etmiş (İldeş, 2021, s. 56).

Savaş karşısında takınılan durum Almanya’da da benzerdir. Gündelik yaşamda savaşın izleri nadiren görünmektedir. Savaşın çetin şartlarında Almanya’da bulunan yazar, deneyimlerini anlattığı Almanya Mektupları’nda bu konuya çok az değinmiştir. Uşaklıgil’in savaşın mağlup tarafında olan Almanya’da geçirdiği sürede bu konu üzerinde fazla durmamasının iki sebebi olabilir; birincisi Halit Ziya’nın bir Servet-i Fünun yazarı olmasıdır ve Servet-i Fünun yazarları zaten kendi dönemlerinde Milli Edebiyat yazarları tarafından halktan kopuk yaşamak açısından eleştirilmişlerdir. Bir diğer sebebi ise Halit Ziya Almanya’ya devlet görevlendirmesi ile gitmiştir ve müttefiki oldukları ülke ile iyi ilişkiler kurması için gönderilmiştir bu durumda savaş hakkındaki gözlemlerini kendine saklamış olabilir. Almanya Mektupları’nda Almanya dışında halkının çoğu Alman olan Macaristan ve Avusturya’ya daha uzun yer ayırması da bunun bir göstergesidir. Osmanlı’nın müttefiki olmadığı ülkelere İtalya, yazarın gözünde hem kültürel açıdan hem de ilim açısından çok geridedir.

İtalya’nın bir küçük ve eski şehri düşünülürken kanburlaşmış duvarları yekdiğerinin üzerine kavuşan dar sokaklar içinde pencerelerden sarkan yamalı çoraplar, alacalı gömlekler, gençlerin üstüne damla damla sefalet acılarını ağlayan yırtık elbiseler, bozuk kaldırımların çamur birikintileri içinde, yıkanmak için her çirkabeyi hoş bulan ördekler gibi, yuvarlanırcocuklar, karşı karşıya kapılarında oturmuş, biri çocuğunun donunu yazarken diğeri mangalında pişen yemeğin çeşnesine bakarak yüksek sesle konuşan, komşu kadınlar, bütün hususi işlerini sokağa dökmekten haz alan gürültücü, kavgacı, ikisi bir araya gelince bir kalabalık teşkil eden bir halk ve bu manzarayı ikmal etmek için sokağa girer girmez insanın boğazına tıklararak o vakte kadar çekilmiş bütün mide hastalıklarını ihtar eden soğandan, fena yağdan, kuru balıktan, lahanadan sirke kadar keskin şaraptan, daha kim bilir nelerden mürekkep bir koku hatıra gelir. Almanya’nın küçük ve eski şehirleri bu levhanın tamamen zıddıdır (İldeş, 2021, s. 99).

Halit Ziya Uşaklıgil’in Alman hayatına dair önemli gözlemlerinden biri de mekân üzerinedir. Evlerin dışındaki alanlarda “hudutsuzluk” hakimken ev içi alanlarda aile fertlerinin yaşamına saygı uyandıran “özel oda” anlayışı vardır. Bu özgür alanlar yazara refah seviyesini çağrıştırmaktadır. Münih gibi kalabalık bir kent için bile herkese yetecek kadar yer olması, sokakların binaların geniş alanlara kurulması Halit Ziya’ya Almanya’da hiç fakirin olmadığını düşündürmüştür (İldeş, 2021, s. 182). Fakirlik meselesi dışında yazarın dikkat çektiği bir diğer nokta ise Avrupalıların yaşlılara ve

engelli kişilere olan yaklaşımıdır. Uşaklıgil'in aktardığına göre onlara sokaklarda düşkün ve acınası şekilde rastlamak mümkün değildir. Avrupalı devletler onlar için her türlü tedbiri almıştır. Bunun yanında insanlar da o kişilere saygılı davranmaktadır, Osmanlı ise bu anlamda sınıfta kalmıştır (Ayva, 2017a, s. 260).

Hayır, bu memleketlerde fukarayı da insana lâyık bir şekilde yaşatmak çareleri bulunmuştur. Bu noktada şimdilik tevakkuf etmeyerek yalnız şunu kaydedeyim ki Münih'te dolaşırken kendi kendime bir bahse tutuştum. Malzeme-i inşaiyyesi- tabir-i diğerle enkazı-la-akall beş yüz liradan dün bir miktara bâliğ olabilecek bir binaya tesadüf edersem bahsi kazanacaktım, daha doğrusunu söylemek lâzım gelirse, diğer bazı şehirleri düşünerek ufak bir nefes-i tesliyet alacaktım. Bu bahsi kaybettim (İldeş,2021, s. 186-187).

Evlerin dışındaki hudutsuzluk ise yazara özgürlüğü çağrıştırmaktadır. Geniş araziler üzerine kurulu bahçeli, sevimli evler birbirlerinden herhangi bir çit vs. ile ayrılmamıştır. Çocuklar diledikleri gibi sınırlar olmadan oyun oynayabilmektedirler. Güven içindeki bu ortam çocukların daha özgüvenli olmasını sağlamış, bununla birlikte “mala hürmet” edilmesi gerektiğini öğretmiştir (Aktar, 1978, s. 65). Hatta buna dair aktardığı bir anısında, at arabasında unuttuğu şemsiyesini kayıp eşya bürosuna sorması tavsiye edildiğinde belediye bünyesinde böyle bir birimin olduğuna oldukça şaşırmıştır. Neticede özgürlüğün getirdiği refah seviyesinin toplumu daha medeni hale soktuğuna olan inancı artmıştır (Aktar, 1978, s. 66).

Avrupa'daki refah seviyesinin yüksekliği halkın sanata yaklaşımını da etkilemiştir. Yazara göre Almanların kendilerini en çok geliştirdikleri sanat dalı müziktir (İldeş, 2021, s.194). Halkın hemen hemen her kesimi iyi müzikten iyi bestecilerden anlamaktadır. Tiyatrolar gibi konser salonları da dolu olmasına rağmen dinleyiciler adeta bir kilise ayininde gibi sakince sahneyi izlemektedirler. Bu duruma özenen Halit Ziya, diğer yandan Alman halkını giyim kuşam anlamında zayıf bulmuştur. Hatta yalnız giyim kuşam anlamında değil güzellik bakımından da eksikleri olduğunu söylemiştir. Ona göre Fransızlar ve özellikle Avusturya halkı çok daha özenli ve güzeldirler (Aktar, 1978, s. 75-76).

Alman medeniyetine hâkim olabilmek için Halit Ziya'nın işaret ettiği bir diğer mekân ise müzelerdir. Müzelerde daima bir “uyuşukluk” ve “bir nevi sersemlik” tesiri altında kaldığını belirten yazar, Nürnberg'teki müzede bu duygudan tamamen sıyrılmış halde dolaşmıştır. Almanların müzecilik anlayışı, tarihlerine olan bağlı ve ileri medeniyet seviyesine ulaşmadaki gayretleri yazarda bir çeşit utanma duygusuna sebep olmuştur.

Burada öyle yüksek bir ilmin ve o ilme fütür-ı nâpezir bir mutâvnat ve faaliyetle inkiyad etmiş öyle bir kavî azmin tantana-i tecelliyâtı vardı ki bunun içinde küçük kalmamak ve kendi kendisini bu derece küçük bulduktan sonra yaşamaktan utanmak kabil olamıyordu. (Aktar, 1978, s. 133).

Halit Ziya'nın Batılı biri karşısında utanıp içine çekildiği anlar yalnız *Almanya Mektupları*'nda yazdıkları ile sınırlı değildir. *Saray ve Ötesi*'ndeki anılarından da bu konuya yer vermiştir. Halit Ziya Batılı bir eğitimden geçmiştir. Yalnız ilmi anlamda bir eğitim de değildir, gündelik hayatta onu özgüvenli hale getirecek çok iyi Fransız hocalardan müzik dersleri ve dans dersleri de almıştır (Uçman, 2017, s. 121).

Ancak yine de bir gün Fransız katipleriyle yapılan bir akşam yemeğinde, Fransız katiplerinden birinin iyi eğitilmiş ve güzel eşiyile sohbet etmek isterken, kadının Uşaklıgil'den koşar adım uzaklaşması aynı utanma ve geri çekilme hissine sebep olmuştur.

Fransız asalet ailelerinden birine mensup ve Faubourg St. Germain ananelerine pek sıkı bağlarla merbut bulunan, ekseriyet üzere olduğu gibi belki çocukluk yıllarını rahibelerin idaresinde bir manastırda geçirmiş olan bu güzel genç kadın, kim bilir Şark ve bilhassa Türk hakkında edinilmiş kötü fikirlerle, Garp hayat ve fikrine ne kadar aşına olursa olsun, mademki Türk'tür, şu yanımda oturan ve muttasıl söyleyen adama yüz vermeyi bir nevi, zül addediyordu. Yemek bitince ufak bir baş eğmesiyle fırladı ve sefaret dostlarının yanına seğırtti. Bu küçük vakadan bir can sıkıntısı duymadım, yalnız verilecek hükmü zihnen, "Ne yapalım Şark ile Garp arasında daima böyle bir açıklık bulunacak şekilde!" icmal ettim (Tonga, 2019, s. 312).

Bu örnekte yazarın, Batılı bir kadın karşısında utanma duygusuyla geri çekilmesi ve meseleyi Şark ve Garp'ın çatışması olarak görmesi ilginçtir. Yalnız bu örnek özelinde Halit Ziya'nın şarkiyatçı olduğu düşünülebilir. Ancak *Saray ve Ötesi*'ndeki bir başka hatırası ise bu fikri çürütmektedir. Hindistan gelen bir "Melike" beraberinde hizmetkarlarını ve kendi aşçısını getirmiştir. Sarayda kendisi için hazırlanan daireden pek çıkmayıp kimseyle iletişim kurmamıştır. Halit Ziya mihmandar aracılığıyla Melike hakkında fikir sahibi olmuştur. Bu örnekte ilginç olan nokta ise Halit Ziya'nın Uzak Şark memleketi diye adlandırdığı Hindistan karşısında Osmanlı'yı bir Avrupa ülkesi olarak görmesidir.

O Hint usulünde pişirdiği şeylerden başka bir şeye el sürmezmiş ve bu yemekler türlü baharatlı o kadar ağır şeylermiş ki mihmandar, kendisine ikram edilen bir yemekten büyük bir mide sancısıyla çıkmış. Bütün hizmetçiler yalınayak gezerlermiş. Uzak Şark memleketlerinde bulunan hilafına hareket edilemeyen bir usul olduğuna vakıftık fakat bir Avrupa seyahatinde aynı usulü tatbikinde ısrar olunuşuna bir geri kalmak fikrine inatla yapışık olmaktan başka mana verilemezdi (Tonga, 2019, s. 494-495).

Saray ve Ötesi'nde, Tanzimat yazarları tarafından bolca eleştiriye uğramış gösteriş merakı ile ilgili de bazı noktalara değinilmiştir. Örneğin araba sevdasından önce, dönemin yöneticilerinde “hünkâr kayıkları” ile gezinti yapmak ve o kayıkları olabildiğince ihtişamlı hale getirmenin yaygın olduğundan bahsetmiştir. Bu durumun Avrupalı hükümdarlar arasında da yaygın olduğunu vurgulamıştır. Özellikle eski saray geleneklerine çok bağlı olan Sultan Reşat, Abdülhamit döneminde bazı casusluk ihbarları nedeniyle metruk bir yerde saklanan kayıkları buldukları yerden çıkarttırıp onları eski şaşaalara kavuşturmuştur. Burada Osmanlı Devleti'nin Avrupalı çağdaşlarıyla olan farkı ise bu kayıkların sonradan oldukları gibi muhafaza edilip müzelerde sergileniyor olmasıdır (Tonga, 2019, s. 120). Yazar, gösteriş merakı meselesinde Osmanlının Avrupa'yı yakaladığına kanaat getirmiştir.

Halit Ziya'nın hatıra ve mektuplarına genel olarak bakıldığında Batılılaşma meselesi ile ilgili Avrupa devletlerini zihninde bir sıralamaya soktuğu fark edilmektedir. Buna göre ilk sırada Fransa gelmektedir. Özellikle Saray ve Ötesi'ndeki hatıralarında Osmanlı'daki reform hareketlerinin çoğunun Fransızların etkisinde yapıldığından bahsetmiştir. Balkanlardaki huzursuzluk sebebi ile Avrupa'yla olan ilişkileri düzeltmek adına devlet tarafından görevlendirilmiştir. Halit Ziya derhal Fransa'ya giderek basın aracılığıyla Osmanlı'nın imajını kurtarmaya çalışmış ancak muvaffak olamamıştır. Buradan Fransa'nın o dönem siyaseten tüm Avrupa'yı etkileyecek güce sahip olduğu anlaşılmaktadır.

İşte bütün bu görüşmelerin hülasasını Henri Laveda'nın şu sözleriyle yapmış olacağım:

“Biz sizi tanımak öğrenmek ve sevmek isteriz. Biliyoruz ki Fransız harsının ananelerini almışsınız fakat yalnız o kadar. Kendinizi bize bildirmek için hiçbir şeyler yapmıyorsunuz. Rakiplerinizi ise öyle değil... (Tonga, 2019, s. 520-521).

Fransa o dönem siyasi otorite sahibi olmasının yanı sıra Halit Ziya'nın kişisel tarihi için de çok büyük önem taşımaktadır. Yazar, Fransızları medeniyetin en ileri seviyesinde görmektedir. Kişisel anılarına daha çok yer verdiği *Kenarda Kalmış*'ta ve *Kırk Yıl*'da bu durum açık şekilde görülmektedir. Fransızlar, gündelik hayattaki tutumları, giyim kuşamları, sanata verdikleri değer ve hatta güzellikleriyle bile diğer tüm Avrupa halklarından üstün tutulmuştur. Fransızlardan sonra Avusturya halkını sanat, terbiye, giyim kuşam ve güzellik anlamında takdir etmiştir. Sıralamada Almanya ve Macaristan ise Fransa ve Avusturya'nın gerisindedir. Macarların gündelik yaşamlarını bazı bakımlardan İstanbul'daki gündelik yaşama benzetmektedir. Macaristan'ı birçok

savaştan sonra kendini hızla toparlamaya çalışan tarihine ve geleneklerine çok bağlı bir ülke olarak görmüştür. Buna ek olarak Macarların anadile verdikleri önemi de sık sık vurgulamıştır. Almanları ise birçok bakımdan takdir etmektedir. Çalışkanlık, dürüstlük, liyakat anlayışı, çocuklara verilen eğitim, bilimde kaydettikleri ilerleme ve bunun sonucu olarak refah seviyesinin yükselmesi, mimari anlayışlarının sonucu olarak bireyin hayatına duyulan saygı, iş yaşamında da gündelik yaşamda da saat gibi işleyen nizami bir düzen kurmaları vb. gibi.

Yazar Berlin ve İstanbul'u karşılaştırarak ideal bir medeniyet tasavvuru ortaya koymaya çalışmıştır. Mehmet Âkif Ersoy'un karşılaştırması İstanbul sokakları ve tren yolculuğu ile başlar:

Yıkanma yok, tuvalet yok! Yazın belinde çamur,

Eteklerinden inerken kabuk tutar yağmur!

(...)

Benekli basmaya dönmüş o çarşafın suratı!

Kırık sürahide bekler yosunlu bir mâyî

Bizdeki trenler ve tren istasyonlar;

'Bilet mahalli' midir ismi pek de bilmiyorum,

Basık tavanlı, rutubetli, isli bir bodrum

(...)

Açıldı perde nihayet şu var ki cendereye

Kısılmak istemiyorsan sokulma pencereye!

İtiş kakış olağan şey, dövüş sövüş de caba

Biletçi, mösyö, tren kaçta kalkacak acaba? (Düzdağ, 2007, s. 299-300)

İstanbul otellerini ve sokaklarını tasvir ettiği yukarıdaki parçanın devamında “Otel meğer o değilmiş, şimendüfer de kezâ/ Sokak mı benzeyen az çok? Aman canım, hâşa!/ Meğer oteller olurmuş saray kadar ma'mûr” diyerek Berlin otellerinin rahatlığından ve temizliğinden, sokakların düzeninden, insanların nezaketinden söz etmiştir (Düzdağ, 2007, 303).

Mehmet Âkif Ersoy da Almanya ziyareti yapan diğer yazarlarda olduğu gibi Almanların bütün tutumlarına sinen kadercilikten uzak tavrı şiirinde vurgulamıştır. Bu durumu kar yağışı üzerinden örnekleyen yazar, İstanbul'da halkın karın yerden kalkması için Allah'a dua ettiğini ancak Berlin'de karın temizlenmesi için modern yöntemlerin

kullanıldığını anlatmıştır (Düzdağ, 2007, s. 305). Yazar kurduğu ironik dili şiir boyunca devam ettirmiş ve kar örneğinde olduğu gibi çok küçük detaylar üzerinden betimlemiştir.

Mehmet Âkif, şiirinde sık sık nidalara yer vermiştir: “Aman ! Yahu! Nedir bu? Sokak dedikleri neymiş? Vay canına!” gibi ifadelerle Berlin’de gördüğü medeniyet emareleri karşısında şaşkınlığını ifade etmiştir (Düzdağ, 2007, s. 304-306). Şehrin sunduğu imkânları hayret ifadeleriyle aktaran yazar, bir yanıla da Türk halkına nasihat etmektedir. Almanların çalışkanlığı ve gayretini takdir eden yazar, Türk halkının kurtuluşunu da birlik, beraberlik içerisinde ve çok çalışarak elde edileceğini düşünmektedir (Yaman, 2021, s. 262).

Mehmet Âkif’in Berlin ziyareti esnasında I. Dünya Savaşı devam etmektedir. O yıllara kadar birçok savaşta yıpranmış olan Osmanlı Devleti ile Almanya’nın müttefikliğini gözetmekle beraber, İtilaf Devletleri’nin Doğu’ya karşı takındıkları tutumu da eleştirmiştir:

Biraz da geçmeyi ister misin bizim yakaya?
 Al işte, bir günü mâtemsiz olmayan Asya!
 O eski ma’bed-i irfân, o mehd-i İbrâhîm;
 O şimdi, boynu bükülmüş zavallı hâk-i yetîm!
 Zamân-ı rüşdünü andıkça ağlasın dursun,
 İkiz vesâyeti altında İngiliz’le Rus’un.
 Sülük benizli vasîler ne emdiler kanını,
 Mecâli kalmadı artık çıkardılar canını!
 Bütün hazâini Hind’in, o muhteşem yurdun,
 Gider de hırsını teskine üç şakî lordun;
 Zavallı yerliyi kıtlık zaman zaman kemirir;
 Bu, kan tükürmeye baksın... O, muttasıl semirir! (Düzdağ, 2007, s. 311).

Almanları diğer Avrupa devletlerinden farklı ve üstün tutan yazar, şiirinde Doğu’ya karşı takınılan tavır eleştirmekle beraber Almanların bunu görmesini ve meseleye insan hakları çerçevesinde yaklaşmasını istemiştir:

Değil mi, bir anasın sen?
 Değil mi Alman’sın?
 O halde fikr ile vicdana sahip insansın.

O halde “Asyalıdır, ırkı başkadır...” diyerek,
 Benat-ı cinsin olan ümmehâtı incitecek
 Yabancı tavrı yakışmaz senin faziletine.
 Gel iştirâk ediver şunların felâketine.
 Ya “Paylaşıldı mı artar durur sürûr-i beşer;
 Kederse aksine: Ortakla eksilir” derler.
 Bilir misin ki senin Şark’a meyleden nazarın,
 Birinci def’a doğan fecridir zavallıların?” (Düzdağ, 2007, s. 312).

Mehmet Âkif Ersoy, Berlin Hatıraları şiirinde Batı’yı düzen, gelişmişlik, milli birlik ve beraberlik içerisinde, Doğu’yu ise paramparça, kirli ve dağınık şekilde yorumlasa da şiirin sonlarına doğru bu karamsarlık halinin dağıldığı görülecektir. Şiirin yazıldığı dönemde Çanakkale Savaşı sürmektedir (Düzdağ, 2007, s. 324). Şiirin sonlarına doğru tıpkı İstiklâl Marşı’nın girişinde olduğu gibi, Türk halkını yüreklendirmek için “Korkma!” diyerek bütün bu kötümser atmosfer içinde manevi değerlere bağlı kalınarak ve kendi gücüne inanarak hepsinin üstünden gelinebileceğine inanmıştır.

Cenap Şahâbeddin’in trenle yaptığı yolculukta uğradığı ilk şehir Sofya’dır. Tren yolculuğu esnasında Bulgaristan’ın birçok köyünü görme fırsatı yakalamıştır. Bulgaristan köylerini ve köylülerin yaşam şartlarını Osmanlı Devleti’ndekilerden pek de farklı bulmamıştır. Köy hayatı tıpkı Osmanlı’da olduğu gibi Bulgaristan’da da zorlu ve sıkıcıdır. Yazar Bulgar köylerini Doğu ile özdeşleştirerek mezarlıkların birer ibadet yeri olduğundan bahsetmiştir. Yazara göre Bulgaristan’ın şehirleri Batılılaşmaya başladıysa da köyleri Doğuludur:

Zaten bir köy, şehir ile kabristan arasında ara bir karargâhtır. Köylerde hayat o kadar azdır ve oralarda diriler, sessizlikleri ve kansızlıkları ile ölümlere o kadar benzerler. Köy hayatı biraz davul sesi gibidir; uzaktan tatlı gelir, ağzını şapırdatarak uzaktan köy hayatının güzelliklerinden söz eden bir adama rastladınız mı, emin olabilirsiniz ki...İstanbul’ludur. Her köylünün bir tek emeli vardır: Köyünden kurtulmak! Hâmid köylü olsaydı Sahrâ’yı yazmazdı. İşte karşımdan geçtiğim şu Bulgar köylülerinin imrenme ile mayalanmış bakışları katarı süzerken, eminim ki yürekleri, “Hani ya, kaderin bizi köyden kurtaracak arabası!” diyor (Şenol, 2020, s. 6).

Yazarın Doğu-Batı ayırmaksızın bütün köylüleri bir sınıf olarak düşünmesi de ayrıca dikkat çekicidir. Alman köylüleri dışında kalanları kindar ve çıkarıcı bulmaktadır. Cenap Şahâbeddin, Bulgaristan halkının köylülerini Türk halkına benzetmekle beraber şehirde yaşayanların hızla Avrupalılaştığını düşünmektedir. Ona göre Bulgarların Batı’ya bu denli hızlı adapte olmasında Osmanlı Devleti’nin politikalarının büyük rolü vardır:

Bizim yok edici bir erdemimiz vardır: Elimizde olanın dinine dokunmayız, milliyetine dokunmayız, açıkça eyleme geçmedikçe milli isteklerine, emellerine de dokunmayız: Onlar bize haraç versin, bayrağımız başlarının üstünde dalgalansın; bu kadar hakla bizim egemenlik ihtiyacımız doyurulur, başka bir şey istemeyiz (Şenol, 2020, s. 8).

Yazarın yukarıda *yok edici erdem* diye tanımladığı durum Osmanlı Devleti'nin fetih politikasında uyguladığı vergilendirme ve kültür serbestisine bir eleştiridir. Bulgaristan Osmanlı Devleti'nden ayrıldıktan hemen sonra kendi benliğini bulmuş, ulus bilinci ve din birliği de Batı medeniyetleriyle uyumlanmasını kolaylaştırmıştır. Yazarın burada dikkat çekmek istediği bir ulusun köklerinden, geleneklerinden, dilinden kopmadıkça geleceğini inşa etmesinin hiç de zor olmadığıdır: Beş yüz yıl kadar yönetimimiz altında kalan Bulgarlar da, Osmanlı sancağı altında Bulgar tarihini yaşamışlardı. Geçmiş ile ruhsal bağları hiç kesilmemiştir (Şenol, 2020, s. 8).

Cenap Şahâbeddin, gezdiği ülkelerin tarihlerine de hakimdir. İttifak Devletleri rotasını takip eden yazar, gittiği ülkelerle Türk tarihi arasında koşutluklar bulur. Bulgarlar ile Türklerin lan bağı olduğunu ancak yapı olarak benzemediğini ifade etmiştir. Bulgarları çok çalışkan bulan yazar, Türkleri hayalci ve kaderci olarak görür. Çalışkanlık ve gerçekçilik Bulgar yaşamına düzenin gelmesini sağlamış; bu sayede de Avrupa medeniyeti standartlarına uyum hızla sağlanmıştır (Şenol, 2020, s. 9). Yazar yirmi beş yıl önce İstanbul sokakları gibi olan Sofya sokaklarının değişip Avrupa kentlerine benzetilmesine bir hayli şaşırmıştır. Sofya yazara göre artık bir Doğu şehri değildir fakat tam olarak Batı şehri de değildir. Çünkü Batılılık yazarın gözünde ince zevkleri, iyi giyimi, davranışlardaki kibarlığı da içermelidir. Örneğin gezdiği müzelerin ya da kiliselerin adlarını vermeden sadece kendisi üzerinde uyandırdığı intibalara değinen yazar, bu gibi yapılarda aşırı mermer kullanımını, altın rengi yıldızları aşırılık ve görmemişlik olarak yorumlamıştır (Şenol, 2020, s. 10-13).

Bir sanat anıtı, bana darphâneyi hatırlatmamalı; bir mimarî güzellik karşısında ben ancak güzelliğinin şiirini düşünebilmeliyim. Bundan başka, yapıda, bana öyle geliyor ki, malzemenin bir ruhu vardır. Tahta, bir az halkı; tuğla, san'atı; mermer, banker gibi söylendiği için, bankerleri hatırlatır. Bu mermer kilise, sanki her geçene, "Bana baksana!" diyor; her gözden bir selâm bakışı istiyor (Şenol, 2020, s. 13).

Mermer ve aşırı süslemeler yazarın Macaristan ve Romanya mimarisinde de eleştirdiği unsurlardan olmuştur. Almanya'da ise mimaride mermer kullanımını eleştirmez, çünkü Almanya'nın bir Avrupa ülkesi olduğunu içselleştirmiştir. Oysa yazara göre Osmanlı Devleti'nden kopan Balkan ülkelerinin kaderi de Türklerle ortak; tam olarak Batılı ya

da Doğulu olmayan bu ülkelerin sanatla ilişkisi Batı'ya benzetilmeye çalışılmış ancak sönük birer kopyadan ibaret kalmıştır.

Cenap Şâhabeddin, Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'nden kopmasının üzerinden çok geçmemesine rağmen hızla Batılılaşmalarını tarımda ve askeriyede geçirdiği dönüşüme bağlamıştır. Bulgaristan'da köylere kadar okullar açılmış ve çocuğunu okula göndermeyen aileler de cezalandırılmıştır. Bulgar toprakları verimli olduğu için okullarda tarım eğitimine ağırlık verilmiş böylece ülkenin kalkınması sağlanmıştır. Yazar, Bulgar köylüleri ile Türk köylülerini karşılaştırdığı bir başka mektupta Bulgar köylülerinin ceza ve devlet baskısı ile de olsa yeşili, ormanı korumak için bilinçlendirildiğini belirtmiş, Türk köylülerini bu anlamda zayıf bulmuş ve ormanların milli servet olduğundan söz etmiştir (Şenol, 2020, 16-17).

Cenap Şâhabeddin'e göre Bulgarların ulusal kimliklerini koruyarak bu Batılılaşmasını takdir etmiş ve ticaretin gelişip refahı arttırmasının bunda payının büyük olmasına rağmen asıl değişimin, halkın kendi ırkına özgü erdem ve eksikliklerini medeni kavimlerden alınarak sağlandığını belirtmiştir (Şenol, 2020, s. 19).

Cenap Şâhabeddin, Sofya'dan sonra Bükreş'e geçer. Bükreş halkı daha sıcakkanlı ve güler yüzlü olduğu için şehri daha Avrupalı bulmuştur (Şenol, 2020, s. 25). Şehir, altyapı çözümleri, aydınlatma ve bina düzeni bakımından Avrupa kentlerini andırmaktadır. Bulgaristan kadar tarıma dayalı bir ekonominin olmaması ve şehirleşmenin daha yaygın olması yazarın Romanya'yı daha medeni bir ülke olarak göstermesine neden olmuştur. Göçebelik, yazarın gözünde medeniyete engel bir durumdur. Medeniyetin en önemli ayağı yapılaşma, şehir olanaklarının artması, eğitim, refah ve halkın kılık kıyafeti ile davranışlarının Avrupalılaşmasıdır. Romanya'nın gelişmesi önündeki engel onun çingene halkın ve Musevilerin nüfusunun fazlalığıdır. Çingenerler göçebe hayata devam ettiği için Museviler de ticarete üstün yeteneklere sahip olduğundan hızlı şekilde çoğalıp köklendiklerinden Romanya ırkı üzerinde tehdit olarak görmüştür.

Şimdi otelin geniş girişini dolduran Bükreşlileri seyrediyorum. Ulahlar... -pardon- ...Romenler! Çünkü Ulah "köylü demekmiş; Romanyalılar kendilerine "Ulah" diyenlere kızıyorlar. Eğer Ulah "köylü" demekse, itiraf etmeliyiz ki Romenler artık "Ulah" değildir. Romenler köylülükten çıkmak için ne gerekiyorsa hepsini edinmişler. Buğday ve mısır bereketi kolaylıkla kendilerini engin etmiş ve servet sayesinde önemli bir kısmı Avrupa hayatı yaşamış (Şenol, 2020, s. 40-41).

Ancak yazara göre çingenelerin neşesi, süsü Romanya'nın her yanına sinmiş, en fakir köylü kulübesinden en zengin mekanlara kadar her yerde ince bir zevkin ürünü olan eserler görülmektedir ve bu da yazarın kendisini Avrupa şehrinde hissetmesine sebep olmuştur (Şenol, 2020, s. 32). Fakat yazarın zaman zaman ırk, milliyet ve dini köken kavramlarını birbiri yerine kullandığı görülür. Bu konuların kongrelerde konuşulup karara bağlanması ve Avrupa ülkelerinin bu kararlarda etkili olması da egemen kültürün kolonyalist tavrını içermektedir.

Almanlar ve İslavlar gibi kimi ögeler ulusçuluk düşüncesini ırkla ilgili bir konu olarak görürler. Müseviler, ve Boşnaklar gibi kimi ögeler de dinsel bir öge sayarlar. Ulusçuluk akımları, ancak merkezden uzak yerlerde hiss olunur. Başkentte “nationalism” düşüncesi ayrılıkçı bir güç olarak görülüyor (Şenol, 2020, s. 132).

Medeni Avrupa ülkelerinin seviyesinde olmak için milli bilinç oluşturulması gerektiği konusunda sürüp giden tartışmaların olduğu savaş yıllarında sınırlar yeniden çizilirken Museviliğin bir inançtan çok ırk gibi görülmesi ve buna yönelik siyasi tedbirlerden bahsedilmesi ilginçtir. Berlin Kongresi'ne kadar Romanya'daki Museviler mülk edinmeden ve vatandaşlık haklarından yararlanamadan Romanya'da yaşıyorken bu kongrede ulusun bir bireyi olmanın koşulu olan Hristiyan inancına sahip olmak ilkesi kaldırılmış ve Musevilerin siyasi hakları verilmiştir. Fakat daha sonra Musevilerin vatandaş olma hakkı Romanya Kralı'nın fermanına bağlanmıştır, tek tek her bir Musevi'ye ferman çıkmadığı için Musevilerin çoğu Amerika'ya göç etmek zorunda kalmıştır (Şenol, 2020, s. 35-36). Dönemin koşulları içinde düşünüldüğünde ulus bilinci oluşturmak için dinin ancak XX. yüzyıl başlarında birincil koşul olmaktan çıktığı görülecektir. Yazarın Balkan ülkelerindeki gezi notlarına bakılarak Avrupa medeniyetine yaklaşmak için gösterilen çaba sadece Osmanlı Devleti'ne has değildir. Balkan ülkelerinde de Doğu ve Batı arasında seçimler yapmayı gerektirecek durumlar olmuştur. Özellikle I. Dünya Savaşı dönemi gibi sınırların tekrar çizildiği bir dönemde kimlik meselesi önemli hale gelmiştir.

Cenap Şâhabeddin'in Türkleri kesin olarak Doğulu diye tanımladığı Romanyalılarla yaptığı karşılaştırmadan anlaşılmaktadır, Romanyalılar eğitim için Paris'e, Berlin'e ve İngiltere'ye gitmiş ve kendilerini Avrupalı olarak tanıtmışlardır: “Ve her Romen, bir Parisli gibi bizi, biz Doğuluları bıyık altından gülümseyerek gözden geçirir; karşınızda öyle oturur ki size saygı görevini altına sandalye etmiş, diyebilirsiniz” (Şenol, 2020, s. 42). Yazar, Romanyalıların Doğu'nun erdemli tavrından ve ağırbaşlılığından

uzaklaştığını düşünmektedir. Ancak bunu hoşgörü ile karşılar. Romanya'nın henüz genç bir ülke olduğunu ve henüz oturmuş bir geleneklerinin olmadığını belirtir (Şenol, 2020, s. 42). Yazarın aynı hoşgörüyü Fransa için göstermemesi ise artık Fransa ile ittifakın kalmamasından kaynaklıdır. "Paris hafifliği, Paris gevezeliği, Parisli kibiri" gibi kalıpları Avrupalıların beğenmediği özellikleri için kullanmaktadır (Şenol, 2020, s. 41).

Yazar, Romanyalıların sanatta, eğlencede, mimaride ve şehirleşmede aldıkları yolu rüşvet, liyakat gibi toplumsal barışı sağlayacak konularda kat edemediklerini belirtmiştir. Devlet mekanizmalarındaki bu istikrarsız ortam Romanya'nın medeni bir Avrupa ülkesi olması önünde engeldir (Şenol, 2020, s. 44).

Cenap Şâhabeddin, Romanyalıların kadınlara olan yaklaşımlarına da değinmiştir. Romanyalı bir sosyalist dahi kadınların ileri düzeyde bir eğitim almasının çok da gerekli olmadığını iddia etmiş ve kadınların birincil görevinin eşlerini mutlu etmek olduğunu belirtmiştir. Bu bakış açısı da Romanyalıları Batılılaşmaktan uzaklaştırmıştır: "Bizim inancımıza göre, derin bilgi kadın kalbini biraz sersemletiyor! Kadının beyni bizce özellikle dudağındadır. Altı cilt felsefe yazacağına tatlı şekilde gülümsesin isteriz" (Şenol, 2020, s. 47).

Yazar Berlin'in diğer Avrupa başkentlerine göre genç olması sebebiyle sevilmediğini belirtmiştir. Tarihi bir dokusu bulunmayan binalar köksüzlük hissi yaratmaktadır. Ancak yazar, tamamen yeni inşa edilmiş bu şehrin birbirinin aynı olan Avrupa başkentlerinden üstün olduğunu düşünmektedir (Şenol, 2020, s. 67). Yazara göre Berlin'in binaları mimari şaheserler değilse de mühendislik harikasıdır (Şenol, 2020, s. 69). Berlin'in tarihi çok eski olmamasına rağmen pek çok anıt görmek mümkündür. Almanlar da Avrupalılığın bir gereği olarak tarihlerinin güçlü zaferlerini anıtlarla şehrin önemli yerlerine serpiştirmişlerdir (Şenol, 2020, s 71). Berlin genç bir başkent olmasına rağmen tarihle ve milli kimliği güçlendiren ortak duygularla bağ kurulmasını sağlayacak şekilde inşa edilmiştir.

Cenap Şâhabeddin'in Avrupa izlenimlerini diğer yazarlardan farklı kılan bir özellik, yazarın gezdiği yerleri olduğu gibi değil kendinde uyandırdığı hislerle aktarmasıdır. Diğer yazarlar gezdikleri müzeleri, binaları, sokakları isimleriyle birlikte anarak bir resmi anlatır gibi yazmalarına rağmen Cenap Şâhabeddin bir Servet-i Fünun yazarı

özelliği göstererek anlatım güzelliği ve duyguları ön plana çıkarmıştır (Şenol, 2020, s. 70).

Yazarın Almanlara has ve faydalı bulduğu iki özellik halkın yasalara duyduğu sonsuz saygı ve halkın birbirine duyduğu bağlılık hissidir (Şenol, 2020, s. 81-82). Bu iki özellik Almanların kalkınmasında önemli rol oynamıştır. Aynı zamanda Almanya'yı diğer Avrupa ülkelerinin ilerisine taşıyan sendika ve dernek faaliyetleri için gelişmiş bir örnektir. Dernekler, ülkenin zenginlerinin yoksullara yardım etmesini sağlayan bir ağdır. Sendikalar ise bilinçli halkın örgütlendiği kurumlardır. Yazara göre yardımlaşmak için bir araya gelen halk bu kurumlar sayesinde birbirine daha bağlı hale gelmiştir.

Cenap Şâhabeddin'e göre Almanlar sanatta da diğer Avrupa ülkelerinden üstündür. Bilimin en çok ilerlediği ülke Almanya'dır. Bilim insanlığa bir refah ortamı, zihin rahatlığı sağlamaktadır. Bu rahatlık insanlığın sanata yönelmesi için gerekli zamanı vermektedir: "Sanatın anası bilimdir. Sâneyinin teşviki ancak bilimin yayılmasından sonra faydalı olur" (Şenol, 2020, s. 98). Yazar, Almanların eğitim üzerine büyük bir ciddiyetle eğildiğini belirtmiştir. Cehalet bütün Avrupa'da olduğu gibi Almanya'da en büyük utanç sebebidir. Bütün yerleşim planları, sanayinin kurulacağı yerler okullara göre ayarlanmıştır. Yasa gereği çocuklarını okutmak zorunda olan halk, kendi isteğine göre herhangi bir yere yerleşemez, mutlaka makul bir uzaklıkta okul olması gerekmektedir (Şenol, 2020, s. 98). Cenap Şâhabettin, Balkan ülkelerindeki köylüleri beğenmezken, Almanya'daki köylüleri diğer bütün köylülerden üstün görmektedir. Çünkü Almanların köylüleri dahi bilim ışığında tarım ve hayvancılık yapan bilinçli bir sınıftır (Şenol, 2020, s. 99).

Cenap Şâhabeddin, dönüş yolunu Viyana üzerinden seçmiştir. Viyana ona göre Doğu ve Batı arasında bir sınır gibidir. Avrupa başkentleri içinde İstanbul'a en çok benzeyen yer olduğu için Avusturya'da yalnızlık çekmediğini belirtmiştir (Şenol, 2020, s. 128). Avusturyalıların işi ve eğlence zamanını büyük bir titizlikle ayırt ettiğini belirten yazar, Avrupa başkentleri içerisinde savaşın en az hissedildiği yer olarak Viyana'yı göstermiştir (Şenol, 2020, s. 130). Savaş var diye eğlencelerinden geri kalmayan halkın sabah ilk işi gazeteleri okumaktır, yazar Doğuluların gazeteleri eğlence için Batılıların ise bilgi almak için okuduğunu vurgulamıştır (Şenol, 2020, s. 131).

Yazarın medenilik ölçütlerinden biri nezakettir. Avrupa’da bulunduğu şehirlerde nezaketin en üst sınırını Viyana’da görmüştür. İnsanların yalnız birbirlerine karşı değil, sokağa ve eşyaya karşı da nazik ve terbiyeli olduklarının altını çizmiştir. Temizlik de Batılı olmanın bir kaidesidir. Burada İstanbul sokakları ile bir karşılaştırmaya giderek, sokakların kirli olmasını Doğululukla özdeşleştirmiştir. Yazara göre Avrupa’da bulvarlar bu sebeple önemlidir. İnsanlar sadece bulvarda yürüyerek bile bilgi ve görgü sahibi olabilir (Şenol, 2020, s. 133-134).

Cenap Şâhabeddin, Almanya gibi Avusturya’da da müzik en gelişmiş sanat dallarından biridir. Yazar Viyana’da Pierre Loti’nin *Les Désenchantées* romanından uyarlanan *İstanbul Gülü* adlı oyuna gitmiştir. Bu oyunda müzik kullanımı yazarın en beğendiği unsur olmuştur. Ancak romanın aslındaki gibi ağır dramatik bir havanın olmamasına şaşırılmış ve oyunun yazarı Leo Fall ile bu konuyu konuşmuştur. Leo Fall, Viyana halkının kendilerine benzeyenleri sahnede görmek istediklerini, trajediye ve drama tahammüllerinin olmadığını belirtmiştir (Şenol, 2020, s. 141). Yazar, sanatın toplum kimliğiyle nasıl özdeşleştiğini gösteren bir örnek olarak kabul ettiği bu durumu, Doğu ve Batı’nın zevkleri bakımından da farklı olduğunu görmüştür.

Yazar dönüş yolunda çok kısa Peşte’ye de değinmiştir. Peşte de toprağa bağımlı bir ülke olarak onun gözünde Batılılaşma sürecindedir ancak tam olarak Batılı değildir (Şenol, 2020, s. 149). Yazarın dikkatini çeken bir diğer unsur Macaristan’da çok yoğun çingene nüfusunun olmasıdır. Çingeneler, konargöçer yapıda bir topluluk olduğu için yazar onları romantik bulur. Avrupai gerçekçilikten uzak bir toplum olarak görür. Aslında Türklerle köken birliği olduğunu düşündüğü Macarları da pek çok açıdan Doğulu görmektedir. Avrupa’nın ulusçuluk anlayışını devletçilik olarak anlayan Macarlar da Batılılaşma yolunda Doğululardır:

Macarlar bir ara, tarihin anayolundan bir kasırga şiddeti ve dehşetiyle geçmişlerdi; uzun süre akıncılık ettiler. Fransız dilindeki “ogre” sözünün ve dilimizdeki “uğru” deyişinin Macar demek olduğunu, kimi etimologlar ileri sürüyorlar.

Macarlar pek az müdür ve pek çok diplomattırlar; bizim gibi! Pek büyük iş adamı olduklarını sanırlar; “Bunu biz yaptık,” dedikleri zaman, hissedersiniz ki ağızları doluyor. Bizim gibi ulusçuluk adına palavracılığı hoş görürler ve bizim gibi, her girişimi hükümetten beklerler! (Şenol, 2020, s. 151).

Yazar, Türklerle Macarların aynı coğrafyadan ama farklı yollardan gelen iki kardeş topluluk olarak görmektedir. Bu yolculuk, savaş ve fetih hikayelerine kısaca

değindikten sonra Macarların da bugünkü kadar medeni bir toplum olmadığını ve göçebelikten yerleşik hayata geçerken onların da “barbar” ve “yıkıcı” davrandığını ileri sürmüştür. Ancak Fatih Sultan Mehmet’in Avrupa topraklarındaki seferlerinde Macarların “Türk geliyor!” diye korktuklarını sözlerine eklemiştir (Şenol, 2020, s. 154). Yazar, Macarların dahi Türklerle ilgili bu sözlerine sitem etmiştir. İbn- Haldun’un bedeviyet dediği göçebelik, hemen her toplumun geçirdiği bir evredir.

Cenap Şâhabeddin, Macarların kadınlara değer verdiğini, onlara hitap şekilleri üzerinden değerlendirmiştir (Şenol, 2020, s. 155).

3.3.4. İşgal ve Esaret

Sami Paşazade Sezai’ye göre savaş en çok Fransız ve İngilizlerin işine yaramaktadır. İsviçre’de, Avusturya’da savaşın getirdiği açlık ve sefalet sokakta ölen çocuklar yazarı derinden yaralamaktadır. Bütün Avrupa’da matbuat İtilaf Devletleri’nin elinde olduğu için savaşı gazetelerdeki söylemleri üzerinden dizayn etmek onlar için kolaydır. Yazar, savaşı durduracak güçler olan bu devletlerin yaşattıkları bu “vahşiyet” devrini eleştirerek, özellikle Türk ve Almanlara olan tutumları karşısında dehşete düşmüştür. (Kerman, 2003, s. 108).

İnsaniyet için ilân-ı harb ettiğini üç buçuk seneden beri küre-i arzin her tarafında, her gün ilân eden İngiltere, insaniyeti boğazından yakalamağa çalışarak, bütün insanlar bir şahısta temessül etse de bir vuruşta öldürsem diyen Roma imparatorunun ruhuna bâis-i rahat veya rahmet oluyor. Yine diyordu ki "karın yarıcı Jack İngiltere'nin en sadık, en vatanperver mümessili imiş "Hür ve âli, medenî?" İngiltere insanları yiyeceksiz bırakarak açlıktan öldürmek için insaniyeti yemeğe çalışıyor (Kerman, 2003, 115-116).

Sami Paşazade Sezai’nin Batı’ya dair yaşadığı hayal kırıklığı çok büyüktür. Çünkü 1901’de Osmanlı Devleti savaşlarda büyük kayıplar vermiş, bütün devlet düzeni bozulmuştu, yazar bütün bunların çözümünü Batı’da görmekteydi. Ancak 1924’te Servet-i Fünun için yazdığı hatırayı gözden geçirirken ne kadar yanıldığını fark etmiştir.

Ben Avrupa 'ya gitmek istiyorum. Ayaklarıma dolaşacak kadar yakın gelmeğe başlayan takip beni pek uzağa, Yemen' göndermek istiyor. Şark ile garp arasında kalarak vapurların titreyen ruhu olan pusula gibi emvâc-ı hâdisatın tayin edeceği semt-i azimetimi bekliyordum. Bir de Avrupa' ya nasıl gideceğim? Orada nasıl yaşayabileceğim? Bir zaman servet ve sâ mânâ azım olan bir pederin refah içinde büyümüş bir mahdumu isem de, simdi vâ-esefâ ki her zengin, fakir Türkün encâmı gibi ben de esbâb-ı maîşetten âri idim. (Türkün parayı istihkar ve hizmetkâr eden efendiliği, o efendiliğini ihlal edecek maddî ne büyük zararlara, mahrumiyetlere sebep olmuştur) (Kerman, 2003, 115-116).

Osmanlı Devleti'nin istikbalini değiştirecek adımları Batı'dan daha iyi yönetileceğini sanan Osmanlı entelektüellerinin durumu Sami Paşazade Sezai'nin hatıratı özelinde tekrar değerlendirildiğinde görülecektir ki Avrupa basınında "hasta adam" olarak anılan Osmanlı Devleti'nin kurtuluğu için çare kalmamıştır. Çünkü Batı'nın medeniyet kriterlerini sağlamaktan çok uzak olan Osmanlı Devleti'nin bir de savaşlarla beraber maruz kaldığı büyük ekonomik buhran ayakta kalmasını güçleştirmiştir. Bundan da öte Batı'dan yayılan Hümanizm görüşünün aslında ne kadar dayanaksız olduğunu fark eden Osmanlı entelektüelleri daha büyük bir umutsuzluk içine düşmüşlerdir. Hem Batı tarafından hayal kırıklığına uğratılmış bu yazarlar kendi memleketlerinde hain ilan edilmişler ve tam olarak şark ve Garp arasında kalmışlardır.

1900'den sonra yazılan Avrupa hatıralarında ziyaret edilen ülkeler arasında İşpanya sıklıkla geçmeye başlar. Daha önceki tarihlerde Avrupa dendiğinde İngiltere ve Fransa'ya daha çok seyahatin yapıldığı görülmüştür. İşpanya ise metinlerde ileri medeniyetin kurulduğu bir coğrafyadan çok İşlâm etkisinin Avrupa coğrafyasında nasıl etki ettiğini göstermek açısından ilginç bir örnektir.

En evvel İberilerin gayet mühim bir pâyitahtı, sonraları Romalıların bir müstemlekesi haline gelmiş, müteakiben birçok milletlerin eline geçmiş, nihayet muasırları oldukları milletlerin cümlesine rüçhanları bulunan Arapların hüküm ve nüfuzuna ve devlet-i ilmiyesine râm olarak, Avrupa'nın her tarafından gelen talebe ile garbın bir darül-fünunu olmuş ve o zamanki tahmine göre bir milyon nüfusu ihtiva etmiş olan bu gezdiiğim Kurtuba, bugün elli bin nüfuslu bir merkez-i vilâyettir. Ancak dört adamın yan yana yürüyebileceği birçok dar sokakları var. Avrupa'nın her tarafındaki geniş, yeknesak caddelerinden sonra, bunlar insana hem garip, hem hoş, geliyor. İnsan kendi kendine, gizli gizli diyor ki: "Bu dar, bu hafı yollar kim bilir hangi Endülüs melikinın veya melikesinin serâ-yı serair-âmizine çıkacak"? Bana bu yollardan asırları geçerek kurun-ı vustaya, Arap İşpanya'ya, Afrika'nın âteşin raşeleriyle ürpermiş binlerce meçhul aşk ve sevdalara âşinâ olacağım hissi geliyordu. Pek de yanılmamışım. Nihayette Melik Birinci Abdurrahman'ın inşasına ibtida ve onu takip eden mülükun itmam ettiği, tûlü 175, arzi 130 olan, hemen Roma'daki o meşhur Saint-Pierre kilisesi kadar büyük bir camie girdim. İçinde şarka mahsus başka bir âlem, ukbâyı düşünür gibi azîm bir sükûnet. Derûnunda uluhiyet-nümâ sekiz yüz altmış sütunu, yirmi iki kapısı, her biri bir şaheser olan savmaaları, maksûreleri, Müslüman olmayanların bile secdeye varacağı mihrabı var (Kerman, 2003, 142).

Sami Paşazade Sezai, İşpanya'nın yapılarından, sokaklarından çok etkilenir ve aidiyet hisseder. Uzun süre Müslümanlar tarafından yönetilmiş İşpanyol şehirlerinde sokakların dar olması, kubbeli binalar, heykellere, resimlere yer olmaması ona göre tuhaf değildir. Hatta bir Avrupalının İşpanya'yı yeterince anlaması için Müslümanlığa dair bir fikrinin olması gerekir. Kendisini şarklı olarak tanımlayan bir yazar için Avrupa'nın ortasında Müslümanlığın da nasıl yaşanabileceğini göstermesi açısından İşpanya gıpta edilecek

bir örnektir. Müslümanların çoğunlukta olduğu İspanya döneminde ise medeniyetin taşıyıcıları Müslüman âlimlerdir (Kerman, 2013, s. 145).

Sami Paşazade Sezai, 1903 tarihli yazısında Avrupa matbuatının neden Türkler aleyhinde olduğunun sebepleri üzerine düşünmüştür. Yazarın ilk gözlemi, Şark'ın ve Garp'ın birbirini yeterince tanımadığı bu sebeple de din ve kimlik üzerinden birbirini itham ettiğiidir. Yazar, Avrupalıların Türkler hakkında yazdığı makalelerle ilgili “yazan Hristiyan değil mi, nasb-ı diniyesi elbette başka türlü yazmasına mânidir diyip geçiveririz” diyerek meselenin özüne dair hiçbir gerçek üzerinde durulmadığına değinmiştir. Nasıl ki Avrupalılar İslâm dinine ön yargı ile yaklaşıyorsa aslında Şark'ta da aynı tutumun varlığından söz etmiştir. Yazara göre bu yaklaşım her iki tarafın birbirini tanımak ve anlamak için çaba sarf etmemesinden kaynaklıdır. Şark, Avrupa'da kilise karşıtlığını, mezhep çatışmalarını dini ciddiye almamak gibi algılamakta ve kendilerine yapılan eleştirileri de bu çerçevede görmektedir (Kerman, 2003b, s. 71). Sami Paşazade Sezai, Avrupa'daki kilise ve hükümet eleştirilerini yapabilmek için Batılıların büyük bedeller ödediğini düşünmektedir. Birçok savaş, yönetim değişikliği ve ihtilal sonrası Avrupa ahalişi kendi hürriyetini kazanmıştır. Yazara göre bu tarafıyla Batı saygıyı hak etmektedir.

Bir de unutmayalım ki, Avrupalılar hürriyetin ve terakkinin lezzetini tatmışlar, kadrini anlamışlar ve bu uğurda kanlarını sel gibi akıtmak derecesinde fedakârlık göstermişlerdir. Aynı maksada kavlen, kalemin ve bedenlen çalışanları alkışlamamak onlar için mümkün olmaz (Kerman, 2003b, s.72).

Yazara göre Avrupalıların Türklere yapmış olduğu hürriyet karşıtı ve *mâni-i terakki* eleştirisi doğrudur. Onlara karşı çıkacak ve örnek gösterilecek inkılaplar 1903'te henüz yapılmamıştır. Sami Paşazade Sezai'nin fikri daha sonra değişecektir. Ancak 1900'lerin başında hürriyet kelimesinin gazetelerde görülmesine bile tahammülün olmadığını, Yıldız hükümetine mensup olanlar dışında kimsenin can ve mal güvenliğinden emin olmadığını vurgulamıştır. Yazar, kendi ülkelerinde dağlarda, köylerde rahatça seyahat eden Avrupalı turistler için dünyanın en büyük başkentlerinden biri olan İstanbul'da dahi aynı özgürlükte hareket edemeyen Avrupalıların eleştirilerine hak vermiştir (Kerman, 2003b, s. 73).

Ziya Gökalp, sürgünün başladığı 1919 yılında Polverista'dan yazdığı mektuplarda, ailesine kaldığı şehri anlatmaya gayret etmiştir. Binaların Avrupa evlerine benzer şekilde yapıldığını belirten yazar, otelleri de Avrupa'daki emsallerine göre

hazırlanıldığından bahsetmiştir. Malta'da Arapça konuşulduğundan ve kadınların çarşaf giydiğinden ise ilk kez Ziya Gökalp söz etmiştir (Tansel, 1989, s. 41).

Ziya Gökalp, bir eğitimci olarak kızlarının okul yıllarında onlardan uzak kaldığı için üzüntüsünü zaman zaman mektuplarında dile getirmiştir. Ancak uzak da olsa kızlarına eğitimin değerinden sıklıkla bahsetmiştir. Ona göre Avrupa dillerinden birine - mümkünse Fransızca ya da İngilizce- mutlak surette hâkim olmak gerekmektedir. Çünkü ilmi kitapların hepsi Türkçe 'ye çevrilmemiştir. Yazara göre bu dillerden birini bilmeyen kişi bilimde ve sanatta ilerleyemez (Tansel, 1989, s. 79).

Ziya Gökalp ailesine Malta'da birlikte sürgüne gittiği entelektüellerle beraber kendi içlerinde küçük bir cemiyet kurduklarından bahsetmiştir. Bu entelektüellerin hepsi kendi birikimlerini bir dizi konferansta anlatır, tartışmalar yapılır. Bu anlamda yazar sürgün günlerinin verimli geçtiğinden memnundur. Adanın steril hayatı, onları savaş döneminin getirdiği salgın hastalıklardan korur, ancak yazar ailesine sürekli salgınlarla ilgili uyarılarda bulunur. Adada sinemanın çok yaygın olduğundan bahseden yazar, sık sık film izlemeye gittiğinden de bahsetmiştir. Yazara göre adayı her ne kadar Avrupa'ya benzetmeye çalışmışlarsa da halkı henüz Batılılaşmamıştır (Tansel, 1989, s. 108).

Ziya Gökalp için medeniyetin ilk şartı hür olmaktır. Kendisi esarete olduğu için bunun değerinin ne derece önemli olduğunu anlamıştır (Tansel, 1989, s. 149).

Yazarın kızlarından sık sık felsefe kitaplarını istediği mektuplarından anlaşılmaktadır. John Dewey , Emile Durkheim bunlar arasındadır (Tansel, 1989, s. 288).

Ziya Gökalp, toplumun ilerlemesinde erkekler kadar kadınların da etkili olduğunu düşünmektedir. Hatta Amerika'da erkeklerin ticaret ve sanayi ile uğraştığını, sanat ve felsefeninse kadın hüneri olarak sayıldığını kızı Seniha'ya anlatır. Bu yüzden kızına çalışmaktan, okumaktan asla geri durmamasını öğütler. Çünkü ona göre kadınlar haklarına mutlaka kavuşacaktır, o duruma gelindiğinde kızının hazır bulunmasını istemektedir. Mecliste, hukukta, eğitimde kadınların da yer alacağını o zamandan hayal etmiştir. Hatta kadınlara hakları teslim edilmediği için umumi savaşların çıktığını düşünmektedir (Tansel, 1989, s. 322-323).

Kızı Seniha'ya yazdığı 1920 tarihli mektupta I. Dünya Savaşı tüm şiddetiyle devam etmektedir. Yazara göre Osmanlı Devleti'ni bu savaşa Avrupa devletleri sürüklemiştir. Avrupa'nın kendi emelleri için bütün halkalara acı çektirdiğinden bahseden yazar, fert

olarak bu acıyı sindirmenin yollarını kızına aktarmaya çalışır. Bu sebeple Avrupa’da çok gelişen psikoloji bilimini anlatır. İnsanı güçlü kılanın iradesi olduğunu, umutsuzluk zamanlarında iradeye, kendi gücüne ve kimliğine sarılmasını öğütler (Tansel, 1989, s. 342).

Ziya Gökalp, kızı Seniha’ya yazdığı 1920 tarihli bir başka mektupta ada halkının çok dindar olduğundan bahsetmektedir. Pazar günleri kiliselerin çok dolu olduğunu anlatır. İstanbul’da ise camiler giderek boşalmaktadır. Yazara göre milli harsı oluşturan öğelerden biri de dindir. Avrupalılaşmak dini bırakmak anlamına gelmemelidir. Nitekim Avrupa kıtasını birleştiren en önemli noktalardan biri ortak bir dine inanmalarıdır (Tansel, 1989, s. 436). Yazarın aynı mektupta medeniyetle ilgili bir fikir değişikliğine gittiği gözlemlenmektedir. Daha önceki mektuplarında medeniyeti Avrupa ile bir tutan yazar bu mektubunda medeniyeti *beynelmilel olarak* tanımlamıştır (Tansel, 1989, s. 437). Her millet kendini tanıyarak, milli benliğini oluşturarak işe başlamalıdır. Böylece kendindeki eksikleri de tanıyacaktır. Bu eksikliği ise bir başka milletten alıp tamamlayacaktır. Bütün dünya milletleri bunu yaptığında ise ortak bir medeniyet ortaya çıkacaktır. O günün şartlarında ileride olan milletler Avrupa toplumlarıdır, bu sebeple Avrupalılaşmak şarttır:

Şimdi biz medeniyeti artık eski İranîlerden alamayız. Bu günki medeniyet Avrupa medeniyetidir, fakat Avrupa medeniyetine girerken millî harsımızı muhâfaza etmeliyiz. Yâni Türk ve Müslüman kalmak, dinimizi ve millî ahlâkımızla millî bed’îyyât ve lisânımızı muhâfaza etmek şartıyla Avrupalı olmalıyız. İşte Türkçülük budur. Türkçülük geriye gitmek değil, ileriye gitmektir; fakat şahsiyetimizi muhâfaza ederek... (Tansel, 1989, s. 437).

Ziya Gökalp kızı Seniha’ya ada hayatından bahsettiği bir mektubunda Maltalılarının mahcup birer çocuk gibi İtalyan papazların getirdiği Avrupai havayı kabul ettiğini anlatır. Bu kabulü kolaylaştıran dini birliktir. Bütün devlet teşkilatlanmasında kullanılan dil ve konuşulan dil İtalyancadır. Hızlı adaptasyon Maltalılara kendi lisanlarını ve benliklerini unutturmuştur, yazar bu durumu eleştirir ve Türkler için kötü bir örnek olarak gösterir (Tansel, 1989, s. 436). Yazar, Maltalılarının asıl dilinin Maltız olduğunu, bu dilin de Arapçaya benzediğini ancak yerlilerin bunu bir türlü kabul etmediğini anlatır. Oysa yazar, bir milletin harsının oluşabilmesi için ortak bir dil konuşması gerektiğini düşünmektedir. İki dillilik medeniyet ve harsı birbirinden uzaklaştırır: Medeniyet başkalarının bahçesinde ya çiçek olarak koparılır, o zaman ömrü süresiz olur; yahut bir aşı kalemi suretinde kesilerek hars ağacına aşılır, o zaman ömrü dâimî

olur ve her türlü çiçeklerini ve yemişlerini bizim bahçemizde de vücuda getirir (Tansel, 1989, s. 522). Yazar, kültürün taşıyıcısının ve onu sürekli kılanın lisan olduğunu düşünmektedir.

Ziya Gökalp, evin reisliğini verdiği Seniha'ya küçük kız kardeşinin eğitimi konusunda da bazı sorumluluklar vermiştir. En küçük kardeşi Türkan'ın ilk eğitimini Seniha'nın vermesini ister. Yazar Avrupa'da küçük çocukların öğrenmesini teşvik etmek için sorular sorulduğunu ve çocukların sordukları sorulara da büyük iştahla cevap verildiğini uzun uzun anlatır. Bu sayede sorgulayan ve düşünen bir nesil yetişmiştir. Yazar Seniha'dan küçük kardeşi Türkan için aynı uygulamayı tatbik etmesini ister. Türkan'ın sorduğu sorulara büyük bir sabır göstermesini öğütler (Tansel, 1989, s. 514).

Halide Edip Adıvar gibi Mustafa Kemal Atatürk ve onun çevresiyle yakınlık kurmuş yazarların *terakki* kelimesini yavaş yavaş bırakıp, değişim, ilerleme ve gelişme yerine *inkılap* kelimesini kullanmaya başladıkları görülecektir:

O gün, değil gazetelerden, hatta lügatlerden silinmiş olan “meşrutiyet” terimi bize çok garip geldi. Anladık ki insan sürülebilir, hatta imha edilebilir, fakat fikir öyle değil. Fikir kafadan kafaya, devirden devire atlar geçer ve kendini gösterir.

Abdülhamid, Midhat Paşa'nın katli ile fikir denilen kuvvete ağır bir darbe vurmuş, inkılâb, fikir ve söz hürriyetini doğurmuştu. Paris'deki Genç Türkler müspet bir şey yapamamışlardı. Makedonya'nın merkezi olan Selânik'deki hususî idare fikir hürriyetinin zincirlerini gevşetmişti.

1906'da orada bir teşekkül vücut bulmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuştu. Üçüncü Ordu zabıtlarından Enver, İsmail Hakkı, Niyazi, Mustafa Kemal, Eyüp Sabri, Cafer Tayyar'lar faal azaları496 idi. Fakat o gün, ön safta en fazla Niyazi, Enver ve Fethi görünüyorlardı. Tek kadın aza, kadın muharrirlerimizden Emine Semiye Hanım idi (Adıvar, 2007, s. 104).

Rıza Tevfik, 1904'ten 1948'e kadar eşi Nazlı Hanım'a düzenli olarak mektuplar yazmıştır. Bu mektuplar Avrupa'nın çeşitli şehirleriyle Kahire'ye kadar yazarın serüvenini takip edebilecek şekildedir. Yazarın mektuplarından Avrupa'da tanınan bir doktor olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Avrupa ziyaretlerinin sebebi mesleğiyle ilgili değildir. Rıza Tevfik'in 1910'da yazdığı mektuplarda İngiltere ve Fransa'ya çeşitli davetler için gittiği anlaşılmaktadır. Mektuplarında eşine özellikle İngiltere'nin şehir hayatının güzelliğinden, özgürce yaşamdan ve kibar insanlarla bir arada olmanın güzelliklerinden bahsetmektedir (Uçman, 2020, s. 100-101). Avrupa'da eğitim almanın çocuklarının geleceği için çok önemli olduğunu düşünen yazar, çocuklarını İngiltere'ye

götürebilmenin hayalini kurmaktadır. Dünyada en saadetli yaşamın Avrupa'da geçirilebileceğine inanır.

Profesör Browne ile tanışmasından sonra Avrupa'da bürokratların katıldığı itibarlı toplantılara katılmaya başlayan yazar Balkan Savaşları'nın hemen öncesinde yaptığı bu geziden evine mutlu dönmüştür. Savaşın başlamasından hemen önce ise Budapeşte'den yazdığı mektuptaki huzursuzluğu dikkat çekicidir:

Hâsılı yüreğim daima üzgün bir haldedir. Burada daimî bir yağmur var, hava dahi âdeta soğuktur. Kendimi kimseye bildirmemek üzere karar verdiğim için eskiden tanıdıklarımın hiçbir kimseyi görmek istemiyorum; büsbütün sıkılıyorum (...) İkinci sebep de zannedersen evvelâ bu şehirdeki parlak seyahatimdir. Ne kadar hüsn-i kabul ve itibar görmüştük. Hakkımızda ne büyük ümidler beyan etmişlerdi. Maatteessüf bugün memleketimizden herkes ümidini kesmiştir (Uçman, 2020, s. 160).

1912 öncesinde yazdığı mektuplarda büyük bir coşkuyla eşine Avrupa'da hayatın çok latif, çok emniyetli olduğundan bahseden Rıza Tevfik'in bu tarihten sonra yazdığı mektuplarda büyük bir huzursuzluk ve umutsuzluk hali gözlenmektedir. Savaşın etkisi toplumsal olarak bir yük getirdiği gibi bireysel hayatı da olumsuz etkilemektedir. Yazar, Balkan Savaşı'ndan önce ailesiyle beraber Avrupa'ya taşınmayı düşünürken bundan vazgeçmiştir. Çünkü kendisi de kaçak hayatı yaşamaya başlamıştır (Uçman, 2020, s. 159-163).

1918'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan kabineye giren Rıza Tevfik, Darülfünun 'da derslerine de devam etmiştir. Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na girmesine karşıdır. Ancak Sevr Antlaşması'nı imzalamak için gönderilen heyetin içerisinde yer almak durumunda kalmıştır. Ali Kemal, Rıza Tevfik'in hem yakın dostu hem de aynı fikirleri paylaştığı Darülfünun hocalarındandır. Verdikleri bazı dersler sonrasında öğrenciler tarafından protesto edildikleri olmuştur. Ali Kemal'in katledildiği 1922 tarihinde arkadaşlarıyla beraber İngiltere'de bulunan yazar, büyük bir korkuya kapılmıştır. Aynı kaderi paylaşmaktan korktukları için arkadaşlarıyla beraber apar topar Kahire'ye gitmek için yola çıkarlar (Uçman, 2020, s. 271).

Halide Edip, II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki günlerde İttihat ve Terakki taraftarlarının öldürülmeye başlanmasından sonra adının kara listede olduğunu öğrenmiş ve yurt dışına kaçması tavsiye edilmişti. İki çocuğunu yanına alarak İskenderiye'ye kaçtı. Bu yolculuk beş gün sürmüştü ve orada Ermeniler tarafından karşılanmıştır (Adıvar, 2007, 117). Bu durum da bir anlamda hayal kırıklığına sebep olmuştur. Dönemin entelektüelleri II. Meşrutiyet'i büyük bir özgürlük dönemini

başlatacağını hayal etmişken, tersi bir durumla karşılaşmışlardır. Bu durum onların mücadelesini tekrar yurt dışına taşımıştır.

Halide Edip Adıvar, Mısır'a seyahati onun ilk yurt dışı deneyimidir. Bu seyahat arzu üzerine çıkmış bir gezi olmadığından yazar bu seyahatin sıkıntı veren tarafları üzerinde durmuştur. Çocuklarından birinin hastalanması ve ailesinden bir süre haber alamamış olması onu etrafını görmeyecek hale getirmiştir (Adıvar, 2007, s. 139). Yazarın ilgi çekici bir itirafı da kendisinin "sınıf muhafazakarlığı" dediği, Mısır yolculuğunda tanışıp daha sonraki karşılaşmasında selam vermediği siyah bir Mısırlıya karşı tavrıdır. Yazar, bu tavrının adeta bilinçdışında olduğunu belirtmiş ve bu hatırayı daima utançla hatırladığını belirtmiştir (Adıvar, 2007, s. 140). Adıvar'ın Amerika'daki çalışmaları üzerine tez yazan Frances Kazan, yazarın kendisinin geldiği seçkin sınıfın tavırlarını sergilediğini ama bu durumu hiçbir zaman kabul etmediğini belirtmiştir:

Edip'in kitapları, 'nazik, iyi huylu, inançlı ve kültürlü' insanlar olan 'Eski Tarz Türkler' e duyduğu hayranlığı dışa vuran ifadelerle doluydu. Savaş sırasında sıradan Türklerle yan yana çalışmıştı; bununla birlikte, onlarla kendi arasında farklı sınıftan ve eğitimden gelen bir kadın olmasının beraberinde getirdiği bir mesafe vardı. Savaşın yıkıma uğrattığı Anadolu'nun en derin köşelerinde olduğu zamanlarda bile, kendisine göz kulak olan bir hizmetçi ya da emir erini yanından hiç eksik etmemişti ve bu durumu son derece normal bulduğu çok açıktı (Kazan, 1995, s. 58).

Adıvar'la aynı sınıftan, benzer formasyonlardan gelen Isabel Fry, yazarın Mısır'a kaçmak zorunda olduğunu duymuş ve onu İngiltere'ye çalışmalarına devam edebilmesi için çağırmıştır. Isabel Fry, İngiltere'de açtığı okullarla eğitim alanında adını duyurmuştur (Adıvar, 2007, s. 159). Halide Edip ise İngiliz gazetelerinde çıkan makaleleriyle ünlenmiştir. Seyahate çıkmak konusunda çekinceleri olan Adıvar, gemiyle yaptığı yolculuğun ona bir asır gibi geldiğinden bahsetmiştir. İngiltere'ye ilk seyahatini beş sayfada anlatan yazar, Londra'nın şehir yaşamına dair bilgi vermemiştir, bunun yerine o dönem tanıştığı önemli yazar ve düşünürlerin onda uyandırdığı intibalardan bahsetmiştir (Adıvar, 2007, s. 141).

Halide Edip burada tanıştığı Henry Wood Nevinson'u düşünce dünyasına en çok etki eden iki kişiden biri olarak tanımlamıştır, bir diğeri ise Adnan Adıvar'dır. John Edward Masefield ise Halide Edip'in yazarlığına büyük katkısı olduğunu ifade ettiği ünlü İngiliz yazardır. Adıvar'ın Londra'da tanıştığı Edward G. Browne ve Elias John Wilkinson Gibb ünlü birer Şarkiyatçıdır. Onların Doğu hakkındaki fikirleri de yazarı çok etkilemiştir. Yazar özellikle Gibb'in *Osmanlı Şiir Tarihi* adlı eserinin önemini

vurgulamıştır. John Dillon ve Bertrand Russell ise üniversitedeki faaliyetleriyle yazarı etkilemiştir. John Dillon, İrlandalı bir siyaset adamı olarak o dönem henüz İngiltere’den ayrılmamış olan İrlanda’nın geleceğini ve kimliğini anlattığı konferanslar düzenlemiştir:

Fakat o gün İrlanda muhtariyeti hakkında çok mühim ve tarihî bir münakaşa yapılıyordu. Tabii ben, o münakaşayı bir misafir sıfatı ile geriden dinledim. Uzun bir masada, üniversitenin en büyük profesörleri ile bir de İrlanda muhtariyetini müdafaa eden (Mr.) Dillon adlı o günün en meşhur bir hatip ve milliyetçisi vardı. İhtiyar bir adamdı. Evvelâ samimiyeti ve sevimliliği bende heyecan uyandırdı. Âdeta gözlerimden yaş geldi. Yanımdakilerden bu yaşları saklamak için önüme eğildiğimi hatırlıyorum, maamâfih aynı zamanda böyle bir mevzuun bir üniversitede serbestçe münakaşasına meydan veren İngiltere’nin iç idare sisteminin hususiyetlerini de gösteriyordu. Zannediyorum ki, İngiltere’den başka bir yerde, hatta Fransa’da bile Dillonları taşıyabilirler (Adıvar, 2007, 2. 142).

Halide Edip, Londra’ya ilk gidişinde İngiliz parlamentosuna davet edilmiştir. Yazar, parlamento binasından etkilenmiş ve Osmanlı Devleti için de önemli bir model olabileceğini düşünmüştür (Adıvar, 2007, s. 142). Zeynep Hanım’ın İngiliz parlamentosu hakkındaki görüşleri ile çok zıt bir yaklaşım olarak görülmektedir. Yazarların yetiştikleri ortamın ve içinde buldukları çevrelerin görüşleri üzerindeki tesiri çok açıktır.

Halide Edip Adıvar, 1912 yılında yayımladığı *Yeni Turan* romanında Türk kadını dizayn eden bir tavır içine girmiştir. Bu kadın kendi kimliğini bulmuş, yazarın aşağıda *Bizanslaşmak* diye tanımladığı Batılılaşmaktan uzak, gösterişli kıyafetleriyle değil fikirleriyle kendini ortaya koyan yeni bir tipti. Bu kadın tipi Fatma Aliye, Müfide Ferit Tek, Emine Semiye gibi yazarların romanlarında da takip edilebilecek bir izlek halini almıştır:

Yeni Turan hiç şüphesiz bir ütopya idi ve ütopiyalar gibi tahakkuk ettirilmesi mümkün olmayan gayeleri vardı. Bu eser, kadınların rey sahibi olacağı, hayat ve insan münasebetleri makul ve muntazam olabileceği bir devri tahayyül ediyordu. Bilhassa Türk kadını, kafa ve kalbindeki itidal ve cemiyete karşı muhabbetle dolu olduğu bir zamanın hasretini çekiyordu. Bilhassa, Osmanlı devrinin Bizanslaşan intihâb devrinde, süs, israf, gösterişe kaçan kadın sınıfını şiddetle tenkit ediyordu.

Liberal ve demokratik Türkiye, emek ve sadeliğe doğru giden idare sisteminde şovenliğe yer vermeyen, Yakın Şark’da bir nev’i birleşmiş milletler şeklini istihdaf eden bir Türkiye bu kitabın baş gayesi idi. Tabii aşk hikâyesi, sırf roman diye oraya sokulmuştur (Adıvar, 2007, s. 159).

Halide Edip 1912 yılında ikinci kez Londra’ya gitmiştir. Bu sefer yolculuğun ya da şapka takma zorunluluğunun sıkıntılarında bahsetmemiştir (Adıvar, 2007, s. 141). Isabel Fry o sırada İrlanda’da bulunduğundan Cambridge’de bir ev tutup çalışmalarını

orada sürdüren Adıvar, sakin ve huzurlu bir şehirde çalışmaların veriminin arttığından bahsetmiştir. Yazar için Avrupa kentleri refahın simgesi gibidir:

İngiltere'nin o loş havasında ve sessiz muhitinde insan daima verimli çalışabiliyor. Londra'da trafik sesi de ölçülüdür. Sizin kulağımıza gelmeden evvel âdeta gizli bir el onu ayarlar gibidir. Herhangi genç ve yeni muharrir bundan daha müsait bir muhitte çalışamaz. Muhitinizden uzaklık ve sükûnet sizi ister istemez kendi kafa ve ruhunuzun derinliğine gömüyor. Her gün öğle vakti çıkar sokaklarda dolaşırdım. Şehrin içinde kendimi açık denizlerde bir damla yağ gibi hissediyordum (Adıvar, 2007, s. 159).

Yazar, İngiltere dönüşünü ya da şehrin intibalarını yukarıdaki bir paragrafa sığdırmıştır. Daha fazlasına *Mor Salkımlı Ev*'de yer vermemiştir. Bu eserinden İngiliz kültürüne ve İngilizlere yakınlık duyduğu açıktır ancak doğrudan karşılaştırmalar yapmaktan kaçınmıştır. Ona göre değişim Garb'a doğru olmalıdır (Adıvar, 2007, s. 153). Ancak yazar için daha da önemlisi Türk'ün kendi kimliğini bulmasıdır.

Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girdiği yıllarda Ege Adaları'ndan İstanbul'a ailesiyle birlikte dönmekte olan Selma Ekrem, savaşın birdenbire yanlarına kadar geldiğine şahitlik etmiştir. Sevinerek gittikleri Ege Adaları artık Yunanistan'ın kontrolüne geçmiştir. Selma Ekrem ailesiyle birlikte Ege Adaları'ndan İstanbul'a dönerken gemideki Rumlarla düşman olduklarına şaşırmıştır. Çünkü beraber büyüdüğü, arkadaş olduğu insanların gemideki sevinci birden yabancılaşmasına sebep olmuştur (Selma Ekrem, 1998, s. 209).

Ardından yolculuk mutsuzluğumuzu daha da artırmıştı. Hayatımda ilk kez, hiç tanımadığım insanlara karşı kötü duygular belirmişti içimde. Gülüp eğlenmeleri içime dokunuyordu. Savaş, bana göre felâketlerin en büyüğüydü. Babam bize sürekli olarak yeni bir savaş için Türkiye'nin fazlasıyla bitap olduğunu söylüyordu. Sonra bir de dayım vardı; yıllar önce tiyatroya gitmek için ayağını öptüğümüz, o neşeli dayımı kurşunların arasında olduğunu düşünmek sırtıma ürpertiler veriyordu (Selma Ekrem, 1998, s. 202).

İtilaf Devletleri'nin işgali sırasında İstanbul'da olan Selma Ekrem bu günlerin acısını hafifleten tek yerin okul olduğunu belirtmiştir. Amerikan Kız Koleji'ne giden Selma Ekrem, orada sıradan bir öğrenci gibi basketbol, beyzbol, tenis gibi sporlarla ilgileniyor ve istediği gibi özgürce şapka takabiliyordu. Kolejin hissettirdiği bu özgürlük yazarın zihninde bir Amerika imgesi yaratmıştı. Kolejdeki öğretmenlerin Amerika'daki kadınların yaşamlarına dair anlattıkları yazarın kendisi için yeni bir masal diyarı yaratmasına sebep olmuştu:

Amerika'nın çevresine bir romantizm nakışı dokumuştum. Burası kusursuz bir halkın ve hükümetin ülkesiydi; her köşesinde yakalanmayı bekleyen bir fırsatın gizlendiği, bir

özgürlükler ülkesiydi. Kuşkusuz ülkenin o geniş topraklarının bir yerinde bir fırsat da beni bekliyordu ve onu yakalayacaktım (Selma Ekrem, 1998, s. 202).

Selma Ekrem ailesini ikna etmek için Amerika'yı yüceltmış ve bu yüce hayale de zamanla kendisi de alışmıştı. Yazarı Amerika'ya gitmeye sevk eden son anı şöyledir; bir akşam dayılarının aracıyla şehir merkezine doğru giderken şoförün neredeyse bir polise çarpacak olması etrafa çok fazla insanın birikmesine sebep olmuştur. Selma Ekrem koleji yeni bitirmiş şapka takmaya da alışmıştır. Ancak kız kardeşi Beraat, halen çarşaf ve peçe kullanmaktadır. Bu sefer değişen atmosferin etkisiyle Beraat karakolda ifadeye çağrılmıştır. Onu arabada bekleyen Selma Ekrem tam o anda Amerika'ya gitmeye karar verdiğini aktarır:

Beraat çarşaf giymişti çünkü şapka giymenin kendisi için imkânsız olduğuna karar vermişti, bütün istediği buydu. Şapka konusunda benim gibi yoğun bir istek duymuyordu. Şapka giymek sinir bozucu bir durumdu.

Ve artık Türkiye'nin kaderini yeni bir hükümet tayin ediyordu. Yeni cumhuriyetin Türk kadınına karşı tutumu ne olacaktı? Cumhuriyet hali hazırda hayatı sorunlarla uğraşıyordu ve biz Türk kadınları sabırlı olmalıydık. Ama sabrımın sonunda taşıdığını hissettim. Bu kuşku atmosferinde kalman mümkün değildi artık.

Koleji bitirmiştım; avare ve mutsuz hissediyordum kendimi. Çalışmak istiyordum ama nerede iş bulacaktım ve şapka giyerken çalışmaya nasıl cesaret edecektim? Amerika'ya gidecektim. Bu düşünce kafamda ansızın belirdi ve artık bundan da vazgeçmeyecektim (Selma Ekrem, 1998, s. 266).

II. Abdülhamid, her ne kadar muhafazakâr bir hükümdar olarak anılsa da onun devrinde yapılan en büyük yeniliklerden birisi eğitim kurumlarının artırılması ve kız çocukların da eğitime dahil edilmesiydi. Ancak bu durum yeni bir problem ortaya çıkarmıştı; kadınlar için iş hayatında istihdam olanağı çok düşük olduğu için iyi eğitim almış bu kadınlar daha büyük bir bunalıma sevk olmuştu. Bu gerçek, üç kadın yazarın da anılarında altını çizdiği ve erkek yazarların çok da fark edemediği bir durumdur. Halide Edip Adıvar'ın bu anlamda biraz daha şanslı olduğu söylenebilir. Ancak I. Dünya Savaşı'nın henüz bittiği bu yıllarda Avrupa ve Amerika'da da kadın istihdamı tam manasıyla sağlanamamıştır. Halide Edip Adıvar'ın anılarında sık sık yer verdiği Isabel Fry'n İngiltere'de açtığı okullarda verdiği eğitimler düşünüldüğünde daha çok pratik hayatta işe yarayacak bilgilerin aktarıldığı görülecektir (Özteke, 2019, s.?). I. Dünya Savaşı yıllarının getirdiği derin yoksulluk ve açlık dönemi tarım ve hayvancılığın hızla geliştirilmesini gerektirmekteydi, ihtiyaca yönelik bu anlayış Madam Fry'n okullarının

bütün ülkeye yayılmasını sağlamıştır. Bu model daha sonraları Köy Enstitüleri için de bir örnek teşkil etmektedir. Fakat şehir hayatını benimsemiş, konakta yetişmiş, birden fazla dil bilen bu kadınlar için ileri bir eğitim almak ve onu bir işe dönüştürememek sorun olmuştur. Ayrıcalıklı yetişen bu kadınların çoğu daha sonra iyi bir evlilik yaparak hayatlarına devam etmiştir. Bu yolu seçmeyen az sayıda kadının hatırası ise zincir kıranlar olarak önemli bir yer teşkil etmiştir.

İşsizlik kaygısı Selma Ekrem'in Amerika'ya göç etmesinde güçlü nedenlerden biri olmuştur. Ancak hiç çalışma hayatına girmemiş Doğulu bir kadın için uzak bir ülkede iş bulmak kolay olmamıştır. Yazar, İstanbul'dayken hiç hissetmediği duyguları Amerika'da hissetmeye başladığından bahseder, zengin olmak ve para kazanmak hırısıdır bu. Yazarın birer küçük saraya benzettiği Amerikan evleri, lüks limuzinler, mağazaların ışıkları onu sandığından daha fazla etkilemiş ve masal ülkesi diye adlandırdığı Amerika'da kendisini de bu masalın önemli bir kahramanı olarak görmek istemiştir (Selma Ekrem, 1998, s. 282).

Selma Ekrem, yaptığı birkaç iş başvurusunda Türk olması nedeniyle işe alınmadığını gördüğünde hayal kırıklığı büyümeğe başlar ve İstanbul'a ailesinin yanına dönmeyi arzular. Selma Ekrem iş başvurularında ve başka resmi işlerinde Türk olduğuna inanmayan Amerikalıları başta anlayamamıştır. Daha sonra ise yazar sarışın ve renkli gözlü olması, "egzotik" kıyafetler giymemesi nedeniyle onun Batılı olduğunu sandıklarını fark etmiştir:

O zaman neden kimsenin benim Türk olduğuma inanmadığını bir anda anladım. Amerika'da kan ve öfkeden oluşan bir efsane yaşıyordu. Amerikalıların kafalarında Korkunç Türk imgesi hüküm sürüyordu. Kanlı hançeri elinde, öfkeli kara gözleri ve kalın kaşlarıyla devasa bir insan imgesi. Bu korkunç Türk efsanesine hiçbir şekilde uyumuyordum, öyleyse Türk değildim. Aslına bakılırsa, birçok insan düş kırıklığına bile uğruyordu: Sarışın, uysal ve Amerikalılardan pek de farklı olmayan gerçek bir Türkle tanışmak, hiç beklemedikleri bir şey değildi (Selma Ekrem, 1998, s. 280).

Selma Ekrem, Amerika'da geçirdiği ilk haftalarda şehrin hızına, metro gibi ulaşım araçlarının hayatı kolaylaştırmasına, kadınların erkeklerle rahatça görüşebilmesine şaşkınlığını ve hayranlığını gizlememiştir. Ancak komşuluk ilişkilerinin zayıflığı, herkesin yalnız kendisiyle ilgilenmesi, aile bağlarının Doğu'dakilerden farklı olması yazara bir tür saygısızlık gibi gelmiştir (Selma Ekrem, 1998, s. 291). Bir taraftan arkadaş çevresi yavaş yavaş genişlemeye başlayan yazar, Amerika'da eleştirdiği ve

beğenmediği durumları arkadaşlarıyla paylaşamazken arkadaşlarının onun geldiği toplumu rahatça etiketleyebildiğini fark etmiştir:

“Bir haremde olmayı çok isterdim” dedi kızlardan biri, düşüncelerimi bölerek.

“Ve İpekli yastıklara uzanıp tatlılar yemeği ve cariyelerin raksını seyretmeyi” diyerek güldü bir başkası.

“Bahçeler içindeki bir sarayda yaşamayı yalnızca küçük bir parmak işareti ile yüzlerce hizmet kadın koşarak yerlere kapanıp ne istediğini sormasını!” Artık kızlar hep bir ağızdan konuşarak dile getiriyorlardı heyecanlarını.

“Söyler misiniz bana harem nedir ben hiç görmedim.”

“Hiç harem görmedin mi?” diye bağıştılar kızlar. “Sen Türkiye’den gelmedin mi?”

Evet Türkiye’den geldim diye yanıt verdim sükûnetle, ama mermer bir sarayda yaşamadım, küçük parmağımın işaretini bekleyen kölelerim olmadı, ipekli minderlere uzanmadım. Bu sözünü ettiğiniz harem yalnızca hayalinizde var.” (...) Sizin burada, Amerika’da yalnızca kadınlara özgü klübler ve oteller, bizim Türkiye’dekilerden daha çok harem aslında (Selma Ekrem, 1998, s. 289).

Selma Ekrem’in Doğu-Batı arasında bulduğu en önemli ayrımlardan biri ise Doğu’nun kaderciliği ve Batı’nın garanticiliğidir. Sadece özgür olmak için gittiği Amerika’nın onun için bir hata olduğunu düşünmeye başlamıştır. Hiçbir garanti olmamasına rağmen tek bir nedene tutunup ülke değiştirmek ona göre Doğulu bir özelliktir. Kadercilik ve tevekkül Doğu’nun büyüyememesine sebep olmuştur:

Ve şimdi banknot yoluma çıkmıştı. İş aramaya ne gerek vardı ki? Doğunun kılavuz yıldızını -Kader’i – unutmuştum. Kuşkusuz her gün bana gereken parayı Allah gönderecekti. Burası dolarlar ülkesiydi, tıpkı tarladan çiçek toplar gibi dolarlar sokaktan toplanırdı burada. Ama birkaç hafta sonra yarım dolar ve daha sonra da on sent topladığımda, Kader’in Amerika’ya pek de alışmadığını, Amerikan çapında iş yapmadığının ayırına vardım. Böylece bir iş aramaya başladım (Selma Ekrem, 1998, s. 282).

Ancak yazara göre Doğu’daki kadercilik de oranın insanlarını huzurlu kılmıştır. Üst üste çok ağır savaşlardan çıkan Türkiye’de yoksulluk yaygındır fakat bu durum da çok az parayla uzun süre geçinmeyi sağlar. Oysa Selma Ekrem Amerika’da mutluluğun dahi parayla satın alınacağını belirtmiştir (Selma Ekrem, 1998, s. 283). Bütün bir ülkenin durmadan bir devinim içinde olduğu Amerika’da sonunda Selma Ekrem de kendine göre bir iş bulmuştur. Edindiği arkadaş çevresi onun Doğu hakkındaki görüşlerini toplantılarda ve konferanslarda anlatmasını istemiş böylece uzun süre konuşmacı olarak katıldığı konferanslar sayesinde geçimini sağlamayı başarmıştır. Amerika’da bir buçuk yıl kaldıktan sonra bir süreliğine Türkiye’ye dönen yazar, “bir Doğulu için Amerika’yı düşük dozlarda alınması gereken bir kuvvet ilacı olarak tanımlamıştır” (Selma Ekrem,

1998, s. 293). Şehirlerin düzeni, ona İstanbul'un eğri büğrü sokaklarını, hızlı trenler at arabalarını, Amerika'da her şeyin yeniliği ona eski şeyleri ve sükûneti özletmiştir. Yazar, İstanbul'a geldiğinde hızla değişmiş Batı'ya yaklaşmış bir Türkiye görmekten mutlu olmuştur. Öylece oturmanın zevkini yeniden tatmıştır. Fakat bir süre sonra içinde yine gitme isteği uyanır, yazar hayatının bundan sonrasını Doğu ve Batı arasında gidip gelen bir tahterevalliyeye benzetir (Selma Ekrem, 1998, s. 294).

3.3.5. Hayal kırıklığı ve Aldanmışlık

Zeynep Hanım, Fontainebleau'da geçirdiği ilk ayın sonunda Avrupalıların kendilerine "nazik" davrandığı düşüncesinden vazgeçmiştir. Aksine harem hayatı ile ilgili sorular, Batı gazetelerinde iki kız kardeş üzerinden üretilen Doğu fantezileri yazarı çok rahatsız etmiş ve Sırp adları takınıp adres değiştirerek izlerini kaybettirmeye çalışmışlardır (Zeynep Hanım, 2016, s. 54).

Türk kadınının evrim tarihinin birkaç cümleyle anlatılabileceğini sanmak nasıl olağandışı bir zeka kıtlığını gösteriyordu. – ya da insanı, şu ya da bu kararı vermeye götüren düşüncelerin psikolojisinin açıklanmasını beklemek... Kaçışımıza ilişkin binbir özel nedeni vermemiz nasıl mümkün olabilirdi! Bir daha hiç görmemeyi umduğumuz insanlara –bize hayret verecek bir şeymişiz gibi, bir hanımefendinin "beş çayı"nı daha az sıkıcı yapacak bir gariplik örneğiymişiz gibi davranan insanlara bütün bunları açıklamanın ne yararı vardı? (Zeynep Hanım, 2016, s.55).

Zeynep Hanım giderek Osmanlı kadın hareketinin Avrupa'dan çok daha güçlü olduğunu düşünmeye başlamıştır. Bunun en önemli sebebi ise Avrupalılar mücadelelerini önceki yüzyıllarda vermiş ve Doğu'ya nispeten demokratik hakların olduğu bir iklimde yaşamaya başlamıştır. Bu rahatlık mücadelenin yavaşlamasına sebep olmuştur. Zeynep Hanım, Avrupa'ya dair ilk izlenimlerini hatırlarken acı duyduğundan bahsetmiştir. Kardeşiyle birlikte Fransa'ya ulaştıklarında hiçbir otel bu iki kız kardeşi almak istememiştir. Nice'te hastalanan Zeynep Hanım'ın kötü görüntüsü sebebiyle otellerin onları kabul etmek istemediğini düşünmüştür. Doktor bir yakınlarının adresine ulaştıktan sonra ancak bir sanatoryumda yer bulabilmişlerdir. Zeynep Hanım Avrupa'da sık sık hastalanmaktadır. Türkiye'ye döndükten sonra ise veremden öldüğü düşünülmektedir (Zeynep Hanım, 2016, s. 56).

Ellison, Zeynep Hanım ve kardeşinin dönemin ünlü heykeltıraşı Rodin'in atölyesine gittiklerinde çok heyecanlandıklarını anlatmıştır. Kendi ülkelerinde heykelin hiç

olmaması onların merakını arttırmıştır. Ellison burada iki kız kardeşe dair önemli bir tespitte bulunmuştur. Onlar için Avrupa halen büyümlü bir kara parçası gibi görünmektedir. “Kafeslerinden yeni kurtulan” ikili için özgürlük yeni yerler görmekten ibarettir (Zeynep Hanım, 2016, s. 61).

1906 yılının Aralık ayında yani Avrupa’da buldukları üçüncü ayda İsviçre’ye geçen iki kız kardeş, ülkenin dağlık olması sebebiyle oradaki yaşantıya tam manasıyla uyum sağlayamamıştır. Aynı dönemlerde İsviçre’de bulunan erkek yazarlara karşısında Zeynep Hanım’ın İsviçre için düşünceleri çok fazla benzerlik göstermemektedir. İsviçre’de şehir yaşamının lükslerinden ve kalabalıktan eser yoktur. Doktor tavsiyesi ile İsviçre’ye giden yazar dinginlikten zaman zaman hoşlansa da İsviçrelilerin boş zaman eğlencelerini fazla gösterişçi ve gereksiz bulmuştur. İsviçre’de insanlar tenis ve dağcılıktaki başarılarından söz etmeyi gece evlerde toplanıp flört etmeyi alışkanlık haline getirmiştir. Bu mücadelesiz hayat biçimi Zeynep Hanım’ın karakterine uygun değildir:

Bunları sanki övünülecek bir şeymiş gibi anlattı, “Ölümlle burun buruna gelmek,” dedi “yalnızca kendimi daha da çok tehlikeye atmak isteği verdi bana”. Bu adamın yaşamı böyle kolayca riske atılacak kadar değersiz mi?

Bu garip yaşam biçimini anlamaya çalışırken doğal olarak haremdeki yaşamımızla karşılaştırıyorum ve düşündükçe daha çok şaşırıyorum. Cesaretim olsa bu insanlara şunu sormak isterim: yaşamlarından gerçekten memnunlar mı, yoksa bizim Türkiye’de yaptığımız gibi mutlu görünmeye mi çalışıyorlar? Böylesine amaçsızca flört etmekten ve eğlenmekten bıkmıyorlar mı? (Zeynep Hanım, 2016, s.69).

Zeynep Hanım ve kardeşi gazetelerde çıkan haberler nedeniyle Avrupa’da az çok ün kazanmıştır. Gazetelerin okuyucuları iki kız kardeşe hediyeler gönderirler. Bu hediyelerin hepsi birbirine benzer; Avrupa’da özellikle Fransa ve İsviçre’de yemeklerde şapka takmak bir görgü, kültür ve medeniyet seviyesi olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla isimsiz gelen bu hediyelerin çoğu şapkadır. Zeynep Hanım bu durumu da Avrupalıların üstenci tutumu olarak görür: “Gün geçmiyor ki biri bize şapka göndermesin; biraz garip ama çok da hoş. Acaba bizim şapka ısmarlamaya utandıığımızı ve İsviçre’de çarşafı dolaştığımızı mı sanıyorlar?” (Zeynep Hanım, 2016, s. 68).

Zeynep Hanım İsviçre’ye hava değişikliği için gitmiştir ancak bir an önce Nice’e dönmek ister. İsviçre’deki balolar da ona sıkıcı görünmektedir. İsviçrelilerin danslarını da kaba bulan yazar, Ellison’a yazdığı mektupta Türk danslarını orada gördüklerinden çok daha üstün bulmuştur. Sarayda Türk danslarına ayrıca önem verildiğini, iyi dans

eden kadınların Padişahların dikkatini çekerek Valide Sultan konumuna dahi yükselebileceğinin altını çizmiştir (Zeynep Hanım, 2016, s.73).

Sultan devlet işlerinden ve kendi otokratik yönetiminin sorumlu olduğu binbir çeşit dertten yorgun düştüğü zaman dansözleri huzuruna çağırılır; peçeleri ve zarif hareketleriyle onun yorgun sınırlarını yatıştırırlar, kendi adına yapılmış zulümleri neredeyse unuttururlar ona. (Zeynep Hanım, 2016, s. 71).

Zeynep Hanım, Avrupa'daki birinci yılında sadece Doğu hayatına özgü olduğunu sandığı melankoli duygusuna kendisini tekrar kaptırmıştır. Ellison'ın dediği gibi "yeni yer görmek" tutkusu azaldıktan sonra mücadelesiz hayat canını sıkımaya başlamıştır. Yazar, Ellison'a sık sık "siz İngiliz kadınlarını kıskanıyorum" diye seslenir. Batı kadınlarının dertleri ona hep küçük görünmektedir (Zeynep Hanım, 2016, s. 85-87). Zeynep Hanım, baba evinde aldığı eğitimi çok yeterli görmeye beraber 12 yaşında hocasının çarşafa girme vakti demesiyle melankolik ruh hali derinleşmiştir. Çocukken Avrupalılarla eşit şartlarda olan yazar, "kadın" olduktan sonra bu hakkını kaybetmiştir. Çarşafa girdiği ilk günü mektuplarında Ellison'a anlatırken Avrupa'ya kaçma düşüncesinin daha o yaşta zihninde canlandığını da sözlerine eklemiştir (Zeynep Hanım, 2016, s. 89).

Zeynep Hanım, Sultan Abdülaziz'in daveti üzerine İstanbul'a gelen Fransız İmparatoriçe Eugénie'nin Türk kadınının giyim-kuşamı üzerinde tahmine edilenden daha büyük bir etki yaptığını düşünmektedir. Sultan Abdülaziz'i çok daha modern bulan yazar, halifeliğin temsilcisi ve en büyük Doğu imparatorluğunun yöneticisi olarak İmparatoriçe Eugénie için düzenlenen törende bir kadın önünde eğilmiştir. Zeynep Hanım, bu resmin Doğu kadınının değişimi üzerinde önemli bir etkisi olduğunu düşünmektedir. İstanbullu kadınlar saçlarını ortadan ayırıp minik bukleler yapmaya başladılar, renkli ayakkabıların yerini yüksek ökçeler aldı ve esaretin simgesi olarak görülen şalvar ve entari terk edildi. Oysa Zeynep Hanım Türklerin kendine has bu giyim tarzının eşsiz olduğunu ve Türk kadınının kendi kimliğini bulmasında önemli bir rolünün olabileceğini düşünmüştür. İmparatoriçe'nin ziyareti aynı zamanda Türklerin özellikle de kadınların üzerinde uzun süre etki edecek Fransız etkisinin ilk kıvılcımı olmuştur:

Fransız olan her şeye karşı bu isteklilik bizim kuşağımıza kadar sürdü. İçinde yaşadığımız abartılı heyecan atmosferinin ne denli zararlı olduğunu kimse anlamıyor gibiydi. Batı eğitimine düşkünlük yüzünden Fransız mürebbiyeler akın akın İstanbul'a geldi; çünkü

Türklerin ne yüksek ücretler ödedikleri ve ne konuksever oldukları kısa sürede duyulmuştu (Zeynep Hanım, 2016, s. 95).

Fransızların yazdığı romanlar, tarih, din ve felsefe kitaplarını bir çırpıda okuyan ve birdenbire Fransız medeniyetine yaklaşmaya çalışan Türk kadını Zeynep Hanım'ın deyiimiyle *okuma hazımsızlığına* uğramış ve bu bilgileri kullanacakları özgür bir ülkenin olmaması onları daha derin bir melankoliye itmiştir. Fransız mürebbiyelerin Türk aile yapısı üzerinde zararlı etkilerinin olduğunu düşünen yazar, Abdülhamid yönetimi zamanında korkunç savaşların yaşanması, sevilen iki Padişahın tahttan indirilmesi üzerine kadınların daha büyük sorumluluklar aldığını ve çocuklarının eğitimiyle bizzat ilgilendiklerini dile getirmiştir (Zeynep Hanım, 2016, s. 95-97).

İngiltere'de seyahat etmek ve bundan bahsetmek önemli bir modadır. İsviçre Avrupa'da farklı doğasıyla ilgi çekici yerlerden biri olmuştur. Burada yapılan ekstrem sporlar, İsviçre'nin pahalı otellerinde kimlerin kaldığı davetlerin esaslı sohbetlerindedir. Zeynep Hanım, II. Abdülhamid'in hafiyelerinden kaçıp Avrupa'ya gittiğini ancak buradaki sohbetlerde rastladığı başkalarının hayatlarıyla ilgileme durumunu da bir çeşit hafiyeliğe benzetmiştir. Hayal kırıklığına uğramamak için İsviçre'nin şık kadınlarıyla değil eşsiz doğasıyla ilgilenmeyi yeğlemiştir (Zeynep Hanım, 2016, s. 104).

Zeynep Hanım ve kız kardeşi Nice'e döndükten sonra bir lokantada İstanbul'dan gelmiş bir aile tanışır. II. Abdülhamid yönetiminin kendilerinin kaçışına nasıl tepki verdiğini öğrenen iki kardeş hüzünlenir. Ama yine de başlarında bir erkek olmadan istedikleri saate kadar dışarıda kalma özgürlüklerinin olması medeni bir kıtada olduklarını hatırlatmıştır. Konuyu değiştirerek neşelenmeye çalışırlar ancak Zeynep Hanım'ın Doğu'yla ilgili tespiti ilgi çekicidir:

Doğu, her zaman hüznü olan güzel bir şiir gibidir, neşesi bile hüznüdür. Tüm Doğu öyküleri trajediyle biter. Güzelliğiyle kendine çeken manzarada bile bir hüznü tonu vardır. Yine de bize tanıştıran pek çok kadın yazardan, evimizde konuk ettiğimiz biri "Konstantinopl'de güldüğüm kadar hiçbir yerde gülmedim," demişti. Bu gerçektir onun, latif neşesine tanık olmuştum; gerçi bu neşe her zaman başka birimizden ona geçerdi, çünkü hiç kimse Türk kadının içinden geldiği zaman güldüğü gibi güzel gülemez (Zeynep Hanım, 2016, s. 111).

Zeynep Hanım, Avrupa ülkelerini gezerken Osmanlı Devleti'ni ve kendi halkının adetlerini daha iyi anladığını belirtmiştir. II. Abdülhamid yönetimindeki Türk kadını henüz özgürlüğü tatmamıştı. Zeynep Hanım alaycı bir tutumla bunun "iyi" tarafları olduğunu vurgulamıştır. Avrupa'nın yüksek zümre kadınlarının konuştuğu konuların,

yaptıkları seçimlerin ait oldukları, arkadaşlıklarının tamamının sınıfsal olduğunu fark eden yazar, aslında onların da özgür kalamadıklarını düşünmüştür (Zeynep Hanım, 2016, s. 112).

Zeynep Hanım, Türk halkını samimiyet açısından da Avrupa'dan ileride görmüştür. "Blöf" kelimesinin de Türkçe bir karşılığı olmadığını belirten yazar, Doğu insanının doğrudan ve pazarlıksız tavrını yüceltmıştır. Doğu insanların bireysel alanlarının darlığı (ibadetten, ev içi yaşama, kutlama ve şenlik anlayışlarına kadar Batı'dan ayrılır) mümkün olan her fırsatta kendilerini ortaya koymak için teşvik etmiştir. Bu plansızlık ve doğrudan tavır her zaman başarılı sonuçların elde edilmesini sağlamaz. Bu durumda ise Doğu kaderciliği devreye girer ve alınyazısı suçlanır. Çünkü alınyazısını hiçbir kuvvet değiştiremez. Zeynep Hanım'a göre Doğu ve Batı arasındaki en derin farklardan biri budur. Doğu'da bireysellik beslenip kendini geliştirme fırsatı bulamadığı için körelir (Zeynep Hanım, 2016, s. 113).

Zeynep Hanım'ı diğer yazarlardan ayıran önemli bir fark ise doğaya yapılan müdahalelerden hoşlanmamasıdır. 1800 sonlarında Avrupa'da bulunan yazarlar bahçelerin, ağaçların, tarlaların düzenini överken Zeynep Hanım bunun tam tersini düşünmektedir. İstanbul'daki evinin bahçesini tasvir ederken "bize kıskançlık veren bir özgürlükle büyümeye bırakılan bahçe" tanımını kullanmıştır (Zeynep Hanım, 2016, s. 115).

Zeynep Hanım'ın Doğu'da beğendiği bir özellik ise konukseverliktir. Türk evlerinde en güzel odalar ve eşyalar konuklar için ayrılır. Sofranın kalabalık olması bereket olarak karşılanır. Oysa Avrupa'da özellikle de Fransa'da konuklara çoğu zaman yemek verilmediğini fark etmiştir, eğer yemek verilmişse de bunun karşılığı mutlaka istenmektedir.

Fransa'daki bu konukseverlik yokluğuna bir açıklama arar dururum. Önce hayat pahalılığına verdim, sonra evlerin küçük oluşuna, sonra hizmetkârların itaatsizliğine; ama artık bunun ulusal karakterleri olduğuna inanıyorum, onun için bir neden bulacağım diye vakit harcamanın yararı yok (Zeynep Hanım, 2016, s. 128).

Zeynep Hanım, ulusal karakter konusunu fark ettikten sonra Doğu-Batı ayırımına daha hâkim bir gözle bakmıştır. Doğu'nun adetlerinin sanıldığı kadar ilkel olmadığını hele Avrupa'dan pek çok üstün tarafı olduğunu sık sık dile getirmiştir. Batı'da geçirdiği ikinci yıldan itibaren çok güçlü bir oksidentaliste dönüşmüştür. Hatta medeni

olduklarını iddia eden Batılıların da ilkel davranışlarının olduğunu vurgulayıp, uygarlığı sindiremediklerini belirtmiştir. 1 Mayıs için Paris'te toplanan kalabalığın birbirine girmesini, hükümetin olayları bastırmak için yaptığı zorbalığı gördüğünde temelde devletlerin birbirinden çok da farkının olmadığını düşünmüş ve umutsuzluğa kapılmıştır. Giderek vatan hasreti çekmeye başlayan yazar yavaş yavaş dönmesi gerektiği fikrine kapılmıştır (Zeynep Hanım, 2016, s. 129).

Ne büyük bir ferahlık! Paris'ten ayrılmak ne içten bir ferahlık! Gürültüsü, yaygarası, hiç durmayan ve hiçbir işe yaramayan hareketliliğiyle Paris! Beklentilerimden bambaşka olan Paris! Paris'te, siz İngilizlerin "mevsim" dediğiniz bir süre geçirdik; şimdi, bu korkunç modern kasırganın üzerimdeki etkilerini giderebilmem için birkaç ay dinlenmem gerekiyor. Ne yorucu bir yaşam! Ne gereksiz bir çabalama! Uzaklarda kalan, dingin harem yaşamımıza ne deli karşıt! Düşünüyorum da -evet, neredeyse gına gelecek kadar yaşadım Batıda; artık sırf eski dingin yaşamıma dönebilmek için Doğu'ya geri gitmek istiyorum (Zeynep Hanım, 2016, s. 139).

Zeynep Hanım'a göre Türklerin karakteristik özelliklerinden biri de tembelliktir. Ama bu tembelliği daha önceki yazarlarda olduğu gibi değerlendirmemiştir. Ona göre bu tembellik, iş bilmezlikten, beden ya da zihin gücünün zayıflığından gelmez. Türklerin tembelliği yetişme tarzı, inançlar ve kültürle ilgilidir. Ellison'a yazdığı mektupta, İngilizler gibi hesaplı bir iş değerlendirmesi yapıp, sırayla o görevleri yerine getirmek gibi bir alışkanlığın Türk halkında olmadığından bahsetmiştir. Doğu'da ise işler kolayca yarına bırakılabilir, o işin aksamasından mustarip olanlara ise "kısmet" açıklamasını yapmak yeterlidir. Tıpkı daha önce dikkat çektiği kadercilikte olduğu gibi kısmet demek de suçu dışarıda arayan bir bakış açısıdır. Sorumluluk almaktan kaçınmayı -içine kendisini de dahil ederek- Türk halkına has bir özellik olarak görmektedir (Zeynep Hanım, 2016, s. 133).

Zeynep Hanım, 1907'de Nice'teyken ilk kez Wagner'i dinleme şansı yakalamıştır. Müzik, Doğu'da yasaklı olan sanatlardan biri olduğu için Avrupa'ya giden birçok yazar gibi Zeynep Hanım'ı da derinden etkilemiştir. Mektubunda bundan uzun uzun bahseden yazar aynı gün bir hayal kırıklığı yaşamıştır. Avrupa'da çok yaygın olan kumar tutkusunun da Batı'daki her şeyi doğru kabul eden Doğulu elit bir sınıf tarafından olduğu gibi alınması ihtimalini düşünmek bile yazarı çok rahatsız etmiştir (Zeynep Hanım, 2016, s. 135).

Doğu ve Batı'yı ayıran bir diğer unsur Zeynep Hanım için ölüme yaklaşımdır. Pierre Loti ile Fransa'da Musset'in mezarını ziyaret için gittikleri mezarlıkta bu ayrımın

farkına varmıştır. Kültürün insan hayatında doğumdan ölüme kadar ne derece etkili olduğunu bu mezarlık ziyaretinden sonra derinden hissetmiştir. Katoliklerin yas tutma adetlerini abartılı bulan yazar, ölülerin süslenmesini, tüm akrabaların ölüye son kez bakmasını, acıklı ziyaret konuşmalarını, atların bile cenaze için süslenip hazırlanmasını neredeyse gülünç addetmiştir. Batı insanının hayata bağlılığını, düzenini yansıtan bu törenler Doğu’da çok başkadır:

Budistler gibi, bizde de yas tutma yoktur. Azrail sevdiklerimizi daha mutlu bir yere götürür, biz de gece gündüz onlar için dua ederiz. Tabut, erkeklerin omuzlarında mümkün olduğunca basit bir biçimde taşınır, akrabalar öğleden sonra el işlerini de alır, yalnız bırakmamak için sevdiklerine giderler. Sevdikleri uyurken başucunda bekliyorlarmış gibidir ve sevdikleri çok ama çok yakındadır (Zeynep Hanım, 2016, s. 139).

Zeynep Hanım, Fransa’dayken birçok oyun izleme fırsatı bulmuştur. 1900’lerin başında ünlü olan Comédie Français’i izlemek için sabırsızlanan yazar Ellison’a yazdığı mektupta büyük bir düş kırıklığı yaşadığını anlatmıştır. Dekor, sahne ve kostümleri çok profesyonel bulan yazar, oyunculukların zayıflığına hayret etmiştir. Yazarın tarifinden operayla karışık bir oyun olduğu anlaşılan tiyatrodaki seslerin yetersizliği ya da bazı yerlerde çok yüksek çıkması yazarda oyundan çıkma isteği uyandırmıştır. Osmanlı’da Ramazan eğlenceleri için yapılan tiyatroları çok daha tesirli bulan Zeynep Hanım, tiyatrodaki teknik unsurların kusursuz olmasının aslında çok önemli olmadığını fark etmiştir (Zeynep Hanım, 2016, s. 143-144).

Zeynep Hanım birçok Osmanlı entelektüelinin yeterince Avrupalı bulmadığı İspanya’ya kadar gitmiş ve onların da ilginç özelliklerinden bahsetmiştir. Ellison’a yazdığı mektupta boğa güreşi izlediğini anlatan yazar, gördüğü vahşet karşısında dona kaldığını ama Amerikalıların, Polonyalıların, İngilizlerin büyük bir coşku ve zevkle bu gösteriyi izlediğinin üzerinde durmuştur. Doğu yaşamı yazara göre dinginlikle eş değerdir, bu karmaşa ve vahşet ona çok fazla gelmiştir. “Ama belki de, hayatın onlara hiçbir heyecan ve üzüntü, hiçbir neşe ve sevgi getirmediği insanlar için, bizim ne yazık ki neredeyse alışageldiğimiz toplu cinayetleri hiç görmemiş insanlar için, bu korkunç görüntüler gerekli” (Zeynep Hanım, 2016, s. 147). Yazar, İspanya’yı ziyaret eden diğer Osmanlı entelektüelleri gibi oraya yakınlık duymuştur. Ten renklerinden dolayı erkekleri Doğululara benzeterek kendisini yakın hissetmiştir. Bu anlamda erkek yazarların Avrupalı kadınları güzellikleri açısından sınıfladığı gibi bir kadın gözüyle de Avrupalı erkekler değerlendirilmiştir (Zeynep Hanım, 2016, s. 147). İspanya’yı diğer Avrupa

ülkelerinden küçük bulan yazar, kentte polis sorgusu olmadan özgürce yürüdüğü için mutlu olacakken bir polis memuru tarafından durdurulur:

Ama ne yazık! Ne yazık! Özgürlüğümden söz etmekte biraz acele etmişim. Bu sessiz kentte bile fark edilmeden dolaşamayacak mıyım? Bir gümrük memuru , “Deklare edilecek bir şeyiniz var mı ?” diye soruyor bana.

“Evet” diyorum, “sizin bu Batı âdetlerinize duyduğum nefret ve yaşıyor olmaktan duyduğum sevinç (Zeynep Hanım, 2016, s. 148).

Zeynep Hanım, Batı’yı çok dillilik konusunda zayıf bulmuştur. Oysa İstanbul’da alelade bir meydanda dahi birden fazla dilin konuşulduğunu duymak doğaldır. Zeynep Hanım iyi bir çevrede yetiştiği için bu tespiti çok gerçekçi olmayabilir. Osmanlı entelektüellerinin tamamına yakını en fazla Fransızca ve İngilizce ’ye hakimdir. Çünkü Batı’nın en güçlü devletleri onlardır. Birinci bölümde ele alınan entelektüellerin büyük bir bölümü ise hiçbir yabancı dil bilmeden Avrupa seyahatine çıkmıştır. Dil bilmedikleri için pek çok zorlukla karşılaşan yazarların değerlendirmelerine bakıldığında Zeynep Hanım’ın aldığı eğitimin kalitesinin algıları üzerinde de etkili olduğu görüntüsü çıkmaktadır (Zeynep Hanım, 2016, s. 154-155).

Zeynep Hanım Avrupa’da geçirdiği son yıllarda Türk erkeklerinin Avrupalı erkeklere göre çok daha nitelikli olduğunu düşünmeye başlamıştır. Geleneğin katı kuralları kadın ve erkeğin görüşmesini yasakladığı için kendi memleketinde erkekler hakkında yeterince bilgi sahibi olamamıştır. Ancak Zeynep Hanım’a göre bir ulusun güçlü olması için kadın ve erkeğin özgürce görüşmesi, tartışması ve ailenin kurucu unsurları olarak ebeveynliği de konuşması gerekmektedir. Sağlıklı bir toplum bu şekilde oluşacaktır (Zeynep Hanım, 2016, s. 156).

Zeynep Hanım Avrupalıların duygularını belli etmekten kaçınan yapılarına alışamadığını mektuplarında sık sık dile getirmiştir. 1908’den sonra yazdığı mektuplarda İstanbul’a dönene kadar duygudaşlık yapamadığı Batı’yla bağları kopmaya başlamıştır. Yazara göre bu duygusuzluğun birkaç sebebi vardır. Avrupa büyük mücadeleler sonucunda sabit bir düzene kavuşmuştur. Artık mücadele edecek bir şeyin kalmaması, hayatın stabile hale gelmesi duygulara ve yüzlere de yansımıştır. Oysa Doğu peri masallarıyla büyütülen çocuklardan oluşmaktadır. Özgürlük mücadelesi ise yeni başlamıştır. Bu duygu yoğunluğu ve Zeynep Hanım’ın sürekli özlediği Doğu’nun samimi yaklaşımları Batı’dan uzaklaşmasında önemli bir rol oynamıştır (Zeynep Hanım, 2016, 165-166).

Zeynep Hanım, İngiliz Parlamentosu Avam Kamarası'na çay içmeye davet edilmiştir. Kadın hakları için mücadele eden kadınlar, Doğu'nun bu cesur kadını da aralarında görmek istemişler ve ona özgür bir devlette işlerin nasıl yürüdüğünü göstermek istemişlerdir. Ancak Zeynep Hanım orada kendisini çok şaşırtan bir durumla karşılaşır, çay saati Hanımlar Balkonunda denen bir yerde düzenlenmektedir. Pencere kafesli bu haremde yalnızca kadınlar bulunmaktadır. Bu durum Zeynep Hanım'a II. Abdülhamid yönetimindeki Osmanlı Devleti'nden farksız görünmüştür (Zeynep Hanım, 2016, s. 170).

Zeynep Hanım, Avrupalıların yaşam alanları üzerinden bir karşılaştırma yapmıştır. İngiltere'deki evlerin genişliği, bahçelerinin olması, müstakil evlerde nispeten mahremiyetin sürdürülmesi yazara İstanbul'da yaşadığı evini hatırlatır. İngiliz evleri ona Paris'teki ev hayatından çok daha güzel görünür. Paris'te küçük apartman dairelerine sıkışan hayat yazara yoksulluğu çağırır:

Londra'da, dünyanın başka hiçbir yerinde duymadığım bir güven duygusu içindeyim. Avrupa'da şimdiye kadar gördüklerim arasında bana, otoriteye dayalı olmayan bir düzen duygusu veren tek başkent Londra. Evlerde bile İngiliz karakteri yansıma buluyor gibi geliyor bana. Girmekte olduğun evde ne tip insanların oturduğunu ilk bakışta söyleyebilirsin. Paris ne kadar başka! Kapıcıların, günlük yaşamının anahtarını elinde tutan ve ellerinden kurtuluş olmayan o adi kuralların burada bulunmaması ne büyük mutluluk!

Türkiye'den ayrıldığımdan beri ilk kez burada gerçek bir ev hayatı hissediyorum. Bildiğin gibi Türkiye'de apartman dairelerimiz yok; rahat rahat dolaşacak, bence dünyanın en rahat mobilyası olan o güzelim İngiliz mobilyalarını yerleştirecek yerimiz var (Zeynep Hanım, 2016, s. 186).

Zeynep Hanım Avrupa'da bir kimliği ve karakteri olan her şeyi beğenmiştir. Avrupa'dan yola çıkarak yaptığı Doğu değerlendirmelerinde de kendine has olmayı ve kimliği bir ölçüt olarak kabul etmiştir. Yazara göre medeniyet insanlığın en iyiye ulaşması için verilen mücadeledir. Ancak Paris'te defalarca bunun tersi durumla karşılaşmıştır. İstanbul'a dönmesine sayılı günler kala Paris'te hastalandığı bir gece kapıcıyı çağırması ve kendisini hastaneye götürmesini istemiştir. Kapıcı mesai saati dışındaki bu isteği kabul etmemiş ve sabah beklemesini söylemiştir. Zeynep Hanım, bu mekanik ve kuralcı duruma isyan eder:

Eğer bizim Doğulu ülkelerimiz de bir gün bu Batı ülkeleri gibi olmak zorundaysa, bu uygarlığın delik deşik eden tüm kötülükler onlara miras kalacaksa, şimdi yok olsunlar, daha iyi. Eğer uygarlık her bireye acımayı, bu büyük ve yüce niteliği öğretmiyorsa, o uygarlığın ne yararı var? Lütfen bana söyler misin, Parisliler ile Karanlık Afrika'nın yamyamları arasında ne fark var? Biz Doğulular, uygarlık sözcüğünün birçok iyi nitelikle eş anlamlı

olduğunu hayal ederiz; başkaları gibi ben de buna inanmıştım. Böylesine ilkel olmak mümkün mü? Öte yandan, insanların iyiliğine inandığım için niye utanç duyayım ki? (Zeynep Hanım, 2016, s. 196-197).

Yazarın, Avrupalılar arasında en ırkçı bulduğu toplum Fransızlardır. Eğer bir yabancı yetenekliyse ancak onlar arasında kendisine yer bulabilir. Ancak o yabancıнын rahata erdiği anlamına gelmez, yabancı kişi yaptığı ilk hatada gözden çıkarılır (Zeynep Hanım, 2016, s. 198).

Zeynep Hanım 1912’de Marsilya vapuru ile İstanbul’a dönerken Avrupa’da geçirdiği yılları değerlendirip Ellison’a mektup yazar. Avrupa’nın onu sürekli iki duygu arasında bıraktığını söyler, gerçeklerle yüzleşme ve hayal kırıklığı. Batı’nın uygarlık diye yücelttiği davranışları, mücadelenin sona ermesi, duygudan yoksunluk ve bütün ilişkilerin ekonomi üzerinden kurulduğu düzenleri yazar için uzak durulması gereken bir hayal gibidir. Zeynep Hanım Nice’te kaldığı sanatoryumun camından dışarıya ilk kez peçesiz ve parmaklıksız baktığı anın heyecanını hatırlar, o an özgürlüğün bundan ibaret olduğunu düşünmüştür. Marsilya vapurunda içindeki hayal kırıklığı ile birçok Doğulu kadının yapacağı gibi Tuna’dan sonra tekrar peçe takacak olmak ona yenilmiş hissettirmiştir. Ancak şunun farkındadır; Osmanlı halkı pek çok açıdan Avrupalılardan üstündür. Ona göre özgürlükler önündeki tek sorun yönetimdir (Zeynep Hanım, 2016, s. 209).

Zeynep Hanım’ın Avrupa gezisi hayal kırıklığı ile sona ermiştir. Kardeşi Melek Hanım Polonyalı müzisyen bir aristokratla evlenmiş ve bu sebeple Avrupa’nın bir kısmını yalnız dolaşmak zorunda kalmıştır. Aynı yıl babası Nuri Bey’i de kaybeden Zeynep Hanım kimi maddi zorluklarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Fakat onun maddi güçlüklerden daha çok yaralayan durum Avrupa’da karşılaştığı ayrımcılıktır. Batılıların oryantalist tutumlarıdır. Kendi ülkesinde de hain olarak anılan yazar tam olarak arafta kalmıştır. Grace Ellison, Osmanlı’ya seyahat etmiş ve kadınların yaşamlarına yakından tanıklık etmiştir. Batılıların egzotik anlayışlarındaki “harem” düşüncesine karşı çıkarak doğru olanı anlatmaya çalışmıştır:

Harem sözcüğü Arapça’da “kutsal ya da yasak” anlamındaki “mahrem”den gelir ve Doğu’nun hiçbir sözcüğü bu denli yanlış anlaşılmamıştır. Harem bir zevceler koleksiyonu değildir; Türk evlerinde yalnızca kadınların kullanımı için ayrılan odalardır. Evin hanımını ancak akrabası olan bir erkek orada görebilir hatta çoğu kez kuzenler bile hareme alınmaz. Bir Türk’e haremi olup olmadığını sormak, bir İngiliz’e eşinin özel bir odası olup olmadığını sormak kadar anlamsızdır (Zeynep Hanım, 2016, s.28).

Ellison, Batı'nın Türk kadını üzerinde kurduğu fantezileri ve onları kendilerine özendirme çabalarını zalimlik olarak nitelemiştir (Zeynep Hanım, 2016, s. 28). Zeynep Hanım, Avrupa'ya kaçtığı ilk zamanlarda Batı'nın kendisine yaklaşımını nazik bulmuş ancak sonraları nezaketin altında yatan üstenci tavrın farkına varmıştır. Osmanlı'da çıkan gazetelerde iki kız kardeş hain olarak addedilmiş ve çeşitli tehditler almıştır. Büyük bir baskı rejiminden kaçan iki kız kardeş için sığındıkları Avrupa başlarda sakin bir liman gibi görünmüştür (Zeynep Hanım, 2016, s. 34-35).

Zeynep Hanım, Doğu insanının Batı'dan farkının daha çocuk yaşlardayken başladığını ifade etmiştir. Doğu'nun egzotik masalları erdemli ve ahlaklı olanın daima kazandığı bir iklimden bahsetmektedir. Kötülüğün karamsarlığı kadercilikle geçiştirilmiştir. Oysa Batı gücünü gerçekçilikten almaktadır. Kaderine razı olamayan Zeynep Hanım, kendisini sıklıkla daimi bir bezgin olarak tanımlamıştır (Zeynep Hanım, 2016, s. 42).

Sana Pazar günü söylediğimiz gibi, biz Türk kadınları, yabancı yazınlardan pek çok kitap okuruz, bu da bizi kaderimizden memnun olmaya özendirmez. En çok sevdiğim İngilizce kitaplar arasında Beatrice Harraden'in *Ships That Pass in the Night*'i ile *Lady Montague'nün Mektupları*'ı vardır. O zarif ve akıllıca yazılmış mektupları defalarca, ve her zaman yeni bir ilgiyle okurum. Bir başka yüzyılda yazılmış olmalarına karşın o mektupların yaşamımızı eleştirilerinde, bugünün Türk kadınına şaşırtacak ve dehşete düşürecek hiçbir şey yoktur (Zeynep Hanım, 2016, s.45-46).

Lady Mary'nin Mektupları'ı üzerinde özellikle duran Zeynep Hanım, Lady Mary'nin gördüğü Osmanlı'ya göre aradan geçen zamanda birçok değişimin olduğunu da kabul etmektedir. Birincisi kadınlar kıyafetlerinde Fransız modasının etkisiyle köklü değişiklikler yapmıştır. Yazar, Doğu'da kadınların Avrupalılara göre çok daha büyük bir boş vakte sahip olduğunu bu sebeple çok okuduğunu ve Avrupalı kadınlardan daha kültürlü olduklarını iddia etmiştir (Zeynep Hanım, 2016, s. 46).

Batılılar bizi hâlâ arzuhalçilerin hizmetine muhtaç kadınlar olarak görüyorlar! Bizi -onlara büyük hayranlık ve yaptıklarına büyük ilgi duyan bizi- bir erkeğin birçok karısından biri olarak düşünüyorlar. Oysa çok eşlilik (ve burada Bismillah diyorum ya da şükran duası ediyorum) Türkiye'de hemen tümüyle ortadan kalktı. Senin bile, birden çok zevkinin bulunduğu bir halini görmeyi çok istediğini biliyorum ama bugün böyle evlerin sayısı bir elin parmaklarıyla sayılacak kadar az (Zeynep Hanım, 2016, s.45-46).

Zeynep Hanım II. Abdülhamid rejimi altında olan kadınlara acıdığı kadar erkeklere de acımaktadır. Ona göre Osmanlı'da bir kadının yaşamı ne kadar zorsa bir erkeğin yaşamı da o kadar zordur. Çünkü II. Abdülhamid'in jurnal sistemi birçok yargısız infaza sebep olmaktadır (Zeynep Hanım, 2016, s. 48). Zeynep Hanım'a göre Sultanın o günkü

insafına bağlı bu hayatlar için adalet arayışı boşunadır, güvenliğin olmadığı bir ülkede de medeniyetten söz edilemez.

Grace Ellison Zeynep Hanım'ın *Avrupa Mektupları*'nı yayınlarken bölüm aralarında Zeynep Hanım'la ilgili kendi düşüncelerine de yer vermiştir. Zeynep Hanım'ı çok kültürlü ve cesur bulan Ellison, Avrupalı kadınların Zeynep Hanım'a olan oryantalist yaklaşımları nasıl bertaraf ettiğinden bahsetmiştir:

Belki zamanla bana her şeyi anlatacaktı, ama anlatmazsa yapabileceğim ya da söyleyebileceğim hiçbir şey yoktu, çünkü Türk kadınları sorgulanmayı kabul etmez. Onlardan biri bir, Batı misafir odasında “Babanızın kaç karısı var diye sorulduğunda hiç tereddüt etmeden “Kocanızınki kadar madam” demişti (Zeynep Hanım, 2016, s.53).

Grace Ellison, Zeynep Hanım'ın Avrupa'da yaptığı harcamaları üstü kapalı bir şekilde eleştirmiş olmalı ki Zeynep Hanım ona ekonomi kelimesinin Türkçe'de karşılığı olmadığını belirtmiştir. Gerçekten de ekonomiye en yakın karşılık belki iktisat olarak verilebilir. Ancak iktisat kelimesinin kökeni de Arapçadan gelmektedir. Zeynep Hanım, ekonomiye karşılık gelecek bir sözcük üretmemiş bir millete dâhil olduğunu ve bu yüzden de ülkesinde olmayan bir hüneri sergileyemediğini ifade etmiştir (Zeynep Hanım, 2016, s. 54).

Ahmet İhsan, yolculuğunun sonlarına doğru seyahat etmenin insan sağlığına çok iyi geldiğini belirtmiştir: “Zihnim hissiyat-ı faalâne ve medeniyeden ayrılmış, letâif-i tabî ile iştilal eder olmuştu. Doktorların dediklerini burada pekâlâ anlıyordum” (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 512). Ona göre seyahat etmek yalnız bilgiyi ve görgüyü arttırmaz, sağlık için de son derece gereklidir. Avrupa ise Şark'tan çok önce bunu keşfederek seyahatleri konforlu hale getirmiştir. Yazar, Tuna seyahatinde Macarların çoğunlukta olduğu bir vapura binmiştir. Macarları Türklere benzetmiş ve Avrupa'da yaptığı yolculuklardan sonra bu vapur ona Şark'a gittiğini hatırlatmıştır.

Sirklerde maskaraya çıkar gibi bu delikanlının şu kıyafet-i acaibesi beni güldürüyor, kendisi gibi birkaç tanesiyle birleşip konuştukları ve gülüşükleri memalik-i Şarkiye halkına mahsus teklifsizlikleri gösteriyorlardı. Konuşurken bağışıyorlar, birbirleriyle el şakası ediyorlar; bilâperva yerlere tükürüyorlar idi. Bu gibi harekât ve ahval-i müessife hakikaten Şark ahalisine mahsustur; hem burada cins ve milliyet aramak beyhudedir; hep birbirimize benzeriz, cemiyetle yaşamağa alışamadığımız için mesela galebelik mahallerde bağırarak konuşuyoruz; mükâlememiz ekseriya mücadeleye benzer. Bu hal bizlerden pek ziyade Rumlarla Bulgarlarda meşhuttur. Onun için Tuna vapurunda Viyana'dan sonra yolcuların ahvalindeki intizam ve terbiye muhtel olmuştu (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 516).

Ahmet İhsan'ı Avrupa'daki seyahatinden sonra hayal kırıklığına uğratan bu tavırlara daha birçok örnek eklemiştir. Yazarın dikkati daha çok gündelik hayatta Avrupalıları ve Türkleri karşılaştırmak üzerinedir. Ona göre arada bir fark olmasının en büyük sebebi ise Türklerin henüz cemiyetle yaşamaya alışık olmamasına bağlamıştır. Yani henüz toplum kendi kurallarını oluşturamamıştır. Yazar, çocukların terbiyesini memleketin terbiyesiyle eş değer görmüştür. Osmanlı'ya dönerken bindiği vapurda çocuk gürültüsünün artmasından sonra Avrupa'ya giderken bunu yaşamadığını fark etmiş ve çocuk terbiyesinin de bir terakki meselesi olduğunu iddia etmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 522). Yazarın önemle üzerinde durduğu bir diğer konu ise Almanya'dan hareket eden vapurda yolcular azalıp sadece Doğu'ya gidenler kalınca vapurdaki personelin tavrında da bir değişiklik gözlemlemesidir. Yazar, personelin nezaketten uzak Şarklıların dağınıklığını toplamaktan yorulduğunu anlamış ve bir noktada işi gevşettiklerini fark etmiştir. Bunun üzerine onları uyarma ihtiyacı duymuş ve Almanya'dan beri aynı vapurda olduğunu, aynı ihtimamı istediğini belirtmiştir. Bunun üzerine kendisine verilen hizmet derhal değişmiştir:

Şimdi şu hâl gösteriyor ki böyle vapur ve şömendöfer şirketlerini hüsnümuameleye mecbur eden onların müdürlerinden ziyade halkın hâlidir. Halk terbiyeli, nazik, hukukunu bir sureti makulede tanır ise kendilerine edilen muamele derhâl değişir. Hülâsa her milletin lâyük olduğu hükümete malik olacağına dair mevzu olan kaidenin bir daha mahall-i tatbiki görülüyor (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 516).

Ahmet İhsan, dışarıdan gelecek tavrı toplumun kendisinin belirlediğini savunmuş, bir Avrupalının Şark'a doğru seyahat ederken kademe kademe artan bu gayr-ı medeni tavırları kınamasını doğal bulmuştur. Bu savını da güçlendirmek için bir memleketin “derece-i terakkiyatının” umumi tuvaletlerden anlaşılacağını iddia etmiştir. Avrupa'da tuvaletlerin dahi estetik hale getirildiğini belirtmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, 516-517).

Ahmet İhsan, Avrupa'daki seyahat merakını Macarlarda da görmüş ve şaşırmıştır. Tarım yapan toplumları Türklerle eş değer tutan yazar, yaşlı bir çiftçinin seyahat ettiğini görünce “bizdeki çiftçiler neden faal değil” diye kendi kendine hayıflanmıştır (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 518). İngiltere'de, Fransa'da ise yaşlılar ve özellikle yaşlı kadınların da rahatlıkla seyahat edebildiğini görüp gıpta etmiştir.

Yazar Budapeşte'de medeniyetin bir yandan da coğrafya ile ilgili olduğunu düşünmüştür. Şehrin Buda tarafı dağlık olduğu için medeniyet alameti olan elektrik,

yerleşim, ulaşım gibi imkanların kısıtlı olduğunu görmüş Peşte tarafında ise Avrupa'ya has medeniyet unsurlarından rahatlıkla faydalanıldığını görmüştür. Coğrafyanın da terakkiyi etkilediğini ilk kez burada fark etmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 519).

Ahmet İhsan, Bulgaristan'a ulaştığında orasının da Avrupa medeniyetine yaklaşmadığını ifade ederek orayı da Şark olarak kabul etmiştir. Avrupa'dan çıkıp İstanbul'a yaklaştıkça kılık-kıyafette özensizlik, davranışlardaki kabalık ve rahat davranışlar yazarı rahatsız etmiştir. Yazarın medeniyet diye değerlendirdiği durum aslında özen, kibarlık, düzen ve ağırbaşlılıktan ibarettir. Bulgarların davranışları üzerinden Şark hakkında şu tespitleri yapmıştır:

Zabitanda intizamdan eser görmedim. Hiçbirinin pantolonu cekete uymuyor, ayakkabıları eski ve boyasız, göğüsler açık, vaziyetleri gayet bîedebâne, yüksek sesle konuşup bira içiyorlar, hiçbirinde Almanya ve Avusturya'da görülen terbiye-i askeriyenin katiyen eseri yoktu. Bazıları kanepeler üstüne yayılmış, ayakkabılarını çıkarmış! Hülâsa kâmilen bizim Şark! Ne yapsak nafiye, Şark'ın daha adam olmasına, milel-i mütemeddineye benzemesine çok zaman ister! Öyle üç beş kişinin kesb-i intizam etmesiyle milyonlarla halk düzelmez. Bulgar zabitanın şu hâlini görünce bizde inkılâptan beri zabitanda meşhut olan asar-ı terakkiyi tahattur ile memnun oldum (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 528-529).

Ahmet İhsan'a göre medeniyetin tezahürü için halkın geneline yayılmış ve kıyafete, davranışa yansımış bir düzen halinin görülmesi gerekmektedir. Türklerin geçmişten beri askeri düzene özen göstermesi "milel-i mütemeddineye" yani medeni devletlere yaklaşmakta Türkleri bir adım öne çıkarmaktadır. Ancak yazara göre bu tek başına yeterli değildir. Ancak halkın çoğu düzene uymaya başladığında medeni devletten bahsedilebilir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 529).

Ahmet İhsan, seyahatinin sonunda İstanbul'a yaklaşırken Avrupa ve Şark arasındaki ayrımları daha net şekilde ifade etmeye başlamıştır. Ona göre ilerleme için mutlaka zamana ihtiyaç vardır. Medeniyet birkaç kişinin çaba göstermesiyle değil halkın genelinin *inkılâpları* sindirmesiyle gerçekleşebilecektir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 529). Ahmet İhsan, medeni milletlere ulaşmak için yapılması gereken düzenlemeleri "terakkiyat ve tekemmül" kelimeleri dışında "inkılâp" kelimesiyle ifade etmeye başlamıştır: "Bütün bu hâller gösterir ki inkılâp acele ile olmaz; bu bir tekemmülü tedricîdir" (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 529).

Ahmet İhsan, Romanya'ya ulaştığında vapur kısa bir mola vermiştir. Bu molada yazar mektuplarını yerlerine ulaştırmak üzere postane arayışına girer. Balkanlardaki insanlar

hakkında Şarklı yorumunu yaptıktan sonra Romanya üzerinden Balkan şehirlerinin de neden Şark sınıfına girdiğini açıklamıştır:

Evvelâ İslâm mahallâtı göründü, ahşap, boyasız kara evler; badanasız minareler uzaktan insana hazin hazin bakıyordu. Halk bizim bildiğimiz Rumeli muhacirleri kıyafetinde idi (...) Dışarı çıkıp postaya mektup vermek istedim. Ne murdarlık! Sokak bir karış toz! Toz içinde satılmakta olan tava olmuş balıklar! (...) Mektubumu kutuya adem-i itimat hissiyatıyla tevdi eyledikten sonra avdette tozdan bir adam olup vapura girdim. İskelenin başı, etraf gayet pis ve murdar halkla dolmuş, kokudan geçilmiyordu; maatteessüf İslâmlar da aynı hâlde idi (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 530).

Sami Paşazade Sezai'nin de uzun uzun üzerinde durduğu medeniyete ulaşmadaki *küçük şeyler* meselesi aslında aynı zamanlarda Avrupa'da bulunmuş olan diğer yazarların da dikkatini çekmiştir. Yazara göre sokakları temiz ve düzenli tutmak özellikle de İslamiyet'in yaygın liman şehirlerinde buna dikkat etmek bir Avrupalının bu şehirlere bakışını çok değiştirecektir. Üstelik temizliğin ilk şart olduğu bir dine mensup olan Müslüman bir halk için bu değişikliği yapmak zor değildir. Küçük bir değişikliktir ancak sonucu açısından büyük etkilere sahiptir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 530). Ahmet İhsan, İstanbul'a yaklaştıkça geçtiği ülkelerin gümrük usullerini de eleştirmiştir. Avrupa'daki insanın sözüne değer veren bakış açısı Şarka yaklaştıkça silinmektedir. Uzun pasaport kontrolleri ve gümrük memurlarının tavırlarını bir Avrupalı gözüyle anlatmaya çalışmıştır. Bu usulün seyahati zorlaştırdığını ve bir Avrupalının ilk kez Şarka ziyareti esnasında kötü bir karşılama olduğunu dile getirmiştir (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 531).

Ahmet İhsan Avrupa'da geçirdiği süreyi göz önünde bulundurduğunda önemli bir durumun farkına varmıştır. Avrupa seyahatini İstanbul'da planlayan yazar, seyahat biletlerini, otelleri tren biletlerini önceden almış ve kendi dikkatsizlikleri dışında bu planlamanın dışına çıkmak durumunda kalmamıştır. Oysa Tuna'ya ulaştığında uzun pasaport kuyruğunda beklerken birçok yolcunun trene, vapura geç kalacağını düşünmüştür. İşlemlerin hızlanması için memurlarla konuşan ve bu geç kalma durumunu izah etmeye çalışan yazar memurların: "Bir sonraki araçla giderler" cevabından sonra Avrupalıların zamana ne kadar değer verdiğini idrak etmiştir. Şarkın en büyük kusurunun bu plansızlık ve bilinmezlik durumu olduğuna hükmetmiştir:

İnsanlığın, hüsnümüamelenin, nezaketin ve terbiyye-i medeniyenin, hele saatin, zamanın ne olduğu meçhul olan memalik-i Şarkıyedeyiz! Memurun müstekreh hâli, odanın hevâ-yi mesmûmu, muamelesindeki kabalık ve hele parmak yalamak muamelâtı beni dil-gîr eyledikten sonra Avrupa'dan gelen halis bir Avrupalının nazar-ı istikrah ve nefretini

kazanmamak için ne kadar temizlenmeye, terbiye görmeğe muhtaç olduğumuzu ey kariin-i kirâm, siz tasavvur ediniz. Hele izâa-i vakit hususunda ne diyelim; acaba Avrupa böyle bîfâide muamelâta kakışacak olsa her saat memleketlerine girip çıkan binlerce yolcuyu nasıl geçirebilir? (Servantie ve Gündoğdu, 2007, s. 533-534).

Yazara göre Şarkın anlaması öncelikli durum zamanın değeridir. Zaman, insanın sadece insan olmaktan gelen doğal hakları istek ve ihtiyaçları öncelikli mesele olmalıdır. Üstelik Ahmet İhsan bu gibi hususların küçük önlemlerle sağlanabileceğini düşünmektedir.

3.4. SONUÇ NİYETİNE ÇIKARIMLAR

Bu bölümde II. Meşrutiyet dönemini hazırlayan olaylar ve sonrasında üst üste yaşanan savaşların milli kimlik inşasında nasıl roller üstlendiği dönemin yazarlarının tanıklıklarıyla ifade edilmiştir. Servet-i Fünun döneminin önemli temsilcileri Abdülhak Hâmid ve Halit Ziya Uşaklıgil'in anılarında savaşlar birer gündem maddesi olmuş, sanat görüşleri bambaşka olsa da milli benlik meselesine onların değindiği de görülmüştür. Halit Ziya Uşaklıgil'den başlayarak Almanya, medeniyetin yeni kutbu olmuştur. Almanların disiplini, zamanı verimli kullanmaları, süsüz ve sade yaşamları yazarların dikkatini çekmiş ve medeni ülke göstergeleri değişmiştir. Daha önceki bölümlerde Fransa ve İngiltere Avrupa medeniyetinin en önemli temsilcileri kabul edilmekteydi. Bu anlayışın değişmesinde siyasi ve sosyal olayların rolü büyüktür. Almanya ile ittifak içinde bulunan Osmanlı Devleti politik ilişkilerini yürütmek için zaman zaman Almanya'ya temsilciler göndermiştir. Örneğin Mehmet Akif Ersoy'un Berlin ziyareti politik ilişkileri güçlendirmek içindir. Berlin'deki anılarını gazetede tefrika ettiren yazarın bir amacı da kamuoyu oluşturmaktır. Aynı şekilde Halit Ziya Uşaklıgil'in *Almanya Mektupları* aynı gayeyi gütmektedir. Cenap Şahabettin de *Avrupa Mektupları*'nda aynı amaca hizmet etmiştir. Paris'in süslü yaşayışına ihtişamlı binalarına yapılan övgüler yerini Alman hayatını takdire bırakmıştır.

Balkan Savaşı, yazarların Avrupa'ya bakışını değiştiren en önemli gelişmelerden birisi olmuştur. Avrupa, terakki ile ulaşılması gereken bir arzu nesnesi konumundan çıkarak Mehmet Akif'in deyimiyle "tek dişi kalmış bir canavara" dönüşmüştür. Avrupa artık emperyalist tavrından kaçınılması ve korunulması gereken yeni bir yapı olarak kabul edilmiştir. Fakat Avrupa o dönem için hala gücü elinde tutan bir muktedirdir. Osmanlı içerisinde ise II. Abdülhamid eski gücünü kaybetmiştir. İttihat ve Terakki, II. Abdülhamid'e II. Meşrutiyet'i ilan ettirerek kısa süre de olsa bir ferahlık havası getirmişlerdir. Ancak çöküşe geçen devletin istikrarını korumak için sert bir yapılanmaya geçen İttihatçılar kendi diktalarını kurmuşlardır. İçerideki siyasi çalkantılar ve Avrupalıların emperyalizm uğruna çıkardığı savaşlar yazarları büyük bir çıkmaza sürüklemiştir. Türk aydını için Osmanlılık fikri Balkan Savaşları ile sona ermiştir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin geri dönülemez şekilde çöküşe sürüklendiği açıktır. Batıcılık ise savaşların yarattığı hayal kırıklığı nedeniyle askıya alınmıştır. Bu durumda

Türk aydınının yeni bir çözüm üretmesi gerekti. Türk aydınının yüz yıllık Avrupa bilgisi burada işe yaradı. Avrupa devletlerinin sınırları da o dönemde değişmeye ve küçülmeye başladı. İmparatorluk devri geride kalmış, nüfus hiç olmadığı şekilde önemli hale gelmişti. Avrupalıların tarihin öznesi olma arzusu yazarların kurtuluş yolunu bulmalarında yol gösterici oldu ve Türkçülük akımı teşekkül etti. Osmanlı'dan geriye kalan nüfusu bir fikir etrafında birleştirmek için harekete geçen Türk aydını milli kimlik oluşturmayı önemsendi. Bunun için teklifler getirdi: dil birliği ve dilde sadeleşme bunlardan en önemlileri olarak sayılabilir. Dildeki değişim kavramlara da yansımıştır. Medeniyet ve terakki salt Batıcılığı çağrıştırdığından yavaş yavaş terk edilmiş ve yerini inkılap sözcüğüne bırakmıştır. Çünkü Osmanlıcalar ve İslamcılar da bir araya getirecek yeni bir terim arayışı ortaya çıkmıştır. İnkılap, devrim anlamıyla kökten bir değişikliği ifade etmektedir. Bu devrim anlayışı sayesinde Türk kimliği Doğu'dan ve Batı'dan arı, kendinden müteşekkil bir varlık olmayı başarmıştır.

SONUÇ

Hatırat ve Mektuplarla Avrupa Medeniyetini Anlamak (1830-1923) adlı bu çalışmada Tanzimat'tan 1923'e kadar olan dönemde yazılan hatıra ve mektuplardan faydalanılarak Osmanlı münevverlerinin medeniyetle ilgili düşüncelerine dair bir zihin haritası ortaya koyulmuştur. Osmanlı münevverleri XIX. yüzyılın sonlarından itibaren İmparatorluğun geçirdiği büyük değişimi anlamlandırmaya çalışmış ve tarihsel süreçte yaşanan değişimleri ifade etmek için yeni kavramlar ortaya çıkarmışlardır. Bu kavramlar zamanın koşullarının bir sonucu olduğu gibi, fikri ortaya atan yazarın konumundan ve bilgisinden de etkilenmiştir.

Tanzimat'ın ilk döneminde Avrupa'ya resmi işler için görevlendirilen Osmanlı münevverleri Avrupa'daki gözlemlerini içeren çeşitli raporlar tutmuşlardır. Birinci bölümde bu raporlardan ve seyahat notlarından yola çıkarak Osmanlı entelektüellerinin Avrupa'yı nasıl algıladığını inceledik. Sadık Rifat Paşa Avrupa gözlemlerini yazdığı risalesinde Batı medeniyetini tanımlayan sınırlılıklardan bahsettiği için başlangıç noktamız bu risale oldu. Sadık Rifat Paşa, medeniyet sözcüğünü karşılamak için ilk kez sivilizasyonu kullanmıştır. Sadık Rifat Paşa'dan sonra Mustafa Sami Efendi Avrupa medeniyetini kendi bilgisine göre açıklamaya çalışır. Bu iki devlet adamı Avrupa medeniyetini devlet yapılanması açısından değerlendirmiştir. Yazdıkları risalelerde medeni bir devletin nasıl ortaya çıktığını anlatırlar. Osmanlı bürokratları Avrupa'daki devlet teşkilatlanmasını Osmanlı'ya transfer ederek yeni ve medeni bir devlet inşa etmeyi amaçlamışlardır.

Osmanlı bürokratları asker devletinden bürokratik devlete geçiş için bir dizi teklif sunmuştur. Onlara göre Avrupalı devletleri üstün kılan en önemli unsur güvenlik konusudur. Devletin asli görevi can ve mal güvenliğini sağlamaktır. Kanunlar önünde eşitlik, adaletli vergi sistemi, miras hukukunun düzenlenmesi gibi meseleleri Avrupa'dan örneklerle açıklarlar. Bürokratların anlatıları, Osmanlı devlet yapılanmasını yeni baştan yaratmak için bir teklif niteliğindedir. Ahmet Hamdi Tanpınar, Şerif Mardin, Niyazi Berkes gibi otoriteler Osmanlı bürokratlarının Avrupa'ya dair bu ilk gözlemlerinin Tanzimat Fermanı'nın kurucu metni olduğunu iddia ederler.

Birinci bölümde değerlendirdiğimiz diğer Avrupa anıları ise ilk karşılaşmalarda yazarların nelere dikkat ettiğiyle ilgiliydi. Bu seyahatlerin çoğu resmi nitelikte olduğu

için sefaretler etrafında yapılmıştır. Bu durum Avrupa seyyahlarına bir tür konfor alanı tanımıştır. Henüz bir yabancı dili iyi derecede konuşamayan bu yazarlar, sefaretler aracılığıyla Avrupa'da kalacakları rahat bir ortama ve yeterli maddi yardıma sahip olmuşlardır. Avrupalılarla iletişim noktasında güçlük çeken Osmanlı entelektüellerinin ilgisi Avrupa'da kamusal alanın nasıl oluşturulduğu konusuna kaymıştır. İlk dikkatlerini çeken, binaların ve sokakların İstanbul'a hiç benzememesidir. Tanzimat yazarlarının binalara yaklaşımı mühendislik açıdandır. Yapılar için kullandıkları malzemenin Doğu'dakinden farklı olması bile onların can güvenliğini sağlamayı önceliklerini göstermektedir. Evlerin insan hayatı üzerindeki etkisinin farkına varan yazarlar, Batı'daki ev yaşamı ve Doğu'daki ev yaşamını karşılaştırmıştır. Eşyaların yalnızca işlevine bakıp estetik kaygı gütmeyen Doğu evlerini zevksiz bulan yazarlar, bütün kapıların bir odaya açılması gibi basit mimari tercihlerin de birey olmak üzerinde ne derece olumsuz etkilerinin olduğundan bahsetmişlerdir.

Habermas'ın "salonların kamusallaşması" dediği gündelik yaşamın dizaynının da Doğu'dan farklı olduğunu gören yazarlar cemiyet yaşamının bir milletin refahını ve düzenini ne derecede değiştirebileceğini gözlemlene fırsatı yakalamıştır. Avrupa'da eğitim yalnız okullarda verilmemektedir. Cemiyetler, öğrenmek isteyen herkese açık mekânlardır. Osmanlı entelektüelleri, cemiyetlerde bir araya gelen Avrupa halkının gündelik hayatlarını düzenlerken çalışmaya vakit ayırdıkları kadar boş zamanlarına da eğlencelerine de vakit ayırdıklarını görmüşler ve bunu takdir etmişlerdir. Ancak Batı'da gündelik hayatın düzenlenmesi bir dizi teknolojik gelişmeyle yakından ilişkilidir. Doğu'da hayat güneşe göre ayarlanır. Güneşin doğuşu ile başlayan gündelik yaşam koşuşturması, güneşin batmasıyla biter. Bu kısa zaman, Doğu'da yaşamın yalnız iş üzerinden kurgulanmasına sebep olmuştur. Oysa Batı'da aydınlatmanın etkisiyle yaşam akşamları da devam etmektedir. Aydınlatmanın yaygınlaşması Avrupa'nın refahına da büyük katkı sunmuştur. Akşamları da devam eden alışveriş sayesinde Avrupa ekonomi hacmini genişletmiştir. Aydınlatma, Avrupa toplumlarının güvenlik ihtiyacını da karşıladığı için kadınların gündelik yaşamda görünürlükleri artmıştır. Cemiyetler, kadınların eğitim alabileceği güvenli alanlardır.

Tanzimat aydınlarının Avrupa'ya bakarak kurgulamaya çalıştığı yeni Osmanlı hayatı II. Abdülhamid'in başa geçmesiyle sekteye uğramıştır. İkinci bölümde incelediğimiz Avrupa hatıralarında dönemin siyasi atmosferinin ve yaklaşık elli yıllık Batılaşma

deneyiminin sonuçlarının yazarların hatıralarına nasıl yansıdığını göstermeye çalıştık. Bu bölümdeki yazarlar, en az bir yabancı dile hâkim, üst sınıf ailelerde dünyaya gelmiş eğitilmiş kişilerdir. Dolayısıyla Avrupa medeniyetine bakışları birinci bölümdeki yazarlardan daha derinlikli olmuştur.

İkinci bölümdeki hatıralarda yazarların Avrupa'daki binalara, müzelere, yapılara başka bir gözle baktığı anlaşılmaktadır. Yazarlar, Avrupalıları Doğu toplumundan ayıran en önemli gerçeğin tarihin öznesi olmakla ilgili olduğunu fark ederler. En basit otel odasında bile Avrupalıların kendi milliyetlerine ait bir objeyle karşılaşan Osmanlı entelektüelleri köklenme ihtiyacının bir insan topluluğunu millileştiren en önemli ihtiyaç olduğunu görürler. Avrupa'da göz alıcı fuarların yapıldığı XIX. yüzyılın sonları, yazarların eşyalara daha büyük bir dikkatle bakmasını sağlamıştır. Fuarlarda Osmanlı kimliğini tanımlayan eşyaların birkaç parça halıdan ve Türk kahvesinden ibaret olduğunu gören yazarlar büyük bir üzüntüye kapılırlar. Bu da onları Osmanlı kimliğinin nelerden oluşması gerektiğini düşünmeye sevk etmiştir. Avrupalıların eşyaya ve mekâna kendi kimliklerini ve estetik anlayışlarını yansıtması Osmanlı münevverlerinin hatıra ve mektuplarında seslendikleri kitleyi değiştirmiştir. Osmanlı münevverleri değişimin devlet eliyle değil halka dayanarak olabileceğine inanmışlardır.

Birinci bölümde ise Osmanlı entelektüelleri devlet aklına seslenerek, değişimi devlet eliyle yaratmak istemişlerdi. Birinci bölümdeki yazarlar için teknik meseleler çok daha ön plandaydı. Avrupalının bilim ve teknolojisini almak, şehirleri, binaları Avrupalı gibi tasarlamak ve devleti parlamenter sisteme geçirip daha demokratik şekilde yönetmek Batılılaşma için yeterli görünmekteydi. Ancak ikinci bölümdeki Osmanlı entelektüelleri, bunun uzun vadeli planlaması gereken bir süreç olduğunu fark edip bu medenileşme sürecini *terakki* diye adlandırdılar. Terakki süreci ise bilinçli bir programla ilerlememiştir. İmparatorluğun izlediği politika, savaşlar, ekonomik durum, eğitim ve kentli nüfusun oranı dahi terakki sürecini şekillendiren unsurlardandır. Bu bağlamda bir çeşit medya gücü olan Osmanlı münevverlerinin Avrupa dikkatleri terakkinin sürecinin belirleyicilerinden olmuştur.

Cemiyet hayatı ikinci bölümde ele aldığımız yazarların hatıraları için önemli bir mesele olmuştur. Avrupa, o sıralarda cemiyetlerde verilen eğitimleri üniversitelere taşımaya başlamıştır. II. Abdülhamid döneminde Avrupa'da daha uzun zamanlar kalan yazarların

bazıları yüksek öğretimlerini Avrupa şehirlerinde tamamlamıştır. Avrupa üniversitelerinin açık ders politikaları yeni bir kamusal alan yaratmıştır. Bu politika sayesinde yüksek eğitimin Avrupa’da yayılma hızı artmıştır. O sıralarda Osmanlı’da yüksek öğretim, imtiyazlı sınıfların sahip olabileceği bir ayrıcalıktır. Fakat II. Abdülhamid’in özellikle ilk öğretimin yaygınlaşması için gösterdiği çaba da unutulmamalıdır. Birinci bölümdeki Osmanlı entelektüellerinden Hayrullah Efendi Encümen-i Daniş üyesi olduğundan eğitim konusuyla yakından ilgilenmiş ve Avrupa yolculuğunu da bu sebeple yaptığını belirtmiştir. Onun dışındaki Osmanlı entelektüelleri eğitim konusunun Batı medeniyetine yaklaşmadaki değerini bilmekle beraber düzenli bir program teklifleri olmamıştır. İkinci bölümde ise hemen hemen bütün yazarların eğitim konusuna değindikleri görülür. Bu durum Osmanlı entelektüellerinin öz bilinçlerinin Avrupa’ya dair gözlemlerini nasıl ortaya koyduklarına bir kanıt olarak gösterilebilir. İkinci bölümdeki yazarlar, anılarını, mektuplarını gazetelerde tefrika ettirip halka seslenmiştir. Değişimin halktan geleceğine inanmışlardır. Oysa ilk bölümdeki yazarların bir kısmı Avrupa’ya dair gözlemlerini yalnız bürokratik ilişkiler için sunmuş, bir diğer kısmı ise sonradan Avrupa’ya gidecek kişilere yardımcı olmak için bir turist rehberi niteliğinde eserler kaleme almıştır. Bu rehberlerde Avrupa şehirlerinin nüfusu, konumu, para birimleri, otelleri ayrıntılarıyla anlatılmıştır. İkinci bölümde ise bu bilgilerin eski önemi kalmamış, Osmanlı entelektüelleri terakki için yeni teklifler sunmayı öncelik haline getirmiştir.

İkinci bölümde Osmanlı entelektüelleri Avrupa’da daha uzun vakit geçirdiğinden Avrupalıların Şarkiyatçı-kolonyalist tavrına daha çok maruz kalmıştır. İlk bölümdeki yazarlar ise sefaretlerin ayrıcalıklarına sahip olduklarından bu ayırımın farkını çok hissetmemişlerdir. Bu sebeple ikinci bölümün kuramsal çerçevesinde oryantalist-oksidentalit etkilerden bahsetmemiz gerekti. Oryantalizm, Avrupalıların Şark’a bakış açısını etkilemişti. Avrupa’da kurulacak fuarlar için Osmanlı’dan istenen fuar malzemeleri bu etkinin bir göstergesidir. Fuarlar için cariye, dansöz, güçlü görünen Osmanlı askerlerinin istenmesi bile Doğu’daki insanları *şeyleştirdiklerinin* bir kanıtıdır.

Oryantalizm en çok da Avrupalıların kendilerini üstün görmeleriyle alakalıdır. Bu üstünlüğü kanıtlamak için çok köklü bir tarihleri olduğunu iddia ederler. Bu onları Avrupa kıtasının sahibi konumuna getirecektir. Yunan ve Roma uygarlıklarını kendi tarihlerinin başlangıcı kabul ederler. Bu soyluluk hissi Şarkiyatçılığın en temel

dayanağıdır. Bu durum Türk yazarları da etkilemiş ve köklenmek ve Osmanlı'nın sahibi olmak için yeni yollar aramışlardır. Ancak Osmanlı Devleti'nin birçok ırkı, kültürü ve dini bir arada tutan yapısı işlerini zorlaştırmıştır. Osmanlı entelektüellerinin bir kısmı, Osmanlı'nın yüzyıllardır Akdeniz havzasını Avrupalılarla paylaşmasından dolayı Türk tarihini de Yunan ve Roma uygarlıklarına dayandırmaya çalıştığı görülmüştür. Yunan ve Roma uygarlıklarını bilmek ve öğretmek bir moda haline almış, Halit Ziya Uşaklıgil gibi yazarlar bunu yüksek öğretim derslerine taşımıştır. Erken cumhuriyet döneminde de Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Yahya Kemal gibi yazarların Nev-Yunanîlik akımını yaygınlaştırmaya çalışmalarında bu köklenme arzusunun etkisi olduğu açıktır.

II. Abdülhamid'in eski gücünü kaybetmeye başlamasıyla İttihat ve Terakkicilerin yönetimde söz sahibi olma gücü artmaya başlamıştır. Milli bilincin uyanmaya başladığı bu dönemde ise Osmanlı entelektüellerinin Avrupa'ya bakışı yeniden bir dönüşüm geçirmiştir. Üçüncü bölümde de bu dönüşümü hazırlayan nedenler ve sonuçları üzerinde durduk. Bu bölümde şüphesiz ki Balkan Savaşları'nın yarattığı etki Avrupa'yla olan ilişkilerin yönünü değiştirmiştir. Yazarların zihinlerinde yücelttikleri Avrupa medeniyeti anlayışının, yalnız kendi yayılcı politikalarını güçlendirmek ve ona bir dayanak noktası oluşturmak üzerine inşa ettiklerini fark eden yazarlar büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid'e neredeyse cebren ilan ettirdiği II. Meşrutiyet kısa süreli bir demokrasi havası estirse de iktidarı eline almanın gücüyle İttihatçıların politikalarında zaman zaman sertleşen tutumlar gözlenmiştir. Osmanlı entelektüelleri Avrupa'nın kolonyalist tavrıyla Osmanlı içindeki iktidar savaşları arasında kalıp büyük bir sıkışma yaşadılar. Bu sıkışma yeni bir oluşumun fitilini ateşledi. Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlı nüfusunun karmaşık yapısı bir düzene girmiş oldu. Balkanlarda kalan Türkler, Osmanlı sınırlarına döndü. Hristiyan nüfus azaldı. Geriye Türk ve İslâm düşüncesinde birleştirilebilecek bir kitle kaldı. Osmanlı entelektüellerinin Avrupa medeniyeti bilgisinde milletle ve tarihle kurulan ilişkinin millileşmeyi doğurduğu görüşü vardı. Osmanlı entelektüelleri de bu bilgiyi geriye kalan topluma uyguladı ve Türkçülük akımı doğdu. Osmanlı entelektüelleri tarihin öznesi olmak için Türk tarihini, Türk dilini ve Türk kimliğini önemsemi ve yazılarında ön plana çıkarmaya başladı.

Osmanlı entelektüellerinin Avrupa'yla ilişkileri savaşların açtığı yaralarla değişmeye başladı ve Avrupa izlenimleri de bundan etkilendi. Birinci bölümdeki yazarların Avrupa seyahatlerinin ana amacı Avrupa'yı tanımak ve politik ilişkileri geliştirmektir. Üçüncü bölümdeki Osmanlı entelektüellerinin de politik amaçlarla Avrupa'ya sıkça seyahat ettiğini gördük. Bu seyahatler çoğunlukla bir mecburiyetti. Üçüncü bölümde incelediğimiz hatıraların birçoğu yazarların ailelerine, yakın dostların yazdıkları mektuplardan oluşmaktadır. Avrupa'ya gitme amaçları değişen bu yazarlar artık etraflarına savaş öncesi bilinciyle bakamazlar. Onlar için binaların, caddelerin, müzelerin, tiyatroların, cemiyet hayatının güzellikleri ikincil bir önemdedir. Mektuplarında sık sık sağlıklarının iyi olduğundan ama para sıkıntısı çektiklerinden bahsederler. Ailelerine ve vatanlarına duydukları sevgiyi, özlemi anlattıkları bu eserlerin niteliği değişmiştir.

Osmanlı entelektüelleri savaş travması ve Osmanlı çöküş psikolojisinin etkisiyle toplumu bir arada tutacak yeni bir kavram yaratmak zorunda kalmıştır. Avrupa'nın emperyalist politikaları ve savaşın ağır psikolojisi Batıcılık fikrinin sönmesine neden olmuştur. Önceki iki bölümde Batı'nın bilgisini tercüme yoluyla, eğitim yoluyla transfer etmek yani terakki etmek önemli bir sloganken Avrupa'ya karşı oluşan öfke aynı sloganın geçerliliğini yitirmesine sebep olmuştur. Bu durum Batı'yı tümünden reddeden, İslâm düşüncesine yakın kesimler için büyük bir haklılık sebebi gibi görünmekteydi. İşte bu atmosferde Osmanlı entelektüelleri toplumun her kesimini birbirine yaklaştıracak başka bir motto üretmeyi bir zorunluluk olarak gördü. Yeni kavram Avrupa'yı ve Arap-İran kültürünü öteleyen sadece kendi değerlerinden yükselen bir uygarlığı işaret eden inkılap sözcüğü oldu. İnkılaplar, Türk kimliğinin yerleşmesini sağlamak için bir dizi öneri getirmişti.

Üçüncü bölümde, diğer iki bölümde yer almayan kadın yazarların Avrupa medeniyeti görüşlerine de yer verilmiştir. Kadın yazarların üçünün de hatıralarını önce İngilizce yayınladıkları görülür. Bu kadınların kendilerini başka bir dilde ifade etme arzusu oldukça dikkat çekicidir. Birinci kısımda Osmanlı entelektüellerinin daha çok devlete seslendiği, ikinci kısımda ise halka seslendiği görülmüştü. Kadın yazarlar ise öncelikle Avrupalı okura kendilerini anlatmak istemiştir. Ancak bu anlatılar şaşkıncu şekilde buldukları kimlikten, Doğulu olmaktan kaçmak amacıyla başka dilde yazılmamıştır. Aksine Türk kadınlarının da tıpkı Avrupalı kadınlar gibi eğitilmiş ve bilgili olduklarını

göstermeyi hedeflemiştir. Zeynep Hanım, II. Abdülhamid'in yönetiminde olduğu bir evrede Avrupa'ya kaçmayı başarmış bir kadın olarak Avrupa'da dikkatleri üstüne çekmiştir. Kısa sürede bu ilginin bir Doğulu cariye görme fantezisi olduğunu anlayan yazar, Türk kadınının Avrupalı kadınlara üstün gelen yönlerini vurgulamış ve Doğulu kadın algısına müdahale etmek istemiştir. Selma Ekrem, cumhuriyetin ilan edildiği yıllarda Amerika'ya gitmeye karar vermiştir. Selma Ekrem'in anılarından milli kimlik kazanma sürecinin ne kadar sancılı olduğu anlaşılmaktadır. Namık Kemal'in torunu ve Ali Ekrem Bolayır'ın kızı olarak ayrıcalıklı bir yaşam sürebilecekken zor yolu seçmiş ve kendi hikayesi üzerinden Türk kadını kimliğinin oluşma sürecini anlatmaya çalışmıştır. Burada Halide Edip Adıvar için ayrı bir parantez açmak gerekir. Halide Edip, hatıralarını ilk olarak İngilizce yayınlasa da romanları ve makaleleriyle Türk okur üzerinde de etkili ve devamlılığı olan bir yazardır. Anılarında yalnızca Türk kimliğini önceleyen ve Batı'yı reddeden bir tutum sergilememiş, muasırlaşmak için atılması gereken adımlara da değinmiştir. Özellikle Madam Fry'ın okulları Halide Edip'in eğitim konusunda ufkunu açmıştır. Madam Fry'ın, önce küçük bahçeli bir evde başlattığı eğitim anlayışının daha sonra bütün İngiltere'ye ve Avrupa'ya yayılması Halide Edip'in de dikkatini çekmiştir. Madam Fry, öğrencilerin sınıflara hapsedilip sadece kuramsal bilgilerle donatılmasına karşıdır. Fry, eğitimde uygulamanın önemli olduğunu vurgular ve her vatandaşın basit tarım bilgisine ve alet kullanımına hâkim olması gerektiğini düşünür. Uygulamalı eğitimler kısa sürede yaygınlaşır ve Avrupa toplumlarının hızlı kalkınmasında büyük önem taşır. Halide Edip de Türk eğitim sisteminde bu tür bir değişikliğin kalkınmada etkili olacağını düşünmüştür.

Ziya Gökalp'in de sürgündeyken kızlarına yazdığı mektuplarda sık sık el hünelerinizi geliştirin önerisini yaptığı görülür. Aynı dönemlerde Halide Edip'le yakın temasta olduğu bilinen Ziya Gökalp'in bu kızlarına yaptığı bu önerinin esin kaynağı Isabel Fry'ın okulları olduğu söylenebilir. Yerel kaynakların değerlendirilmesi, el sanatlarının geliştirilmesi Cumhuriyet'in ilk yıllarında da öncelikli konulardan biridir. Köy Enstitüleri'nin kurulmasında da yazarların hatıralarında değindikleri Avrupa'daki uygulamalı eğitimlerin değerlendirilmeye alındığı açıktır.

Üçüncü bölümdeki yazarların Avrupa'dan beslendikleri kaynakların da değiştiği görülmüştür. Özellikle Cenap Şahabettin'in mektuplarında ve Halit Ziya Uşaklıgil'in hatıralarında düşünce akımlarının nasıl değiştiği üzerine önemli değerlendirmeler

vardır. Yazarlar, Tanzimat'la birlikte özellikle Voltaire'in, Moliere'in, Musset'nin, Rousseau'nun Türk edebiyatı üzerinde etkili olduğunu düşünürken, Batı münasebetlerinin savaşlarla değişen atmosferinde Almanya ile yakınlaşmalardan sonra Goethe'den, Durkheim'dan ve Kant felsefesinden yararlanmaların arttığını fark etmişlerdir.

Çalışmamızda medeniyet kavramının yaklaşık yüz yıllık dönüşümünü Türk yazarların hatıra ve mektupları üzerinden kronolojik olarak ortaya koymaya çalıştık. Tanzimat dönemiyle artan Batı ile münasebetler Avrupa medeniyetinin Türk yazarların zihninde üstün bir medeniyet olduğu algısını yaratmıştır. Bu üstün medeniyete yaklaşmak için insan hak ve özgürlüklerinde, devlet sisteminde, eğitimde, sanatta, üretim ve ticarete mekân ve mimaride, şehirleşmede ve gündelik yaşamda bir dizi yeniliği işaret eden terakkiyi, medeniyet sözcüğünden daha sık kullanmaya başladılar. II. Abdülhamid sonrasında ise Türk tarihinde yaşanan büyük savaşlar dönemi Türk entelektüellerin düşünce dünyasında büyük bir kırılmaya yol açmıştır. Dolayısıyla 1900'lerden sonra, terakkinin bir süreci ifade eden anlamından uzak ve Doğu ya da Batı'yı çağrıştırmayan yeni bir sözcük seçmişlerdir. İnkılaplar, özellikle Mustafa Kemal Atatürk'ün tanınmasıyla başlayan devrim niteliğindeki değişimleri de ihtiva eden bir anlam alanı içermektedir. Bu çalışmanın konusu olmamakla beraber, Cumhuriyet'e yaklaştıkça yeni fikir ve düşünce akımlarının etkisiyle medeniyet kavramının dildeki değişim süreci devam etmiştir. Özellikle Ziya Gökalp'in yaygınlaştırdığı muasır sözcüğü bir süre medeniyet yerine kullanılmaya devam etmiştir. Türkçülük akımı Türklerin kendi tarihlerine de başka bir gözle, köklenme arzusuyla bakmasını sağlamıştır. Türklerin en eski kavimlerinden biri olan Uygur kavmi, Türk medeniyetini anlatacak şekilde uygar şeklinde kullanılmaya devam edilmiştir. Batılılaşma, çağdaşlaşma, modernleşme sözcükleri de daha sonraki dönemlerde değişik fikir akımlarının etkisiyle yaygınlaşan Batı medeniyeti yerine kullanılan sözcükler arasındadır.

Bu çalışmada bir sözcüğün peşinde, yüz yıllık bir serüvenin arkasında yatan gerçeklikleri Türk entelektüellerin tanıklıklarıyla anlamlandırmaya çalıştık. Türk tarihini, Türk toplumunun zihniyet yapısını, ne tür gelişmelerden etkilendiğini, bir kavramın arkasında yatan gerçekliği görmeyi hedefleyen başka çalışmalar için umut olmasını diliyoruz.

KAYNAKÇA

Adıvar, Halide Edip. (2009). *Türkiye’de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, Haz. Mehmet Kalpaklı- Nuri Aksu, İstanbul: Can Yayınları.

Adıvar, Halide Edip. (2013) *Türk’ün Ateşle İmtihanı İstiklâl Savaşı Hatıraları*. (Haz. Mehmet Kalpaklı- S. Yeşim Kalpaklı), İstanbul: Can Yayınları.

Adıvar, Halide Edip. (2014). *Mor Salkımlı Ev*. (Haz. Mehmet Kalpaklı- Gülbün Türkgeldi), İstanbul: Can Yayınları.

Aydemir, Uygur (2010) *Cenap Şahabettin’in Seyahat Mektuplarında Oryantalist Etkiler*. Ankara: Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Ahışhalı, Recep. (2011). Terakki, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 40. C., s. 479-481

Ahıska, Meltem. (2018). *Radyonun Sihirli Kapısı Garbiyatçılık ve Politik Öznellik*, İstanbul: Metis Yayınları.

Ahmed Cevad. (2013). *Kırmızı Siyah Kitap 1328 (1912-1913) Faciası*, (Haz. Güngör Geçer), İstanbul: Pınar Yayınları.

Ahmet Mithat Efendi. (2015). *Avrupa’da Bir Cevelan*. (Haz.: N. Arzu Pala), İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ali Kemâl. (2004). *Ömrüm*. (Haz. M. Kayahan Özgül). Ankara: Hece Yayınları.

Ali Kemâl. (2014). *Paris Musâhabeleri*. Haz. Kâmil Yeşil, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Akgün, Adnan. (1987). *Ebüzziyâ Tevfik’in Mecmûa-i Ebüzziyâ’daki Hâtıraları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Akpolat, Yıldız. (2013). *Dün- Bugün İlişkisi Bağlamında Sadık Rifat Paşa*. İstanbul: Doğu Kitabevi.

Aktar, Arife. (1978). *Halid Ziya'nın Almanya Mektupları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Lisans Tezi.

Akyıldız, Ali. (2011). *Sürgün Sefir Sadullah Paşa Hayatı, İntiharı, Yazıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Asiltürk, Baki. (2000). *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Baykara, Tuncer. (1992). *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Berkes, Niyazi (2016). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Cenap Şahâbeddin. (2020). *Avrupa Mektupları*. (Haz.Nurullah Şenol), İstanbul: Karbon Kitaplar.

Cesur, Hafize. (2008) Hatıratlar Işığında Türk Kamuoyunda Balkan Savaşları (1912-1913), Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Ceylan, Çağatay. (2017). "Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa'nın Medeniyet Anlayışı", *The Journal of International Scientific Researches Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2(6), s.68-78.

Çakır, Ömer. (2005). *Türk Edebiyatında Mektup*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Çetin, Nurullah. (2012). *Nesir Türleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Çiçek, Orhan (2022). Yusuf Akçura'nın "Suriye ve Filistin Mektupları" Adlı Eseri Üzerine Söylem Çözümlemesi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Devellioğlu, Ferit. (2006). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, İstanbul: Aydın Kitabevi.

Düzdağ, M. Ertuğrul. (1997). *Mehmet Âkif Ersoy*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Düzdağ, M. Ertuğrul. (2007). *Safahat*, Ankara: Elips Kitap

Demircioğlu, Semin Ceyda. (2011). XX. Yüzyıldan Bir Osmanlı Seyahatnamesi: Asmaî'nin Sicilya Hatırası (Metin-İnceleme). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Deringil, Selim. (2007). *Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*. (Kerem Ünüvar, Ed.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Deringil, Selim. (2014). *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (Çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: Doğan Kitap

Emil, Birol. (1979). *Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Enginün, İnci. (2007). *Halide Edip Adivar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ezer, Özlem. (2012). *Üç Kadın Seyyahımızın Kaleminden Doğu, Batı ve Kadın*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Findley, Carter V. (1999). *Ahmet Mithat Efendi Avrupa'da*. (Çev. Ayşen Anadol), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gökalp, Ziya. (1989). Ziya Gökalp Külliyyâtı -II Limni ve Malta Mektupları. (Haz. Fevziye Abdullah Tansel), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

Gökalp, Ziya. (1991). *Türk Uygarlığı Tarihi*. (Haz. Yusuf Çotuksöken), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Gökalp, Ziya. (2014). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Görgün, Tahsin. (2003). “Medeniyet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.28, Ankara, s.298-301.

Gül, Mehmet. (2019). 1860-1896 Dönemi Şair ve Yazarlarımızın Hatıra, Röportaj ve Mektuplarında Türk Dili ve Edebiyatının Meselelerine Dair Görüşleri. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Güler, Ruhi (2006). *Tanzimat'tan II. Meşrutiyete “Medeniyet” Kavramının Evrimi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Günay, Bekir. (1992). Mehmet Sadık Rifat Paşa'nın Hayatı Eserleri ve Görüşleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Habermas, Jürgen. (2013). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, (11. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.

Halaçoğlu, Yusuf, M. Akif Aydın. (1993). “Cevdet Paşa”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul, S. 443-450.

Hayrullah Efendi. (2002). *Avrupa Seyahatnamesi*. (Haz. Belkıs Altuniş-Gürsoy), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İnalcık, Halil. (2002). Türkiye’de Osmanlı Araştırmaları-I -Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kaplan, Erdinç (1999). Bir Edebi Tür Olarak Mektup ve Türk Edebiyatındaki Yeri. Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kazan, Frances. (1995). *Halide Edip ve Amerika*, Çev. Bernar Kutluğ, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Kutluer, İlhan. (2003). “Medeniyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.28, Ankara, s.296-297.

Keskin, Fatih (2019). Osmanlı Saray Kadınlarının Mektupları Üzerine Bir Dil İncelemesi (Metin-İnceleme Dizin), Muğla: Muğla Sıtkı Koçaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Koselleck, Reinhart. (2009). *Kavramlar Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Lacan, Jacques. (2012). *Babanın Adları*. (Çeviren: M. Erşen), İstanbul: MonoKL.

Mardin, Şerif. (1991). *Türk Modernleşmesi-Makaleler 4*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Mehmed Rauf (2021a). *Genç Tanzimat Paşazadesi Avrupa’da Seyahatname-i Avrupa ve Avrupa Lâyihası*. (Haz. Fikret Turan), İstanbul: Timaş Yayınları.

Mehmet Akif Ersoy. (2007). *Safahat*. (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul: Elips Kitap.

Mizancı Murad. (1994). *Mücadele-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*. Haz. Sabahattin Çağın- Faruk Gezgin, İstanbul: Nehir Yayınları.

Moretti, Franco. (2005). *Modern Epik/Goethe’den Garcia Marquez’e Dünya Sistemi*. (Çev. Nurçin İleri), İstanbul: Agora Kitaplığı.

Mustafa Sami Efendi. (1996). *Avrupa Risâlesi*. (Haz. Remzi Demir), Ankara: Gündoğan Yayınları.

Namık Kemal. (1993). “Terakki”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II*, (Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil), İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 193- 203.

Namık Kemal. (1993). “Medeniyet”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II*, (Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil), İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 231- 235.

Namık Kemal. (2013a). *Namık Kemal’in Husûsî Mektupları I İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları*. (Haz. Fevziye Abdullah Tansel). 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Namık Kemal. (2013b). *Namık Kemal’in Husûsî Mektupları I İstanbul ve Midilli Mektupları-I*. (Haz. Fevziye Abdullah Tansel). 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Namık Kemal. (2013c). *Namık Kemal’in Husûsî Mektupları I VI. Midilli Mektupları- II*. (Haz. Fevziye Abdullah Tansel). 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Namık Kemal. (2013d). *Namık Kemal’in Husûsî Mektupları I VII-VIII. Rodos ve Sakız Mektupları*, (Haz. Fevziye Abdullah Tansel). 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Narin, Burak. (2019). *Türk Edebiyatındaki Seyahat Yazılarında Doğu ve Batı Medeniyeti Gözlemleri (1886-1922)*, İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Oğuz, Gülçin (2006) *Namık Kemal’in Kızına Yazdığı Mektuplarda Eğitimle İlgili Unsurlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anbilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Okay, M. Orhan. (1996). “Ziya Gökalp”, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 14, s.134-137.

Okay, M. Orhan. (2010). *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Okay, M. Orhan. (2017). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, (5. Baskı), İstanbul: Dergâh Yayınları.

Olgun, İbrahim. (1972). “Anı Türü ve Türk Edebiyatında Anı”, *Türk Dili*, C. XXV, Sayı: 246, s. 403-427.

Meriç, Cemil. (2007). *Umrandan Uygarlığa*. (Haz. Mahmut Ali Meriç) İstanbul: İletişim Yayınları.

Ömer Faiz Efendi. (1991). *Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati*. (Haz. Cemal Kutay), İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ömer Lütfi. (2014). *Osmanlıda Seyahatname Yazarlığı ve Ümit Burnu Seyahatnamesi*. (Haz. Mehmet Ziya Kantaş). Ankara: Gece Kitaplığı.

Özden, Mehmet. (1994). *Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Özen, İbrahim. (2016) *Hatıratlarda Siyasi, Sosyal ve Kültürel Hayat (1930-1950)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Özer, Ahmet (2019) *Namık Kemal’in Mektuplarında Sosyal ve Siyasi Meseleler*, Karaman: Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Özkul, Osman. (2011). “Şemseddin Sami’ye Göre Batı Medeniyeti ve İslam Medeniyeti”, *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 29, s.163-174.

Özteke, Fahri. (2019). *Türk Kadınının “Eğitim Hakkı” ve Isabel Fry’ın Tespitleri*, *Doç. Dr. Samira Kortantamer Armağanı*. (Abdullah Mesut Ağır, Ahmet Özturhan, Ed.). İstanbul: Çizgi Kitabevi

Öztürk, Banu. (2011). “Tanzimat Yazarlarına Göre Hatırat Türü”, TÜBAR-XXIX, Bahar, s.303-316.

Parla, Jale. (2015). *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Rıza Tevfik. (2020). *Sevgili Vefakâr Kadınım Rıza Tevfik'ten Nazlı Hanım'a Mektuplar*. (Haz. Abdullah Uçman), İstanbul: Dergâh Yayınları.

Sadullah Paşa. (1993a). 1878 Paris Ekspozisyonu, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II 1865-1876*. (Haz. Mehmet Kaplan, Birol Emil, İnci Enginün). İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, s. 637-639

Sadullah Paşa. (1993a). Berlin Mektubu, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II 1865-1876*. (Haz. Mehmet Kaplan, Birol Emil, İnci Enginün). İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, s. 649-650

Sadullah Paşa. (1993b). Sadullah Paşa'dan Tevfik Bey'e Mektup III, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II 1865-1876*. (Haz. Mehmet Kaplan, Birol Emil, İnci Enginün). İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, s. 642-644.

Safa, Peyami. (2019). *Türk İnkılabına Bakışlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Said, Edward W. (1999). *Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları*. (Çev. Berna Ülner). İstanbul: Metis Yayınları.

Sami Paşazade Sezai. (2003a). *Sami Paşazade Sezai: Bütün Eserleri II*, (Haz. Zeynep Kerman). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sami Paşazade Sezai. (2003b). *Sami Paşazade Sezai: Bütün Eserleri III*, (Haz. Zeynep Kerman). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sarıcaoğlu, Fikret. (2006). Nakşidil Sultan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32, İstanbul, s. 343-344.

Schudson, Michael. (2007). “Kollektif Bellekte arpıtma Dinamikleri”, Cogito, Bellek: Öncersiz, Sonrasız, Yapı Kredi Yayınları, Sayı: 50/Bahar, s.179-199.

Selma Ekrem. (1998). *Peçeye İsyân*. (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Anahtar Kitaplar.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet. (1996). Sadık Rifat Paşa ve Avrupa'nın Ahvaline Dair Risalesi. *Liberal Düşünce*, 3, s. 115-124.

Şahin, Eda Kevser (2016). Lord Byron'ın Mektup ve Günlüklerinde Osmanlı Devleti'ne İlişkin Şarkiyatçılık. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Şahin, Ahmet Metehan (2022) Tanzimat Dönemi Mektuplarında Kaygı ve Endişe. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Şirin, İbrahim. (2009). *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Ankara: Lotus Yayınevi.

Şirin, İbrahim. (2004). *Osmanlı Seyahatnamelerinde Avrupa (1839-1876)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. (2006). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. (Haz. Abdullah Uçman) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. (2013). *Huzur*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. (1998). Türk Edebiyatında Cereyanlar. *Edebiyat Üzerine Makaleler*. (Haz. Zeynep Kerman). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. (2020). *Yaşadığım Gibi*. (Haz. Birol Emil), İstanbul: Dergâh Yayınları

Tansel, Fevziye Abdullah. (1991). *Mehmet Âkif Ersoy Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Mehmet Âkif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı Yayınları.

Tarhan, Abdülhak Hâmid. (1995). *Abdülhak Hâmid'in Mektupları*, (Haz. İnci Enginün), İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tarhan, Abdülhak Hâmid. (2012). *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, (Haz. İnci Enginün), İstanbul: Dergâh Yayınları.

Todorov, Tzvetan. (2004). *Fantastik Edebi Türe Yapısal Bir Yaklaşım*. (Çev. Nedret Öztokat), İstanbul: Metis Yayınları.

Tokgöz, Ahmet İhsan. (2007). *Avrupa'da Ne Gördüm, Tuna'da Bir Hafta*, (Çeviri yazı: Alain Servatie, Fahriye Gündoğdu). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Topal, Alp Eren. (2017). *From Decline to Progress Ottoman Concepts of Reform 1600-1876*. The Department of Political Science and Public Administration, İhsan Doğramacı Bilkent University

Topal, Alp Eren. (2019). Gelenek, Bildung ve Muhafazakarlık: Bir Kavramsal Analiz Denemesi. *Birikim*, 360, s. 36-46.

Turan, Fikret. (2020). Seyahatname-i Avrupa yazarı Mehmed Rauf'un "Avrupa Lâyihası" İsimli Basılmamış Eseri Üzerine. *Türkiyat Mecmuası* 30, 2 (2020): 735-755

Turan, Fikret. (2021). *Seyahatname-i Londra Tanzimat Bürokratının Modern Sanayi Toplumuna Bakışı*. İstanbul: DBY Yayınları.

Turan, Fikret. (2022). *Genç Tanzimat Paşazadesi Avrupa'da Seyahatname-i Avrupa ve Avrupa Layihası*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Uçman, Abdullah. (1995). Encümen-i Daniş, C. 11, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 176-178.

Uçman, Abdullah. (2017). *Fransa Sefaretnamesi Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Uluğlar, E. Bilge (2006). 1918-1928 Yılları Arası Türk Edebiyatında Hatıra Türü. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Uşaklıgil, Halit Ziya. (2014). *Sanata Dair*. (Haz. Sacit Ayhan-Levent Ali Çanaklı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Uşaklıgil, Halit Ziya. (2017). *Kenarda Kalmış*. (Haz. E. Şule Ayva), İstanbul: Everest Yayınları.

Uşaklıgil, Halit Ziya. (2017). *Kırk Yıl*. (Haz. Abdullah Uçman), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Uşaklıgil, Halit Ziya. (2019). *Saray ve Ötesi*. (Haz. Necati Tonga), İstanbul: Can Yayınları.

Uşaklıgil, Halit Ziya. (2021). *Almanya Mektupları..* (Haz. Özgür İldeş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Wigen, Einar. (2018). *State Of Translation*. United State Of America: University of Michigan Press.

Wigen, Einar. (2015). The Education of Ottoman Man and the Practice of Orderliness. *Civilizing Emotions Concepts in Nineteenth -Century Asia and Europe* (içinde), United Kingdom: Oxford University Press.

Yaman, Semra. (2021). Mehmet Âkif Ersoy'un Temsilci Misyonu ve Berlin İzlenimleri. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 25, s. 252-274

Yaşar, Hüseyin. (2009). 19. Yüzyıl Fransızca ve Türkçe Kurgusal Eserler ile Edebi Hatıralarda İstanbul. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Türk Dili Ve Edebiyatı Eğitimi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Yeğenoğlu, Meyda. (2003). *Sömürgeci Fantaziler*, İstanbul: Metis Yayınları

YBD (2021b). *Tanzimat Bürokratinin Modern Sanayi Toplumuna Bakışı*, (Haz. Fikret Turan), 2. Baskı, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.

Zeynep Hanım. (2016). *Bir Türk Kadınının Avrupa İzlenimleri Zeynep Hanım*. (Çev. Nuray Fincancıoğlu), İstanbul: Everest Yayınları.

İnternet Kaynakları:

https://www.academia.edu/44408957/T%C3%9CRK_KADINININ_E%C4%9E%C4%B0T%C4%B0M_HAKKI_VE_ISABEL_FRY_IN_TESP%C4%B0TLER%C4%B0 ,

Son Erişim Tarihi: 29.12. 2022

<https://sozluk.gov.tr/>

EKLER

Ek 1. Tezde Yer Alan Hatıraların Kronolojik Listesi

1) TANZİMAT DÖNEMİ'NDEN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ'NE KADAR HATIRALARDAKİ AVRUPA İZLENİMLERİ

Sadık Rifat Paşa: İtalya Seyahatnamesi (1830), Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale (1838)

Mustafa Sami Efendi: Avrupa Risalesi (1840)

Mehmet Rauf: Seyahatname-i Avrupa (1851)

İmzasız: Seyahatname-i Londra (1853)

Ömer Lütfi: Ümit Burnu Seyahatnamesi (1862)

Hayrullah Efendi: Avrupa Seyahatnamesi (1864)

Ömer Faiz Efendi: Sultan Abdülaziz'in Avrupa Gezisi (1867)

2) II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE OSMANLI MÜNEVVERLERİNİN HATIRALARINDA AVRUPA İZLENİMLERİ

Namık Kemal: Namık Kemal'in Hususi Mektupları (1867)

Abdülhak Hamit Tarhan: Abdülhak Hamit'in Mektupları (1876-1914)

Sadullah Paşa: 1878 Paris Ekspozisyonu, Charlottenburg Sarayı, Refet Bey'e Mektup, Berlin Mektubu, On Dokuzuncu Asır

Ebuzziya Tevfik: Paris'ten Londra'ya ve Hotel Metropole (1897)

Samipaşazade Sezai: Hatıralar ve Gezi Notları (1881-1921)

Ali Kemal: Ömrüm (1886-1887), Paris Musahabeleri (1895)

Ahmet Mithat Efendi: Avrupa'da Bir Cevelan (1889)

Ahmet İhsan Tokgöz: Avrupa'da Ne gördüm? (1891)

Mizancı Murad Bey: Mücâhede-i Milliye: Gurbet ve Avdet Devirleri (1895-1897)

Halit Ziya Uşaklıgil: Saray ve Ötesi (1909-1912, Kırk Yıl (1868-1908)

3) II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ AVRUPA HATIRALARINDA MEDENİYET ANLAYIŞI

Abdülhak Hamit: Abdülhak Hamit'in Mektupları (1876-1914)

Samî Paşazade Sezai: Hatıralar ve Gezi Notları (1881-1921)

Halit Ziya Uşaklıgil: Almanya Mektupları (1915), Saray ve Ötesi (1909-1912) , Kırk Yıl (1868-1908) , Kenarda Kalmış (1906-1915), Sanata Dair (1868-1915)

Ahmet İhsan Tokgöz: Tuna'da Bir Hafta (1911)

Zeynep Hanım: Bir Türk Kadınının Avrupa İzlenimleri (1913)

Mehmet Akif Ersoy: Berlin Hatıraları (1915)

Cenap Şehabettin: Avrupa Mektupları (1917)

Rıza Tevfik: Sevgili Vefakâr Kadınım (1904-1948)

Ziya Gökalp: Malta ve Limni Mektupları (1919-1921)

Halide Edip Adıvar: Mor Salkımlı Ev (1918)

Selma Ekrem: Peçeye İsyân (1923)

Ek 2. Orijinallik Raporu

 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TÜRK DİLİ VE EDEBİYAT ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p> <p style="text-align: right;">Tarih: 6/2/2023</p> <p>Tez Başlığı: HATIRAT VE MEKTUPLAR ÜZERİNDEN AVRUPA MEDENİYETİNİ ANLAMAK (1830-1923)</p> <p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 305 sayfalık kısmına ilişkin, 6/2/2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 13 'tür.</p> <p>Uygulanan filtrelemeler:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2- ☒ Kaynakça hariç 3- ☐ Alıntılar hariç 4- ☒ Alıntılar dâhil 5- ☐ 5 kelimededen daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç <p>Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <p style="text-align: right;">6/2/2023</p> <p>Adı Soyadı: KÜBRA FATMA DURSUN ÖNEN</p> <p>Öğrenci No: N15249398</p> <p>Anabilim Dalı: TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI</p> <p>Programı: YENİ TÜRK EDEBİYATI</p> <p>Statüsü: ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.</p>
<p><u>DANIŞMAN ONAYI</u></p> <p>UYGUNDUR.</p> <p>_____ Prof. Dr. S. DİLEK YALÇIN ÇELİK</p>

Additional 2. Originality Report

 <div style="display: inline-block; vertical-align: middle; text-align: center;"> <p>HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES Ph.D. DISSERTATION ORIGINALITY REPORT</p> </div>
<p>HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES Ph. D. DISSERTATION ORIGINALITY REPORT</p> <p style="text-align: right;">Date: 6/2/2023</p> <p>Thesis Title: UNDERSTANDING EUROPEAN CIVILIZATION THROUGH MEMOIRS AND LETTERS (1830-1923)</p> <p>According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 6/2/2023 for the total of 305 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 13 %.</p> <p>Filtering options applied:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. ☒ Approval and Declaration sections excluded 2. ☒ Bibliography/Works Cited excluded 3. ☐ Quotes excluded 4. ☒ Quotes included 5. ☐ Match size up to 5 words excluded <p>I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.</p> <p>I respectfully submit this for approval.</p> <p style="text-align: right;">6/2/2023</p> <p>Name Surname: <u>KÜBRA FATMA DURSUN ÖNEN</u></p> <p>Student No: <u>N15249398</u></p> <p>Department: <u>TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE</u></p> <p>Program: <u>MODERN TURKISH LITERATURE</u></p> <p>Status: ☒ Ph.D. ☐ Combined MA/ Ph.D.</p>
<p><u>ADVISOR APPROVAL</u></p> <p style="text-align: center; margin-top: 20px;">APPROVED.</p> <p style="text-align: center; margin-top: 10px;">_____ Prof. Dr. S. DİLEK YALÇIN ÇELİK</p>

Ek 3. Etik Komisyon Muafiyet Raporu

 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p> <p style="text-align: right;">Tarih:19/01/2023</p> <p>Tez Başlığı: Hatırat ve Mektuplar Üzerinden Avrupa Medeniyetini Anlamak (1830-1923)</p> <p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. <p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <p style="text-align: right;">19/01/2023</p> <p>Adı Soyadı: Kübra Fatma Dursun Önen</p> <p>Öğrenci No: N15249398</p> <p>Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı</p> <p>Programı: Yeni Türk Edebiyatı</p> <p>Statüsü: ☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora</p>
<p><u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u></p> <p style="text-align: center;">_____ Prof. Dr. S. Dilek YALÇIN ÇELİK</p> <p>Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr</p> <p>Telefon: 0-312-2976860 Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr</p>

